

MARKSIZAM U SVETU 1/1978.

MA
RK
SIZ
AM
U
S
VETU

Politička
ekonomija
i klasna borba

Etienne Balibar
Višak vrednosti
i društvene klase

Cristiano Gamporesi
Marksizam i sindi-
kalizam u delima
Daniel De Leona

broj
januar
1978.

1

MARKSIZAM U SVETU, časopis
prevoda iz strane periodike i knji-
ga

Uređivački odbor

Nijaz Dizdarević (*predsednik*), Da-
vid Atlagić (*glavni i odgovorni uređ-
nik*), Vladimir Bovan, Ivan Cifrić,
Nikola Cingo, Zvonimir Damjano-
vić, Ali Dida, Kiro Hadži Vasilev,
Milan Kučan, Milan Mali, Simo
Nenezić, Miloš Nikolić, Najdan Pa-
šić, Ivan Perić, Olga Perović, Vojo
Rakić, Budislav Šoškić, August Vr-
tar, Janez Zahrastnik.

Redakcija

David Atlagić, Petre Georgievski,
Ukšin Hoti, Ivan Hvala, dr Miros-
lav Pečujlić, Ivan Salečić, dr Vanja
Sutlić, dr Arif Tanović

Glavni i odgovorni urednik

Miloš Nikolić

Urednik

Aljoša Mimica

Sekretar redakcije

Stanislava Petrović

Oprema i tehničko uređenje

Vladana Mrkonja

Izdavač: NIP „Komunist“, Izdavač-
ki centar „Komunist“, Trg Marksa
i Engelsa 11, 11000 Beograd, Tel.
335-061/795

Casopis izlazi mesečno. Cena poje-
dinom primerku 35 dinara. Dvobroj
80 dinara. Godišnja pretplata 320
din. — za inostranstvo USA dol. 20.
Žiro račun: 60801-603-15351.

Stampa: Štamparsko preduzeće „Bu-
dućnost“, Šumadijska 12 / Novi Sad,
1977.

MA
RK
SIZ
AM
U
S
V
E
T
U

ČASOPIS PREVODA IZ
STRANE PERIODIKE I
KNJIGA

GODINA V 1978.
BROJ 1

SADRŽAJ

POLITIČKA EKONOMI-
JA, KLASA I KLASNA
BORBA

Vukašin Pavlović
POLITIČKA EKONOMI-
JA I KLASNA BORBA . . . V

E. Balibar
VIŠAK VREDNOSTI I
DRUŠTVENE KLASA . . . 1

A. D. Magaline
KLASNA BORBA I RAZ-
VITAK PROIZVODNIH
SNAGA: PROBLEMATI-
KA KAPITALA 88

A. D. Magaline
KLASNA BORBA I SNI-
ŽAVANJE VREDNOSTI
KAPITALA 136

Marc Rakowski
SAVEZ KAPITALA I NA-
UKE 193

André Gorz
ZAKRITIKU PROIZVOD-
NIH SNAGA 218

Hans-Jürgen Krahl
PROIZVODNJA I KLAS-
NA BORBA 240

Nicola Badaloni
POLITIČKA TEORIJA
KLASA I MATERIJALNA
BAZA KOMUNIZMA . . . 265

PORTRETI

Cristiano Camporesi
MARKSIZAM I SINDI-
KALIZAM U DELIMA DA-
NIELA DE LEONA . . . 297

PRIKAZI

KLASNA BORBA: Gian
Enrico Rusconi: Alergija
prema društvenom kon-
fliktu. — Gian Enrico Ru-

sconi: Opozicija jezgra
nemačke levice. — *Bi-
gio De Giovanni*: Politička
teorija klasa u kapitalu.
— *Nicole de Maupeau-
Abboud*: Štrajkovi i dru-
štveni odnosi rada. Kla-
sični modeli ili nove še-
me. — *Bodo Morawe*:
Aktivni štrajk u Francus-
koj ili klasna borba pri
Lipu. — *Anro Münster*:
Borba pri Lipu. Radnič-
ka samouprava u Fran-
cuskoj. — *Henri Lefeb-
vre*: Revolucija nije više
ono što je bila. — *Paul
Sweezy und Harry Mag-*

doff: Revolucija i kont-
rarevolucija u Čileu . . . 323
KRITIKA NAUKE: *Ber-
nardino Fantini*: Samo-
kritika nauke. — *Gior-
gio Israel*: Nauka kao
plan društvenog razvoja.
— *Georg Klaus*: Racio-
nalnost. Integracija. In-
formacija. Zakoni razvit-
ka nauke u našem vre-
menu. — *Georg Klaus*: Si-
stemi. Informacije. Stra-
tegije. Uvod u osnovne
ideje kibernetičke teorije
sistema i kontrole, teori-
je informacija i teorije
igre. 347

politička
ekonomija, klase
i klasna borba

Vukašin Pavlović

POLITIČKA EKONOMIJA I KLASNA BORBA

Rasprava o odnosu političke ekonomije i klasne borbe pretpostavlja razmatranje opšteg odnosa teorije i prakse, a posebno analizu odnosa marksističke teorije i radničke prakse. Reč je o tri različita teorijska nivoa i nivoa opštosti — istina, međusobno jako povezanih i uslovljenih.

Za potrebe ovog uvodnog teksta čini se najuputnijim započeti sa neoliko neophodnih opaski i konstatacija o srednjem članu u navedenoj teorijskoj spirali — o međusobnom odnosu marksističke društvene teorije i radničke prakse.

1. U relaciji marksistička društvena teorija — radnička praksa sadržano je, u stvari, pitanje o vezi između društvene teorije i socijalne revolucije. Samo određenje marksizma kao teorijske misli revolucije iskazuje tu vezu.

Revolucionarni karakter i smisao marksizma je dvostruke prirode. Marksizam je istovremeno revolucija u oblasti društvene teorije i društvena teorija u funkciji socijalne revolucije. Obe navedene karakteristike marksizma neraskidivo su povezane i iskazuju se i onda kada marksizam predstavlja radikalnu kritiku postojećeg građanskog sveta, i onda kada nastoji da pruži manje ili više razvijenu projekciju novog društva.

Zajednički imenitelj dvostrukog revolucionarnog bića marksizma je u postulatu da to mora biti angažovana teorijska misao, vrednosno opredeljena i socijalno usmerena prema osnovnim interesima radničke klase. Da

bi s pravom ponela atribut marksistička, teorijska misao o društvu ne može ostati neopredeljena pred realnim tendencijama istorijskog razvoja, niti slepa i gluva pred sukobom njihovih socijalnih nosilaca. Otuda su socijalna angažovanost, vrednosna opredeljenost i socijalno-klasna usmerenost od konstitutivnog značaja za samo određenje marksizma.

Parafrazirajući Engelsove stavove o značaju teorije za praktični radnički pokret, Lenjin je, u poznatom polemičkom spisu „Šta da se radi?“ podvukao značaj tri, međusobno povezane, dimenzije klasne borbe: političku, ekonomsku i teorijsku. U isticanju značaja teorijske dimenzije klasnih borbi Lenjin je išao čak do poznate tvrdnje „da bez revolucionarne teorije ne može biti ni revolucionarnog pokreta“. Primenjujući ovaj stav na organizovane snage radničkog pokreta, on je s pravom tvrdio da ulogu avangardnog borca može odigrati samo partija koja se rukovodi naprednom teorijom.

Mnogi stavovi i konstatacije što važe za međusobne opšte odnose teorije i prakse, moraju se imati u vidu prilikom analize odnosa marksističke društvene teorije i radničke prakse. Tako je, recimo, Marx ukazao, u znamenitom *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava*, na dvosmerni karakter opšteg odnosa teorije i prakse: na činjenicu da teorija može postati praktična (materijalna) sila istorijskog prevrata pod uslovom da zahvati široke mase; ali i na činjenicu „da se teorija u jednom narodu uvijek samo utoliko ozbiljuje, ukloko je ozbiljenje njegovih potreba“. U želji da svoje rešenje odnosa teorije i prakse distancira od pragmatizma, Marx, takođe, upozorava da „nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti prema misli“.

Podemo li od ovih opštih konstatacija, možemo zaključiti da se društvena i istorijska funkcija marksističke teorije sastoji u tome da se teorijskim osvešćivanjem masa omogući „odlučan korak što ga povijesni proces mora učiniti prema vlastitom cilju“ (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*).

A taj korak je objektivno moguć onda kada su, prema Lukácsu, ispunjeni sledeći uslovi:

a) kada se za radničku klasu tačno saznavanje postojeće istorijske situacije pretvara u neposredan preduslov njenog samopotvrđivanja u borbi;

b) kada samospoznaja sopstvenog klasnog položaja istovremeno označava i spoznaju čitavog društva; i

c) kada se klasa pojavljuje kao subjekt i objekt saznanja i time omogućava teoriji da se „neposredno i adekvatno umiješa u proces društvenog prevrata“.

Ako ove postavke primenimo na konkretno-istorijske odnose marksističke teorije i radničke prakse, možemo da konstatujemo sledeću pravilnost: u periodima uspona praktičnih klasnih borbi radnika i u tzv. revolucionarnim društvenim situacijama, dolazi do snažnog poleta marksističke teorijske misli; i obrnuto — faze stagnacije marksističke teorije najčešće se poklapaju sa periodima zastoja i oseke u praktičnim klasnim borbama radništva.

I pored mogućih raskoraka i oscilacija, ova svojevrsna zakonitost može se uočiti i pratiti od vremena nastanka marksizma (koje se poklopilo sa periodom snažnog buđenja klasnog pokreta radnika) pa do savremene epohe. Nakon pola veka od oktobarske revolucije (i revolucionarnih dvadesetih godina, koje su dale čitavu plejadu značajnih marksističkih teoretičara, kao što su Lenjin, Rosa Luxemburg, Karl Krosch, Antonio Gramsci i dr.), i izvesne krize marksizma i radničkog pokreta u periodu pre i nakon drugog svetskog rata, u ovoj deceniji ponovo prisustvujemo istovremenom uzletu i reafirmaciji marksističke teorije i intenziviranju klasnih borbi radnika.

2. Socijalni sadržaj teorijskih stavova u društvenim naukama, a pogotovu u političkoj ekonomiji, od izuzetnog je značaja za revolucionarni pokret radničke klase. No, bez obzira na neosporan značaj ovog teorijskog punkta za ukupnu revolucionarnu teoriju radničke klase, treba se odmah i izričito ograditi od nastojanja da se marksistička društvena teorija redukuje na političku ekonomiju.

S obzirom na to da je politička ekonomija jedna od bitnih oblasti u ukupnoj revolucionarnoj teoriji, za radnički pokret nije i ne može biti svejedno da li i kako ona ispunjava svoju „klasnu funkciju“. Jedan od bitnih interesa radnika u oblasti društvene teorije je da politička ekonomija otkriva realne uslove društvenog života radničke klase i da teorijski usmerava njenu praktičnu revolucionarnu akciju. Otuda, već po samom određenju, marksistička politička ekonomija najmanje sme da bude svedena na scijentističku, akademsko-katedarsku i ideološki „neutralnu“ teorijsku disciplinu.

Poznato je da ni Marxova kritika građanske političke ekonomije — mada strogo naučna — nije natklasna niti idejno neutralna analiza kapitalističke reprodukcije. To je analiza kapitalističkog društva i njegove ekonomske teorije i prakse, koja polazi od radničke klase i njenih interesa. Jasno definisano klasno stanovište

Marxove analize ne umanjuje objektivni značaj i vrednost teorijskih rezultata do kojih je došao. Naprotiv, ta „klasna pristrasnost“ doprinosi da Marxove političke analize dobiju kvalitet i obeležja revolucionarne teorije, teorije koja je u suštinskoj vezi sa praktičnom revolucionarnom akcijom klase.

Marxova kritika političke ekonomije sadrži ne samo teorijsku analizu društvene (materijalne) reprodukcije kapitalizma nego i teoriju klasa i klasnih borbi. Kao što kaže Balibar u tekstu koji objavljujemo u ovom broju, sama koncepcija političke ekonomije u marksističkoj teorijskoj tradiciji podrazumeva ideju kritike političke ekonomije. A ta kritika je i teorijski i praktički povezana sa klasnom borbom za obaranje državne vlasti i ukidanje eksploatacije.

Marxova ekonomska teorija je u pozitivnom određenju marksistička politička ekonomija kapitalizma, odnosno marksistička analiza prakse kapitalističke ekonomije. Istovremeno, ona je i marksistička kritika građanske političke ekonomije, kao teorije. Treća, često zanemarena anticipativna dimenzija Marxovog političkog dela je u činjenici da njegove ekonomske analize predstavljaju u teorijsko-metodološkom smislu (i najčešće implicitno) pozitivno zasnivanje političke ekonomije socijalizma.

U tome treba videti osnovni smisao Marxovih nastojanja da „političkoj ekonomiji privatnog vlasništva“ suprotstavi „političku ekonomiju rada, odnosno radničke klase“. Analizirajući odnose između građanske političke ekonomije i marksističke (kritičke) političke ekonomije E. Balibar dolazi do zaključka da postoji objektivno jedinstvo teorijskog i političkog raskida — u međusobno povezanoj promeni predmeta proučavanja i klasnog stanovišta. Razlike, po njemu, nisu samo na planu odgovora, već pre svega na planu pitanja.

Marksistička politička ekonomija, bez obzira da li za predmet istraživanja ima kapitalizam ili socijalizam, mora polaziti od neraskidivog jedinstva ekonomskih odnosa (društvene reprodukcije) i socijalno-klasnog tkiva, u kome klasna borba još uvek predstavlja najvažniju teorijsko-metodološku kariku.

Klasna borba je imanentni deo produkcionih odnosa u svim savremenim društvima. Ukorenjenost klasne borbe u sistem društvene reprodukcije, odnosno suštinsku povezanost teorije društvene reprodukcije i teorije klasa i klasnih borbi, Marx je najadekvatnije izrazio u svom konceptu „totalne reprodukcije“.

Koncept „totalne reprodukcije“ predstavlja nezabilaznu teorijsko-metodološku osnovu za celovito političko-ekonomsko i političko-sociološko određenje reprodukcije u njenom trodimenzionalnom značenju, tj. kao kontinuirane i istovremene proizvodnje: (a) materijalnih dobara; (b) produkcionih odnosa; i (c) procesa socijalno-klasne struktuiranja i klasne borbe. Ova treća, socijalno-klasna dimenzija društvene reprodukcije ostaje često zanemarena, mada je od izuzetne važnosti za sagledavanje dijalektičke povezanosti proizvodnje i klasne borbe. Sadržaj treće dimenzije „totalne reprodukcije“ određen je sa dva protivurečna procesa: procesom protezanja logike bazičnog produkcionog odnosa iz materijalne proizvodnje na celinu društvenog života; i procesom stvaranja mogućnosti za prevazilaženje postojećeg stanja, odnosno stvaranja socijalnih snaga emancipacije i promene vladajućeg načina proizvodnje. Reč je o dva u osnovi komplementarna procesa sa dva suprotna klasna predznaka, a njihov međusobni odnos zavisi od realnog odnosa klasnih snaga (stepena stabilnosti ili krize društvenih odnosa, odnosno intenziteta klasnog sukoba, stepena organizovanosti klasnog pokreta i dr.) u svakom datom društvu.

Reafirmacija ovakvog pristupa izučavanju problema društvene reprodukcije sadrži zahtev za prevazilaženjem dezintegracije i smanjenjem raskoraka između političko-ekonomskih i socioloških istraživanja, kao i za ponovnim uključivanjem socijalnog sadržaja i klasnog naboja u mnoge kategorije političke ekonomije. To su dva neophodna preduslova da savremena marksistička politička ekonomija opravda oba svoja atributa — tj. da je ekonomska teorija, koja je ne samo politička, u klasičnom smislu te reči, već i marksistička.

Dobar primer nastojanja da se prevaziđe dubok jaz između ekonomskih i socioloških istraživanja u marksističkoj teoriji predstavlja tekst E. Balibara „Višak vrednosti i društvene klase“. Balibar polazi od stava da je proces proizvodnje viška vrednosti (koji je kategorijski izraz društvenog procesa eksploatacije najamne radne snage) temeljni element kapitalističkih odnosa proizvodnje. Analiza viška vrednosti je za njega analiza unutrašnjih kombinacija specifičnih oblika klasne borbe, jer je u višku vrednosti sadržano organsko jedinstvo različitih oblika eksploatacije. Iz toga izvodi zaključak da je višak vrednosti „ona neuralgična, međašnja teorijska kategorija, tačka 'sukoba' i stalnog i nepomirljivog razilaženja između političke ekonomije i istorijskog materijalizma“. Međutim, svojim vrlo vred-

nim analizama klasa u savremenom razvijenom kapitalističkom društvu on na delu pokazuje da je kategorija viška vrednosti istovremeno i plodna tačka preseka i spoja političkih i socioloških istraživanja. Čini se da se Balibar, u odnosu na sopstvene analize iz vremena kada se sa Althusserom zalagao za novo, „simptomalno“ čitanje Marxa (*Lire le 'Capital'*), u znatnoj meri oslobodio strukturalističkog balasta. Razlog tome, verovatno, teba tražiti i u činjenici da je tzv. Pariska strukturalistička škola u svojoj najnovijoj, samokritičkoj fazi stavila snažan akcenat na problematiku klasne borbe, koja se shvata kao ključna kategorija u marksističkom teorijskom promišljanju društva.

Možemo se, možda, i ne složiti sa prestrogom Balibarovom ocenom da marksisti posle Marxa nisu stvorili ni jedan novi ekonomski koncept — ali je činjenica da marksistička politička ekonomija nije doživela onakav razvoj kakav su joj omogućavale osnove što ih je Marx postavio.

Za dalji razvoj savremene marksističke političke ekonomije treba imati u vidu još jedan dodatni, mada ne i manje važan uslov i kriterijum. Da bi politička ekonomija stvarno ispunila svoju funkciju i pomagala revolucionarnoj borbi radničke klase, „rezultati njenih istraživanja moraju biti dostupni i razumljivi najširem broju radnika, neposrednim akterima stvaranja novog načina proizvodnje u praksi“ (Miladin Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*“).

3. Mnoga suštinska pitanja međusobnih odnosa društvene reprodukcije i klasne borbe, odnosno, političke ekonomije i teorije klasa, prelamaju se kroz diskusiju o relaciji proizvodne snage — odnosi proizvodnje.

I većina priloga za ovaj broj časopisa potvrđuje da je u marksističkoj političkoj ekonomiji i društvenoj teoriji uopšte ponovo oživela diskusija oko pitanja: koji od elemenata u relaciji proizvodne snage — odnosi proizvodnje ima primarni uticaj na ukupni društveni razvoj.

U načinima na koje se traže i daju odgovori na ovako postavljeno pitanje ima mnogo teorijskih kontroverzi. Osnovu tih kontroverzi, bar jednim delom, čine različiti, a ponekad i međusobno protivurečni Marxovi stavovi o ovom pitanju.

Mnogi savremeni marksisti dovode u pitanje uobičajeno i danas još uvek dosta rašireno shvatanje (narочito među teoretičarima iz socijalističkih zemalja Istočne Evrope) da po Marxovoj teoriji ulogu pokretača društvenog razvoja imaju proizvodne snage.

Tako, na primer, za shvatanje o dominaciji proizvodnih snaga nad odnosima proizvodnje (koje se bazira na pojednostavljenom i olakom tumačenju Marxovih stavova iz čuvenog *Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije*, iz 1859. godine) A. D. Magaline u svojoj knjizi „Klasna borba i snižavanje vrednosti kapitala“ izričito kaže da predstavlja jednu od fundamentalnih ekonomističkih revizija Marxovih teorijskih gledišta.

Podvrgavajući kritici različite formule kojima se daje primat proizvodnim snagama nad odnosima proizvodnje (kao što je, na primer, Langeov „zakon progresivnog razvitka proizvodnih snaga“, ili zakoni „podruštvljavanja proizvodnje i rada“, „prenošenje čovekovih funkcija na materijalne i energetske proizvodne snage“ i „periodične revolucije u razvitku proizvodnih snaga“ — sovjetskog autora G. V. Marahova), Magaline pokazuje da u takvim i sličnim teorijskim rešenjima relacija proizvodne snage — odnosi proizvodnje ima „spoljašnji“ karakter.

Savremena stanovišta o primatu proizvodnih snaga nad odnosima proizvodnje imaju svoje istorijske korene u teorijskim stavovima i praksi Druge internacionale, a teorijsko zaleđe u svim onim filozofsko-sociološkim interpretacijama koje Marxa tumače kao mislioca tehnike i filozofa razvoja proizvodnih snaga. Ili, kako Gorz u polemičkom odgovoru Rakovskom slikovito kaže — stanovišta koja u Marxu vide preteču Stahanova.

Najpotpuniju praktičnu realizaciju takva stanovišta su doživela u Staljinovom modelu socijalizma, shvaćenog kao „obrasca visoke produktivnosti rada“. Staljin je smatrao da jedino viša produktivnost rada omogućuje istorijsku prednost socijalizma nad kapitalizmom (što se u praksi svodilo na neravnopravno ekonomsko takmičenje dva različita proizvodna sistema). A to je, kako primećuje Balibar, „značilo teorijsko, ako ne i praktično, spuštanje na teren buržoaske ekonomske teorije“.

Težište svoje kritike stava da proizvodne snage imaju primat nad odnosima proizvodnje A. Magaline stavlja na kritičku analizu teorijskog koncepta o „naučno-tehnološkoj revoluciji“ (koji je naročito u modi u Sovjetskom Savezu, Demokratskoj Republici Nemačkoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj). Teorijski koncepti po kojima suštinu naučno-tehnološke revolucije čini samostalna revolucija proizvodnih snaga, predstavljaju za njega savremeni princip revizionističkog tretiranja problematike proizvodnih snaga.

Na ovo se nadovezuje i kritika teze o „nauci kao neposrednoj proizvodnoj snazi“ (svejedno da li do toga

dolazi usled objektivnog razvitka same nauke ili usled razvitka proizvodnih snaga). Ostati pri ovoj tezi znači „u zakamufliiranom vidu održavati kapitalističke odnose koji odvajaju nauku od proizvođača, i odnose dominacije koje implicira ovo odvajanje” (A. Magaline).

Međutim, njegova kritika suprotnog stanovišta, po kome u relaciji proizvodne snage — odnosi proizvodnje primat imaju odnosi proizvodnje, nije tako ubedljiva.

Ovu drugu poziciju je, prema našem uvidu, teorijski najeksplicitnije izrazio C. Bettelheim, sledećim stavom: „U sprezi proizvodne snage — odnosi proizvodnje, ovi odnosi igraju dominantnu ulogu namećući proizvodnim snagama uslove njihove reprodukcije. Obrnuto, razvitak proizvodnih snaga nikada direktno ne određuje transformaciju odnosa proizvodnje; ona se uvek vrši posredovanjem postojećih klasa, tj. klasnom borbom” (navedeno prema *Marksizam u svetu*, br. 10 1974).

Ukazujući da je shvatanje o primatu odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama našlo praktičnu primenu za vreme kineske kulturne revolucije u tezi „praviti revoluciju i unapređivati proizvodnju”, Magaline dolazi do ispravnog zaključka da je u osnovi reč samo o izvrnutoj poziciji u odnosu na revizionistička gledišta (po kojima je primat na strani proizvodnih snaga). Na spoljašnjoj relaciji i modelu protivurečnosti ostaju i stavovi koje iznosi M. A. Macciochi. On objašnjava dominaciju odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama time što radna snaga ima primat nad tehničkim sredstvima, i što je, po njegovoj oceni, ekonomija uvek podređena ideologiji.

U osvrtu na ove diskusije A. Magaline izričito konstatuje da je Marxov *Predgovor* iz 1859. godine naneo štetu razvitku marksizma i dokazuje (pozivajući se i na analize Balibara i Bettelheima) da Marxovi stavovi iz *Kapitala* potvrđuju, bar za kapitalističko društvo, dominaciju proizvodnih odnosa nad sredstvima za proizvodnju. Na osnovu toga on zaključuje da prirodu i tip razvitka proizvodnih snaga određuju vladajući odnosi proizvodnje i, što je posebno značajno, klasna borba koju ti odnosi uslovljavaju.

Na primeru kapitala, koji postaje „proizvodna snaga” tek kada se materijalizira u odgovarajući proizvodni odnos — on dalje precizira svoj zaključak stavom da odnosi proizvodnje ne dominiraju spolja nad proizvodnim snagama, već da se materijaliziraju u određeni sistem proizvodnih snaga (a stupanj ove materijalizacije označava stepen dominacije odnosa proizvodnje, a time i

dominacije klase koja je nosilac tih odnosa — nad procesom proizvodnje).

Nakon ovoga se postavlja sledeće ključno pitanje: da li je i u kojoj meri navedeno rešenje uspelo da izađe izvan kruga shvatanja o spoljašnjoj interakciji proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje (toj zajedničkoj pretpostavci na kojoj počivaju obe navedene suprotne pozicije)? Jer, skoro da je očigledno da svako jednostrano insistiranje na primatu i dominaciji proizvodnih snaga, u jednom, ili odnosa proizvodnje, u drugom slučaju, ostaje van dijalektičkog rešenja problema.

Da bi se izašlo iz teorijskog ćorsokaka, na čijem je jednom ekstremnom polu ekonomski determinizam, a na drugom subjektivistički voluntarizam, neophodno je:

(a) u utvrđivanju međusobnih odnosa proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje napustiti teren klasičnih dihotomija, poput onih „progres-okovi”, „prethoditi-zastajati”, „stimulans-kočnica” i sl.

(b) preispitati pristup samom problemu — način njegove definicije kao i definicije osnovnih kategorija (to ne važi samo za uobičajene definicije proizvodnih snaga koje, poput Staljinovog primera, nastoje da nabroje osnovne sastavne elemente tih snaga — nego i za odnose proizvodnje, klase i klasnu borbu i dr.); i

(c) shvatiti relaciju proizvodne snage — odnosi proizvodnje kao dijalektičku spregu i rezultat međusobnog prožimanja, međuticaja i tesne povezanosti, u kojoj klasna borba ima izuzetno značajnu ulogu i u razvoju proizvodnih snaga i u transformaciji odnosa proizvodnje.

Da bi se ispunili ovi zahtevi, potrebno je diskusiju o proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje postaviti u okvire šire rasprave o objektivnosti odnosa proizvodnje i subjektivitetu klasa.

Osnove takvog pristupa mogu se nazreti i u stavu da se u kapitalističkom načinu proizvodnje reprodukcija odnosa proizvodnje vrši, uglavnom, posredstvom klasne borbe u proizvodnji. Tu svoju, po sopstvenom priznanju, fundamentalnu tezu, A. Magaline upotpunjava stavom o klasnoj borbi „u kojoj kapitalistička buržoazija igra dominantnu ulogu, i koja se ispoljava u neprekidnom preobražaju tehničke i društvene organizacije procesa rada, tj. u stalnom revolucionisanju proizvodnih snaga”.

Bez mogućnosti da ovom prilikom šire ulazimo u raspravu o objektivnosti odnosa proizvodnje i subjektivitetu klasa, ukazujemo, u krajnje zgušnjatom vidu, na

najvažnije rezultate ranijih istraživanja o ovom pitanju (šire obrazloženih u knjizi „Društvena reprodukcija i klasna borba“).

Objektivnost odnosa proizvodnje i njihova istorijska uslovljenost određenim stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga čvrsto je povezana sa subjektivnim činiocima društvene reprodukcije — sa socijalnim klasama i njihovom borbom. U neraskidivoj sprezi sa objektivnim dimenzijama odnosa proizvodnje egzistiraju subjektivni i istorijski promenljivi elementi (u pogledu formi izražavanja i predstavljanja, modaliteta pravno-svojniskog regulisanja, a naročito u pogledu promena u odnosima klasnih snaga i pozicija). Borba među klasama je imanentna odrednica sistema društvene reprodukcije u klasnim društvima. Klasna borba se ne vodi samo na socijalnom makronivou, u vidu globalne konfrontacije polarizovanih klasnih snaga u političkom sistemu, nego i u svakoj proizvodnoj ćeliji društvene reprodukcije. Klase nisu samo prost proizvod te reprodukcije, niti prethodno konstituisane socijalne pretpostavke. One takođe nisu ni pasivni socijalni nosači reprodukcije, lišeni subjektiviteta — tj. sposobnosti da utiču na objektivne, „gvozdene“ zakone ekonomskog razvika. Osnovni razlozi klasnih sukoba leže u antagonistički suprotstavljenim interesima, koji se rađaju u utrobi društvene reprodukcije. Klasna borba je način postojanja klasa u materijalnoj reprodukciji i društvenoj celini. Od ishoda borbi u jezgru reprodukcije, u sferi materijalne proizvodnje, bitno zavisi i odnos klasnih snaga u celini društva. A takođe i osnovni pravci razvoja i transformacije društvene reprodukcije.

4. Relacija proizvodne snage—odnosi proizvodnje, preciznije tehnologija—odnosi proizvodnje, predstavlja, takođe, središnu temu i u polemici između M. Rakowskog (izgleda da je to pseudonim iza kojeg stoji grupa mađarskih teoretičara) i francuskog marksiste A. Gorza.

Rakowski kritikuje onu struju u marksizmu koju naziva „unutrašnjom kritikom podele rada“, suprotstavljajući joj svoju klasično-marksističku interpretaciju, po kojoj predmet kritike treba da bude kapitalistička primena savremene tehnologije, a ne sama tehnologija. Insistirajući na spoljašnjem, ekonomskom i socijalnom kontekstu korišćenja tehnologije, kao i na stavu da povećanje proizvodnje predstavlja osnovni kriterijum tehnološkog progressa, on dolazi do zaključka da su akumulacija i povećanje produktivnosti nužni i za socijalističko društvo i da bi „udruženi proizvođači mogli

da izmene ekonomsko i društveno korišćenje paradigme mašinske fabrike, koja je proizvod industrijske revolucije, ali ne i samu tu paradigmu“.

Gorzovi stavovi (koji su, u poređenju sa stavovima iz vremena njegove poznate knjige *Radnička strategija i neokapitalizam*, postali mnogo radikalniji) polaze od zahteva da sa odnosima dominacije treba ukinuti i tehnologiju kapitalističke fabrike. Sve širu upotrebu destruktivne tehnologije Gorz objašnjava kao posledicu dejstva logike kapitala.

Odbacujući svođenje „kritike podele rada“ na kritiku tehničke podele rada, Gorz staje na stanovište da revolucionisanje odnosa proizvodnje treba da otpočne kroz borbu radnika da ovladaju uslovima, oblicima i ciljevima radnog procesa, jer upravo ti odnosi čine osnovnu matricu društvenih odnosa, kulture i načina života. Ako se revolucionisanje odnosa proizvodnje svede samo na osvajanje državne vlasti i podržavljenje sredstava za proizvodnju, onda to može da znači promenu nosilaca vlasti i upravljanja, ali ne i suštine i prirode vlasti i dominacije. Zato on zaključuje da „ne može biti revolucije bez revolucionisanja pravaca, prioriteta i ciljeva istraživanja, razvoja, tehnologije proizvodnje, strukture potrošnje“ i da je to jedan od najvažnijih segmenta „totalne“ revolucije.

5. Problematizacija odnosa između proizvodnje i klasne borbe karakteriše i pristup kojim Hans Jürgen Krahl stvara pretpostavke za razmatranje odnosa kritike političke ekonomije (kao kritičke teorije kapitalističke proizvodnje) i istorijskog materijalizma (kao teorije revolucije).

Razmatrajući odnos proizvodnje i klasne borbe kroz odnos građanske i proletrske revolucije, Krahl polazi od kategorije rada. Za njega se kao osnovno postavlja pitanje da li je Marx uspeo da u celini izrazi dijalektiku rada; ne samo njegovu otuđujuću dimenziju nego i dimenziju društvenog rada kao proizvodne snage emancipacije, koja negira kapital i klasno društvo. Na pitanje „da li je Marx uspeo da emancipativnu snagu rada metakritički, u obliku kritike sistema, integriše u kritiku političke ekonomije i da tako razvije posredujući član za konstituciju klasne borbe, revolucionarne subjektivnosti organizovanog proletarijata?“ — on u osnovi daje potvrđan odgovor.

Istovremeno, on kritikuje Habermasovu saznavno-teorijsku problematizaciju odnosa između proizvodnje i klasne borbe. „Ako Habermas — kaže Krahl — zamera Marxu to da daje sužen pojam prakse, onda obratno,

Habermasu treba zameriti to da on daje sužen pojam proizvodnje". Ulogu koju Habermas u svom teorijskom modelu daje kategorijalnom paru rad i interakcija, Marx je, po Krahlovom mišljenju, izrazio relacijom rad — društvena podela rada.

Otuda deluje ubedljivo i prihvatljivo kritika koju Kralj upućuje Habermasu da svodi revolucionarnu praksu na kritiku ideologije, refleksiju i jezičko delanje. Dematerijalizovanje revolucionarne prakse, uz eliminaciju klasne borbe u korist jezičkog opštenja, znači, po njemu, svođenje Marxovog pojma revolucije na model građansko-prosvetiteljskog delovanja.

6. Najzad, tekst N. Badalonija predstavlja širi osvrt povodom knjige *Politička teorija klasa u 'Kapitalu'*, italijanskog marksiste B. de Giovannija.

Badaloni raspravlja o problemu krize kapitalizma, uz reafirmaciju Gramscijeve kategorije hegemonije. Suštinsku tačku analize predstavlja pokušaj da se uoči mogućnost prelaska kritike političke ekonomije u kritiku politike i teoriju revolucije. Tu mogućnost on otkriva u analizi odnosa između krize kapitalizma i složenosti hegemonijske politike „koja se odvija u borbi oko države i u njoj, jer je to područje koje je izabrao kasni kapitalizam”, i u kome se najjasnije izražava „zgušnjuta politička generalizacija sveukupnih protivurečnosti”.

E. Balibar

VIŠAK VREDNOSTI I DRUŠTVENE KLAŠE

Prilog kritici političke ekonomije

UVOD

Da li je marksistička naučna teorija (istorijski materijalizam) *politička ekonomija*? Da li je politička ekonomija jedan od njenih delova? Čini mi se da je u sadašnjim okolnostima na ta pitanja neophodno jasno odgovoriti sa — *ne*. Isto tako, povodom te teorije nećemo govoriti o „ekonomskoj istoriji” ili o „ekonomskoj sociologiji” (tj. o „ekonomskoj antropologiji”), jer te discipline nastaju — delimično pod protivdejstvom marksizma, kao odgovori na njegov razvitak — kao nusproizvodi, kao sastavni delovi ili varijante političke ekonomije: kada je eksplicitna, njihova problematika, u celini ili delimično nekritički preuzima ekonomske pojmove.

Razume se, ovde se ne radi o prostom pitanju *reči*, o denominaciji. Nije toliko važno opisati ili klasifikovati marksizam, na ovaj ili onaj način, koliko je značajno praktikovati ga, primenjivati, učiniti da on napreduje.

U ranije postojećem teorijskom prostoru, koji je i sam određen uslovima političke i društvene istorije, kao i zbog neposrednog udela u ekonomskim klasnim borbama, marksizam je od samog početka definisan kao „politička ekonomija” (mada nikada isključivo — to posebno napominjemo). Otuda Marx, u *Inauguralnoj adresi Internacionale* (1864), povezujući teorijsku borbu sa politikom neprijateljskih klasa,¹ suprotstavlja „politič-

¹ Povodom usvajanja zakona o desetosatnom radnom danu, kojim je ograničena dužina radnog dana, i razvitka radničkih kooperativa u Engleskoj.

ku ekonomiju rada" „političkoj ekonomiji privatnog vlasništva". Najavljujući pripremanje prve knjige *Kapitala*, on je pisao i ovo: „Ovaj tom sadrži ono što Englezi nazivaju *The Principles of Political Economy* (...)”². Takvih citata bismo mogli, bez svake sumnje, naći u velikom broju kod samog Marxa i njegovih sledbenika. Oni u svakom slučaju govore o tome da *odnos* (istorijski i teorijski) *prema političkoj ekonomiji* (ili bar prema „klasičnoj” političkoj ekonomiji) predstavlja konstitutivni aspekt marksističke naučne teorije.

Navodimo samo još jedan citat budući da je on odredio čitavu terminologiju koja se zadržala sve do naših dana. Drugi odeljak *Anti-Dühringa* nosi naziv „Politička ekonomija”, a Engels je ovako definisao njen predmet i metod: „Politička ekonomija, u najširem smislu reči, jeste nauka o zakonima koji vladaju proizvodnjom i razmenom materijalnih sredstava za život u ljudskom društvu (...). Politička ekonomija, kao nauka o uslovima i oblicima pod kojima su razna ljudska društva proizvodila i razmenjivala i pod kojima su se, prema tome, svaki put raspodeljivali proizvodi — politička ekonomija u tom opsegu tek treba da se stvori (...)”³. Takav bi, dakle, bio predmet marksizma; on prevazilazi granice postojeće (buržoasko) političke ekonomije i pokazuje istorijski određeni, relativan karakter (a ne univerzalno racionalan, humanistički ili društveni karakter) oblikâ kapitalističke proizvodnje i robne razmene.

Saglasno marksističkoj tradiciji, pozivanje na političku ekonomiju je nerazdvojno od ideje *kritike* političke ekonomije (to je podnaslov *Kapitala*), a sama ta kritika je povezana sa borbom koju, sa stanovišta nove klase, vodi radnički pokret protiv buržoazije, kako na ideološkom i teorijskom, tako i na društvenom i političkom terenu — sa borbom za obaranje državne vlasti i za ukidanje materijalnih uslova eksploatacije. Dakle, problem je u tome da se odredi šta znači „kritika političke ekonomije”. Da li je to uništavanje jedne određene političke ekonomije i njeno zamenjivanje *nekom drugom ekonomijom* za koju valja utvrditi šta joj daje revolucionarni karakter? Ili je to, načelno uzev, *raskid sa svakom političkom ekonomijom* i postupno stvaranje, na *drugom* terenu, neke *druge* discipline koja je nesvodiva i koja ima sasvim dru-

² Pismo Kugelmanu, 28. decembra 1862.

³ F. Engels, *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring (Anti-Dühring)* — K. Marx — F. Engels, Dela, tom 31, Prosveta, Beograd 1974, str. 112, 115.

gačiji predmet, koji se može saznati posredstvom drugih oblika konceptualizacije i radikalno novim tumačenjem?

Da bismo ovom pitanju dali određen smisao, nije dovoljno razmotriti opšte definicije ili tradicionalna određenja. Treba se pozivati na predmet koji su proučavali Marx i njegovi sledbenici (naročito Lenjin), na prirodnu problemâ koje su oni postavljali i razrešavali, na pojmove koje su razvijali. Ukratko, valja upoređivati način na koji su označavali svoju teorijsku praksu i na koji su postajali „svesni” same te prakse i njenih rezultata. To je osnovni zahtev kada je u pitanju materijalističko stanovište.

Shematski rečeno — do kakvog ćemo zaključka doći? On će glasiti da razvitak marksističke teorije nije uopšte doveo do *proširivanja* političke ekonomije, makar utemeljene na korigovanom shvatanju njenog predmeta.

Možemo slobodno reći da marksisti u oblasti političke ekonomije nisu stvorili *nikakav nov ekonomski pojam*. Štaviše, oni su (sa različitim uspehom) ponovo izvršili Marxovu *kritičku* operaciju — što je nešto sasvim drugo. Marksisti su, naime, kroz analizu ekonomskih pojmova i njihovu praktičnu istorijsku funkciju, nastojali da otkriju pokazatelje društvenog procesa u kome ti pojmovi nastaju, da otkriju pokazatelje onih protivrečnosti koje se u tom procesu odražavaju na mistifikatorski način, nastojeći da promišljaju „rešenje”. Ako su marksisti odigrali neku ulogu u nedavnoj istoriji političke ekonomije, oni su to činili na drugačiji, veoma posredan način: samo njihovo prisustvo (a iza tog prisustva stoji preteće prisustvo radničkog pokreta) navodilo je ekonomiste da „obnove” svoju disciplinu, beskrajno je *premeštajući* kako bi izigrali marksističku kritiku („marginalističke” teorije o vrednosti) ili joj suprotstavili „konjunktturne” odgovore (teorije o krizama, zapošljavanju, pri-vrednom rastu, ravnoteži itd.). Već je Marx ukazao (u pogovoru drugom nemačkom izdanju *Kapitala*, 1883) da teorijsko i praktično postojanje naučnog socijalizma determiniše sam razvitak „vulgarne” ekonomije. Sva buržoaska ekonomija posle Marxa je u tom smislu „vulgarna” — za razliku od „klasika” (od Petija do Ricarda) — a uz to najčešće i univerzitetska, akademska. To tvrđenje nije pobijeno, već potvrđeno ulogom koju su u razvitku ekonometrije odigrali teoretičari (poput Kondratijeva ili Leontijeva), potekli iz marksizma, ali sposobni da *ispreturaju* delove kritičke analize *Kapitala* i da „skrpe” nove ekonomske tehnike.

Valja se, dakle, vratiti drugoj, mnogo adekvatnijoj terminologiji. Marx je počev od 1859. (*Prilog kritici političke ekonomije*), prvi uveo pojam *analize „društvenih formacija“* (sa varijantama — „ekonomske društvene formacije“, „ekonomske formacije društva“), formacijâ koje odgovaraju pojavi i istorijskom preobražaju određenih načina proizvodnje. On označava svoj predmet (vid. predgovor *Kapitalu*, 1867) kao analizu „prirodnog“ procesa (tj. materijalno nužnog procesa) preobražaja celine društvenih odnosa koje podrazumeva kapitalistički način proizvodnje. On pokazuje kako *klasne borbe*, koje čine osnovu tog načina proizvodnje, teže njegovom uništenju, stvarajući uslove za socijalnu revoluciju i za nov način proizvodnje, bez eksploatacije i bez klasâ.

Dakle, kod Marxa ne samo što nije reč o tome da se postojeća ekonomska teorija *zameni* nekom drugom teorijom koja bi imala *isti predmet*, a još manje nekim drugim „modelom“ sa istim „mehanizmima“, već nije reč ni o *proširenju* ekonomske teorije. Marksistička teorija nikada u praksi nije „utapala“ ekonomsku analizu kapitalističke proizvodnje u neku širu celinu, ona nikada nije bila neka opšta sociološka teorija niti teorija univerzalne istorije (Marx je tu perspektivu eksplicitno odbijao).

Prema programu koji je Engels naznačio u jednom polemičkom kontekstu (naine, Dühring je želeo da bude „ekonomist“ i sebe je smatrao punopravnim „ekonomistom“), marksistička teorija bi, u praksi, više bila određeno *sužavanje*. To bi značilo da ona ne proučava, *opšte uzev*, istoriju društvenih formacija, već — bar do sada — istorijske tendencije samih *kapitalističkih društvenih formacija*. Da budemo još precizniji: od samog trenutka kada kapitalistički način proizvodnje postane *vladajući način proizvodnje* (od „buržoaske revolucije“), *protivrečnost* stvara nužnost i razvija sve izraženije oblike jedne *druge revolucije*, proleterske revolucije. Dakle, marksistička teorija proučava (i proučavaće sve dok taj istorijski problem ne bude praktično „rešen“) jedinstvo te protivrečnosti i svih konkretnih, bliskih, dalekih ili čak i veoma dalekih istorijskih uslova. Ali takvu analizu nije bilo moguće izvesti (niti je to danas moguće) ako se polazi sa stanovišta upravljanja ili sa stanovišta političke ekonomije u postojećim društvenim odnosima, sa stanovišta koje je prisutno u problematici i pojmovima ekonomske politike, bilo da se radi o klasičnoj ili neoklasičnoj političkoj ekonomiji. Naprotiv, analiza treba da *sve elemente uzme kao predmet*, da objasni njihovo poreklo i funkciju u klasnoj borbi buržoazije. Dakle, ostvarujući postepeno

to stanovište u sadržini svojih novih pojmova, ta analiza treba da se postavi na stanovište društvene klase koja se, u skladu sa svojim mestom u proizvodnji, i sama bori za ostvarivanje revolucionarnog preobražaja postojećih društvenih odnosa (proletarijat). A to upravo pokazuje da postoji objektivno jedinstvo teorijskog (promena predmeta proučavanja) i političkog raskida (promena klasnog stanovišta sa postojećom političkom ekonomijom). Promena klasnog stanovišta se ostvaruje *kroz* promenu predmeta proučavanja, kroz promenu teorijskog terena; promena predmeta se ostvaruje *kroz* promenu klasnog (teorijskog) stanovišta.

Eto zbog čega — da se izrazimo sasvim shematski — ne bi bilo tačno reći da je politička ekonomija *uopšte* naučna disciplina podeljena na dva velika tabora u kojima se zvanične ekonomske teorije i marksistička teorija, tj. buržoaska ekonomija i proleterska „ekonomija“, bore za rešavanje istih problema. Razlike nisu na planu odgovorâ, nego postoje već na planu pitanja. Ta razlika mora postati utoliko nezaobilaznija ukoliko pitanja budu bolje formulisana. Sva ekonomska problematika — htela ona to ili ne — uvek je buržoaska. Svaka formulacija odgovarajućih teorijskih pojmova sa stanovišta proleterske klase, ne samo što ne „razrešava“ teškoće ili ćorsokake političke ekonomije, već u njih unosi nerešive protivrečnosti. Marksistička teorija nije *politička ekonomija*.

Eto zbog čega, na žalost, treba razočarati i one ekonomiste koji se danas u velikom broju okreću marksizmu da bi, u uslovima imperijalizma i žestoke borbe koju on izaziva, izašli iz ćorsokaka svojih teorija i tehnika. Verovanje da bi marksizam mogao „rešiti“ teškoće ekonomske teorije isto tako je apsurdno kao i verovanje da kapitalisti mogu iskoristiti marksističku teoriju kako bi upravljali akumulacijom kapitala, odnosno da bi marksizam, u okviru postojećih odnosa proizvodnje, mogao doneti neko „rešenje“ krizâ kapitalističke privrede (kao da su krize posledica neke „loše“ ekonomske koncepcije). Marksistička teorija, ukoliko je usvoje i razviju klasne organizacije proletarijata (i klasna borba), može dovesti samo do *pogoršavanja* krize i do njenog *političkog* iskorišćavanja. Ona pokazuje da kriza uvek ima samo dva istorijski moguća „ishoda“ — i to dosta različita ishoda: pojačavanje eksploatacije koja ranije ili kasnije stvara uslove za novu krizu, ili, pak, revolucionarni preobražaj načina proizvodnje.

Razume se, ova tvrdnja pretpostavlja da se materijalno može *identifikovati* ono što je, u marksističkoj teoriji i u kritičkoj upotrebi kategorija koje su *poreklom*

ekonomske (počnimo upravo kategorijom *kapitala*), *nespojivo* sa ekonomskom problematikom.

I sami ekonomisti su oдавно priznali, odbacujući i poričući pojam *viška vrednosti*, da izvor te nespojivosti leži upravo u pojmu kakav je Marx „otkrio” i definisao. Po njihovom mišljenju, taj pojam je izuzetno „antinaučan”, „spekulativan”, lišen bilo kakve vrednosti, „operativan”.

I obrnuto, svaki teorijski pokušaj u okviru marksističke tradicije, zbog neprekidne ideološke borbe koja se vodi u vezi s tim pokušajima, svesno ili nesvesno vraća se na stvaranje političke ekonomije (dakle, objektivno nastoji da *anulira* dvostruki raskid koji je najavio Marx) *tj. stalno odbacuje pojam viška vrednosti*. Naime, ti teorijski pokušaji upotrebljavaju taj pojam eklektički, čisto deskriptivno, nesposobni su da ga razvijaju ili nastoje da prostom teorijom profita, ostvarivanja profita, teorijom prometa kapitala itd. zamene iznova teoriju o višku vrednosti i njene oblike (dakle, eksploataciju). Štaviše, uvođeći ponovo onaj „krug” koji je Marx osudio kod Ricarda, ide se za tim da se *višak vrednosti* (i proces njegovog pretvaranja u kapital) definiše *kao profit* (i kao traganje za profitom), što je upravo negacija načela Marxove analize. To je izuzetno postojana *činjenica* o kojoj treba posebno voditi računa.

Dakle, nije reč o prostom pitanju terminologije. Ma koliko još apstraktne, teze koje sam naveo imaju veoma veliku aktuelnost, budući da danas zapažamo postojanje dvostruke oportunističke tendencije kod teoretičara koji se nazivaju marksistima:

— s jedne strane, to je *objektivistička* tendencija koja, da bi objasnila nove pojave na sadašnjem stadiju kapitalizma (dakle, sadašnje uslove proleterske revolucije) ili da bi praktično ovladala problemima izgradnje socijalizma, nastoji da, počevši od ove ili one izolovane marksističke formulacije, razvije „političku ekonomiju” imperijalizma, monopolističkog (ili državnomonopolističkog) kapitalizma, socijalizma, odnosno komunizma. Ta tendencija može ići dotle da pojedini ekonomisti socijalističkih zemalja jednostavno i otvoreno preuzimaju neke tehnike (matematičke), pa čak i teorijska shvatanja buržoaske ekonomije (teorije „rasta”, „ravnoteže”, planiranja itd.);

— s druge strane, to je *subjektivistička* tendencija koja ideju marksizma ne priznaje kao naučnu, odnosno autonomnu naučnu teoriju koja ima svoj predmet o kome razvija *pozitivno* saznanje; ta tendencija na mesto marksizma postavlja isključivo *negativnu* disciplinu. Mar-

ksistička teorija se javlja samo kao „kritika” čiji je cilj da stalno tumači razvitak političke ekonomije kako bi pokazala njene protivrečnosti i granice. Ona više nema ni svoj predmet niti svoju istoriju, već se svodi na „kritičku političku ekonomiju”, tj. na varijantu „antiekonomike”.

S jedne strane, zaboravlja se podnaslov *Kapitala* — „Kritika političke ekonomije”. S druge strane, on se preuzima bez svog sadržaja, bez stvarnog istorijskog razvitka svog sadržaja (taj sadržaj se i preokreće).

Upravo zbog toga što se, posmatrani iz ovog ili onog pogrešnog ugla, raspravljaju problemi povezani sa saznanjem sadašnjosti i sa razvijanjem marksističke teorije, nužno je usvojiti tačnu terminologiju. Takva terminologija ne može zameniti naučni rad, kao što ne može unapred garantovati tačnost. Ali u datim okolnostima, ona može doprineti ispravnoj *orijentaciji*.

Ako hoćemo da povučemo paralelu, mogli bismo reći da je stanje na tom planu analogno onom iz godinâ 1914—1918, tj. trenutku kada je došlo do „bankrotstva Druge internacionale” i do izbijanja sovjetske revolucije. A to je upravo vreme kada su Lenjin i boljševici morali da odbace ime „socijaldemokrati”, ime pod kojim su se i sami borili posle Marxa i Engelsa; umesto toga, nazvali su se „komunistima” — imenom naučno ispravnim i lišenim političke dvosmislenosti.

Uz puno osećanje mere, možemo reći da na terenu teorije danas valja povući istu demarkacionu liniju.

U daljem izlaganju nastojaćemo da izložimo originalnost marksističke teorije. Polazimo od dve bitne stvari; u pitanju je:

1. teorijska definicija kapitalističkog načina proizvodnje, koja omogućuje da se analizira istorija prošlih i sadašnjih društvenih formacija;

2. teorijska definicija antagonističkih društvenih klasa — proletarijata i buržoazije, definicija koja je rezultat analize njihove borbe.

1. KAPITALISTIČKI NAČIN PROIZVODNJE I TEORIJA O VIŠKU VREDNOSTI

Nemoguća ekonomska istorija kapitalizma

Podsetimo se najpre ukratko nekih stalnih teškoća koje izazivaju sadašnja shvatanja o „ekonomskoj istoriji”.

Klasičan ekonomski liberalizam (od Adama Smitha do Johna Stuarta Milla) i „neoklasična“ ekonomija (rezultat marginalizma) zamišljali su autonoman ekonomski sistem koji deluje na osnovu svojih „prirodnih“ zakona, u osnovi nezavisnih od mešanja „spoljnih“ faktora — društvenih, institucionalnih, političkih, ideoloških (prepuštenih raznim „humanističkim naukama“ koje nastaju iz te same podele i čiji je zadatak da objasne nataložen „iracionalizam“ ekonomske „racionalnosti“).

Tridesetih godina 20. veka tu naturalističku i optimističku predstavu zamenila je, recimo kod Keynsa, predstava koja, nasuprot prvoj, pretpostavlja intervenciju države (država se zamišlja kao neki nezavisan „ekonomski agens“) radi „arbitriranja“ kada su u pitanju oprečne tendencije nezaposlenosti i inflacije. Takva predstava je očigledno bila povezana sa novim uslovima stvorenim industrijskom i finansijskom koncentracijom, međunarodnom konkurencijom, posledicama rata 1914—1918. i svet-skom ekonomskom krizom iz 1929. i narednih godina.

Za nas je, međutim, značajno što se takva predstava, u osnovi, ne razlikuje od prethodne. Namesto određenog sistema koji je prirodno uravnotežen zahvaljujući podudarnosti krivoljâ ponude i tražnje, spontanim kretanjima cena, proizvodnje i radne snage, pomenuta predstava nam nudi relativno neodređen sistem koji ima bar dva moguća ishoda, sistem koji zbog toga valja uravnotežavati odgovarajućom ekonomskom politikom.⁴ Ali ta dva ishoda ostaju „prirodno“ upisana u strukturu sistema, koja ih i same predodređuje.

Kada su u pitanju obe ove predstave, zaključak je isti: nemoguće je izgraditi pravu ekonomsku istoriju, shvaćenu kao proces preobražavanja samog sistema, kao skup činjenica koje ispoljavaju nove tendencije. Moguća je samo neka vrsta anegdote istorije „ekonomskih činjenica“, istorija koja ilustruje smenjivanje faza ravnoteže i neravnoteže, ciklusâ ekspanzije i „poslovne“ recesije, konjunkturalnih dejstava ove ili one ekonomske politike na sam sistem.⁵

⁴ O kritici pojma „politička ekonomija“ naći ćemo veoma zanimljiva ukazivanja u knjizi S. de Brunhoff, *La Politique monétaire, un essai d'interprétation marxiste*, PUF, Paris 1973.

⁵ Izlaganje tako shvaćene ekonomske istorije nalazimo u knjizi Maurica Niveaua, *Histoire des faits économiques contemporains*, PUF, Paris, 1966. Pregled kritika i ispravki koje to shvaćanje izaziva kod profesionalnih istoričara, sadržan je u članku Jeana Bouviera „Crises économiques“, *Encyclopedia Universalis*, tom V.

To je upravo ono na šta savršeno opravdano ukazuje Suzanne de Brunhoff povodom nedavno izvršenih upoređivanja sukcesivnih ekonomskih „ciklusa“:

„Bilo da se prošlost uzima u komparativnim analizama kao normativ sadašnjosti, ili obrnuto, pojam ciklusa je uvek prisutan i označava fluktuaciju svojstvenu ekonomskom procesu koji se odvija u *kapitalističkom sistemu*. Posebna obeležja te fluktuacije — njena periodičnost, činjenica da svaku fazu indukuju uslovi prethodne faze — proizlaze iz kretanja same privrede. Tek se u *drugoj etapi* nastoji upotpuniti poimanje ekonomskih uslova, i to uvođenjem „spoljnih činilaca“ koji utiču na odvijanje ciklusa. To je paradoksalan zadatak pošto svaka faza, bez obzira na njene peripetije, nužno zavisi od odvijanja prethodne faze. Isto tako je paradoksalno upotpunjavati ekonomsko objašnjenje, koje je već upotpunjeno na svom nivou, i to činiti uvođenjem *istorijskih varijabli* koje omogućuju da se opiše čitava konstelacija slučajnih uzroka. Taj paradoks je cena kojom se plaća zamena pojma krize pojmom ciklusa. Ako se kriza dugo javljala kao neka vrsta rezultata „neekonomske invazije u ekonomiku“ (da upotrebimo Labriolin izraz), onda se pojam ciklusa može u potpunosti izvesti samo ako sledimo Juglarovu ideju o tome da je „uspon jedini uzrok depresije“. Upoređivanje predratnih i posleratnih kriza u skladu je sa ekonomskim tumačenjem, pri čemu se unutrašnji mehanizmi stavljaju u pokret ili deformišu pod udarcima događaja ili modifikacija institucionalne, društvene strukture, i tako dalje.“⁶

Ali krenimo dalje: to predstavljanje „ekonomske“ stvarnosti posredstvom autonomnih sistema ne može objasniti istorijski proces, već samo daje apstraktno-empirijsku predstavu (model) o nekim dejstvima te stvarnosti. Iako zvuči paradoksalno, brojni marksisti su prihvatili takav način mišljenja, mada su pri tome koristili formulacije koje se na prvi pogled znatno razlikuju. Predstavu o ekonomskom sistemu koji reguliše samo oblast tržišta (tržište proizvodâ, kapitalâ i rada), oni su jednostavno zamenjivali predstavom o *sistemima proizvodnje* (feudalizam, kapitalizam, socijalizam). Ideju o zakonima ravnoteže, promena ili ekonomskog rasta, zamenili su idejom o *zakonima* ekonomske *evolucije* (svaki sistem ima svoj „temeljni zakon evolucije“: u kapitalizmu je to, recimo, zakon tendencijskog pada profitne stope), o zakonima koji omogućuju da se *a priori* propišu „etape“ razvitka sistemâ proizvodnje i da se, u krajnjoj liniji,

⁶ S. de Brunhoff, „Conjuncture et histoire économique“, *Critique*, br. 250, mart 1968. (podvukao E. B.)

opravda zamena jednog sistema drugim, i to pod dejstvom prirodne tendencije razvitka proizvodnih snaga i proizvodnosti rada.⁷ Istorijski i društveni preobražaji javljaju se kao politički i institucionalni „odgovori” sistema, čija bi funkcija bila da sistem *prilagode* protivrečnostima svojstvenim svakom stupnju evolucije. Hteli to ili ne, ti marksistički ekonomisti su istorijskoj borbi klasâ pripisivali izvedenu i sekundarnu funkciju u objašnjava vanju istorijskih i društvenih preobražaja.

Staljin je preuzeo i u više navrata jasno formulisao tumačenje marksizma koje je već bilo vladajuće kod nekih socijalističkih rukovodilaca Druge internacionale (kao što su Kautsky i Plehanov). Raspravljajući o stahanovskom pokretu, „obrascu one visoke produktivnosti rada, koju može dati samo socijalizam, a što ne može kapitalizam”, Staljin piše:

„Zašto je kapitalizam razbio i nadvladao feudalizam? Zato što je stvorio više norme produktivnosti rada, što je omogućio društvu da dobija neuporedivo više proizvoda nego što je to bilo u feudalnom poretku. Zato što je učinio društvo bogatijim. Zašto socijalizam može, mora i zašto će neminovno pobediti kapitalistički privredni sistem? Zato što može dati više obrasce rada, višu produktivnost rada nego kapitalistički privredni sistem. Zato što može dati društvu više proizvoda i što može društvu učiniti bogatijim nego što to može kapitalistički privredni sistem.”⁸ Iz ovog odlomka se vidi da bi po tome kako poima ekonomiju, trebalo da Staljin bude prvi teoretičar „miroljubive koegzistencije”, shvaćene ne kao obeležja koje se odnosi na antagonizme imperijalističke epohe, već kao opšteg takmičenja proizvodnih sistemâ. A to znači teorijsko, ako ne i praktično, spuštanje na teren buržoaske ekonomske teorije.⁹

Istinu govoreći, uprkos prividima postojanja potpuno različite terminologije (i uprkos opštem mišljenju),

⁷ Klasičan primer: *Manuel d'économie politique*, Akademija nauka SSSR, prvo izdanje 1954, više puta objavljivano (poslednji put: Edition Norman-Béthune, Paris 1969). Veoma je značajan pokazatelj da u trenutku kada zvanična buržoaska ekonomija zamenjuje pojam „krize” pojmom „ciklusa”, marksistička ekonomija uvodi pojam „opšte krize”, tj. stalne (i konačne) krize kapitalizma.

⁸ J. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, Kultura, Beograd 1946, str. 497.

⁹ Stvarna istorija SSSR još je veoma malo poznata. Ukazujemo na to da stahanovski pokret, izuzetno *protivrečna* pojava, ima jedan sasvim drugačiji aspekt koji se ne pominje u ovoj formulaciji: određen, istorijski revolucionaran oblik ulaska *političke prakse* u fabriku (taj se oblik nije mogao materijalizovati u novim oblicima organizacije rada).

takvo shvatanje se još temeljno ne razlikuje od prethodnih shvatanja: svaka definicija kapitalizma, socijalizma (analogno uzev, i definicija feudalizma i ostalih prekapitalističkih načina proizvodnje), data kroz proste *sisteme* proizvodnje, sadrži i konzervira ideju o „čisto” ekonomskim zakonima, dok se razvitak proizvodnih snaga (uzrok ili posledice njihove supstitucije) javlja kao univerzalna, prirodna tendencija, neobjašnjiva i situirana van, i iznad konkretnih istorijskih okolnosti. Dakle, nije reč uvek o stvarnoj istoriji, već o teorijskoj shemi evolucije, koja treba da bude približno ilustrovana sledom činjenica.¹⁰

Sve ovo pod uslovom da praksa, na žalost, ne preuzme dužnost (kao što je to činila poslednjih pedeset godina) stvaranja svih mogućih „nepredviđenih teškoća” jednoj takvoj shemi (počev od izbijanja socijalističkih revolucija u „zaostalim” zemljama koje nisu potpuno podvrgnute kapitalističkom načinu proizvodnje, do nedavnih periodâ ubrzanog razvoja proizvodnosti rada u nekim kapitalističkim zemljama, razvoja koji je u teoriji „nezamisliv”).

Dakle, analize problema što ih pokreće ekonomska istorija moraju se nastaviti na sasvim drugim osnovama. To su problemi koji proizlaze iz shvatanja načinâ proizvodnje, onakvog shvatanja koje je definisao Marx, kao i iz analize (dijalektičke) njihovih tendencijskih preobražaja.

Problematika istorijskih načina proizvodnje

Teškoće koje smo shematski upravo pomenuli dovode do toga da se proučavanje obeležja čiste sheme akumulacije kapitala zamenjuje proučavanjem posebnih istorijskih uslova, a samim tim i nužnih uslova (ovo zbog toga što je svaka stvarna istorijska uzročnost determinisana, dakle posebna, a ne univerzalno formalna), uslova koji utiču na stvaranje kapitalističkih društvenih odnosa

¹⁰ Ovde nije reč o povlašćivanju ovog ili onog modela, ove ili one „šeme evolucije društava” (jednolinijske ili višelinije). Reč je o samom teorijskom pojmu. Međutim, taj pojam je *naknadni* rezime nekih veoma opštih obeležja istorijske evolucije: on važi samo za „izuzetke” koji su utoliko brojniji ukoliko se radi o određenim procesima. Taj pojam pokušava da na osnovu predviđanja” unapred odredi istorijski preobražaj. Otuda ga, ranije ili kasnije, demantuju same činjenice. Osim toga, on u dva slučaja predstavlja prepreku naučnom objašnjenju. S materijalističkog stanovišta univerzalna istorija je *rezultat*, a ne podatak. Ne postoji linija (linije) evolucije.

i njihovih ekonomskih posledica (da počnemo od industrijske revolucije, stvaranja svetskog tržišta, neprekinute akumulacije kapitala uprkos privremenim krizama ili recesijama, nejednakom razvitku kapitalističkih društvenih formacija — neki od tih uslova su „dominantni”, a drugi su „podređeni”). *Jedni* (društveni odnosi koji konstituišu strukturu određene društvene formacije) objašnjavaju *druge* (ekonomske posledice akumulacije, privrednog rasta itd.), a ne obrnuto.

Ali, da bismo mogli primeniti to novo stanovište, potrebno je uvesti pojam koji bi već bio pojam određene varijacije, dakle, *pojam procesa materijalnog istorijskog preobražaja*. Peobražaj istorijskih uslova i obeležja kapitala kao društvenog odnosa ne treba unositi u „ekonomsku analizu”, već (menjajući njen predmet i definiciju) njih treba uvesti u samo *postavljanje* problemâ koje ta analiza priznaje odnosno ne priznaje. Dakle, valja proučavati tehnološku inovaciju u vezi sa brojem, kvalifikacijom, uslovima rada, oblicima organizacije i borbe radničke klase. Samo to proučavanje polazi od priznavanja borbe društvenih klasa kao pokretača ekonomske evolucije. Ali pre svega treba teorijski proučavati organsku vezu između kapitala i najamnog rada, specifičan oblik u kome kapital razvija, koncentriše i akumulira višak rada. Ukratko, valja ići dalje od sadašnjih „ekonomskih” definicija kapitala, od definicija koje kapital određuju bilo kao količinu sredstava materijalne proizvodnje (kao raspoložive „resurse”, prema neomarginalističkoj terminologiji), bilo kao prostu količinu novca. Umesto toga, *kapital*, treba definisati kao društveni proces proizvodnje robâ, kao proces u kome se — na planu cele društvene formacije — *najamni* rad, koji se najpre javlja „prema” kapitalu kao jedan od „činilaca proizvodnje”, iskazuje kao činilac koji predstavlja bitnu *unutrašnju* determinantu kapitala. Otuda razvitak najamnog rada određuje razvitak kapitala, a oblici i uslovi najamnog rada određuju istoriju kapitala, dok proces nestajanja najamnog rada određuje proces nestajanja kapitala.

Pojave prekidanja prividne redovnosti kapitalističke privrede (čak i uznemirujućih redovnosti kao što su krize ili ciklusi) — „nerazvijenost” ili „izgradnja socijalizma” — jesu ono što, uprkos teškoćama jednog takvog poduhvata, može u sve većoj meri dovesti do napuštanja „ekonomističkog” stanovišta u pogledu ekonomskih efekata, tj. do napuštanja stanovišta o jednostavnoj projekciji ekonomskih kategorija na istoriju. Pomenuti činoci mogu dovesti do toga da se sva ekonomistička problematika pretvori u drugu problematiku (u problematiku

istorijskih oblika i dejstava klasne borbe). Čim ti procesi prestanu da budu spoljni i postanu unutrašnji procesi kapitalizma, takva promena stanovišta je potrebna i kada je u pitanju ekonomska istorija kapitalizma.¹¹

Ta „promena terena” pretpostavlja da se ne zadovoljavamo time što ćemo jednu pored druge staviti „apstraktnu” ekonomsku analizu i „konkretnu” ekonomsku istoriju, već pretpostavlja da ćemo uspeti da se radikalno borimo protiv predstave što ju je usadila „klasična” ekonomija 18. i 19. veka (ta predstava je rezultat njenog teorijskog raskida sa merkantilizmom), protiv predstave prema kojoj bi svaki „vanekonomski” faktor (vanekonomski u smislu da se nalazi van dejstva *konkurencije proizvođača-razmenjivača* robâ na samu proizvodnju) bio „subjektivna” posledica (nasuprot objektivnosti prirodnih ekonomskih zakona). Boriti se protiv te predstave ne znači vraćati se na njenu relativnu strogost (na „institucionalnu” koncepciju, na sociologiju, tj. na ekonomsku psihologiju), već ići dalje: promišljati specifične oblike (prema periodima) kombinacije ekonomskih, političkih, ideoloških odnosa, kao kombinacije objektivnih procesa. To znači smatrati da u proizvodnji i reprodukciji uslova proizvodnje materijalna klasna borba predstavlja *determinantu* svih odnosa ili, pre svega, njihovog tendencijskog preobražaja. Jasno je da je to neposredno povezano sa mogućnošću prevazilaženja granica u okviru kojih klasična ekonomija priznaje i smešta pojam društvenih klasa, kao i sa formulisanjem *sasvim drugog* pojma društvenih klasa.

Kao što je poznato, pojam *načina proizvodnje* je upravo onaj teorijski (apstraktni) pojam koji treba koristiti da bi se izvršila takva istorijska analiza.

Ovde odmah valja učiniti jednu napomenu bez koje bismo upali u drugu vrstu formalizma. Ne postoji, niti može postojati, *opšta teorija o načinima proizvodnje*, teorija shvaćena u pravom smislu te reči; ako bismo to prevideli, neminovno bismo se vratili na teoriju o „opštem” načinu proizvodnje, na idealnu teoriju univerzalne istorije. Svaki način proizvodnje, već po svojoj definiciji, potiče iz specifične teorije, kako u pogledu svog oblika društvenog procesa, svojih protivrečnosti, svojih tendencijskih zakona, tako i kada su u pitanju istorijski uslovi u kojima on nastaje, reprodukuje se ili preobražava. Ali takva specifična teorija uvek implicira *opštu naučnu pro-*

¹¹ Proučavati „vladajućii” kapitalizam znači proučavati *proces dominacije* kapitala, dakle, i proučavati „potčinjeni” kapitalizam.

blematiku načinâ proizvodnje, a pre svega neke opšte definicije.¹²

Stoga ćemo sasvim shematski reći ovo: osnovnu karakteristiku svakog načina proizvodnje čini *priroda od-nosâ proizvodnje* koje taj način pretpostavlja i reprodukuje između neposrednih proizvođača (proizvodnih radnika), neproizvođača i materijalnih sredstava proizvodnje. Svaki način proizvodnje koji kao organski (nužan) uslov svog delovanja (dakle društvene proizvodnje) implicira postojanje i delovanje klase neproizvođača, koja prisvaja sredstva za proizvodnju, samim tim je i *način eksploatacije* društvenog rada. Ako ostavimo po strani teške probleme što ih postavljaju „primitivna“ društva, do danas su se svi istorijski načini proizvodnje ispoljavali ili kao načini neposredne eksploatacije ili kao načini proizvodnje zavisni od načinâ eksploatacije (ili pod njegovom dominacijom). Na primer, sitna individualna robna proizvodnja. Otuda je problematika načinâ proizvodnje u osnovi problematika istorijskih oblika eksploatacije. Otuda je problematika načinâ proizvodnje takođe i problematika otporâ eksploataciji. Sa razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje (to je sve očevidnije posle prvih pobedonosnih socijalističkih revolucija i pojave društvenih formacija koje teže ukidanju klasâ), problematika načinâ proizvodnje postaje i problematika ukidanja svih oblika eksploatacije.¹³

Drugo, svaki način proizvodnje obeležen je (na izveden način) *prirodom* materijalnih *proizvodnih snaga* koje se kombinuju u društvenom radu (oruđa rada i oblici koji odgovaraju neposrednoj ili posrednoj kooperaciji radnika), tačnije rečeno, u određenim odnosima proizvodnje. Prema tome, te proizvodne snage čine *osnovu* postojanja samog načina proizvodnje.

Uzeta izdvojeno, ova formulacija krije u sebi određenu opasnost. Ona nas može navesti na zaključak da su odnosi proizvodnje i proizvodne snage nezavisni (da postoje jedni van drugih), ili na zaključak da svaki način proizvodnje odgovara nepromenljivom tipu proizvodnih snaga, tj. utvrđenoj listi tehnikâ. Međutim, istorija (pre svega istorija kapitalističkog načina proizvodnje) pot-

¹² Tu terminološku razliku uveo je Yves Duroux — videti *Problèmes de planification*, Ecole pratique des hautes études, Paris, br. 14. O tome takođe videti diskusiju o studiji „Sur la dialectique historique”, § 2.

¹³ Osnovna Marxova teza: kapitalistički način proizvodnje je poslednji mogući način klasne eksploatacije, što znači na kapitalistički način proizvodnje može nestati jedino sa ukidanjem svih oblika podela na klase.

puno je pobila takvo shvatanje. Dakle, da preciziramo: svaki način proizvodnje karakterišu *tendencijski preobražaji kojima su izložene postojeće proizvodne snage pod delovanjem određenih odnosa proizvodnje*. Bitan pokazatelj te tendencije, pokazatelj koji u kapitalističkom načinu proizvodnje oličava istorijsko jedinstvo odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga jeste priroda *društvenotehničke podela rada* u procesu neposredne proizvodnje.

Treće, svaki način proizvodnje karakterišu oblici „*nadgradnje*”, neophodni za stalnu reprodukciju odnosa proizvodnje (tu reprodukciju nikada potpuno ne obezbeđuje sam proces proizvodnje), odnosno *granice* u kojima ti oblici istorijski variraju, a da se pri tome ne menja društveni oblik procesa proizvodnje (tj. da se ne menja priroda odnosa proizvodnje). Da bi se objasnili ti oblici (pravni, politički, ideološki), potrebno je najpre analizirati društveni oblik u kome se, pod dejstvom određenih odnosa proizvodnje, odvijaju promet i distribucija činilaca proizvodnje (sredstva za proizvodnju i radnici), a zatim analizirati promet i distribuciju sredstava potrošnje, što po pravilu neposredno zavisi od onog prvog.

Kapitalistički način proizvodnje: višak vrednosti

Marx je opšte pojmove uveo pre svega u analizu određenog načina proizvodnje (ti pojmovi su kod njega nerazdvojni): u analizu *kapitalističkog načina proizvodnje*. Temeljno obeležje tog načina proizvodnje jesu odnosi proizvodnje koji, u procesu proizvodnje viška vrednosti, suprotstavljaju kapital najamnim radnicima. Kapitalistički način proizvodnje razlikuje se od svih ostalih po tome što se u njemu stvara višak vrednosti (u svojim sukcesivnim ili simultanim oblicima).

Ali šta je *višak vrednosti*? Prema shvatanjima ekonomista, koji u svom problematiziranju pokušavaju da preformulišu pojam viška vrednosti, on bi morao biti određen čisto kvantitativno.¹⁴ Dakle, višak vrednosti je

¹⁴ Tačnije rečno, čisto knjigovodstveno. Naime, prema ukojenjenoj navici filozofske tradicije, mogli bismo poverovati da ovde ratujemo protiv „kvantiteta”, odnosno da tragamo za „kvalitetom”, za „kvalitativnom” definicijom viška vrednosti. Ali ne postoji „nauka o kvalitetu”. Otuda, ako politička ekonomija kao disciplina i knjigovodstvena tehnika kvantiteta — razmenske vrednosti — nije naučna, rešenje koje nam predlaže njena kritika nije u „nauci” o kvalitetu — na primer, u upotrebnjoj vrednosti, odnosno u „potrebama”. Sve je to uvek područje političke ekonomije (i njenog preobrata). U svojoj knjizi *La Conception mar-*

jednostavno *pretek (suvišak) nove vrednosti koju društveni rad dodaje na vrednost sredstava potrošnje, neophodnih za reprodukciju radne snage.*

Ova rasprostranjena definicija je pokazatelj jedne važne pojave: proizvodnja viška vrednosti pretpostavlja mogućnost knjigovodstvenog izračunavanja vrednosti i razlikâ vrednosti. Ali ta definicija je nedovoljna i prikriva bitno jer, s jedne strane, suvišak postoji (mada u drugom *obliku*) u svakom načinu proizvodnje, koji sadrži dovoljnu proizvodnost rada, a, s druge strane, takva definicija je zaokružena — naime, pretpostavlja da je rešen temeljni problem: zašto u kapitalističkom načinu proizvodnje, proizvodi rada (uključivši i stalno rastući suvišak u odnosu na količinu koja je nužna za neposrednu reprodukciju radne snage) nužno poprimaju *oblik vrednosti*? Isto tako, činjenica da taj suvišak služi akumulaciji sredstava za proizvodnju — i to u sve širim razmerama — ispoljila se naročito sa kapitalizmom, ali bi takođe obeležavala i komunistički način proizvodnje. Najzad, činjenica da taj suvišak prisvaja klasa neposrednih neproizvođača, klasa koja određuje upotrebu tog suviška, prisutna je u svim klasnim načinima proizvodnje. Dakle, da bismo ispravno definisali višak vrednosti, ne treba ga definisati samo kao kvantitet (proizvoda ili vrednosti), već kao oblik određenog društvenog procesa.

Činjenica da vrednost radne snage (što odgovara „potrebnom” delu rada) i višak proizvoda (što odgovara „višku rada”) poprimaju *novčani* oblik (razvijen oblik vrednosti), predstavlja istovremeno posledicu i neophodno sredstvo reprodukcije kapitalističkog odnosa proizvodnje.¹⁵

Ono što je zaista karakteristično za višak vrednosti jeste upravo način na koji se taj višak proizvodi. Kvantitativne determinante treba otkrivati jedino kao *dejstvo* tog načina.

Kapitalistički način proizvodnje ne obezbeđuje višak na taj način što *spolja*, izvan procesa neposredne proizvodnje, vrši pritisak na rad i na potrošnju radnika (kao što je slučaj sa pretkapitalističkim kulukom, zemljišnom rentom ili porezima), već u *procesu neposredne proizvod-*

xiste du capital (SEDES, Paris 1952) Jean Bernard je sasvim opravdano na samom početku podvukao da buržoasko ekonomsko shvatanje „kapitala” jeste razrada kategorija i problemâ knjigovodstva preduzeća (u očekivanju nacionalnog knjigovodstva).

¹⁵ O protivrečnostima novčanog oblika videti istraživanja S. de Brunhoff, *La Politique monétaire*, naved. delo i — takođe od istog autora — *La Monnaie Chez Marx*, Editions sociales.

nje, neposredno uključujući radnu snagu kao robu u proces proizvodnje, čija su materijalna sredstva uvek već ujedinjena van njega.

Kako se, dakle, postavlja problem društvenog oblika? Na početku, za *svaki* proces kapitalističke proizvodnje, činioći proizvodnje su *uvek već* dati u vidu vrednosti (dakle, oni imaju cenu). Na kraju, proizvod (roba) takođe poprima oblik vrednosti (koja će se „pojavit” kada ona bude realizovana — prodajom proizvoda; međutim, kapitalista anticipira tu realizaciju u svom predviđanju i upisuje je kao takvu u svoj bilans).

Vrednost robâ koje je proizveo kapital možemo *ra-*
staviti na tri dela:

1. deo koji odgovara sredstvima za proizvodnju;
2. deo koji odgovara vrednosti radne snage;
3. deo koji predstavlja višak.

Ali ta tri dela imaju sasvim različit, nesimetričan status.

Vrednost sredstava za proizvodnju je *konzervirana* u procesu rada (koji ih preobražava) i biva prenet na proizvode. Ali vrednost sredstava za proizvodnju *biva konzervirana samo u onoj meri u kojoj se proizvodi nova vrednost*: nema „konzerviranja” vrednosti sredstava za proizvodnju ako radna snaga, u procesu rada, ne obavi *materijalnu proizvodnu potrošnju* sredstava za proizvodnju. Dakle, potrebna je potrošnja radne snage, potrošnja koja je takođe „proizvodna” (potrošnja vrednosti i viška vrednosti). Svi ekonomisti u svojstvu knjigovođa, spontano su metafizičari — a ne samo „fetišisti”: oni smatraju sasvim prirodnim da vrednost nekog proizvoda preživi njegovo „fizičko” uništenje, upravo kao što duša nadživljuje telo, a sve to stoga što je ta vrednost uvedena u kolone računovodstvenih knjiga. Sam kapitalist dobro zna da se, u praksi, vrednost sredstava za proizvodnju ne konzervira „potpuno sama”. I konzervirana vrednost se, u stvari, *reprodukuje* kao kvantitet određene vrednosti.

Vrednost radne snage je *utrošena* (uništena) u procesu rada. Ujedinjena u obliku kapitala, sredstva za proizvodnju su, u stvari, sredstva tog utroška, tog „usisavanja” radne snage. Ali radna snaga istovremeno *stvara* novu vrednost, srazmernu trajanju i intenzitetu utrošenog rada.¹⁶ *Dakle, samo* ta nova vrednost, koja nastaje

¹⁶ *Nota Bene*: nikada se ne sme zaboraviti *intenzitet* rada: Poistovećivanje *kvantiteta* rada, koji određuje vrednost, sa merljivim *vremenom rada* dozvoljeno je samo kada je u pitanju

usled toga što je radna snaga utrošena u kapitalističkom obliku, tj. kao proizvodna potrošnja sredstava za proizvodnju, već pretvorenih u kapital¹⁷ samo takva vrednost može biti razložena na dva dela, od kojih jedan zamenjuje vrednost radne snage, a drugi čini višak vrednosti. Deoba nove vrednosti na vrednost radne snage („promenljivi kapital”) i na višak vrednosti, obavlja se tek potom, kao posledica kupovine najamnog rada i kapitalističke organizacije procesa proizvodnje.¹⁸

Ako u početnom kapitalu uvek postoji bitna razlika između dela koji se ulaže u sredstva za proizvodnju, bez obzira na trajanje njihove imobilizacije („postojani” kapital), i dela koji se ulaže u kupovinu radne snage („promenljivi” kapital, uglavnom, ako ne i isključivo izražen u obliku individualne najamnine radnika)¹⁹, ta razlika ni-

određeni stupanj intenziteta rada. To je ključ proizvođenja „relativnog viška vrednosti”.

¹⁷ Proizvodna potrošnja sredstava za proizvodnju koja nisu pretvorena u kapital, tj. nisu ujedinjena u obliku kapitala, ne stvara nikakvu vrednost. Ako se rad sitnog individualnog proizvođača takođe kristališe u obliku vrednosti, onda je to zato što do toga dolazi posredstvom procesa usupne reprodukcije kapitala (Marx je to pokazao na primeru sitnog seljaka koji je takođe potčinjen uslovima kapitalističke proizvodnje). Da bi preživeo, taj proizvođač mora upotrebiti svoja sredstva za proizvodnju kao deo kapitala, te tako isisava sopstvenu radnu snagu, izvlači iz sebe višak rada. Marx primećuje da u tim uslovima, i s obzirom na nižu proizvodnost individualnog rada, sitan proizvođač ne samo što ne ostvaruje nikakav profit već nije u stanju da sebi obezbedi ni ekvivalent normalne prosečne „najamnine”.

¹⁸ Mehanizam proizvođenja i reprodukcije vrednosti ne možemo nikako shvatiti ako na samom početku izdvojimo „promenljivi kapital” kao određeni deo kapitala, kao deo čije je svojstvo da se sam uvećava, da sebi dodaje novu vrednost. Ako aritmetički odnos viška vrednosti prema promenljivom kapitalu izražava „stopu viška vrednosti”, tj. stopu eksploatacije rada, i to u obliku vrednosti, onda je to zato što on izražava rezultat procesa eksploatacije radne snage, a ne njene početne uslove. Razumie se, u neprekinutom toku kapitalističke proizvodnje, apstrahujući varijacije u pogledu zapošljavanja nove radne snage i varijacije vrednosti radne snage, uvek se može predviđati koji će deo novčanog kapitala, kojim raspolaže kapitalist, biti utrošen na plaćanje radne snage, tj. na najamnine.

¹⁹ Uporedo sa razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje i pod dejstvom podružljavanja proizvodnje, kao i revandikativnih klasnih borbi, individualna najamnina, neposredno vezana za „cenu rada”, i sama doživljava promene: mada ostaje osnovna nagrađivanja, ona biva delimično dopunjavana različitim oblicima „posredne najamnine” (plaćeni odmori, dečiji dodaci, socijalno osiguranje). Ali ono što ostaje apsolutno nepromenjeno, to je individualni oblik reprodukcije radne snage, oblik koji omogućava da se ona prodaje i kupuje na tržištu (zakon to definiše kao ličnu „slobodu”).

je data na početku, te se ne može neposredno posmatrati... Ta razlika, ili bolje reći diferencijacija, povremeno se „briše” u robnom obliku materijalnog proizvoda kao u njegovom novčanom izrazu (vrednosni oblik u kome se vrši promet proizvoda): ta diferencijacija postoji samo u procesu proizvodnje u koji se kapital ulaže, u procesu koji je njegov proces oplođavanja (Marx kaže: *Verwertung*) i koji ga kao takvog određuje (zbir vrednosti postaje kapital samo u onoj meri u kojoj se taj zbir beskrajno uvećava, u meri u kojoj je uključen u proces akumulacije). Ta diferencijacija je „čitljiva” jedino ako za predmet analize uzmemo kontinuitet — u društvenim razmerama — procesa proizvodnje u kome se ona vrši i u kome promet novčanog kapitala i robâ predstavlja samo posredan moment. Ta diferencijacija je naročito čitljiva ako individualne, formalno autonomne kapitale smatramo delovima društvenog kapitala čije različite funkcije oni istovremeno ili sukcesivno ispunjavaju.

Prema tome, nemamo posla sa dva različita društvena procesa, od kojih bi jedan bio stvaranje vrednosti (*Wertbildung*), a drugi — proizvođenje viška vrednosti (*Verwertung*). Ako inicijalni činioци proizvodnje — sredstva za proizvodnju i radna snaga — uvek već imaju oblik robâ (i kao takvi „imaju vrednost” izraženu — tačno ili ne — u njihovoj ceni), onda proces kapitalističke proizvodnje reprodukuje vrednost i određuje razvoj njenog oblika u prometu. Proizvođenje viška vrednosti je u isto vreme i stvaranje vrednosti.

Ali utrošak radne snage, inkorporirane u kapital posredstvom dvostrukog procesa konzerviranja postojanog kapitala (konzerviranje vrednosti — prvi oblik njegove reprodukcije) i „proširene” reprodukcije promenljivog kapitala (stvaranje vrednosti — drugi oblik njegove reprodukcije, koji određuje prethodni oblik), upravo i jeste specifično kapitalistički mehanizam razvitka viška rada. Drugim rečima, čitava „tajna” kapitalističke proizvodnje, čije odgonetanje pomaže da se objasni istorija te proizvodnje, sastoji se u protivrečnom jedinstvu procesa koji od viška rada (čak od maksimuma viška rada: nema kapitalističke eksploatacije bez stalne tendencije ka *super eksploataciji*) neprestano stvara opšti neophodan uslov rada. Analiza viška vrednosti, karakterističnog elementa kapitalističkog odnosa proizvodnje (upravo odnosa, jer je proces taj koji stvara višak vrednosti), jeste u krajnjoj liniji analiza oblika u kojima je organizovan i preobražen proces neposredne proizvodnje, i to na takav način da maksimalno ograničava udeo „potrebnog rada” i da, nasuprot tome, u samom potrebnom radu povećava

udeo „viška rada”. Taj preobražaj i tu organizaciju ostvaruju pojedinačni kapitali (i njihovi kapitalistički „predstavnicima”) kao konkurentski delovi ukupnog društvenog kapitala, i to produžavanjem radnog vremena za istu realnu najamninu, intenzifikacijom rada i njegovog „ritma”, podizanjem proizvodnosti pomoću mehanizacije i podele rada.

Drugim rečima, analiza viška vrednosti jeste analiza *unutrašnje kombinacije određenih, specifičnih oblika klasne borbe*, oblika stalno prisiljenih da prevazilaze otpor radničke klase koja reaguje na sam njihov razvitak. To su karakteristični oblici savremenog društva, oblici koji su neminovni sve dok proizvodni rad bude najamni rad, a radna snaga ostane roba.

Kao što vidimo, višak vrednosti nije ni jedan od oblika kapitalističke eksploatacije (nije čak ni najvažniji oblik), niti ekonomski „temelj” raznih oblika eksploatacije (čije bi opisivanje bilo rezultat sociološke ankete, čime bi se dopunila ekonomska definicija).²⁰ Višak vrednosti je organsko *jedinstvo* tih oblika eksploatacije u istom procesu, to je već klasna borba u procesu proizvodnje. A to nam omogućava da u definisanju viška vrednosti izbegnemo kako ekonomizam (višak vrednosti = ekonomski mehanizam iz kojeg bi *izvirala* klasna borba), tako i eklekticizam u definisanju eksploatacije (eksploatacija = empirijsko nabranje raznih oblika nejednakosti, tlačenja, otuđenja).

Pre no što nastavimo tu shematsku analizu karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje, otvaram ovde „zgradu” da bih, u svetlu prethodne definicije, pokušao odrediti ono što makar u svom „klasičnom” obliku (ne u „vulgarnom” obliku) predstavlja *neprelaznu* (budući da je unutrašnja) *granicu* političke ekonomije. Možemo istovremeno pokušati da već osvetlimo ono što od marksističke analize kapitalističkog načina proizvodnje čini *nešto* što se razlikuje od opšte političke ekonomije.

Vrednosni oblik proizvoda rada (sredstva za proizvodnju, sredstva potrošnje), „opšti oblik” svih proizvo-

²⁰ Ako ne prevaziđemo ovu lažnu alternativu, neminovno upadamo u apsurdnu dilemu koja „kvantitativne (ekonomske) revandikacije” suprotstavlja „kvalitativnim” (socijalnim) revandikacijama. Sindikalna borba, međutim, stalno pokazuje da su sve „kvalitativne” revandikacije (uslovi rada, oblici podele rada itd.) uvek i „kvantitativne” (jer dovode u pitanje stupanj eksploatacije, stopu viška vrednosti), odnosno da su sve „kvantitativne” revandikacije (nivo realnih nadnica) takođe uvek i „kvalitativne” (jer se nadnice određuju u okviru organizacije podele rada, pri čemu se vodi računa o uslovima rada i o nejednakosti „kvalifikacija”).

da, oblik koji u razmeni materijalizuje njihov novčani ekvivalent — taj oblik je za političku ekonomiju nezaobilazan inicijalan *podatak*. Ako se politička ekonomija bavi „poreklom” tog oblika, ona to neminovno čini na fiktivan, „metafizički” način, razvijajući idealnu genezu tog oblika (na primer, polazeći od uzajamne korisnosti vlasnika) u *samoj oblasti razmene*. U naše vreme, posmatrajući stvari iz pozitivističkog ugla, ekonomisti najčešće ne postavljaju više otvoreno taj problem. U svakom slučaju, konstitutivni problem političke ekonomije jeste problem *kvantitativnih varijacija vrednosti* (stopa rasta, relativni nivo vrednosti) kada je taj oblik *jednom dat*.

Nasuprot tome, prvi problem istorijskog materijalizma sastoji se u tome da se objasni *samo stvaranje tog oblika*, kao rezultata društvenog i istorijskog procesa, ne samo prošlog (tokom cele istorije razvitka novca i trgovačkog kapitala), *već pre svega sadašnjeg* (u novim uslovima koje stvara *sam kapitalizam*).²¹ Marx to stalno govori: svi ekonomisti — uključivši posebno Ricarda — su, kao „buržui” zaslepljeni problemom *kvantitativnog* određenja, kvantitativnim varijacijama vrednosti i njenih raznih delova (ovo zbog toga što jedino to stanovište ima smisla za knjigovodstvenu praksu kapitaliste).

To se obeležje jasno ispoljava u iskazu klasičnih ekonomista (jedinih koji su tražili teorijsko objašnjenje, ne zadovoljavajući se empirijskim „modelima”) o „zakonu vrednosti”, krajnjoj tački njihovog teorijskog razvitka: „*Vrednost roba određena je radnim vremenom*, društveno potrebnim za njihovu proizvodnju”.

Za ekonomiste, taj iskaz (koji uostalom izaziva direktne teškoće u svojoj primeni) određuje kvantitativan odnos između dve promenljive veličine: između vrednosti (razmenske) i radnog vremena. To znači (bar teorijski) da se relativna vrednost raznih robâ menja srazmerno radnom vremenu koje je bilo potrebno za njihovu proizvodnju. Ali time se ne objašnjava ni u kojim uslovima

²¹ Čujem ovde primedbu ekonomista: zar nije očigledno da vrednosni oblik istorijski *prethodi* kapitalu? (Ekonomisti se po pravilu zadovoljavaju tom očiglednošću i ne trude se da prouče stvarnu istoriju stvaranja vrednosnog oblika i njegovih odnosa prema „prepotopskim oblicima” kapitala. Otuda mit o „prstoj robnoj proizvodnji”). Međutim, ta primedba počiva na potpunoj konfuziji: proučavati vrednosni oblik, nikako ne znači tragati za istorijskim *poreklom*, već otkrivati *sadašnji proces* njegovog nastanka, odnosno njegove reprodukcije. Istorija njegovog postupnog *stvaranja* u drugim društvenim uslovima predstavlja poseban problem i ne igra ulogu porekla koje je prisutno uvek, pa i sada. Filozofi znaju (ili bi trebalo da znaju) da je na tu konfuziju ukazao neki Spinoza — i to još pre tri stoeća.

„rad“ (ili „radno vreme“) *postaje „merljiva“ veličina* (sem ako se ne poslužimo tautologijom: rad je merljiv pošto se njegovi proizvodi nalaze u opštem prometu i pošto se jednoobrazno razmenjuju na tržištu), niti kako se vrši *određivanje* jedne veličine pomoću druge (a ovde određivanje ima aritmetičko, funkcionalno značenje), niti zašto se količina rada „posredno“ izražava kao vrednost (razmenska), kao oblik te *predstave* koja je i *sama kvantitativna*.

Kao što pokazuje Marx, konstitutivno stanovište političke ekonomije uvek izbegava i eliminiše *dva temeljna* pitanja koja su povezana sa istorijskom strukturom eksploatacije, sa prirodom kapitalističkog odnosa proizvodnje:

1. To stanovište eliminiše pitanje: šta je „društveni rad“ koji opredeljuje vrednost? Kakva je *struktura društvenog procesa* koji implicira kvantitativno određenje proizvoda u obliku *vrednosti*? Jedini „odgovor“ koji na to pitanje pruža politička ekonomija (odgovor bez eksplicitnog pitanja) sastoji se u pozivanju na *opštu podelu rada*, nezavisnu od društvenog oblika u kome se ta podela vrši.

2. To stanovište eliminiše pitanje: koji uslovi stvaraju od same radne snage (politička ekonomija kaže: „od rada“) robu što poseduje određenu vrednost, koji uslovi omogućuju da se ta vrednost izračuna prilikom oplodavanja proizvoda? Politička ekonomija je jedino u stanju da *kao* potpuno tajanstvenu činjenicu postavi prosečnu ekvivalentnost *vrednosti sredstava potrošnje*, neophodnih radnicima, i *vrednosti* same radne snage.

Marxova analiza u *Kapitalu* postavlja, nasuprot tome, na samom početku upravo ta dva pitanja koja eliminiše politička ekonomija (ta pitanja ne mogu biti formulisana u teorijskom prostoru računovodstvene problematike, gde su svi pojmovi *već* postali posebna kvantitativna određenja vrednosti, posebni kvantiteti vrednosti). Ta dva pitanja otvaraju nove probleme. Međutim, ta dva pitanja ne mogu biti razmatrana nezavisno jedno od drugog, nezavisno od postojanja eksploatacije čije nas istorijske oblike prisiljavaju da izučavamo.

Ekvivalentnost vrednosti sredstava potrošnje i vrednosti radne snage (dakle, određenje vrednosti radne snage u procesu reprodukcije radne snage kao robe) počiva na oblicima klasne borbe, koji potrošnju radnika svode na prostu reprodukciju njihove snage (i njihovih kvalifikacija): ona, dakle, počiva na eksploataciji radnika,

zatim na održavanju njihove stalne konkurencije koja, u oblicima svojstvenim svakoj fazi kapitalizma, obezbeđuje razvoj „rezervne industrijske armije“.

Analiza „društvenog rada“ kao izvora vrednosti direktno upućuje na eksploataciju. Kao što Marx pokazuje od samog početka *Kapitala*, razvitak *vrednosnog oblika* pretpostavlja „dvostruki karakter rada“ — „konkretan“ rad (prema Marxovoj originalnoj terminologiji) koji je diferenciran prema granama *društvene podelu rada* (koju kapitalizam neprestano produbljuje i menja) i „apstraktan“ rad, inkorporiran u sredstva za proizvodnju, rad koji materijalno postoji kao „*prosto trošenje ljudske snage*“. Često se zaboravlja da analiza „izvora“ vrednosti znači proučavanje *procesa u kome se ta dva aspekta pojavljuju i međusobno uslovljavaju*. Naime, jedino kapitalistički način proizvodnje daje tom procesu razvijen i univerzalan oblik, na nivou čitavog društva: ovo zbog toga što jedino on univerzalno pretvara sredstva za proizvodnju u „monopol“ posebne klase, u sredstva *odvojena* od radne snage, što omogućava da ta sredstva budu iskorišćavana da bi se pomoću njih „*isisavao*“ *ljudski rad* nezavisno od njegove neposredne koristi (za proizvođača, ali i za vlasnika sredstava za proizvodnju).

Marxova analiza je dovela do „preokreta“ koji je za ekonomiste bio sasvim paradoksalan: umesto da razvija *posledice* opšte definicije vrednosti ili posledice kvantitativnog principa određivanja vrednosti (ili cena), od kojih su i jedna i druga apstrakcije kapitalističke prakse, Marx izlaže *poseban oblik društvene organizacije* rada, oblik koji proizvodima daje *univerzalni* oblik vrednosti (robe su *istovremeno* upotrebnii predmeti i kvantiteti vrednosti), poseban oblik organizacije društvenog rada, koji implicira stalan, nepomirljiv antagonizam. On na osnovu te analize otkriva istorijske uslove kojima su potčinjeni akumulacija, promet i raspodela društvenog kapitala (koji se deli na posebne i konkurentne kapitale). On istim potezom *otvara* problem *istorijskom preobražaju* tih uslova.

Kao što smo videli, Marx smatra da upravo proces proizvodjenja „viška vrednosti“ (dakle akumulacije kapitala, koncentracije i monopolizacije sredstava za proizvodnju) *stalno reprodukuje vrednosni oblik* svih proizvoda i radne snage (mada ponekad dolazi do naglog ili postepenog većeg ili manjeg kvantitativnog „*obezvređivanja*“; ali to obezvređivanje je upravo dokaz održavanja opšteg oblika).

Umesto da eksploataciju definiše kao *posledicu ekonomskog* mehanizma (i da poput utopijskog i reformističkog socijalizma uđe u raspravu o tome da li ekonomski mehanizmi neizbežno dovode do klasnih antagonizama), Marx ekonomske oblike definiše kao momente i dejstvo eksploatacije kojoj prvi put daje objektivni koncept (umesto da se zadovolji opisivanjem njenih raznih empirijskih vidova i da utopistički zahteva njeno ukidanje).

Sada možemo shvatiti zašto je kategorija *vrednosti* od samog početka (a to ostaje i tokom čitave istorije kapitalizma) neuralgična, međašna teorijska kategorija. Ona je tačka „sukoba”, tj. tačka stalnog, nepomirljivog razilaženja između političke ekonomije i istorijskog materijalizma. Zavisno od toga da li se jasno shvata to razilaženje, dolazi do priznavanja ili negiranja samog predmeta Marxove kritike. Mi smatramo da izraz „vrednost” istovremeno obuhvata *ekonomsku kategoriju* koja se eksplicitno ili implicitno nalazi u osnovi ekonomskog razmišljanja, a, s druge strane, (istorijski materijalizam) i određenje *oblika* društvenog procesa proizvođenja viška vrednosti, društvenog procesa eksploatacije. Otuda se u vezi sa izrazom „viška vrednosti” uvek iznova postavlja problem „kritike političke ekonomije”. Politička ekonomija ne može voditi računa o istorijskom materijalizmu. Ali istorijski materijalizam može voditi računa o političkoj ekonomiji i objašnjavati je kao sistem ideoloških predstava, impliciranih u objektivne tehnike kapitalističke eksploatacije.

Marksistička teorijska tradicija je, razume se, shvatala i priznavala to stanje. Ali u akademskom kontekstu, u želji da marksizam uklopi u tok „istorije ekonomskih doktrina”, ta tradicija je odveć često *prebacivana* na drugi, još uvek ekonomski teren: na teren suprotstavljanja „objektivnih” „subjektivnim” teorijama vrednosti (prve teorije uključuju *istovremeno* Marxa i klasične ekonomiste — Smitha, Ricarda). Ali to suprotstavljanje je sekundarno i, doslovno uzeto — pogrešno. Marx, *nije izgradio* „teoriju vrednosti” u ekonomskom smislu. Upravo stoga je i mogao *izgraditi objektivnu, istorijsku* teoriju vrednosnog oblika kao dejstva i momenta stvarnog društvenog procesa.

Kapitalistički način proizvodnje: baza i nadgradnja

Sada se možemo vratiti izlaganju opštih karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje, karakteristika koje su plod njegove istorije.

Već smo rekli da kapitalistički način proizvodnje implicira — izvedeno, ali, razume se, apsolutno nužno — proces *neprekidne industrijske revolucije* proizvodnih snaga, inkorporirajući radnu snagu u delimično automatizovan *mašinski sistem* i produbljujući u proizvodnji podelu na fizički i umni rad. Podela na fizički i umni rad — na to ćemo se kasnije vratiti — u stvari je realno, složeno *jedinstvo* razvitka *proizvodnosti* rada (putem mehanizacije) i razvitka *intenzivnosti* rada. A i jedan i drugi razvitak su međusobno zavisni u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Napomenimo uz put da ono što istoričari obično nazivaju „industrijskom revolucijom” (a zatim otkrivaju „drugu” i „treću” industrijsku revoluciju), nije ništa drugo do jedan vid *prve faze* procesa u kome biva uništavana (ne bez snažnih otpora) zanatska struktura procesa rada (zanatska veština koja se stiče korišćenjem specijalizovanih ličnih oruđa) i u kome se prvi put stvaraju materijalni uslovi za kolektivan i kontinuiran proces rada (fabrika). Ali i ta tehnička osnova podleže revolucionisanju tokom cele istorije kapitalizma, kako u pogledu prirode sredstava rada, tako i odgovarajućih osobina radne snage i podele rada.

Najzad, kapitalistički način proizvodnje karakteriše se postojanjem najpre „konkurentskog”, a zatim relativno „planskog” *tržišta* (zahvaljujući koncentraciji *finansijskog* kapitala). Sredstva za proizvodnju kao i radna snaga treba da se na tom tržištu menjaju za novac (kao robe) kako bi bili koncentrisani u preduzećima (proizvodne jedinice, tipične za kapitalizam).

Ali, preuzimajući izraze koje obično koriste ekonomisti, pa čak i istoričari, moramo imati u vidu da je „konkurentsko” razdoblje u istoriji kapitalizma u stvari ono razdoblje kada je konkurencija još *najmanje* intenzivna, *najneravnomernije* razvijena, i to iz sledećih razloga:

— zbog produženog bitisanja pretkapitalističkih načina proizvodnje, kako u potčinjenoj „periferiji”, tako i u vladajućim „centrima” svetskog tržišta;

— zbog toga što je konkurencija kapitalâ geografski ograničena i usporena relativno slabim razvitkom finansijskog kapitala;

— najzad, zbog toga što je tada svetskim tržištem dominirala industrijska, trgovačka i finansijska moć jedne jedine kapitalističke zemlje (Engleske), koja je uspevala da tokom pola stoleća (1820—1870) nametne svim

ostalim zemljama relativnu „slobodu” međunarodne razmene, tj. slobodan izvoz svojih proizvoda.²²

Isto tako, razdoblje koje često nazivamo „monopolističkim”, u stvari je razdoblje u kome je konkurencija najintenzivnija, a nacionalni „okovi” koje ono poznaje, upravo su rezultat tog krajnjeg stepena razvitka. Monopolizam — na to ćemo kasnije doći — ne znači ukidanje konkurencije, već njeno rasplamsavanje.

Sada bismo mogli uvesti jedno teorijsko i terminološko pojašnjenje. Društveni proces eksploatacije najamne radne snage, proces proizvodnja viška vrednosti predstavlja *temeljni element* kapitalističkog odnosa proizvodnje, tj. temeljni odnos kapitalističke proizvodnje. Od tog temeljnog aspekta zavisi kretanje kapitala na finansijskom tržištu novčanog kapitala i na tržištu roba, dakle, od njega zavisi kretanje njihove konkurencije i koncentracije, zajedno sa njihovim protivrečnostima. To možemo nazvati *sekundarnim elementom* kapitalističkih odnosa proizvodnje, nužno uključenim u njihovu celokupnu reprodukciju. Kada govorimo o kapitalističkim odnosima proizvodnje, uvek mislimo na jedinstvo ta dva nejednako determinišuća elementa.

Prometni oblik i distribucija, koji istorijski proizlaze iz razvitka kapitalističkih odnosa proizvodnje, impliciraju, sa svoje strane, generalizaciju *individualnog pravnog vlasništva* (privatnog vlasništva) kao uslova raspolaganja bilo kojim materijalnim dobrima (uključujući, i to

²² Vid. izvanredno izlaganje E. J. Hobsbawna *Industry and Empire*, Pelican Economic History of Britain, 1968.

Temeljni oblik konkurencije, kako je to pokazao Marx, jeste konkurencija kapitala koji teži da se investiraju u one grane proizvodnje gde je profitna stopa najviša (videti K. Marx, *Kapital*, III, prvi odeljak). Ali konkurenciju kapitala sankcioniše, u krajnjoj liniji, tek prodaja njihovih proizvoda. Prema tome, konkurencija kapitala implicira konkurenciju roba na tržištu. U 19. vek izvoz roba je obuhvatao čitav svet, ali izvoz kapitala (novčanog, kamatonosnog) bio je slab, kao i tendencija stvaranja opšte profitne stope. Razume se, izvoz kapitala, što je obeležje sadašnje faze (i što pospešuje koncentraciju multinacionalnih kompanija i banaka) ne guši izvoz roba. On ga, naprotiv, intenzivira, naročito kada se radi o sredstvima za proizvodnju. Poznato je da je obim spoljne trgovine mnogo širi između samih „razvijenih” zemalja nego između njih i zemalja „u razvoju”: ovo je posledica ne samo nejednakosti tržišta solventne potrošnje već, naročito, veoma nejednakih mogućnosti izvoza sredstava za proizvodnju. Što je snažniji izvoz kapitala, to je snažniji i izvoz sredstava za proizvodnju. Engleska je već u 19. veku počela istovremeno izvoziti (upravo u SAD) opremu za železnicu i kapitale koje je investirala u izgradnju železničkih pruga. Danas su SAD istovremeno glavni izvoznik kapitala (krupni američki monopoli imaju proizvodne jedinice širom sveta) i glavni izvoznik sredstava za proizvodnju.

pre svega, ona dobra koja *ne ulaze* u ličnu potrošnju, tj. uključujući sredstva za proizvodnju). Iz ovoga neminovno proizilazi da, ako posedovanje novca postaje jedini način sticanja vlasništva, onda pravno vlasništvo, sa svoje strane, postaje u suštini sredstvo raspolaganja novcem — „opštim ekvivalentom” roba.

Najzad, oblik temeljnog odnosa proizvodnje implicira neminovan razvitak *lične slobode* (u najmanju ruku, građanske slobode) proizvođača i neproizvođača na osnovama formalne jednakosti. Dakle, samo je na toj osnovi moguće povezati odnose proizvodnje sa oblicima „nadgradnje”, koje je razvio kapitalistički način proizvodnje, posebno političke i ideološke oblike kapitalističke države (koja se prvi put u istoriji javlja kao država „celog naroda”, tj. svih individua čiji „predstavnik” treba da bude).

Teorija kapitalističkog načina proizvodnje jeste teorija procesa u kome se ti različiti aspekti kombinuju i „deluju” jedni na druge posredstvom određenog oblika klasne borbe. Ali da bi se ta teorija razvila, nije dovoljno razmatrati pojam (apstraktan) samog načina proizvodnje već valja analizirati način proizvodnje u društvenim formacijama (konkretnim). Otuda nužnost da se učini još jedan korak i da se uvedu novi pojmovi.

Društvena formacija

Šta znači analizirati društvenu formaciju? To obuhvata i ovo pitanje: kako definisati društvenu formaciju, na primer, sadašnju francusku društvenu formaciju?

Apstraktno uzev, moguće je predložiti više elemenata definicije, koji odgovaraju raznim problemima što se javljaju u toku analize:

1. To je ukupnost istorijski konstituisanih društvenih klasa. Ili, da budemo još dosledniji, to je *celina odnosa među klasama*, koji čine strukturu istorijske klasne borbe.

2. Svi ti klasni odnosi nisu situirani na istom planu, iako su svi materijalni (*praktični*). Oni su, u krajnjoj liniji, nejednako determinišući. Otuda shematski govorimo da društvena formacija predstavlja ukupnost materijalne baze odnosa proizvodnje i prometa proizvoda (odnosa koji nisu „ekonomski”, već koji *proizvode* ekonomske posledice), kao i *nadgradnje* pravnih, političkih i ideoloških odnosa.

3. Ali šta znači „ukupnost” klasnih odnosa? To u krajnjoj liniji znači da nas protivrečno jedinstvo dru-

štvenih odnosa u jednoj društvenoj formaciji upućuje na *celinu procesa reprodukcije*²³ samih odnosa proizvodnje, što je ključ istorijske „veze” između baze i društvene nadgradnje i što govori o odlučujućoj ulozi načina proizvodnje.

Međutim, takvo jedinstvo postoji istorijski jedino u *konkretnom obliku* koji je plod razvitka — u okviru društvene formacije — istorijski dominantnog načina proizvodnje, kao i klasne borbe koju taj način implicira. Kad je reč o društvenim formacijama, kojima dominira kapitalistički način proizvodnje, taj konkretni oblik pokazuje tendenciju da postane *nacionalni oblik*.

Zastanimo jedan časak! Svaka od ovih formulacija ostaje apstraktna i sadrži izraze koje i same valja definisati. Međutim, ne pokušavajmo da pomoću tih elemenata definicije formalno izgradimo jedinstvenu formulaciju („opštu” definiciju „društvene formacije”), niti da rasvetlimo ono što je nejasno na nivou apstrakcije. Jedino ako takve apstraktne naučne pojmove istorijskog materijalizma uključimo u stvarne analize, možemo precizirati njihovu definiciju. Prethodne formulacije treba samo da nam pomognu da pravilno usmerimo analizu.

Očigledno je da ovde nećemo izvesti potpunu, pa čak ni shematsku analizu društvene formacije. Nesumnjivo, u pitanju je nedostatak prostora. Ali postoji još dublji razlog: *analiza* društvene formacije (onakva kakvu vrše najbolji teoretičari marksizma) *nikada nije predstavljala nekog totaliteta*, ona ne uzima u obzir „sve aspekte društvene prakse u definisanju jedinstvenog procesa (ili modela nekog procesa). Kao da je za spoznaju „istinite” baze društvene formacije i za uzroke koji stoje „iza” njenog istorijskog preobražaja nužno sačekati mitsko ostvarivanje totalne svesti. Takva težnja za jedinstvenim totalitetom predstavlja teorijsku opsenu (to nije svojstveno društvenim naukama) koja može zavarati ekonomistu nezadovoljnog „apstraktnošću” svoje discipline, ali koja ne odgovara ni normama naučne objektivnosti, niti zahtevima prakse.²⁴

²³ Marx je u drugom tomu *Kapitala* prvi put razmatrao pojam ukupnog procesa reprodukcije temeljnog odnosa proizvodnje (kapital-najamni radnik).

²⁴ Dodajmo ovo na račun „filozofa”: U svom članku „O materijalističkoj dijalektici” (*Za Marksa*, Nolit, Beograd 1971), Althusser je razvio teoriju *totaliteta*, bolje reći teoriju o „društvenoj ukupnosti”, kako je poima marksizam. On je marksističku kategoriju ukupnosti suprotstavio hegelijanskoj. Međutim, Althusser u podrobnoj argumentaciji ukazuje da se, sa marksističkog stanovišta, valja dobro čuvati toga da dijalektiku ne definišemo ni pomoću totaliteta, ni pomoću totalizacije. Althusser upravo doka-

U stvari, cilj naučne analize jeste da se svaki proces — poseban vid klasne borbe — odredi u svojim neravnomerno dejstvujućim odnosima sa ostalim procesima. Prema tome, nije važno *predstavljati* (ili *zamišljati*) totalitete, već je važno shvatati tendencijsku determinaciju, neravnomernost (tj. složenost) determinanti, dakle, i konkretan oblik u kome se, pod određenim uslovima, one kombinuju.

„Društvena formacija” je stoga, u marksističkoj teoriji, prevashodni predmet *političke* prakse, predmet koji, kad je reč o proletarijatu, pretpostavlja definiciju i stalno ispravljanje jedinstvene prakse i strategije revolucionarne borbe čiji je cilj osvajanje državne vlasti. U tom smislu je Lenin definisao „politiku” kao „koncentrat ekonomike”. Dakle, društvena formacija pretpostavlja mogućnost da sve društvene klase koje se nalaze u borbi budu „situirane” prema samom proletarijatu, pre svega sa stanovišta njihovih materijalnih interesa i njihovog odnosa snagâ u određenim okolnostima. Otuda i nužnost hijerarhizacije i artikulisanja različitih oblika klasnih antagonizama sa ciljem da se pokaže kako osnovni antagonizam (kapital-proletarijat) „predodređuju” svi ostali antagonizmi i kako ih on, zauzvrat, sam determiniše.

uzuje ovo: ne samo što marksistička (materijalistička) dijalektika implicira shvatanja ukupnosti i protivrečnosti, koja se razlikuju od hegelijanske (idealističke) dijalektike, već zbog te unutrašnje promene ona menja i odnos između te dve kategorije. Marksističku dijalektiku ne definiše totalitet, već *protivrečnost*, čak protivrečnost koja po svom principu apsolutno nije *totalizirajuća* (jer se ne može svesti na prosto jedinstvo). I to ne zbog *nedostatka* totalizacije (protivrečnost koja nikada ne bi bila već totalizirana, koja bi se uvek nalazila u procesu totalizacije — to je shvatanje koje iznosi Sartr pošto je *prešao* sa hegelijanskog na transcendentalmi idealizam), već, naprotiv, zato što ona *uvek već* sadrži „višak” determinacije (koji Althusser naziva „naddeterminacijom”). Protivrečnost materijalističke dijalektike je, ako tako možemo reći, više nego totalitet (složenija od totaliteta). U idealističkom (hegelijanskom) shvatanju dijalektike, protivrečnost se uvek misli u kategoriji i *pod* kategorijom totaliteta (kao što se stvarno promišlja u i ispod misli, predstave).

Izrazimo se drugačije: materijalistička dijalektika se odlikuje po tome što isključuje svaku mogućnost da od totaliteta stvori *koncept* (tj. naučno objašnjenje) konkretne ukupnosti i njene istorije. Totalitet nije koncept stvarne ukupnosti, već samo njena *slika* (imitacija). Koncept ukupnosti jeste koncept njenih protivrečnosti i njenih determinanti. Otuda kapitalističke (a isto tako i socijalističke) društvene formacije sadašnje epohe, dakle, društvena formacija imperijalizma, odražavaju u svojim *unutrašnjim* protivrečnostima ukupnost protivrečnosti svetskog sistema imperijalizma i mesto koje one zauzimaju u tom sistemu. Ali ne postoji nikakva „svetska društvena formacija” u kojoj bi se te determinante mogle javljati kao komplementarni aspekti jednog te istog totaliteta.

U nastavku našeg izlaganja razmotrićemo samo *prvi aspekt* tog problema: sagledaćemo izbliza (služeći se primerom francuske društvene formacije) pojam klasnog antagonizma proletarijata i buržoazije.

Ukažimo odmah — u apstraktnom vidu — na nekoliko teza za koje nam se čini da ih je nužno izneti:

Na prvom mestu, marksistička analiza klasâ nije prosto istorijsko, statističko, sociološko *opisivanje* klasâ. Ona je objašnjenje stalnog procesa njihove podele i sukcesivnih oblika te podele. Ona se, dakle, zasniva na analizi samog kapitalističkog *društvenog odnosa*, na analizi „kapitala” u strogom smislu te reči. Ta analiza mora stalno od toga polaziti i na to se vraćati.

Drugo, marksistička analiza klasâ svedoči o njihovoj suštinskoj *disimetriji* u okviru samog odnosa koji ih ujedinjuje, tj. koji ih međusobno suprotstavlja. Odnos proletarijata prema buržoaziji ne može se, stoga, predstavljati ni kao *hijerihija* u okviru kontinuirane lestvice, niti kao *spoj* dva slična izraza koji stoje jedan prema drugom. Društvena klasa u procesu svog nastanka nije izvrnut lik druge klase. Odnos antagonizma nije podudarost dva izraza.

Usled toga (treće obeležje) valja pažljivo razlikovati pojam *klasa* (tj. klasnog antagonizma) od sociološkog pojma društvene *grupe*, koji smo primorani da upotrebljavamo kao opisni pojam. Ne samo što nijedna društvena grupa, koja se razlikuje po svojim funkcijama u proizvodnji, prometu i državi, nije klasa po sebi već se ni same klase (proletarijat, buržoazija) ne određuju kao proste grupe, makar bile vladajuće ili glavne.

Svaka društvena grupa nije klasa. U svim sadašnjim kapitalističkim društvenim formacijama (formacijama imperijalizma) tendencijski postoje samo dve stvarne klase, iako pored vladajuće kapitalističke proizvodnje postoje i drugi oblici eksploatacije, dakle, drugi oblici organizacije proizvodnje, odnosno druge protivrečnosti mimo osnovnog antagonizma. Ali tim oblicima eksploatacije dominira kapital koji tendencijski uništava prethodne klase kao autonomne i „uprošćuje”, tj. radikalizuje klasne antagonizme koje zaveštava istorija.

Sam razvitak kapitalizma stvara nove društvene funkcije koje dovode do pojave novih socioloških grupa (dobro poznati „srednji slojevi”). Ali te grupe ne tvore klase: daleko od toga da menjaju oblike osnovnog antagonizma, one su posledice njegovog razvitka i uklopljene su u proces njegove reprodukcije.

Ako, dakle, svaka društvena grupa nije klasa (ako je u tom smislu apsurdno hteti do kraja *raspodeliti* in-

dividue i grupe u društvenu klasifikaciju). *nijedna* se ne nalazi *izvan* klasnih antagonizama i njihovog delovanja. Upravo ovo valja najpre proučiti.

Najzad, klase u svom istorijskom postojanju ujedinjuju ili razjedinjuju različite sociološke grupe koje se i same menjaju. *Istorija* jedne društvene klase (proletarijata, buržoazije) nije istorija samo jedne društvene grupe i njenog unutrašnjeg, stalnog preobražaja. To je istorija njene reprodukcije u novim oblicima i na osnovu ukupnosti uslova stvorenih razvitkom eksploatacije.

Proučićemo stoga, jedan za drugim, problem koji postavlja definicija proletarijata i problem koji postavlja definicija buržoazije. Pri tome ćemo polaziti od *njihovog odnosa prema* kapitalu, od odnosa koji smo upravo definisali. Svaka od ovih definicija izgledaće u početku kao različito razvijanje koncepta kapitala. Ako je ispravna ideja o *disimetriji*, koju smo u vezi s tim izneli, onda bismo je morali utemeljiti i u analizu samog kapitala kao društvenog odnosa. Međutim, kada je reč o razvitku kapitala, videćemo da moramo imati na umu *dva* praktički nerazdvojna, ali teorijski različita *aspekta*. To su: organizovanje eksploatacije u samoj proizvodnji, što je osnova proletarijata kao klase, i proces prometa i individualnih akumulacija kapitala sa svojim specifičnim protivrečnostima, što je osnova buržoazije kao klase.

2. PRVI ASPEKT KLASNOG ANTAGONIZMA: PROLETARIJAT I KAPITAL

Značajno je da veliki teoretičari marksizma — za razliku od sociologa — praktično nisu pokušavali da izlože slike društvenih klasa²⁵, mada su se njihovi komentatori često time bavili, prikupljajući rasuta ukazivanja u delima teoretičara.

Kapital, koji ceo počiva na analizi mehanizma proizvodnje i raspodele viška vrednosti i koji radničku klasu suprotstavlja kapitalu, kao da tu sliku daje tek u zaključku (u nedovršenoj glavi). Usled toga se često smatra da analiza klasa „nije prisutna” u *Kapitalu*. U stvari, pomenuto poglavlje sadrži samo analizu društvene raspodele dohodaka. A ta raspodela, kako je Marx

²⁵ Jedan od glavnih izuzetaka predstavlja čuveni mladenački tekst Mao Ce-tunga, „Analyse des classes de la société chinoise (1926), *Oeuvres choisies*, Peking, tom I. Marxov tekst koji se često citira u vezi s tim (*Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*) ne daje sliku društvenih klasa.

pokazao, nije ništa drugo do posledica odnosa klasa u proizvodnji viška vrednosti.²⁶

Takođe se stalno navodi sledeća Lenjinova definicija (valja imati u vidu kontekst u kome je ona data — ta definicija je data da bi se osvetlila priroda procesa ukidanja klasa posle socijalističke revolucije):

„Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svome odnosu (većinom utvrđenom i formulisanom u zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobijanja i veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvaja rad druge zahvaljujući razlici njihovog mesta u određenom sistemu društvene privrede.”²⁷

Ovde je red prividno obrnut: kao da se na osnovu ekonomskih i socioloških kriterija unapred određuje jedna slika, dakle, statistička klasifikacija, da bi se zatim došlo do strukture klasne borbe. U stvari, sadržaj Lenjinove „definicije” potpuno potvrđuje našu početnu konstataciju: predmet marksističke analize klasnih odnosa jeste upravo njihova antagonistička struktura i njen proces preobražaja, a ne prethodna klasifikacija. Otuda odsutnost slika, koja je samo prividno paradoksalna. Ono što nam, bar danas, omogućuje da sastavimo slike društvenih klasa, to su u suštini pravni ili sociološki kriteriji, kao i lestvice (linearne) dohodaka. Ali pri tome je pre-sudna činjenica da odnos sredstvima za proizvodnju, uloga u društvenoj organizaciji rada, mehanizam prisvajanja viška rada od strane klase neproizvođača — da sve to, opšte uzev, nema tako jednostavan oblik.

Da bismo razjasnili te teškoće, poslužimo se nekim elementima iz analize sadašnje francuske društvene formacije. A da bismo stvar još više uprostili, ostavićemo po strani analizu odnosa proizvodnje u poljoprivredi i celine društvenih odnosa na selu. Na taj način izostavljamo važne probleme, kao što su problem poljoprivrednog proletarijata, „proletarizacije” siromašnih seljaka, zavistnosti koja je doskora vezivala za selo značajan deo industrijskog proletarijata, a možda ga vezuje i danas. Naš osvrt se, dakle, odnosi — i to nepotpuno — jedino

²⁶ K. Marx, *Kapital*, III — K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 23, Institut za izučavanje radničkog pokreta — Prosveta, Beograd 1974, str. 729—734.

²⁷ Lenjin, *Velika inicijativa*, Izabrana dela, tom II, knjiga druga, Kultura 1950, str. 167.

na industrijski proletarijat, tj. na radničku klasu kao proletarijat.

Analiza radničke klase, bar kada je u pitanju sadašnja literatura, obavlja se tako što se najpre vrši njen statistički popis. Međutim, kada se nastoji proceniti brojevi značaj sadašnje radničke klase, suočavamo se sa nizom teškoća, koje nastaju usled restriktivnog značenja koje izraz „radnik” ima u tekućim statistikama, usled nepreciznosti statistika o broju nezaposlenih itd. Ipak, statistike nam daju *pokazatelje* o tri bitne činjenice, koje ćemo odmah izložiti:

— Prva činjenica: sve je veće učešće najamnih radnika u „privredno aktivnom stanovništvu”, što je pokazatelj *tendencije ka univerzalnosti najamnog odnosa* (u strogo pravnom smislu).

— Druga činjenica: *apsolutan brojčani značaj radničke klase*, u koju su uključeni svi radnici neposredno zaposleni u proizvodnji materijalnih dobara i u pružanju uslugâ. Ti radnici u okviru čitavog društva proizvode robe u kojima je sadržan višak vrednosti, tj. daju novu vrednost onoj vrednosti koju već imaju sredstva za proizvodnju (u ta sredstva, razume se, valja ubrajati sredstva saobraćaja i telekomunikacija, kao i neke naučnoistraživačke ustanove organizovane u okviru industrije). Ali ta tendencija je *manje naglašena* od tendencije ka univerzalnosti najamnog odnosa.²⁸

— Treća činjenica: *porast proizvodnosti rada* mnogo je brži od porasta same radničke klase.

Ove tri činjenice su međusobno povezane i svedoče o razvitku kapitalističkog načina proizvodnje u francuskoj društvenoj formaciji. Uporedo sa razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje zapaža se tendencija da se društvena delatnost — bez obzira da li je proizvodna ili ne — predstavi kao „rad” uopšte, i to kao najamni rad (ovo važi za državne službe, kao i za uslužne delatnosti u okviru preduzeća).²⁹ Očigledno je da ovu tendenciju dopunjava koncentracija proizvodnje i raspodele, eliminisanje individualnih proizvođača i trgovaca. Krup-

²⁸ Prema popisu Nacionalnog instituta za statistiku i ekonomske studije (INSEE) 62% od ukupnog aktivnog stanovništva otpadalo je na lica koja se nalaze u najamnomo odnosu (stanje iz 1954); 1968. godine ta kategorija je predstavljala 76% od ukupnog aktivnog stanovništva. Prema popisu iz 1968. radnici, predradnici i tehničari činili su 40,3% aktivnog stanovništva.

²⁹ U vezi s tim vid. Marxova razmišljanja o „upravljačkoj najamnini” kapitaliste (povodom razlikovanja kamatonosnog od industrijskog kapitala — profit preduzeća), *Kapital*, III, naved. delo, glava 27, str. 369—374.

na kapitalistička industrija bez prestanka izvlači (uprkos nejednakostima i izuzecima) neposredne radnike iz „tradicionalnih“ načina proizvodnje. Ali istorijski posmatrano, specifično kapitalistički način proizvodnje je istovremeno i način u kome je broj neposrednih proizvođača srazmerno najmanji,³⁰ i to zbog toga što se stalno povećavaju intenzitet i proizvodnost njihova rada. Upravo zbog toga u tom načinu proizvodnje istovremeno postoji najveća koncentracija proizvodnih radnika i najveća koncentracija neproizvodnog stanovništva, najviša i najniža proizvodnost u istoriji. Nasuprot raširenom mišljenju, rastuća istorijska uloga (dakle, rastuća politička uloga) eksploatisanih radnika u kapitalističkim društvenim formacijama ne počiva na njihovom sve većem broju, već na njihovoj povećanoj koncentraciji i na radikalnom obliku njihove eksploatacije.

Prema tome, brojevi značaj radničke klase valja uvek procenjivati u svetlu zajedničkog dejstva industrijske koncentracije i stalnog rasta proizvodnosti rada.

„Delovi“ i tendencijska podela radničke klase

Krenimo sada korak dalje. Data pojašnjavanja vrede samo ukoliko ih dopunimo analizom „delova“ radničke klase — što je privilegovan predmet „sociologije rada“ — ukoliko analiziramo nužan odnos tih delova, koji je uslov korišćenja postojećih sredstava za proizvodnju i njihovog istorijskog preobražaja. A upravo tu nastaju teškoće. Naime, s jedne strane, radničku klasu ne određujemo kao društvenu klasu (rekli bismo, kao proletarijat) na osnovu njenog opšteg brojčanog značaja, tj. kao homogeno stanovništvo u odnosu na jedan ili više klasifikacionih kriterija (da bismo iskazali takve kriterije, moramo se ograničiti na veoma uopštene apstrakcije). S druge strane, tradicionalne analize „delova“ uvek počivaju na razlikama u „profesionalnoj kvalifikaciji“ i u statusu koji ti „delovi“ imaju u preduzećima (smatra se da se na taj način mogu obuhvatiti razlike u uslovima rada, nagrađivanja, uslovima života). Ali ta konkretna obeležja su po definiciji promenljiva. Otuda se nikada ne mogu iskazati kroz zvaničnu klasifikaciju a da pri tome ne dovedu do deformacija i mistifikacije. Naime, te klasifikacije u suštini teže utvrđivanju hijerarhije najam-

³⁰ Tendencija koju je Marx otkrio i analizirao upravo posle popisa održanog u Engleskoj 1861. godine. K. Marx, *Kapital*, I — K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 21, Beograd 1974, str. 249—267.

ninâ. Ali imajući u vidu stalni pritisak koji ta hijerarhija implicira, one nikada tačno ne odražavaju objektivne razlike u prirodi obavljenog rada i uslova života. U stvari, posedovanje individualno određene kvalifikacije nikako ne podrazumeva zauzimanje odgovarajućeg mesta u proizvodnji (posebno kada su u pitanju „suviše mladi“ ili „suviše stari“ radnici, dakle, znatne mase radnika).

Prema tome, postojeće razvrstavanje uvek treba uzimati samo kao posredan pokazatelj istorijski preobraženog društvenog oblika *podele rada* najpre u procesu neposredne proizvodnje, a zatim, na toj osnovi, u ukupnom procesu reprodukcije radne snage. Ali treba ići dalje: radničku klasu kao proletarijat valja definisati pomoću njenog istorijskog jedinstva, koje nikada nije dato jednom za svagda. Radnička klasa je u svakoj epohi samo rezultat tendencijskog procesa. Proletarijat od samog početka karakterišu *podele*, odnosno protivrečnosti koje, u okviru samog njegovog jedinstva, odražavaju razvitak oblika eksploatacije. Proletarijat nastaje kao rezultat tih podela, kao tendencijsko jedinstvo u procesu neposredne proizvodnje i u procesu reprodukcije radne snage.

Podvucimo odmah da se nikako ne smemo ograničiti na proces neposredne proizvodnje (makar to bila *osnova* naše analize), jer to ograničavanje direktno vodi u „tehologizam“, koji iz osnova prožima sadašnju sociologiju rada. Između tendencija procesa neposredne proizvodnje i uslova reprodukcije radne snage mogu postojati ne samo razlike i neprilagođenosti već i protivrečnosti koje moraju doći u središte analize radničke klase (to nam omogućava da shvatimo zašto u zemlji poput Francuske, problemi školarizacije, stručnog obrazovanja i imigracije predstavljaju, teorijski i praktično, neuralgične tačke).

Ako želimo da izvršimo kritičko razmatranje ovog problema, moramo se vratiti na neke dobro poznate podatke o podeli radničke klase, koja se sprovodi u sadašnjim razvrstavanjima.

Masu radničke klase danas čine radnici koji su zvanično razvrstani kao *nekvalifikovani* radnici (fizički i priučeni — specijalizovani) i kao radnici koji su izgubili kvalifikaciju. Ovaj deo radničke klase je najbrojniji. Štaviše, dobro je poznato da se taj deo, pod dejstvom tehnoloških preobražaja proizvodnje, nalazi u stalnom i redovnom porastu, i to, uglavnom, kroz povećanje broja *priučenih radnika* (specijalizovanih radnika) koji čine nov i karakterističan element (nasuprot tome, rukovanje robama pokazuje tendenciju delimičnog mehanizovanja).

Priučeni (specijalizovani) radnici su prema podacima Nacionalnog instituta za statistiku i ekonomske studije (INSEE) iz 1968. godine dostigli broj od 2,650.380, tj. 39,5% od aktivnog „radničkog” stanovništva. Taj procenat znatno varira po privrednim granama: u tekstilnoj industriji i elektroindustriji on prelazi 50%; u proizvodnji i preradi nafte iznosi 34%, a u grafičkoj industriji dostiže 28,3%. Kad je reč o fizičkim radnicima, njihov broj je u istom razdoblju iznosio 1,489.140 ili 22,4% od „radničkog” stanovništva. I tu su razlike veoma velike: 33,7% u staklarskoj industriji, 11% u elektroindustriji i mašinogradnji. Od ukupnog broja „radnika” na nekvalifikovanu radnu snagu otpada 62,3% (51,1% u 1954. godini).

Ovi radnici imaju najveću „pokretljivost”, tj. nestabilnost zaposlenja; oni su takođe najkonkurentniji, tj. praktično se mogu zamenjivati. Upravo u odnosu na ovaj deo radničke klase tržište rada ispoljava svoju pravu prirodu: to je „tržište kupaca”, monopol kupovine koji dominira nad individualnim prodavcima.³¹

Ovde ćemo već ukazati da su uslovi *reprodukcije* ovog dela radničke klase posebni i karakteristični za sadašnju istorijsku fazu: tu se nalazi znatan broj mladih radnika (jer specijalizovan radnik veoma brzo „troši” radnu snagu). Osim toga (na to ćemo se još vratiti) većina radnika-imigranata spada u taj deo radničke klase (preko dva miliona u 1971. godini), a njihov broj u poslednje vreme naglo raste.

Važno je da ovaj deo radničke klase (uključivši i radnike-imigrante) ne pomešamo sa „podproletarijatom”, mada on po uslovima svog života, po relativno značajnoj periodičnoj nezaposlenosti već jednom nogom stoji u pravom pauperizmu³² (čak u vreme „ekspanzije” i „pune

³¹ O ovome vid.: J. Benard, *La Conception marxiste du capital*, naved. delo, str. 72. i dalje.

³² Jedan univerzitetski pisac je nedavno ukazivao na „tu pojavu pauperizacije koja nije nešto posebno za Francusku i koja je, opšte uzev, malo poznata (...) jer su statistike veoma stidljive. Da bismo dobili neoborive podatke, moramo se poslužiti studijom iz 1962. godine. Ta studija pokazuje da je 27% domaćinstava imalo godišnji prihod niži od 4.000 franaka; sa tim prihodom, čak i uvećanim porodičnim dodacima, veoma je teško zadovoljiti osnovne potrebe u ishrani, stanovanju, odevanju (...). Koliko danas ima takvih domaćinstava? Moguće su različite procene, veoma različite procene s obzirom da ne sadrže iste kriterije siromaštva. Međutim, može se sigurno tvrditi da postoji najmanje 5 miliona „osnovnih” siromaha, tj. ljudi koji se nalaze ispod nivoa ili na samom nivou minimalnog životnog standarda. Ali „kuga siromaštva,” šireći se u slojeve koji obuhvataju 20 do 30% iznad „najnižeg životnog „minimuma”, zahvata najverovatnije skoro 10 miliona ljudi, tj. 20% stanovništva”. (Maurice Paro-

zaposlenosti”; ovo zbog toga što kapital nastoji održati brz „obrt” kadrova, kako zbog trošenja radne snage, tako i zbog borbe protiv sindikalnog pokreta).

Govoriti o „nižem delu” radničke klase (zbog položaja tih radnika na dnu lestvice najamnina) takođe dovodi do pogrešnog zaključka. Naime, *specijalizovani radnici iz krupne industrije* sve više se nalaze u središtu procesa kapitalističke proizvodnje, i to zahvaljujući tome što je njihova uloga potpuno integrisana i podređena sistemu mašina. Krupna industrijska proizvodnja sve više počiva na novim kvalitetima radne snage, na kvalitetima koje je postepeno razvijala (da bi nadoknadila dekvifikaciju i podržala intenzitet rada). To je prva, veoma važna tačka.

Međutim, značajan deo radničke klase uvek čine „kvalifikovani” (profesionalni) *radnici*. Manje brojni od prethodne kategorije, oni ipak čine skoro trećinu ukupnog industrijskog radništva. Proizvod procesa industrijske revolucije, koji je tokom jednog stoleća u prvobitnom obliku mehanizovao sve važne grane proizvodnje, ovaj deo radničke klase stvorio je istorijski temelj sindikalnih i političkih organizacija radničke klase (zahvaljujući relativnoj stabilnosti zaposlenja).

Veoma je važno da ovaj deo ne pomešamo sa „radničkom aristokratijom”, nastalom na osnovu položaja nekih zanimanja tokom 19. stoleća.³³ U stvari, ne radi se

di, *Histoire récente de l'économie et de la société française (1945—1970)*, *Histoire de la France*, Larousse, Paris 1972, tom III, str. 359—360). Kao što se vidi, „teorija pauperizacije” koju su nedavno podržavali neki marksisti, ima bar tu prednost što ukazuje na neke osnovne činjenice. Razume se, navedene procene tiču se kako radničke klase (uključivši nezaposlene, stare i bolesne osobe, kojih se buržoaska statistika oslobađa na taj način što ih svrstava u *neaktivne*), tako i veoma značajnih slojeva sitnih poljoprivrednika, sitnih trgovaca, službenika, kućnih pomoćnica, poljoprivrednih najamnih radnika itd. Kad je reč o radničkoj klasi, stvarnost i obim pauperizacije izbili su na svetlo dana kada su sindikati Generalne konfederacije rada (CGT) i Francuske konfederacije demokratskih radnika (CFDT) povelili 1972. godine kampanju protiv politike koja je dovela do toga da 6,500.000 radnika ima mesečni prihod ispod 1.000 franaka (vid. dokumente 38. Nacionalnog kongresa CGT, *Le Peuple*, br. 1, 31. maj 1972). (Skok cena je tako brz da je početkom 1974. godine ista kupovna moć mogla da se ostvari sa najmanje 1.500 franaka mesečno.)

³³ Vid.: F. Engels, *O stambenom pitanju (1872)*: „... radnik koji proizvodi mašine ili neki drugi radnik koji pripada aristokratiji svoje klase...” (K. Marx—F. Engels, *Izabrana dela*, I, Kultura, Beograd 1950). Engels opisuje tu radničku „aristokratiju” koja je povezana sa sitnom buržoazijom u nekim operacijama štednje i ulaganja novca. Ali on malo dalje, uvek u vezi sa malim brojem „radnika bolje plaćenih od većine” i u vezi sa „predradni-

o industrijskim radnicima koji pripadaju zanimanjima čiji je rad plaćen više no standardizovan rad, već o radnicima koji su *i sami specijalizovani*, integrisani u parcelizaciju radnih zadataka (ovo je pre svega slučaj u krupnoj industriji). Radi se o radnicima čiji rad, spolja gledano, u datom trenutku izgleda „potpun”, ali se u stvari tendencijski nalazi na *sredokraći* između dve tendencije — tendencije ka dekvifikaciji i tendencije ka sticanju dodatne kvalifikacije rada. Raspored ovog dela radničke klase je neravnomeran: ti radnici su danas brojni u metalurgiji i mašinskoj industriji, odnosno još uvek i u konfekcijskoj proizvodnji odeće; manje su brojni u automobilskoj industriji, u proizvodnji i preradi nafte, u hemijskoj industriji i proizvodnji elektroopreme itd.³⁴

Dakle, ovaj deo radničke klase nije ni postojan ni izolovan: neravnomeran razvitak industrijske revolucije u privrednim sektorima stvorio je nove „kvalifikacije”, ali je doveo do gašenja postojećih; taj razvitak je približio uslove nagrađivanja i rada kvalifikovanih i specijalizovanih radnika. Nominalna razlika između ove dve kate-

cima”, ukazuje na razliku koja u 19. veku postoji između radnika čiji dohodak, u najboljem slučaju, ostaje jednak ili se smanjuje u srazmeri sa povećavanjem njegove porodice ili njegovih potreba, i sitnog buržuja ili službenika, čiji dohoci po pravilu progresivno rastu. Valja reći da je problem „radničke aristokratije” istovremeno jedan od najvažnijih, ali i jedan od najmanje proučenih problema marksističke teorije o proletarijatu. Kod Engelsa (koji o tome naširoko raspravlja u predgovoru nemačkom izdanju svog dela *Položaj radničke klase u Engleskoj*), a zatim kod Lenjina (koji o tome sistematski govori u svojim tekstovima u kojima, počev od 1914. godine, raspravlja o „bankrotstvu Druge internacionale” i o imperijalizmu) taj izraz se ne odnosi uvek na isti deo radničke klase „razvijanih” kapitalističkih zemalja. Čas se ima u vidu relativno privilegisana „manjina”, čas je reč o „velikom broju” radnika. O „radničkoj aristokratiji” se uvek govori kao o nečemu što je unapred određeno promenama u podeli rada, što je posledica delovanja sindikata (pre svega engleskih „treid juniona”), odnosno što je plod dejstva koje na radničku klasu vrši dominantan položaj nacionalnog kapitala na svetskom tržištu („industrijski monopol”). U stvari, to je pokazatelj jednog bitnog i *otvorenog* problema: problema dejstva istorije kapitalističkih (i imperijalističkih) društvenih formacija na strukturu proletarijata, dakle, na oblik temeljnog odnosa proizvodnje i eksploatacije.

³⁴ O tome kako su pojedine kategorije radnika raspoređene (prema zvaničnoj klasifikaciji) po industrijskim granama, vid. M. M. Krust, J. Begue, *Structure des emplois au ler janvier 1968* (Collections de l'INSEE). Ono čega tu na žalost nema, jeste „pre-tresanje” pojedinih kategorija radnika sa stanovišta „tehničke” organizacije procesa rada. U pitanju su korisne analize, ali analize koje se nalaze pod uticajem „tehnološkog” prilaza prisutnog u radovima Turena (Touraine) i Navila (Naville), te njihovih ekipa.

gorije je veštačka; a to bi mogla da otkrije samo neka veoma detaljna anketa. Ako u krupnoj industriji postoje različiti *oblici* organizacije rada i eksploatacija, ipak u većini slučajeva nailazimo na jednake *stupnjeve* eksploatacija. Posebno se vrši stalan *prelazak* sa jednog na drugi oblik, odnosno dolazi do pojave novih oblika, komplementarnih aspekata istog procesa.³⁵

No, možemo li ovde prestati sa nabrojanjem? Zar ne bismo morali povesti računa i o „višem delu” radničke klase, o delu koji čine visokokvalifikovani radnici i razne kategorije tehničara, zaposlenih u proizvodnji, njenoj kontroli ili pripremi? Nije li to „radnička aristokratija” novog tipa (ili ona „nova radnička klasa” kojoj određena sociologija rada daje taj dvosmislen naziv, nestrpljivo težeći da sa „starom” radničkom klasom pokopa iskustva i tradicije borbe koje je ta klasa akumulirala), obeležje imperijalističke epohe i njenih tendencija u okviru samog procesa proizvodnje?

Valja odmah ukazati da, uzet u celini, taj sloj radnika predstavlja manjinu. Doduše, on se sada brojčano *povećava* (u formaciji kao što je naša). Ali to važi samo za *neke grane proizvodnje* (što je presudno): otuda ovaj sloj predstavlja ne više od 10% od *ukupnog broja* zaposlenih u preduzeću (kao što je slučaj u proizvodnji i preradi nafte; u elektronici, proizvodnji atomske energije i u avioindustriji).

Ništa ne bi bilo pogrešnije nego izgrađivati futurološku projekciju polazeći od ovog primera, tj. u toj projekciji videti budućnost ukupnog proizvodnog rada (bilo u okviru kapitalističkih odnosa proizvodnje, bilo *posle* njihovog revolucionarnog preobražaja, kada jednom budu uklonjene „prepreke” koje ti odnosi postavljaju napretku proizvodnih snaga, „prepreke” koje su faktor relativnog zaostajanja). Istorijska tendencija ne može biti tako jednostavno prikazana. Naime, njen osnovni vid jeste *neravnomeran razvitak* u okviru *ukupne* društvene proizvodnje, čije su pojedine grane sve zavisnije, naročito zbog uticaja koji na proizvodnju vrši rad na montažnoj traci (koja je, kako se to lepo vidi tokom poslednjih dvadeset godina, mnogo efikasnija od automatizacije u pogledu obezbeđenja *kontinuiteta* procesa rada, obezbeđenja po-

³⁵ Vid. sasvim deskriptivan, ali dokumentima bogat rad J. Frémontier, *La Fortresse ouvrière, Renault, Fayard*, Paris 1971 (tuce dobrih opisa vredi koliko tuce loših teorija). Ovo delo možemo uporediti sa strasnim svedočanstvom Louis Ouryk, *Les Prolos*, Denoël, Paris 1973, a i sa anketama objavljenim u *L'Humanité* oktobra 1970, novembra 1971, juna 1972, oktobra 1972, aprila—maja 1973.

klapanja „vremena proizvodnje” sa „vremenom efektivnog rada”, tj. maksimalnog korišćenja radne snage).³⁶

Relativna intelektualizacija nekih grana ili stadija proizvodnje, direktno implicira uprošćavanje i dekvilifikaciju u drugim granama koje dopunjuju one prve ili koriste njihove proizvode.

Evo shematskog, ali posebno značajnog primera: *elektronska industrija* je tokom poslednjih dvadeset godina doživela tehnološku revoluciju (sa tranzistorima, a zatim sa integrisanim kolima). Međutim, u granama koje proizvode „stručne materijale”, udeo „stručnjaka i službenika” (u ovu kategoriju spadaju pre svega čisto tehnički kadrovi, tehničari i dizajneri) u ukupnom broju zaposlenih iznosi 62%, što je krupna brojka. Ali u granama koje se bave proizvodnjom „prostih materijala”, gde najveći deo proizvodnje predstavlja sklapanje delova, taj udeo pada ispod 30%, dok učešće radnika (među kojima je najbrojnija priučena radna snaga, posebno ženska) dostiže celih 70%.³⁷ Tu karakterističnu komplementarnost srećemo i u drugim primerima (građevinarstvo, povezano sa proizvodnjom materijala za izvođenje javnih radova).

Šta nam pokazuju ove analize, iako su vrlo sumarne? Da društveno-tehničke podele radničke klase predstavljaju stvarnost koja se menja, ali postoji u nesmanjenom vidu. One posebno pokazuju da su te podele međusobno zavisne, jer je svaki „deo” radničke klase izložen *istim tendencijama* podele rada u njenom kapitalističkom obliku. To važi kako za „nekvalifikovane” tako i za „kvalifikovane” radnike, a isto tako i za „viši” sloj „visokokvalifikovanih” radnika. Stvaranje autonomne kategorije „inženjera, stručnjaka i tehničara” nema nikakvog stvarnog istorijskog značaja i samo zamagljuje analizu radničke klase. Ako je tačno da su svi izloženi delovanju (veoma neravnomernom) opšteg najamnog odnosa (raskorak između cena i realnih najamnina, međusobna konkurencija ljudi u najamnog odnosu, što implicira opasnost nezaposlenosti i deklasiranja), isto tako je tačno da svi ne zauzimaju isti položaj u procesu eksploatacije i reprodukcije radne snage. Jedni su uvek *izvan* procesa *proletarizacije*, kako zbog toga što je nivo njihovih dohodaka viši od proseka proste ili složene reprodukcije radne snage, tako i zbog toga što oni na svoju proizvodnu funkciju na-

³⁶ O ovome vid.: Marx, *Kapital*, II — K. Marx—F. Engels, *Dela*, tom 22. Beograd 1974. glave 12—13.

³⁷ Podaci iz 1964. prema Kuhn de Chizelle. „Situation de l'industrie électronique française”. Rapport au Conseil économique et social, *Journal officiel*, april 1966.

dovezuju funkciju organizovanja, rukovođenja radom. O tome ćemo ponovo govoriti povodom buržoazije. Ostali mogu samo *tendencijski* izbeći to delovanje, i to u istorijskim uslovima ograničenog trajanja (koji mogu imati značajne ideološke i političke posledice): ovo zbog toga što se u procesu rada ne javljaju kao prosta radna snaga (čak i kvalifikovana) uključena u mašinski sistem, odnosno zbog toga što reprodukcija njihove radne snage (a prema tome i njen promet na „tržištu rada”) uvek proizlazi iz izdvojenog procesa koji se razlikuje od procesa širokih masa proletarijata. Ali nikada ne treba zaboraviti da je taj „viši” položaj sam po sebi veoma nestabilan, da ga ugrožava proširivanje granica mehanizacije (skorašnji primer pruža informatika).

Proces reprodukcije i istorija proletarijata

Sada možemo shvatiti kako se, u opštim linijama, postavlja problem nastanka proletarijata. I pored svih klasifikacija i čisto tehnološkog opisivanja, potrebno je, pre svega, podvući da se radnička klasa može definisati jedino u vezi sa *svojim istorijskim preobražajem*. „Proletarijat po sebi” uopšte ne postoji.

U tom preobražaju obično je najupadljiviji sam nastanak specifično kapitalističkog načina proizvodnje, i to na račun ranijih načina proizvodnje. Tako su u francuskoj društvenoj formaciji (razdoblje 1860—1870, tj. posle prvih faza industrijske revolucije i koncentracije sredstava za proizvodnju) postojala najmanje *četiri* veoma različita *oblika* proizvodnje i eksploatacije rada (zavisno od grana proizvodnje). Valja reći da samo poslednja dva od dole pobrojanih oblika zavise od specifično kapitalističkog načina proizvodnje (i počivaju na najamnog radu), mada su već svi zavisni od ukupne dominacije kapitala. U pitanju su sledeći oblici: porodična proizvodnja kombinovana sa poljoprivrednim radom; zanatstvo; kućni rad (u gradovima i selima) za račun posrednika koji isporučuje sirovine; fabrike i preduzeća u pravom smislu reči.³⁸

Ali taj istorijski proces ne obuhvata samo razvitak novog načina proizvodnje (koji „stvara” savremenu rad-

³⁸ Vid.: J. Bouvier, „Le mouvement d'une civilisation nouvelle”, *Histoire de la France*, naved. delo, str. 13—14. Takođe vid. neke *Istorije rada* u Francuskoj, posebno onu čiji su autori Bouvier-Ajam (Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris 1969).

ničku klasu) i brži ili sporiji nestanak starih načina proizvodnje, kao i prelazne oblike koje izaziva taj preobražaj. Pomenuti proces pre svega obuhvata, u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, *istoriju društveno-tehničke podele rada*, koja je *prvi element* jedinstva radničke klase, ali, istovremeno, i njenih sadašnjih podela. U tipičnim granama krupne industrije 19. veka (tekstil, a zatim metalurgija), radnička klasa je još bila onakva kakvu je opisivao Marx nastojeći da ilustruje delovanje „viška vrednosti“:

„Bitna podvojenost koja postoji jeste podela na radnike koji stvarno rade na mašinama radilicama (ovamo spada i nekoliko radnika koji paze, odnosno hrane pokretačku mašinu), i na pomoćne radnike (gotovo isključivo decu) koji prvima pomažu. U pomoćne radnike računaju se više ili manje svi „*feeders*“ (oni koji mašinama samo dodaju materijal za rad). Pored ovih glavnih klasa, postoji brojem neznatno osoblje koje nadgleda i stalno popravlja celokupnu mašineriju: inženjeri, mehaničari, stolari itd. To je viša, delom naučno obrazovana, delom zanatlijska radnička klasa; ona je izvan kruga fabričkih radnika i samo im je pridodata“.³⁹

Dakle, društveno-tehnička podela rada ima tipičan oblik u svakoj fazi istorije kapitalističkog načina proizvodnje, mada uvek sadrži ostatke ranijih oblika. Danas konstatujemo da je istorijski razvitak praktično uništio razliku između pravog kapitalističkog sektora (krupna industrija) i zanatskog, odnosno manufakturnog sektora. Ali taj isti razvitak je promenio razlike unutar same krupne industrije.⁴⁰

Ono što stvara radničku klasu u samom procesu njenog preobražaja jeste pre svega funkcionalni odnos koji u „kolektivnom radniku“, na nivou celog društva, ujedinjuje one delove radništva koji se razlikuju po svojoj tehničkoj ulozi i društvenom položaju u pogledu maksimalnog proizvođenja *viška rada* (bilo u istom, bilo u različitim preduzećima). To funkcionalno jedinstvo, na datom stupnju razvitka sredstava rada dovodi do toga da rad *svakoga* postaje sredstvo maksimalne eksploatacije rada *svih*.⁴¹ Dakle, u pitanju je *protivrečno jedinstvo*

³⁹ *Kapital*, I, naved. delo, str. 372.

⁴⁰ Osnovno delo o istoriji radničke klase, dođuše dosta neujednačene vrednosti, predstavlja rad Jürgena Kuczinskog, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Dietz Verlag, novo izdanje, 1961.

⁴¹ Vid. Marxovu analizu prvih oblika industrijskog „menadžmenta“ (Babbage, *Kapital*, I, naved. delo, glava 13.

raznih *tendencija* koje odgovaraju stvaranju njegovih delova, a ti delovi se mogu sagledati samo ako se posmatraju u celini. Tačnije rečeno, radi se o protivrečnom jedinstvu tendencije ka parcelizaciji, ka *dekvalifikaciji*, ka maksimalnom uproščavanju rada (sadašnji priučeni, tj. specijalizovani radnici su rezultat toga) i tendencije ka „*natkvalifikaciji*“ (razume se, u odnosu na prosečnu kvalifikaciju). Time se stvara, pored kolektivnog radnika i na bazi posebnog odnosa prema sredstvima za proizvodnju, relativno veliki broj tehničkih radnika koji kontrolišu sistem mašina, umesto da budu potčinjeni njegovom delovanju. Rezultat tog protivrečnog jedinstva su pre svega *podela na fizički i umni rad* i oblici koji iz te podele proizilaze.⁴²

U stvari, ta podela predstavlja istorijski oblik u kome se ostvaruje ekonomski „rast“, rast proizvodnje, a pre svega rast *proizvodnosti rada* (imajmo na umu da izraz „proizvođen“ u kapitalističkom načinu proizvodnje uvek znači proizvođen u smislu proizvođenja viška vrednosti). Ta nam podela omogućava da shvatimo dva značajna i nerazdvojna aspekta: s jedne strane, primenu naučnih saznanja, „naučnu i tehničku revoluciju“, koja je neprekidna od samog nastanka kapitalističkog načina proizvodnje, a s druge strane — takođe neprekidnu intenzifikaciju rada koji se obavlja. Preobražaji materijalne proizvodnje ne samo što nisu prosta posledica prirodnog razvitka tehnikâ već takođe zavise od uslova u kojima kapital zatiče i koncentriše potrebnu radnu snagu. Ili da to isto kažemo malo apstraktnije; u okviru same „e-

⁴² Problem podele na fizički i umni rad predstavlja osnovni istorijski i politički problem analize kapitalističkog načina proizvodnje. Mi ćemo ga proučiti upravo zbog toga. Postoji više istorijskih oblika podele na fizički i umni rad. Te dve vrste rada se nikako ne mogu izjednačiti, čak ni kada u uslovima kapitalizma dođe do njihovog „stapanja“. Ovo posebno zbog uloge koju u toj podeli ima školarizacija. Sve do kapitalističkog načina proizvodnje, podela na fizički i umni rad, koja *uvek* igra osnovnu ulogu u reprodukciji uslova eksploatacije, ne zbiva se u organizaciji proizvodnje, odnosno ona tu u najmanju ruku igra drugorazrednu ulogu; ona se u suštini zbiva *između* proizvodnje (u kojoj još ne postoji radikalna odvojenost radnika od njihovih sredstava za proizvodnju) i drugih vidova društvene prakse (o kojima možemo govoriti kao o „nadgradnji“). Sa kapitalističkim načinom proizvodnje, podela na fizički i umni rad počinje se *takođe*, i pre svega, zbivati u procesu proizvodnje. Kao što podvlači Marx, ta podela ima više oblika i dovodi do složenih kombinacija: vrši se podela na izvođački rad i na funkcije organizovanja, na tehnološke studije i na fabričaciju, ali postoji i podela na više vrsta „izvođačkog“ rada. Dakle, nema procesa eksploatacije *bez* podele na fizički i umni rad, ali se samo po sebi razume da nema ni mehaničke povezanosti između podele na klase i podele rada.

konomske baze", *razvitkom proizvodnih snaga upravlja, tj. dominira istorija društvenih odnosa proizvodnje* čiji razvitak dozvoljavaju upravo te proizvodne snage.

Ali taj prvi element, sam po sebi, nije dovoljan. Analizu radničke klase u procesu neposredne proizvodnje valja kombinovati sa istorijskom analizom *procesa reprodukcije radne snage*. Dominacija odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama može se u datim istorijskim uslovima obezbediti i stalno vršiti, tj. da budemo krući u izrazu — ta dominacija se može *ostvarivati* jedino ukoliko reprodukcija radne snage poprimi određen društveni oblik (i ukoliko ta reprodukcija nije revolucionarno izmenjena).

Obeležja podele rada (njih možemo uočiti u procesu neposredne proizvodnje) nerazdvojno su povezana sa obeležjima tržišta radne snage. Materijalnu osnovu postojanja *proletarijata* ne čine samo uključivanje radnika u sistem mašina i „proizvodna potrošnja” njihove radne snage već i ukupnost uslova koji obezbeđuju *konkurenciju* među radnicima. U sadašnjoj fazi industrijske revolucije⁴³ ne samo što postoji neposredna konkurencija između sličnih, zamenljivih radnika već se ta konkurencija uklapa u *opštu*, širu i složeniju *konkurenciju* — u konkurenciju među radnicima različitih kvalifikacija, među radnicima koji zauzimaju različite položaje u odnosu na sredstva za proizvodnju. Ovde bi manje trebalo govoriti o „konkurenciji između radnika i mašine”, a više o konkurenciji između tehnikâ proizvodnje, zavisno od vrste radne snage čije korišćenje (i obrazovanje) te tehnike zahtevaju, kao i o konkurenciji između radnika, zavisno od vrste mehanizacije koju oni opslužuju.⁴⁴ Glavni cilj upravljanja činiocima proizvodnje, tj. cilj kapitalističkog „menadžmenta” i jeste u tome da se, zavisno od postojećih uslova, izabere kombinacija koja maksimalizira proizvođenje viška vrednosti.

U svetlu svega ovoga postaje jasan smisao istorijske pojave rastuće zaposlenosti i selektivnog rasporeda „imigrantske” radne snage, (pre svega u „niže” delove radničke klase, o čemu smo prethodno govorili): sadašnja stru-

⁴³ Može se smatrati da je početkom 20. veka otvorena nova istorijska faza industrijske revolucije, i to sa „fordizmom” (masovna proizvodnja, rad na „standardizovanoj” pokretnoj traci), sa tejlorskim ili posttejlorskim tehnikama „naučne” organizacije rada, sa automatizacijom. Te fenomene valja *zajednički* proučavati.

⁴⁴ Takva konkurencija je prosta, neposredna, upravo kao što na drugoj strani društvenog odnosa proizvodnje, izvoz kapitalâ predstavlja prostu konkurenciju robâ.

ktura radničke klase u francuskoj društvenoj formaciji ne nosi samo pečat nove faze industrijalizacije već je i rezultat novog stadija u istoriji kapitalizma — stadija imperijalizma, tj. stadija ekonomske podele sveta, koju vrši mali broj „razvijenih” nacija. Izvoz kapitala i uvoz radne snage — te dve pojave su tesno povezane.⁴⁵

Jer, kao što je pokazao Lenjin, „za najnoviji kapitalizam, s vladavinom monopolâ, tipičan je postao izvoz *kapitala*”. To znači da u stadiju imperijalizma, dominacija najmoćnijih zemalja na svetskom tržištu ne dovodi samo do uništavanja zanatske industrije na „periferiji”, čime se otvara tržište za industrijske proizvode (klasičan primer, od samog početka 19. veka, pružala je konkurencija između indijskog zanatstva i engleske krupne tekstilne industrije); ta dominacija razvija sada sam kapitalizam u oblastima „periferije”, i to neravnomerno (zavisno od otpora na koji nailazi pomenuta dominacija i od uslova rentabilnosti). U procesu tog razvitka, uništavanje „tradicionalnih” načina proizvodnje uvek je mnogo brže nego samo investiranje: tako se stvara relativan višak stanovništva „rezervna industrijska armija”, koju imperijalističke zemlje mogu iskorišćavati (i oko koje se spore).

Lenjin je već 1916. ovako završavao svoju analizu imperijalizma: „U red osobenosti imperijalizma koje su u vezi s krugom pojava koji opisujemo (izvoz kapitalâ) ide smanjivanje emigracije iz imperijalističkih zemalja i povećavanje imigracije (dolaska radnika i useljavanja) u te zemlje iz zaostalijih zemalja, s nižom nadnicom... U Francuskoj su radnici u rudarstvu „velikim delom” stranci: Poljaci, Talijani, Španjolci. U Sjedinjenim Državama imigranti iz istočne i južne Evrope zauzimaju najgore plaćena mesta, a američki radnici daju najveći procent nadzornika i najbolje plaćenih radnika. Imperijalizam ima tendenciju da i među radnicima izdvoji privilegirane kategorije i da ih otcepi od širokih masa proletarijata.”⁴⁶

Posle pedeset godina istorije imperijalizma u stanju smo ne samo da ocenimo razvitak te tendencije već i da izvršimo analizu njene temeljne uloge u preobražajima samog procesa proizvodnje, u preobražajima koji dovode

⁴⁵ U očekivanju potpunijih studija, korisno će nam poslužiti članak E. Pletneva, „Migrations de travailleurs en Europe”, *Recherches internationales*, br. 52, mart—april 1966, str. 64—72. U ovom članku naglasak je stavljen na žestoku borbu monopolâ za „preraspodelu” tržišta radne snage.

⁴⁶ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 90—91.

do toga da se „u celini uzev, kapitalizam razvija neuporedivo brže no ranije, ali da je taj razvitak, opšte uzev, mnogo neravnomerniji”.⁴⁷ Proces stalne reprodukcije radničke klase postao je tendencijski svetski proces u svakoj imperijalističkoj društvenoj formaciji. Sa imperijalizmom je, prvi put, svetsko (ili bar homogeno) tržište radne snage počelo stvarno postojati.⁴⁸

Da bismo razjasnili niz sadašnjih, često konfuznih rasprava o definiciji proletarijata, moramo analizu procesa neposredne proizvodnje dopuniti analizom procesa reprodukcije radne snage. Upravo analiza tog procesa reprodukcije omogućava da se shvati mesto koje u odnosu na radničku klasu zauzimaju ostale kategorije radnika, kategorije koje stvara i preobražava razvitak kapitalizma. Tako se može definisati ne samo „proletarijat” određenog razdoblja već i celina procesa *proletarizacije* koja se odvija u društvenim formacijama.

Proletarizacija se pre svega odnosi na one radnike koji se vode kao „zaposleni” bilo od strane trgovačkog ili finansijskog kapitala, bilo od strane države; radna snaga ovih trudbenika ne mora biti eksploatisana u neposrednom procesu proizvodnje viška vrednosti, već na način koji trgovačkom ili finansijskom kapitalu („privatnom” ili „javnom”) omogućava da ponovo prisvoji određen deo viška vrednosti.⁴⁹ Za razliku od radničke klase, ovi trudbenici *ne nalaze* u svojoj proizvodnoj funkciji *načelo svog klasnog jedinstva* (ili jednog jedinstva) koje tendencijski okuplja brojno nejednake delove na osnovu njihovih dohodaka ili hijerarhijskog položaja. U stvari, ta tendencija — kada je u pitanju znatan deo tih trudbenika — istorijski proizilazi iz njihovog odnosa prema radničkoj klasi. Koncentracija kapitala, idući stopama koncentracije industrijskog kapitala, proširuje se na trgovački i bankovni kapital i omogućava da se u operacije robnog prometa uvode oblici kooperacije, podele rada, odnosno mehanizacije (sve to već karakteriše proces proizvodnje). Usled toga se znatan deo trudbenika pojavljuje na *jedinstvenom tržištu radne snage*, na tržištu koje je zajedničko za radnike i službenike, isto onako kao što se delimično podudaraju uslovi reprodukcije radne snage (ovde valja pod-

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Taj proces, sa svoje strane, daje snažan impuls tendenciji ka izjednačavanju nacionalnih stopa viška vrednosti, dakle, nacionalnih profitnih stopa, odnosno konkurenciji kapitala.

⁴⁹ O mehanizmu trgovačkog i bankovnog profita, kao i o eksploataciji „neproizvodnih” radnika u oblasti prometa videti: *Kapital, III, naved. delo, četvrti odeljak, str. 225—281.*

vući presudnu ulogu opšte školarizacije u društvenim formacijama imperijalističkog „centra”).⁵⁰

Upravo objektivno postojanje tog procesa dozvoljava nam da kažemo kako radnička klasa predstavlja istorijsko jezgro celog eksploatisanog rada, odnosno omogućava nam da analiziramo nove njene oblike.

Apstraktno govoreći, *proletarijat* istorijski postoji jedino kao rezultat neravnomernog procesa *proletarizacije*, a struktura proletarijata je uvek samo pokazatelj tendencija ka proletarizaciji u istorijski određenim uslovima date društvene formacije (ne može se mehanički *transponovati* analiza jedne društvene formacije na drugu a da se pri tome njihove formalne kategorije ne povežu sa njihovim tendencijama i njihovim istorijama). Eto zbog čega je ovde važno uvesti stanovište i analizu *reprodukcije* radne snage. Proletarijat se ne reprodukuje *sam od sebe*, iz neposrednog, kontinuiranog potomstva. On se reprodukuje na osnovu ukupnih društvenih uslova (školarizacija i stručno obrazovanje, organizacija porodice, konkurencija i migracije radnih ljudi) koji određuju dato stanje procesa proizvodnje, ali koji isto tako mogu doći u *protivrečnost* sa njim, što je danas slučaj sa većinom kapitalističkih zemalja (kriza škole, kriza porodice, krize „omladine”, kao i simptomi opšte krize reprodukcije radne snage).

Mogu li i na koji način ti elementi analize radničke klase osvetliti opšti problem „određenja” društvenih klasa, pre svega proletarijata? Oni nam dozvoljavaju da shvatimo kako se razrešava teorijski „krug” tog pojma u istorijskom razmatranju svakog konkretnog slučaja. Kada govorimo o klasama, svakako valja posmatrati način na koji se one ispoljavaju — da tako kažemo na „površini” društvenog procesa — kao stanovništvo, kao grupisanje manje ili više „sličnih” individua, kao klasifikacione skupine. Ali takvo posmatranje može biti čisto empirijsko: nema istorijskog perioda u kome bi se dru-

⁵⁰ Ne treba zaboraviti da je tržište radne snage u stvari „tržište kupaca”: njega ne reguliše individualna kvalifikacija radnika, makar ona bila društveno priznata, već tražnja poslodavaca. Vladajuća ideologija preokreće tu determinatu i uvek govori o „stanovništvu koje traži zaposlenje”, a ne o poslodavcima koji traže radnu snagu. Ta ideologija takođe teži jačanju mita prema kome kapitalista, „dajući radnicima posao”, omogućava „njihovu egzistenciju”. Marx je u prvom tomu *Kapitala* dokazao da kapital ne predujmljuje radniku njegovu najamninu, već da upravo radnik stalno predujmljuje svoj rad kapitalu i da dobija natrag samo jedan njegov deo. Videti takođe Engelsov predgovor trećem nemačkom izdanju *Kapitala*.

štvene klase predstavljale kao takve, sa ispisanim imenom na čelu ili unoseći svoj identitet u ujedinjenu „klasnu svest“. Klase možemo identifikovati jedino na osnovu načina njihovih međusobnih uticaja u datim materijalnim uslovima, dakle, na osnovu međusobno uspostavljenih odnosa. Upravo iz tih odnosa i potiče njihov preobražaj. Dakle, ne postoji jednom zasvagda dat sastav niti određeno mesto bilo koje društvene klase. Drugim rečima, valja preokrenuti redosled koji se čini prirodnim (a koji je samo mehanički): društvene klase ne *prethode* njihovim odnosima, već iz njih *proizilaze*. Podela društva na klase ne prethodi njihovoj istorijskoj borbi, već je posledica klasne borbe.

Taj „preokret“ je nužan ako želimo preći sa prostog ekonomskog ili sociološkog opisa društvenih klasa na materijalističku teoriju njihove istorije.

Međutim, sto godina posle Marxa većina sociologa koji upotrebljavaju pojam društvenih klasa nastoji jedino da odredi ekonomske, pravne i kulturne kriterije pomoću kojih se individue *klasiraju*, razvrstavaju u razne razrede. Drugim rečima, oni o društvenim klasama uvek misle kao o skupinama individua, nastalih na osnovu njihovih zajedničkih „društvenih vlasništva“, dakle, kao o sociološkim *grupama*. No, upravo je to glavna prepreka koju valja ukloniti ako želimo da izgradimo naučnu teoriju društvenih klasa, dakle, istoriju društvenih formacija: moramo prevazići ideju o klasifikaciji, iako u praksi neizbežno moramo poći od nje.

Ekonomisti (i sociolozi) preuzeli su pojam „klase“ iz logičarske tradicije filozofskog *empirizma*: taj pojam kod njih označava apstraktnu predstavu, predstavu o „zajedničkim crtama“ ili o „zajedničkoj suštini“ neke skupine individua. Marksistička teorija donosi temeljnu promenu tog pojma. Ona ne utvrđuje *sličnost* elemenata neke celine, već sistem *razlikâ* ili podelâ: podelâ koje se razvijaju ili se preobražavaju pod dejstvom temeljnog, materijalno određenog antagonizma. Ta teorijska revolucija unapred odbacuje površne zaključke koje sociologija navodno izvlači iz „sličnosti“ što ih uočava na bazi posmatranja uslova života, ponašanja, oblikâ potrošnje ili ideoloških stavova nekog dela radničke klase ili buržoazije, odnosno „sitne buržoazije“ (uostalom ne postoji nikakav sklad između tih raznih kriterija). Ta teorijska revolucija posebno objašnjava i potkrepljuje *političku* teoriju koju su razvili Marx i Lenjin: revandikativne borbe protiv eksploatacije, koje vode razni delovi radničke klase, ne nastaju „spontano“, na bazi *jedinstvene* revolu-

cionarne prakse, već zahtevaju da se izvrši prelazak na drugi oblik borbe, čije je oruđe *partija* proletarijata, da se nađe „rešenje“ protivrečnosti u okviru samog proletarijata. Motivisana time, organizacija poput Generalne konfederacije rada (CGT) odavno je počela odbacivati mit o „apolitizmu“, upravo u meri u kojoj je njen cilj postao postizanje jedinstva radnih ljudi u njihovoj *ekonomskoj* klasnoj borbi.⁵¹

Eto zbog čega kažemo u obliku teze: *marksistička analiza društvenih klasa nije nikakva klasifikacija. Analiza društvenih klasa je, u stvari, analiza klasnih borbi.*

Stvarni predmet marksističke analize jesu društveni odnosi koji suprotstavljaju klase te ih proizvode i reprodukuju u protivrečnim, evolutivnim oblicima. Da bismo u današnjim kapitalističkim društvenim formacijama mogli proučavati strukturu i preobražaje proletarijata, te shvatiti njihov istorijski značaj, moramo voditi računa o *dva* procesa koji izvire iz odnosa osnovne eksploatacije, ali se ne mogu jednostavno poistovetiti. To su tendencijski razvitak podele rada u proizvodnji i razvitak protivrečnosti u reprodukciji društvenog rada kao robe.

Pokušajmo upotpuniti i verifikovati te pokazatelje tako što ćemo ukratko proučiti nekoliko problema povezanih sa definicijom buržoazije, klase koja se prema proletarijatu nalazi u neposrednom antagonizmu. I ovde se radi o društvenim odnosima, dakle, o oblicima i dejstvima klasne borbe. Otuda je nužno uzimati u obzir „rezultantu“ više tendencija koje se takođe ne mogu poistovetiti. Ali to nas upućuje na drugi aspekt odnosa proizvodnje: s jedne strane, na oblike koncentracije i raspodele kapitala, na oblike koji reprodukuju uslove *eksploatacije*; s druge strane, na razvitak državnog aparata i na njegovu povezanost sa procesom društvene proizvodnje, na povezanost koja stvara uslove klasne političke *dominacije* u službi eksploatacije.

⁵¹ Kao što je Lenjin više puta ukazivao, empirizam sociologije neposredno je istorijski povezan kako sa anarhosindikalističkim ekonomizmom, tako i sa političkim *elektoralizmom*. Raspo- ređivati bez ostatka *individue* na klase (ili na kategorije), smatrajući da te individue nisu iznutra izložene dejstvu razlika koje postoje među njima, isto je što i teorijsko prebrojavanje „glasackog tela“, „glasova“ koji sociološki, tj. prirodno pripadaju ili treba da pripadaju partijama levice, desnice, centra itd. Ta problematika povremeno deluje na reakcionarne političare: „Bez obzira na talent drugog kandidata (Giscard d'Estaing), on ništa ne može učiniti protiv sociologije... postoje sociološka sila gravitacije, sociološki viskozitet usled kojih će se biračko telo uzdržati...“ (Ministar Perffite u debati emitovanoj preko radija, 26. aprila 1974. Nekoliko dana kasnije, sociološka sila gravitacije delovala je u sasvim drugom smeru.)

3. DRUGI ASPEKT ANTAGONIZMA: KAPITAL I BURŽOAZIJA

Šta je buržoazija?

Na ovo pitanje se ne može odgovoriti neposredno, opisivanjem nivoa ili načina života, niti definisanjem jedinstvene društvene funkcije, već jedino postavljanjem drugog pitanja: kakvi su oblici podele i koncentracija kapitala u datoj društvenoj formaciji (kao što je današnja francuska društvena formacija)?

Zašto je nužno ovo drugo pitanje?

Zato što proletarijat i buržoazija ne zauzimaju simetrična mesta u procesu ukupne društvene proizvodnje. Radnička klasa je kao radna snaga materijalno, periodično *uklopljena* u proces proizvodnje: u procesu proizvodnje radnička klasa se ne suočava pre svega sa kapitalistom, već sa kapitalom čiji deo ona postaje (kao „promenljiv kapital“) i koji se za nju materijalizuje u obliku sredstava za proizvodnju što ih ona upotrebljava. Otuda definicija radničke klase mora da se oslanja na opisivanje raznih kategorija najamnih radnika u procesu neposredne proizvodnje: rad nije ništa drugo do neposredna delatnost radnikâ.

Odnos buržoazije prema kapitalu i prema njenom pravnom vlasništvu ne može se odrediti na isti način. Ovde na prvo mesto dolazi proces prometa i akumulacije društvenog kapitala podeljenog na pojedinačne i manje-više nezavisne kapitale (proizvodnja i komercijalizacija robâ, finansiranje proizvodnje i dopunske delatnosti koje se razvijaju na toj osnovi). „Kapitalista“ postoji zato što se društveni odnosi koji upravljaju ovim procesom moraju ostvarivati kroz određenu ekonomsku i društvenu praksu: u osnovi, i od samog početka, kapitalist je samo činilac, ali nužan činilac te prakse, „predstavnik kapitala u oblicima koji istorijski evoluiraju zajedno sa samim društvenim odnosima (međutim, ne može se isto tako reći da je radnik „predstavnik rada!“). Drugim rečima, buržoaska klasa zadržava, odnosno reprodukuje svoje pravo vlasništva na приходima od kapitala samo u onoj meri u kojoj istovremeno obavlja (ili delegira nekom od svojih delova) funkcije organizacije, upravljanja, kontrole reprodukcije kapitala, funkcije kojima ostvaruje svoj društveni „monopol“ nad sredstvima za proizvodnju. Buržoazija se po tome i razlikuje — a tako će biti sve dok ona postoji — od svih prethodnih posedničkih klasa: feudalac je mogao imati nadglednika (kasnije zakupnika poreza), ali on je samo korisnik danka ili rente čiju

stalnost osiguravaju sredstva prinude izvan procesa proizvodnje (feudalac uopšte ne učestvuje u organizovanju te prinude). Nasuprot tome, kapitalist je pre svega, i kao takav, organizator („menadžer“) proizvodnje i prometa u obliku kome se mora potčiniti da bi samom kapitalu obezbedio maksimalni profit, pa prema tome i akumulaciju.⁵²

Štaviše, buržoazija se kao klasa nikada ne konstituiše samo na osnovu svog „ekonomskog“ položaja (ili svog pravnog položaja u proizvodnji i prometu). Kao što je već Marx primetio u *Manifestu*, ona se konstituiše u klasu (vladajuću) posredstvom države. Otuda analiza funkcijâ vlasništva, organizacije i predstavništva što ih implicira reprodukcija kapitala, funkcijâ koje evoluiraju sa tom reprodukcijom — nisu ništa drugo do jedan deo (doduše, prvi deo) analize buržoazije kao klase. Ovo zbog toga što od samog početka konstituisanja kapitalističkog načina proizvodnje, država (tj. razni državni aparati) obavljaju nužnu funkciju u procesu reprodukcije kapitala. Modaliteti te funkcije doživljavaju istorijske preobrazbe, zajedno sa ukupnim uslovima reprodukcije, ali, opšte uzev, ta funkcija nije skorašnje obeležje (nikada nije postojala „država-žandar“ u onom smislu o kome govore ekonomisti). Na ovo ćemo se kasnije vratiti.

Eto zbog čega relativno pravno odvajanje funkcijâ rukovođenja od funkcijâ vlasništva nad akcijama, ma koliko karakteristično bilo za novo istorijsko razdoblje, ipak ostaje drugostepeno (a potrebno je i tačno odrediti dokle ono dopire) u odnosu na postojanost osnovnog aspekta odnosa proizvodnje koji pomenuto odvajanje ne samo što ne ukida već ga obezbeđuje i prati.

⁵² Ako je kapitalizam, kako tvrdi Marx u *Manifestu*, poslednji oblik klasne eksploatacije, oblik posle kojeg ne može uslediti nijedan nov oblik, to nije zbog toga što bi uloga kapitaliste u društvenoj proizvodnji jednog dana postala neminovno suvišna, baš kao što se desilo sa robovlasnikom ili feudalcom, uživaocem prihoda od kuluka ili rente. Naprotiv! Za razliku od svih prethodnih eksploatora, kapitalist nikada spontano ne postaje suvišan, nikada se ne nalazi „izvan“ proizvodnje. Upravo to primorava proletarijat da odmah unosi revoluciju u odnose proizvodnje i u organizaciju proizvodnih snaga kojima ti odnosi upravljaju. Međutim, kapitalist koji čita Marxa ne bi trebalo odveć brzo da se ubedi u svoju postojanost: reći da njegova uloga neće nestati sa razvitkom kapitalizma, ne znači umanjivati protivrečnosti koje taj razvitak nosi u sebi, već znači da, naprotiv, podvlačimo njihov neizbežan, radikalni karakter. Ali zašto bi kapitalist čitao Marxa? Dovoljno je da oslušne gundanje koje dopire sa njegovih pokretnih traka, a zatim borbenu pesmu što odjekuje u njegovoj fabrici koju su zauzeli radnici. Pobunjenici kmetovi nisu „zauzimali“ feudalčev zamak, već su ga spaljivali.

Moramo odmah primetiti da upravo ovo čini istorijsku složenost procesa „izgradnje socijalizma” gde god je do njega došlo posle 1917. godine. U tom dugotrajnom, protivrečenom i neravnomernom procesu, „buržoaska” klasa ne nestaje namah, baš kao što nije moguće dekretom, od prve, „ukinuti” kapitalistički odnos proizvodnje. I „buržoaska” klasa i kapitalistički odnos proizvodnje moraju proći kroz nove i protivrečne oblike u kojima različiti aspekti nalaze nove, mada nestabilne odnose.⁵³ Umesto da pravno vlasništvo kapitala prethodi i određuje praktičnu funkciju organizovanja proizvodnje, u prvi plan dolazi upravo ta funkcija organizovanja proizvodnje i ona upravlja pravnim vlasništvom (koje je do tada uglavnom pretvoreno u državno vlasništvo).

Drugim rečima, sve dosadašnje proleterske revolucije morale su brže ili sporije, potpunije ili nepotpunije, *eliminirati buržoaziju* kao društvenu „grupu” nasleđenu iz prošlosti. Razlog tome leži u istorijski neizbežnim oblicima koje je poprimila revolucionarna borba. Ali te revolucije očigledno nisu mogle *istim potezom* eliminirati društvenu funkciju koju je ta „grupa” vršila u proizvodnji i reprodukciji, onu funkciju koja je tu „grupu” određivala kao klasu u marksističkom smislu te reči. Tako se dolazi u paradoksalnu situaciju: *upravo proletarijat* — jedan njegov deo — mora preuzeti tu funkciju *namesto buržoazije*, istovremeno vodeći borbu za preobražaj i ukidanje te klase. „Prednosti” te situacije su jasne: ona omogućuje proletarijatu da neposredno deluje na *ukupne* uslove postojanja kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ali takođe se vide „nezgode”: ta situacija u novom obliku uvodi antagonizam koji valja razrešavati u okviru same prakse proletarijata (u toj praksi se počinju razvijati nove i opasne protivrečnosti). Sve je to problem istorijske faze „diktature proletarijata”, čiji je cilj stvarno i potpuno ukidanje uslova eksploatacije, faze koja nastoji da ovlada ispravnom revolucionarnom politikom.

U većini socijalističkih zemalja, upravo u SSSR-u, najamni rad je doživeo dubok revolucionarni preobražaj, koji se pre svega odnosi na uslove *reprodukcije radne snage*. To je postignuto uvođenjem opšteg i demokratskog dugogodišnjeg školovanja, kao i, makar privremenim i marginalnim, uklanjanjem nezaposlenosti. Time su, razume se, neposredno izmenjeni uslovi eksploatacije ra-

⁵³ O postojanosti klasa od kojih se *svaka* menja i čiji se *odnosi* menjaju u procesu socijalizma, vid. V. I. Lenjin, *Ekonomika i politika u episi diktature proletarijata*. Izabrana dela, tom II, knjiga druga, Kultura, Beograd 1950, str. 208—219.

da. Značaj tog preobražaja potvrđuju borbe koje je on pokrenuo: zakonska zabrana otpuštanja sa posla (pod kontrolom sindikata) i, na drugoj strani, nastojanja preduzeća da smanje „skrivenu nezaposlenost”, tj. da smanje „višak” radnika, koji predstavlja prepreku intenzifikaciji rada.⁵⁴ Preobražaj klasa je istovremeno i preobražaj oblika klasne borbe.

Valja nam, dakle, proučiti sledeća tri problema:

— problem istorijskih preobražaja kapitala i odnosa vlasništva; drugim rečima, problem oblika kroz koje se, posredstvom korišćenja pravnog vlasništva, ostvaruje klasni monopol nad sredstvima društvene proizvodnje;

— problem prirode *dominantnog* dela kapitala u epohi imperijalizma;

— problem unutrašnjih protivrečnosti i tendencijalnih oblika jedinstva buržoazije kao klase, uključivši ulogu države u njenom konstituisanju.

Istorijski preobražaji kapitalističkog vlasništva

Istorijski razvitak kapitalizma neizbežno (ali ne i jednoobrazno) dovodi do osnovnog rezultata — do koncentracije kapitala.⁵⁵

Povećavajući razmere proizvodnje, koncentracija kapitala obezbeđuje vladavinu nad tržištima, dakle, racionalizaciju proizvodnje (masovnu proizvodnju), *povećavanje viška vrednosti* pomoću uvođenja novih tehnika.

Koncentracija kapitala u krajnjoj liniji određuje složeno istorijsko kretanje koje različite „funkcije” reprodukcije kapitala — materijalnu proizvodnju, promet robâ (dakle, komercijalizaciju), promet novca (dakle, kredit) — čas deli i raspodeljuje na razne individualne kapitale, čas sabira u okvirima istih industrijskih i finansijskih grupa. U svakom slučaju, radi se o ubrzanju obrta kapitala — vodeći računa o stepenu razvitka proizvodnih snaga — sa ciljem povećanja *profitne stope*⁵⁶ i ot-

⁵⁴ Vid. nadahnjujuća otkrića u članku Francis Cohen, „L'entreprise en USSR”, *La Nouvelle Critique*, br. 71, februar 1974.

⁵⁵ *Kapital*, I, *naved. delo*, glava 23; *Kapital*, III, *naved. delo*, str. 27—519.; V. I. Lenjin, *Imperijalizam... naved. delo*, glava 1. i 2.

⁵⁶ Profitna stopa, posmatrano u razmerama ukupne društvene proizvodnje, jeste odnos između pretvaranja viška vrednosti u kapital i *ukupnog* kapitala (postojanog i promenljivog). On izražava kapitalističku rentabilnost. Profitna stopa, shvaćena kao

varanja mogućnosti kreditiranja, bez čega su nemogući finansiranje proizvodnje u širokim razmerama i konkurencija kapitala. U istoriji koncentracije valja istovremeno imati u vidu — kao što je to činio i Marx — pravu koncentraciju (akumuliranja novih sredstava za proizvodnju putem pretvaranja viška vrednosti u kapital) i prostu „centralizaciju” (pravno ujedinjavanje posebnih individualnih kapitala u okviru istog vlasništva — spajanje firmi, fuzionisanje itd.).⁵⁷

Razvitak tako shvaćene koncentracije dovodi do temeljnih preobražaja *oblika vlasništva* na kapital, do preobražaja na koje je već krajem 19. veka ukazivao Engels kritikujući konfuznu ideju prema kojoj bi „privatna kapitalistička proizvodnja” bila nespojiva sa organizacijom proizvodnje i prometa, sa bilo kakvim „planiranjem”:

„Meni je poznata kapitalistička proizvodnja — pisao je Engels — kao društvena forma, kao ekonomska faza, a kapitalistička *privatna* proizvodnja samo kao pojava koja se susreće, ovako ili onako, unutar te faze. Šta znači, u stvari, kapitalistička privatna proizvodnja? Proizvodnja od strane individualnog poduzetnika, a ta sve više postaje izuzetak. Kapitalistička proizvodnja kroz *akcionarska društva* nije više *privatna* proizvodnja, nego proizvodnja za zajednički račun mnogih lica. A ako od *akcionarskih društava* pređemo na trustove, koji potčinjavaju sebi i monopolišu čitave industrijske grane, onda tu prestaje ne samo *privatna proizvodnja* nego i *odsustvo plana*.”⁵⁸

A Lenjin je u *Imperijalizmu* ... dodao i ovo:

„Kapitalizmu je uopće svojstveno odvajanje vlasništva na kapital od primjene kapitala u proizvodnji, odvajanja

njen odnos samo prema promenljivom kapitalu daje nam odmah — o tome videti u gornjem tekstu — ekonomsku „meru” stepena eksploatacije, koja je izvor cele kapitalističke rentabilnosti.

⁵⁷ U zanimljivom delu svoje studije *La Politique monétaire* (PUF, Paris 1973) S. Brinhof ukazuje da ne treba poistovećavati stvaranje „finansijskog kapitala” (koncentracija vlasništva bankovnih i industrijskih kapitala u monopolističke grupe, i to putem osnivanja holding kompanija, putem kontrole i uzajamnog učešća itd.) sa konfuzijom i odsustvom protivrečnosti između raznih „funkcija” reprodukcije kapitala (i kretanjem odgovarajućih kapitala): „U okviru onoga što je Lenjin nazivao imperijalističkim stadijem kapitalizma dolazi *istovremeno* do „stapanja” *bankovnog* i *industrijskog* kapitala, kao i do „odvajanja” *novčanog* kapitala od proizvodnog, do odvajanja koje je *prisutno* u *kapitalizmu*, ali je ovde mnogo šire.” (Naved. delo, str. 103.)

⁵⁸ Engels, *Kritika nacrtu erfurtskog programa*. F. Engels, *Socijalizam* (istorija-teorija-praksa), BIGZ, Džepna knjiga, Beograd 1973, str. 177—178.

nje novčanog kapitala od industrijskog ili produktivnog, odvajanje rentijera, koji živi samo od prihoda od novčanog kapitala, od poduzetnika i svih osoba koje neposredno učestvuju u raspolaganju kapitalom. Imperijalizam ili vladavina finansijskog kapitala jeste onaj najviši stupanj kapitalizma u kojem to odvajanje dostiže ogromne razmjere.”⁵⁹

Sve u svemu, kapitalistički način proizvodnje nužno implicira da prema najamnom radniku stoji koncentrisan kapital u *pravnom obliku vlasništva*. Ali nikako ne implicira (sem u nekim razdobljima istorije) da se buržoazija — koja predstavlja taj način proizvodnje, jer praktično organizuje njegovu reprodukciju i akumulaciju — pojavljuje jednoobrazno kao *klasa privatnih vlasnika*, koja nema nikakvih drugih međusobnih veza osim konkurencije što je iznutra razdire, kao klasa privatnih vlasnika koji *individualno* prisvajaju deo društvenog kapitala. Takvo stanje ima, u osnovi, samo istorijsku funkciju (prelaznu, ali presudnu) obezbeđivanja *uništenja prekapitalističkih oblika* prisvajanja sredstava za proizvodnju. Zbog toga istorija buržoazije kao klase nije ništa drugo do sukcesivno pojavljivanje novih delova buržoazije, koji „predstavljaju” sukcesivne oblike vladajućeg kapitala, dolaze na mesto prethodnih ili im se dodaju, odnosno stapaju sa njima.⁶⁰

Oblici vlasništva na kapital, koji čine osnovu postojanja sadašnje buržoazije, mogu se, uprkos neodređenosti pravnih kategorija, shematski ovako prikazati:

1. (*Sitan*) *individualni privatni kapital*.
2. *Kapital akcionarskih društava*, koji ima drugačiji status.

Ova dva oblika vlasništva na kapital su u Francuskoj čisto „nacionalni” (lociranje kapitala i proširivanje njihovog tržišta).

3. *Monopolistički kapital* najvećih industrijskih i trgovinskih preduzeća kao i banaka međusobno tesno povezanih (recipročnim učešćem kapitala).

4. *Državni kapital* koji stvaraju nacionalizovana preduzeća i „javni sektor”, uključivši banke, štedionice i kredite koje daje država.

U vezi sa dva poslednja oblika vlasništva na kapital potrebno je razjasniti neke stvari. Iako nema nikakve *pravne* razlike između monopolističkog kapitala i kapitala akcionarskih društava, među njima postoji suštinska razlika.

⁵⁹ V. I. Lenjin, *Imperijalizam* ... naved. delo, str. 53—54.

⁶⁰ Izvanredno ukazivanje na prve etape tog procesa naći ćemo u već navedenom delu Hobsbawna, *Industry and Empire*.

„Monopolistički” karakter preduzeća ne zavisi od prekoračenja unapred utvrđenog stepena učesća na nacionalnom ili međunarodnom tržištu, niti od iznosa vlastitih kapitala (odnosno od poslovnih operacija), mada te brojke mogu biti dragoceni pokazatelji. Taj karakter se pre svega određuje praktičnom mogućnošću ovladavanja određenim sektorom tržišta ili proizvodnje, odnosno ovladavanjem koje obuhvata više sektora istovremeno, podređivanjem preduzeća iz onih grana koje isporučuju sredstva za proizvodnju monopolističkom preduzeću ili koriste njegove proizvode (tako se relativno *postojano* vrši prisvajanje jednog dela viška vrednosti koji proizvode podređena preduzeća).

Monopolistički kapitalizam je pre svega sistem ekonomskih odnosa koji zavise od *finansijskog kapitala*, u smislu koji je odredio Hilferding, a Lenjin zatim ispravio i razvio.⁶¹

— koncentracija proizvodnje (horizontalna i vertikalna);

— razni pravni oblici stapanja bankovnog i industrijskog kapitala: banka nije više prost spoljni „posrednik” koji industriji daje kredite (kao što je to u odnosu na kapital nemonopolističkih preduzeća); ona kontroliše raspodelu kapitala na razne sektore, zavisno od njihove rentabilnosti, te tako usmerava industrijsku politiku.⁶²

Najzad, pošto je postojanje monopolističkog kapitala suštinski povezano sa izvozom kapitala, valja dodati da monopolistički kapital po svojoj tendenciji više nije čisto „nacionalan” — bilo da se radi o monopolima „francuskog” porekla, koji se sele u inostranstvo (primeri: Pešine, Sen-Goben Pon-a-Muson itd.), bilo da su to „francuska” akcionarska društva koja preuzimaju „inostrane” grupe (primeri: Krezo-Loar, Radio-tehnika, Telefonska oprema itd.). Industrijskim i finansijskim monopolima je neophodno „međunarodno” polje delovanja, tj. svetsko tržište sredstava za proizvodnju, novca, radne snage i masovne potrošnje.

Razume se, postoje mnogobrojni prelazni oblici kada su u pitanju različite vrste monopolističkih preduzeća. U Francuskoj je posle oslobođenja došlo do stvaranja

⁶¹ R. Hilferding, *Finansijski kapital* (objavljen 1910. godine). Institut ekonomskih nauka, Beograd 1971; V. I. Lenjin, *Imperijalizam... naved. delo*, glava 3.

⁶² O industrijskoj i finansijskoj koncentraciji u Francuskoj, vid. Henri Claude, *La concentration capitaliste en France*, Paris, Editions sociales; F. Lagandre, „Problèmes posés par la concentration des entreprises” (Rapport au Conseil économique et social), *Journal officiel*, januar 1967.

veoma brojnih „mešovutih” preduzeća. „Privatan” monopolistički kapital i državni kapital su dva posebna oblika, no zahvaćeni, istorijski, koncentracijom kapitala, oni se ponekad prepliću.

U stvari, analiza oblika kapitala, koji koegzistiraju u sadašnjem kapitalizmu, ne svodi se na prosto nabiranje raznih kategorija preduzeća. Ta analiza bi morala proučavati društvene uslove delovanja tih preduzeća. Otuda korišćenje javnih kredita i javnog finansiranja, a pre svega značaj državnih porudžbina ili postojanje nacionalnog knjigovodstva ili kapitalističkog planiranja, predstavljaju pokazatelje razvitka „državnog kapitalizma” koji preobražava uslove reprodukcije svih individualnih kapitala. Oblici koje smo shematski pobrojali jesu istorijski oblici *istog* društvenog odnosa proizvodnje, oblici koji se neravnomerno razvijaju u svakoj kapitalističkoj društvenoj formaciji. Ti oblici zavise jedni od drugih i čine celovit, nestabilan sistem, podložan promenama. Ali bilo bi sasvim pogrešno zamišljati da postoji jednoobrazna tendencija ka nestajanju „nižih” u korist „viših” oblika (recimo, nastanak monopolističkog na račun privatnog kapitala, odnosno pojava *državnog kapitala* na mesto monopolističkog). Praksa pokazuje da to uopšte nije tako, tj. da su dva potonja oblika (monopolistički i državni kapital) „viši” oblici, bilo da ih posmatramo sa stanovišta evolucije oblika pravnog vlasništva, bilo sa gledišta internacionalizacije proizvodnje. Konkretna istorijska analiza treba da stvori shvatanje o takvom celovitom sistemu.

Polazeći sa stanovišta istorijskog materijalizma, valja istovremeno priznavati praktičan značaj *pravnih* preobražaja kapitalističkog vlasništva jer upravo promene tih pravnih oblika omogućavaju koncentraciju kapitala, ali nikako te preobražaje ne izjednačavati sa ukupnošću determinanti procesa akumulacije i monopolizacije sredstava za proizvodnju. Takođe je nužno iz osnova izmeniti vladajuću predstavu o državi, predstavu buržoaske *pravne ideologije*. Sve definicije države u vladajućoj ideologiji počivaju na razlikovanju „javnog” (interesi, ustanove i javno vlasništvo) od „privatnog”. Međutim, u funkcionisanje države kao organizovane „nadgradnje” buržoaskog društva treba uključiti i institucije koje su sa pravnom stanovišta „privatne” (porodične, verske, školske, sindikalne institucije).⁶³ Ali isto tako je očigledno da postoje javni organi koji vrše isključivo „privatnu” funkciju. Prema tome, ti organi ne proizilaze neposredno iz marksističke teorije o državi, kao teorije o nadgradnji. Otuda

⁶³ Vid.: L. Althusser, „Idéologie et appareils idéologiques d'Etat”, *La Pensée*, jun 1970.

„javni“ kapitali, kao delovi društvenog kapitala, imaju isto kretanje kao i „privatni“ kapitali.⁶⁴

Kada Marx prilazi analizi deobe društvenog kapitala u procesu ukupne reprodukcije, dakle, analizi opštih istorijskih uslova kretanja individualnih kapitala, on nikada ne proučava određen deo kapitala sa stanovišta njegovog pravnog statusa, već jedino sa stanovišta njegove funkcije u realizaciji sukcesivnih preobražaja koje implicira ciklus ukupne reprodukcije (novčani, robni, proizvodni kapital).⁶⁵ Javno vlasništvo menja posebne *uslove* ne *funkcija* ekonomskog procesa.

Bili bismo potpuni robovi pravničke ideologije ako bismo smatrali da „javni“ kapital ne bi mogao biti predmet *privatnog prisvajanja* (monopolizacije u smislu istorijskog materijalizma, tj. u smislu *klasnog* monopola). Prema tome, ne postoji protivrečnost između reprodukcije „privatnih“ i „javnih“ kapitala. Oni se jedino razlikuju po svom pravnom statusu. A ta reprodukcija je u epohi imperijalizma jedan od oblika privatnog prisvajanja, prisvajanja sredstava za proizvodnju od strane *jedne* klase — buržoazije — koja se i konstituiše u tom prisvajanju. Do protivrečnosti može doći jedino u procesu ukupnog prisvajanja.⁶⁶

⁶⁴ Vid.: Lenjinove napomene u *Imperijalizmu... naved. delo*, str. 36 (povodom zajedničke funkcije banaka, štedionica i poštanskih ustanova). A malo dalje, u vezi sa razmišljanjem časopisa *Die Bank* o internacionalizaciji nemačke električne industrije, što je odgovor na konkurenciju američkog Standard Oila, Lenjin kaže: „Takva dragocena priznanja moraju činiti buržoaski ekonomisti Njemačke. Ovdje jasno vidimo kako se privatni i državni monopoli prepliću u epohi finansijskog kapitala, kako su i jedni i drugi faktički samo pojedine karlike imperijalističke borbe među najkrupnijim monopolistima za podjelu svijeta.“ (str. 64.) Čini mi se da se nije uvek dovoljno vodilo računa o toj izuzetnoj dvostrukoj osobenosti (niti su se koristile Lenjinove analize). Lenjin, s jedne strane, insistira na ulozi državnog vlasništva i državnog kapitalističkog monopola *od samog* početka imperijalističkog razdoblja; s druge strane, on bez prestanka insistira na tome da u marksističkoj teoriji postoji *temeljna* razlika između *baze* i *nadgradnje*, na tome da se ne mogu brkati ili mehanički svoditi „ekonomske“ promene baze i „političke“ promene nadgradnje. (U tom pitanju Lenjin se suprotstavlja upravo svim „levim“ tendencijama „imperijalističkog ekonomizma“.)

⁶⁵ Vid.: *Kapital, III, naved. delo*, str. 225—271.

⁶⁶ Ovde je korisno uz put pomenuti zašto mi se čini da nije najsrećnije razlikovanje koje Charles Bettelheim u svojim najnovijim delima (vid. upravo *Calcul économique et formes de propriété*, Maspéro, Paris 1970) povlači između „pravnog vlasništva“ i „ekonomskog vlasništva“ ili „posedovanja“ (a da ne govorimo o „ideološkom vlasništvu“). Jasno mi je da se radi o ispravljaju odveć česte konfuzije koja, u proučavanju socijalističkih revolucija,

Imperijalizam i vladavina monopolističkog kapitala

Da bi se shvatila sadašnja konfiguracija buržoaske klase u kapitalističkoj zemlji poput Francuske, valja učiniti još jedan korak i postaviti pitanje čiji je politički (a ne samo ekonomski) značaj očigledan: koji oblik kapitala je sada vladajući? Možemo se upitati da li je to državni kapitalizam, monopolistički kapital ili se radi o jedinstvenom tendencijskom obliku koji je rezultat stapanja dva prethodna oblika („državni monopolistički kapitalizam“)?

Kao što je poznato, tu poslednju tezu razvijaju upravo autori nedavno objavljene *Marksističke rasprave o političkoj ekonomiji*.⁶⁷ Ti autori jasno kažu da „između monopolâ i države ne postoji ni stapanje ni odvajanje, već tesna međuačcija, tj. da svako ima svoju ulogu i svoj cilj“. Ali čini se da se tu u suštini radi o nastojanju da se očuva izuzetan značaj pravnih razlika u obliku vlasništva. Posebno se nastoji očuvati originalnost „javnog“ kapitala koji, prema mišljenju autora, silom prilika ne bi više bio kapital *u strogom smislu*, tj. kapital koji nastoji da se oplodi po što višoj profitnoj stopi, iz čega bi proizlazila unutrašnja protivrečnost između pojedinih delova društvenog kapitala. Autori isto tako insistiraju na činje-

cija, vlada kada su u pitanju odnosi proizvodnje i pravni oblici vlasništva. Ali pomenuta terminologija stvara drugu konfuziju i može dovesti do toga da iz čisto mehanističkog obrata negiramo istorijsku i praktičnu ulogu pravnog vlasništva. U stvari, izraz „ekonomsko vlasništvo“ je protivrečan: „vlasništvo“ je u svakom slučaju pravna kategorija koja označava određeno pravo, a „vlasništvo“ („posedovanje“ ili raspolaganje) jeste spoj pravnih kategorija koji igra osnovnu ulogu u praktičnom ostvarivanju prava vlasništva. Reč je, u stvari, o *procesu prisvajanja* viška rada i o *klasnom* monopolu nad sredstvima za proizvodnju. S druge strane, to odvajanje stvara verovanje da je pravni oblik, kao takav, *izlišan* u procesu prisvajanja, u delovanju odnosâ proizvodnje, i da on samo „izražava“ i „sankcioniše“ već izvršeno kapitalističko prisvajanje. Ali nije tako: ako proces prisvajanja ne sme biti izjednačen sa prostim pravnim oblikom, taj oblik je ipak neophodan *moment* tog procesa, kako to pokazuje Marx u prvom tomu *Kapitala* (naved. delo, glava 22, str. 511—518). Polazeći od tog temeljnog teksta, možemo shvatiti da bez sistematskog korišćenja izvorâ prava vlasništva, nisu mogući razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, proces akumulacije i koncentracije kapitala. Ovo posebno važi za mogućnost da se preko akcionarskih društava osigura „posedovanje“ novčanog kapitala brojnih „štediša“ i „akcionara“. Kao što Lenjin ukazuje u *Imperijalizmu...* (a J. Bouvier ilustruje podrobno u *Naissance d'une banque: le Crédit lyonnais*, Flammarion, Paris 1969) monopolistička struktura finansijskog kapitala počiva na knjigovodstvu akcionarskih društava.

⁶⁷ *Traité marxiste d'économie politique*, Editions sociales, Paris 1971.

nici da „državni monopolistički kapitalizam” jeste „jedin-
stveni mehanizam” koji deluje „kao kolektivni eksploata-
tor” i „u tom smislu predstavlja zaista posebnu fazu u
okviru imperijalističkog stadija”, fazu koja je viša od
„prostog monopolizma”. Dakle, hteli to ili ne, radi se o
„neoperijalizmu”.

Nije naše da podrobno (i sa svom ozbiljnošću koju
zaslužuje) proučavamo „teoriju državnog monopolistič-
kog kapitalizma” što su je poslednjih godina razradili
oni koje možemo nazvati pripadnicima „škole” časopisa
Economie et Politique. Ta škola je veoma zaslužna za
podrobno opisivanje institucionalnih oblika monopoliza-
cije „natprofita” u zemlji kao što je Francuska. Ona je,
ako tako možemo reći, zaslužna za otvorenu, rigoroznu
formulaciju koncepcije *marksizma kao političke ekono-
mije*. Tu se jasno vidi tendencija na koju smo ukazali u
uvodu — tendencija da se analiza *viška vrednosti* zameni
analizom *profita*, umesto da se ova potonja zasniva na
prvoj; to je tendencija da se kapital definiše ne kao dru-
štveni odnos eksploatacije, već kao veličina koja se može
izračunati, ne kao proces proizvodnje viška vrednosti,
nego kao izvor profita. Najzad, to je tendencija da se isto-
rija kapitalističkog načina proizvodnje analizira ne kao
rezultat klasnih borbi koje ga *određuju*, već kao rezultat
određene „logike profita”.

Ali ako ekonomski i politički položaj monopolistič-
kih kapitala omogućuje da oni stalno isisavaju *natprofit*,
dok su ostali kapitali (javni ili privatni) prinuđeni da se
zadovoljavaju nižim profitnim stopama, to nikako ne zna-
či da ovi drugi kapitali bivaju „obezvređeni” ili da više
ne doprinose akumulaciji u *društvenim razmerama*. Ta
razlika se pojavljuje samo na razini *raspodele* društveno
proizvedenog viška vrednosti na razne kapitale, a nikako
ne na nivou proizvodnje viška vrednosti. Naprotiv, pove-
ćanje natprofita pretpostavlja da je povećana i stopa viš-
ka vrednosti u javnim preduzećima ili malim preduzeći-
ma kojima dominira monopolistički kapital. Tu je eksplo-
atacija rada isto tako intenzivna (ako ne i intenzivnija)
kao u preduzećima koja neposredno pripadaju monopoli-
stičkim društvima, a „oplođivanje” (Marx) nije ništa
manje. To svakodnevno pokazuje obim revandikativne
klasne borbe koja se odvija u tim preduzećima.⁶⁸

⁶⁸ Dakle, može se pretpostaviti da, za razliku od načina
na koji se ispoljava, ovde nije reč o ekonomskoj teoriji „nadaku-
mulacije — obezvređivanja” kapitala, o teoriji koja čini *osnov*
i koja stvara potrebu periodizacije „stadijâ” kapitalizma (mono-
polističkog, a *zatim* državnomonopolističkog). Kada posmatramo
stvarnu genezu i unutrašnje teorijsko delovanje te teorije, stvari

Stoga nam se čini da bi, u skladu sa lenjinističkom
analizom imperijalizma, bilo poželjnije priznati da isto-
vremeno postoje pravi *državni kapitalizam* (u pravom smi-
slu te reči) i konstantna vladavina monopolističkog ka-
pitala nad *svim* ostalim oblicima kapitala, uključivši i
sam državni kapital. Razume se, ta vladavina u sadašnjoj
epohi poprima razne oblike u raznim društvenim forma-
cijama. I upravo ti oblici diferenciraju i čine posebnim
društvene formacije, odražavajući različita mesta koja
one zauzimaju u svetskom kapitalizmu. *Jedino opšta vla-
davina monopolističkog kapitala omogućuje da danas* (u
epohi imperijalizma) *shvatimo diferenciranje kapitali-
stičkih društvenih formacija* (vladajućih/potčinjenih), bit-
no različite karakteristike njihove konkretne istorije ko-
jom ipak upravlja *isti osnovni klasni antagonizam*.

Postojanje državnog kapitalizma — iako su njegov
značaj i funkcije promenljivi — nije ni skorašnja poja-
va, niti isključivo obeležje „razvijenih” kapitalističkih
zemalja. Naprotiv, njegovi prvi elementi — bilo da se
radi o državnom vlasništvu (nacionalizacije), o finansira-
nju i javnim tržištima, bilo o nacionalnoj organizaciji
proizvodnje, koja uključuje određeno finansijsko plani-
ranje — javljaju se izdvojeno, i razvijaju se tokom čita-
vog 20. veka, poprimajući nejednak značaj u različitim
društvenim formacijama imperijalističkog „centra” (SAD,
Zapadna i Centralna Evropa, Japan), i to pod dejstvom
pojavâ karakterističnih za imperijalističko razdoblje: rat-
na privreda, monetarne krize, uspon sindikalne i politič-
ke borbe radničke klase (ova borba neposredno utiče na
razvoj politike zapošljavanja, nadničâ i stručnog obrazo-
vanja). Te pojave su najočiglednije i najsistematičnije
kombinovane u nekim imperijalističkim silama — u oni-
ma koje su relativno „najslabije” ili, bolje reći, u oni-
ma čiji je *unutrašnji* razvitak najneravnomerniji (Fran-
cuska, Italija); ali to su i one imperijalističke sile u ko-
jima postoje najsnažnije revolucionarne organizacije rad-
ničke klase, odnosno u kojima je radnički pokret najot-
porniji prema razvitku reformizma. S druge strane, radi
se o nekim „nerazvijenim” zemljama, o onim zemljama
koje su, po cenu dugotrajnih borbi za nezavisnost, uspele
da steknu relativnu političku i ekonomsku autonomiju
(Alžir).

stoje *sasvim obrnuto*: osnovna je teorija o stadijima, o *novom*
stadiju imperijalizma (neoperijalizam), i nju valja proučavati
pre svega sa stanovišta istorijskog materijalizma. Ekonomska teo-
rija „nadakumulacije/obezvređivanja” uvek je bila samo *nak-
nadno* opravdanje (a i danas je to).

Kao što je poznato, lenjinistička analiza imperijalizma smatra „državni kapitalizam” posledicom društvenih i ekonomskih uslova u kojima su se narodi — u epohi imperijalizma — suočavali (i suočavaju se) sa konkurencijom i ratom.⁶⁹ A ratovi u imperijalističkoj epohi — da počnemo sa onim iz 1914. godine, sa ratom koji je najavio tu epohu — jesu nužne posledice „podele sveta” na sfere ekonomske i političke dominacije. Imperijalistička faza istorije kapitalizma *počinje sa ostvarivanjem prve podele sveta* u prvim godinama 20. veka, dok se prethodni period, ekspanzija i kolonizacija u pravom smislu, javlja jedino kao period *prelaska* ka imperijalizmu. Ali neravnomerni razvitak proizvodnih kapaciteta u raznim industrijskim silama neminovno izaziva borbu za izmenu te podele (tako su Nemačka i SAD, koje su se početkom 20. veka najbrže industrijski razvijale, istovremeno najslabije prošle u kolonijalnoj podeli).

U stvari, državni kapitalizam je od samog početka nužno obeležje imperijalizma, a ne prevazilaženje monopolističkog kapitalizma, koji je njegova osnova. Skoro neprekidno trajanje imperijalističkih ratova („lokalnih” ili „svetskih”), počev od 1914. godine do naših dana, samo je potvrdilo Lenjinovu analizu.

Tačno je da, posmatrana sa tog stanovišta, francuska društvena formacija ispoljava posebna obeležja. Deo tih obeležja seže u prethodno istorijsko razdoblje (u razdoblje koje je prethodilo ratu 1914—1918. i koje je nastupilo odmah posle tog rata): Francuska je najslabije industrijalizovana od svih velikih industrijskih zemalja, francuski kapitalizam je „najlihvarskiji” (on se relativno najviše bavi prostim pozajmljivanjem kapitala, pre svega stranim vladama), francuska kolonizacija zadržava najarhaičnije načine proizvodnje. Deo tih obeležja povezan je sa uslovima u kojima se — posle klasnih borbi iz 1936. i kasnijih godina, zatim posle poraza 1939—1944. i oslobođenja — postavljao problem ekonomske konkurencije, pre svega sa SAD i Nemačkom. U Francuskoj je veoma dugo trajalo relativno „zaostajanje” monopolističke koncentracije, zaostajanje koje je počelo da se brzo nadoknađuje tek posle 1945, a posebno posle 1958. godine. Otuda možemo shvatiti odlučujuću ulogu francuske države u razvijanju monopolističkog kapitalizma, činjenicu da su

⁶⁹ Lenjin uporedo upotrebljava izraze „državnomonopolistički kapitalizam”, „državni kapitalistički monopol”, „državni kapitalizam”: vid. V. I. Lenjin, *Preteča katastrofa i kako se protiv nje borimo* (1917) i *Država i revolucija* (1917), Izabrana dela, tom 11, Kultura, Beograd 1960.

se neki elementi kapitalizma razvili *pre* same monopolističke koncentracije i kao uslov te mogućnosti. Time se delimično može objasniti pokušaj da se toj kombinaciji da nov naziv („državni monopolistički kapitalizam”). Međutim, reč je, pre svega, o posebnom obliku u kome se, pod uslovima međunarodne konkurencije, mogao razviti i održati relativno nezavisan francuski monopolistički kapitalizam.⁷⁰

Ali kao što smo već ukazali, i sam monopolistički kapital je sve manje čisto „nacionalan”, već je sve više uključen u internacionalizaciju kapitala. Dakle, dominacija monopolističkog kapitala nad državnim kapitalom odražava — kada je u pitanju francuska društvena formacija — tendencijsku dominaciju međunarodnih ekonomskih odnosa nad „unutrašnjim” ekonomskim odnosima, tj. u krajnjoj liniji dominaciju međunarodnog kapitalizma nad francuskim kapitalizmom.

Jedinstvo i protivrečnosti buržoazije kao klase

Vratimo se sada problemu buržoaske klase. Isto onako kao što zapažamo raznolikosti oblika kapitala, koji koegzistiraju u istoj društvenoj formaciji (na osnovu njihove funkcije i koncentracije), te složenost njihovih odnosa, tako isto uočavamo složenost buržoazije kao društvene klase.

Ako opet kao primer uzmemo francusku društvenu formaciju, moramo imati u vidu niz činjenica:

Prvo, da je francuska buržoazija, kao društvena „grupa”, uvek bila — i danas jeste — relativno brojna. Ako koncentracija kapitala teži, s jedne strane, ka smanjivanju buržoazije (u pogledu nominalnih *vlasnika* kapitala), ona, s druge strane, umnožava više-manje parcelizirane funkcije odbira radnika, rukovođenja, prometa. Ako pomenuti proces slabi neke delove buržoazije (uključivši i „sitne vlasnike” akcija), njegovo dejstvo je ublaženo prednostima koje francuska buržoazija izvlači iz svog položaja u grupi imperijalističkih sila. A ona taj položaj kako-tako održava. Uprkos dubokim promenama

⁷⁰ O istorijskim karakteristikama francuskog imperijalizma, koje tek počinju bivati proučavane sa marksističkog stanovišta, videti J. Bouvier, *Les Origines et les Traits particuliers de l'imperialisme français*, Centre d'études et de recherche marxistes, Paris 1970 (distribuciju vrši Editions sociales). Jasno i dokumentovano izlaganje procesa koncentracije u francuskoj privredi posle 1945. i uloge države dao je Maurice Parodi u „Histoire récente de l'économie et de la société française” *Histoire de la France*, naved. delo, tom III.

društvene strukture, ta karakteristika ostaje nepromenjena.

Drugo, da je buržoazija uvek (kao i radnička klasa) sastavljena iz više „delova“, čije tendencijsko jedinstvo predstavlja predmet materijalističke analize. Međutim, načelo te podeljenosti nije isto, što se ispoljava u isto tako različitim političkim posledicama. Razni delovi buržoazije konkurišu jedni drugima u raspodeli viška vrednosti koji se stvara u društvu: svako teži da poveća svoj udeo, uključivši i same industrijske kapitaliste; iako među njima besni žestoka međusobna konkurencija, razni predstavnici kapitala imaju zajednički cilj: povećavanje društvenog viška vrednosti iz kojeg, u krajnjoj liniji, potiču svi njihovi dohoci i fondovi akumulacije.

Treće, evolucija samih oblika kapitala unosi u buržoaziju ne samo konkurenciju njenih delova već i razlike u pravnom i ekonomskom statusu: različiti delovi buržoazije ne „predstavljaju“ kapital na isti način. Razvitak kapitalizma polarizuje buržoasku klasu na više različitih vrsta „profesionalnih“ delatnosti (uključivši i čitav niz delatnosti koje su — formalno uzev — „najamne“); prilikom popisa izdvojeno se vode delatnosti koje nisu neposredno vezane ni za hijerarhiju moći niti za stepen individualnog bogatstva. Te delatnosti obuhvataju kako vlasnike malih industrijskih preduzeća, tako glavne akcionare i rukovodioce monopolističkih grupa. Tu se nalaze i „stručnjaci“ i „činovnici“ državnog kapitalizma. Buržoazija kao klasa ne samo što nije skup vlasnika već nije ni prost skup „kapitalista“, mada njom uvek dominiraju kapitalisti (najmoćniji među njima).

Dakle, buržoazija kao klasa pretpostavlja jedinstvo grupâ među kojima postoje znatne pravne razlike i ekonomske nejednakosti. Otuda je tu klasu nemoguće odrediti prostim traženjem zajedničkog obeležja. Zato se ona neizbežno mora proučavati u vezi sa istorijskim preobražajima samog kapitala. Konstituisanje buržoazije kao klase predstavlja poseban *problem*.

U društvenoj formaciji poput naše, buržoazija kao da je istovremeno *heterogenija* i *centralizovanija* nego što je bila u 19. veku (kao i sama kapitalistička proizvodnja). Kao što u svetskoj privredi zaoštrava nejednakosti i protivrečnosti, imperijalizam to isto čini i u svakoj kapitalističkoj društvenoj formaciji. Ali on *istovremeno* pojačava *potčinjenost* cele buržoazije finansijskom kapitalu, dakle, pojačava njeno klasno „jedinstvo“.

Završavam upravo sa onim što predstavlja glavnu teškoću u analizi buržoazije kao klase i što se ne shvata uvek onako kako bi trebalo.

Ovde valja ukloniti dve sadašnje ideološke prepreke: s jedne strane, mehanističku predstavu o unutrašnjim protivrečnostima buržoazije, koja *izdvaja* samo jedan tendencijski aspekt (suprotnost interesa), a ne vidi njegovu vezu sa suprotnim aspektom; s druge strane — to ćemo još videti — postoji isto tako mehanistička predstava o istorijskom odnosu između stvaranja buržoazije kao klase i razvitka države.

Najpre valja shvatiti da ne postoji nesaglasnost između *klasnog jedinstva* buržoazije i njenih unutrašnjih protivrečnosti. Klasno jedinstvo i protivrečnosti se razvijaju *zajedno*, jer jedinstvo buržoazije nije (nit! je ikada to istorijski bilo) jedinstvo materijalnih interesa koji se spontano usklađuju, već plod *dominacije* (Lenjin govori o hegemoniji) „krupne buržoazije“ (koja predstavlja „krupan kapital“ tog vremena) nad svim društvenim grupama koje privsavaju deo viška rada (nejednako i u raznim oblicima). U svakom stadiju istorije kapitalizma neki deo buržoazije ispoljava *tendenciju* ka dominaciji nad svim ostalim delovima, *tendenciju* ka njihovom potčinjavanju u procesu eksploatacije i akumulacije: to je upravo onaj deo koji simboliše „napredak“ u oblicima akumulacije, „napredak“ u razvijanju eksploatacije, *pri čemu se imaju u vidu otpor radničke klase i njena organizovana klasna borba*. To je najpre bila dominacija trgovačkog kapitala i kapitala zemljoposjednika nad manufakturnim kapitalom i nad sitnom zanatskom i poljoprivrednom proizvodnjom, zatim dominacija industrijskog nad trgovačkim kapitalom i nad zemljišnim posedom (bar u „metropolama“ kapitala, koje su u 19. veku bile „radionice“ celog sveta); sa imperijalizmom je došlo do dominacije finansijskog kapitala koji koncentriše i stapa industrijski sa bankovnim kapitalom. Klasno jedinstvo buržoazije je neodvojivo od tih unutrašnjih protivrečnosti. Ono je, kao i svaka istorijska pojava, samo *tendencijsko* jedinstvo, izloženo dejstvu uzroka koji mu se opiru.

Ako je to već tako, onda (nasuprot celoj tradiciji političke ekonomije, uključivši i Ricardovu političku ekonomiju) valja povući temeljnu razliku između dve vrste društvenih protivrečnosti — između *suprotnosti interesa* i *antagonizma* u pravom smislu te reči. Između buržoazije i proletarijata ne postoji samo suprotnost interesa (naročito u određivanju nivoa profita i najamnina) već i odnos antagonizma, jer nije reč jedino o nejednakoj „raspodeli“ dohodakâ već i o eksploataciji u proizvodnji. Između raznih grupa koje u određenom razdoblju čine buržoaziju postoji *stvarna* suprotnost ekonom-

skih interesâ, ali *samo* suprotnost interesâ: nejednaka raspodjela i borba za izmenu ili naglašavanje te nejednake raspodele. Otuda, s jedne strane, ne treba nikada potce-
njevati te suprotnosti, niti smatrati da je jedinstvo bur-
žoaske klase jednoobrazno, da ona predstavlja celovit
blok. Međutim, s druge strane, nikada ne treba izjedna-
čavati suprotnost sa antagonizmom, sa nepomirljivom
protivrečnošću — bilo na taj način što se antagonizam
između buržoazije i proletarijata opisuje kao prost sukob
ekonomskih i društvenih interesa, bilo tako što se krupna
buržoazija predstavlja kao „eksploatator” sitne buržo-
azije.

Lenjin je u *Imperijalizmu*... opširno i u više navra-
ta insistirao na tome, pokazujući kako „finansijska oli-
garhija” *potčinjava* sve kapitaliste, sitne gazde, „rentije-
re” (akcionare, posednike državnih obveznica ili držav-
nog zajma), službenike, „ideološke” profesije itd., i tako
„nameće cijelom društvu danak u korist monopolista”
(naved. delo, str. 49). Ali najvažnije je što ta Lenjinova
analiza otkriva *način* na koji se vrši ta dominacija, pri
čemu se posebno naglašava *uloga banaka* (bilo da se radi
o privatnim ili javnim bankama, bilo o bankama koje
drže depozite, o poslovnim ili kreditnim bankama, o ban-
kama koje se javljaju u obliku osiguravajućih društava,
štedionica ili poštanskih ustanova koje se bave prome-
tom poštanskih čekova): banke su glavni instrument te
dominacije, jer u okviru celog društva (i u međunarod-
nim razmerama) *centralizuju* i *organizuju* promet nov-
ca i na osnovu toga stvaraju mogućnost *kreditiranja*, što
je materijalni uslov proizvodnje i potrošnje.

„Osnovna i prvobitna operacija banaka jeste posre-
dovanje pri plaćanjima. U vezi s tim banke pretvaraju
neaktivni novčani kapital u aktivni, tj. koji donosi pro-
fit, prikupljaju sve moguće novčane dohotke i stavljaju
ih na raspolaganje kapitalističkoj klasi.

S razvitkom bankarstva i njegovom koncentracijom
u malom broju ustanova banke prerastaju iz skromne
uloge posrednika u svemoćne monopoliste koji raspola-
žu gotovo čitavim novčanim kapitalom svih kapitalista
i sitnih preduzetnika, a isto tako i većim dijelom sred-
stava za proizvodnju i izvora sirovina u danoj zemlji i
u čitavom nizu zemalja. To pretvaranje mnogobrojnih
skromnih posrednika u šačicu monopolista predstavlja
jedan od osnovnih procesa prerastanja kapitalizma u ka-
pitalistički imperijalizam”. (Naved. delo, str. 29—30.)

„Navedeni podaci o porastu bankovnog kapitala, o
povećanju broja filijala i mjenjačnica najkrupnijih ba-

naka, broja njihovih tekućih računa itd. pokazuju nam
konkretno to „opće knjigovodstvo” *čitave* klase kapitali-
sta, i ne samo kapitalista, jer banke skupljaju, makar i
samo za neko vrijeme, sve moguće novčane prihode, i
sitnih preduzetnika, i namještenika, i neznatnog gornjeg
sloja radnika. Opća raspodjela sredstava za proizvodnju
(Marx) — eto *šta* raste, s formalne strane stvari, iz sa-
vremenih banaka... Ali po svojem *sadržaju* ta raspodje-
la sredstava za proizvodnju nije nikako „opća”, nego pri-
vatna, tj. prilagođena je interesima krupnog... kapita-
la.” (Naved. delo, str. 35.)

Dakle, razvitak finansijskog kapitala, menjajući ulo-
gu banaka, istovremeno deluje u tri pravca: dovodi do
kapitalističkog „*podruštvljavanja*” proizvodnje i prome-
ta, do *dominacije* krupnog kapitala nad čitavim dru-
štvom, uključivši i eksploatisane radnike (jer se proces
koji je opisao Lenjin stalno širi sa upadljivim razvitkom
„potrošačkih kredita” i „bankovnim monetama”), i, naj-
zad, do *organizovanja* kapitalističke klase pod domina-
cijom finansijskog kapitala (sitnoburžoaski ideolozi to
nazivaju pravim „terorizmom”). Jer, ako nije tačno da
kapital (kako bi to želela poslodavačka apologetika) „o-
mogućava život” proletarijatu koga podvrgava eksploa-
taciji, tačno je da finansijski kapital istovremeno domini-
ra nad celom buržoazijom, da vrši pritisak na nju, da
je uništava i održava (kredit). Lenjin je zato zaključivao:

„Gigantski razmjeri finansijskog kapitala, koji je
koncentrisan u malo ruku i koji stvara neobično široku
i gustu mrežu odnosa i veza koja mu podvrgava masu ne
samo srednjih i sitnih nego i najsitnijih kapitalista i vla-
snika — s jedne strane, a s druge — zaoštrena borba
protiv drugih nacionalno-državnih grupa finansijera za
podjelu svijeta i za gospodstvo nad drugim zemljama —
sve to izaziva opći prelaz svih imućnih klasa na stranu
imperijalizma.” (Naved. delo, str. 92.)

Iz toga izlazi da je gospodstvo finansijskog kapita-
la istorijski povezano sa kontrolom koju on vrši nad
ukupnim procesom proizvodnje i reprodukcije uslova
proizvodnje. To gospodstvo nije, prema tome, neka izo-
lovana pojava, unutrašnja pojava svojstvena buržoaziji
kao zatvorenoj društvenoj grupi, već je posledica razvit-
ka osnovnog antagonizma, posledica koja se odražava na
buržoasku klasu i u samoj njoj. Konstituisanje buržoa-
zije kao klase (u obliku svojstvenom svakoj epohi) pred-
stavlja *jedan aspekt* (u stvari, istorijski aspekt) klasnog
odnosa koji kapital suprotstavlja proizvodnom radu.

Kroz koji trenutak doći ćemo na taj veoma važan problem.

Dakle, u okviru samih protivrečnosti postoji — tendencijski posmatrano — klasno jedinstvo buržoazije. Ali to stanje, čije smo materijalne osnove upravo naznačili, može se sagledati jedino ako imamo u vidu drugu determinantu koja se ne može svesti na prethodnu. A to je postojanje i delovanje *buržoaske države*.

I ovde valja ukratko osvetliti problem koji po tradiciji zamračuje stvari. Marksistički teoretičari, mehanistički shvatajući pojam „nadgradnje”, često proučavaju odnos između države i klasa samo u jednom pravcu: stvaranje (genezu) države opisuju polazeći od interesa jedne klase (ili više klasa, odnosno „delova klasa”); oni opisuju način na koji vladajuća klasa koristi već gotovu državu „mašinu”. Dakle, vladajuća klasa se uzima kao prethodno dat element za analizu države.

Ali valja postaviti i drugi problem! Tačnije govoreći, taj problem valja postaviti istovremeno sa prvim problemom. Dakle, treba analizirati ulogu države (i razvitak države) u stvaranju vladajuće klase. Ako ne postavimo taj problem, nećemo moći stvarno povezati dva aspekta opšteg pitanja o državi — onako kako su to uvek činili Marx i Lenjin: s jedne strane, reprodukcija i istorijska postojanost države kao specijalizovanog aparata vladavine, koji izražava nepomirljivost klasnog antagonizma, a, s druge strane, preobražaj njenog istorijskog oblika kao funkcija preobražaja oblika eksploatacije.

Promet roba i kapitala, praktična organizacija procesa eksploatacije u sferi proizvodnje — to stvara materijalne osnove postojanja buržoaske klase. A one impliciraju postepeno istorijsko stvaranje društvenih grupa koje se tendencijski razlikuju od prethodnih vladajućih klasa i koje su suprotstavljene proletarijatu: te osnove, dakle, stvaraju „buržuje” raznih vrsta. Međutim, te osnove nisu dovoljne za stvaranje buržoaske klase. Drugim rečima, buržoaska klasa ne može biti prost proizvod postojanja tržišta, kapitalističke proizvodnje kao robne proizvodnje. Prema tome, uloga koju buržoaska država igra u organizovanju vladajuće klase nije samo rezultat činjenice da je država „ekonomski faktor” i da ona obavlja funkcije koje su neposredno ekonomske (usled toga što postoji javna privreda). Naprotiv, ta uloga je rezultat činjenice da je buržoaska država pre svega nešto drugo nego „ekonomski” organizam, mada njenu istorijsku osnovu uvek čine postojanje kapitala, kapitalističke proizvodnje i prometa.

Ako ovde preuzmемо Marxovu i Lenjinovu tezu (postojanje države dokazuje da su klasne protivrečnosti u svakom klasnom društvu nepomirljive), postaće jasno da tu tezu valja razviti, dodajući joj novo razjašnjenje. Postojanje i poseban oblik buržoaske države, uloga države kao organizacije (jedinstva) vladajuće klase (tj. dominacije jednog dela buržoazije nad svim ostalim delovima) dokazuju da je moguće pomiriti protivrečnosti i suprotnosti ekonomskih interesa u okviru buržoazije. One mogu i moraju biti pomirene da bi se očuvali uslovi eksploatacije proletarijata i njegove političke potčinjenosti. Ali to nikada ne može biti „čisto ekonomsko” pomirenje. Bolje reći, istorijski proces kroz koji se razvija ekonomska dominacija krupne buržoazije nad celom buržoaskom klasom uvek pretpostavlja postojanje, delovanje i preobražaj državnog aparata (prinudnog i ideološkog).

Ali izrazimo se na drugi način! Ova prva napomena bi nas mogla odvesti u mehanističku problematiku, gde bismo pokušavali da u određivanju razvitka buržoaske klase jedan do drugog stavimo dva sukcesivna „kriterija” što ih formuliše marksistička terminologija: to su kriterij proizvodnje („ekonomije”, „baze”) i kriterij države („politike”, „nadgradnje”). Ono što se ne bi moglo objasniti pomoću ekonomije, moglo bi se objasniti pomoću politike (odnosno ideologije) — i obratno. Međutim, istorijski materijalizam ukazuje na proces koji je u većoj meri organski: on najavljuje jaču tezu čije ćemo pristupe naći u *Komunističkom manifestu*, *Klasnim borbama u Francuskoj*, *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*. Ako razvitak države određuje razvitak buržoazije kao klase, ako je istorija buržoazije od samog početka istorija buržoaske države (i buržoaskih država), onda je to zbog toga što su funkcionisanje i delovanje države implicirani u sam proces prometa kapitala i organizovanja eksploatacije u društvenim razmerama, odnosno zbog toga što ni buržoazija ni država ne mogu postojati bez te intervencije. Otuda je iz osnova pogrešna i mistifikatorska predstava o automatskom delovanju tržišta (pre svega o automatskom određivanju njegovih granica) i „tržišne privrede”, nezavisno od postojanja države.⁷¹

⁷¹ Nije teško shvatiti kuda vodi ova predstava koja je osnova „liberalne” ideologije. Ona vodi jačanju iluzije o državi kao autonomnoj oblasti koja se nalazi iznad proizvodnje i nepomirljivih antagonizama koji se tu razvijaju.

Da bismo shvatili tu implikaciju, nije dovoljno zauzeti deskriptivno stanovište, već valja stvari posmatrati sa stanovišta istorijske *reprodukcije* uslova proizvodnje: reprodukcije proizvodnih snaga (sredstva za proizvodnju i radna snaga) u okviru samih kapitalističkih odnosâ proizvodnje. Treba, dakle, stati na stanovište *protivrečnosti* koje sadrži ta reprodukcija.

Shematski govoreći, ove protivrečnosti se kristališu oko dve različite govoreće, upravo kao što proces ukupne reprodukcije uslovâ kapitalističke eksploatacije sadrži *dva* posebna kretanja: proces prometa i konkurencije kapitalâ na tržištu i proces reprodukcije radne snage, koji se odvija van tržišta.

Protivrečnosti tržišta, koje poprimaju različite oblike u zavisnosti od razdobljâ istorije kapitalizma, uvek pretpostavljaju „organizovanje” tržišta putem intervencije države (određivanje opšteg ekvivalentâ — svaki novac je državni — novac, granica, carina). Država posebno reguliše relativnu *ravnotežu* između pojedinih sektora proizvodnje, od čega zavisi ostvarivanje viška vrednosti. Reprodukcijska kapitalâ posredstvom tržišta ne ostvaruje se putem *konkurencije kapitalâ*, već *dominacijom* određenih kapitala nad ostalim kapitalima. U svakom razdoblju postoji dominacija određenih sektora prometa nad ostalim sektorima, kao i tendencija kapitala da u tim sektorima vrši akumulaciju i centralizaciju poprimajući oblik trgovačkog, proizvodnog ili kamatonosnog kapitala koji se u tim sektorima ostvaruje. Što se tiče same proizvodnje, u njoj dominiraju kapitali investirani u određene grane (poljoprivreda i manufaktura, tekstilna industrija, zatim „teška” industrija — proizvodnja sredstava za proizvodnju i rudarstvo, industrija naoružanja itd.) i to privučeni višom profitnom stopom koja duže vremena zadržava svoju visinu (izjednačavanje profitnih stopa je tendencijsko i ono se mora bez prestanka osujećivati). Otuda se intervencija države ne sme svesti na stvaranje, regulisanje i „zaštitu” unutrašnjeg tržišta: nju valja analizirati pre svega kao sredstvo i posledicu dominacije određenih kapitala nad ostalim kapitalima, određenih oblika akumulacije kapitala nad ostalim oblicima. „Ekonomska politika” ili *kratko rečeno* — politika (a ona uključuje kako ratove i kolonizaciju, tako i socijalno zakonodavstvo i politiku nadnica) uvek je posledica i sredstvo određenog *odnosa snaga* između samih kapitalista, odnosâ koji obezbeđuju unutrašnju dominaciju pojedinih delova buržoazije i njihov razvitak na račun drugih delova.

Definicija „monopola”, koju je Lenjin razvio u *Imperijalizmu...*, dobija svoj puni smisao kada on kaže da „monopol predstavlja suštinu imperijalizma”. Takva definicija ne postoji u varijantama ekonomizma — ni u varijanti koja ignoriše ekonomsku osnovu imperijalizma, svodeći je na konjunkturu politiku krupnog kapitala, niti u varijanti koja preobražaj odnosâ proizvodnje svodi na jedan od njegovih aspekata (na koncentraciju proizvodnje ili vlasništva, na gušenje „slobodne” konkurencije). Lenjin smatra da monopol nije *prosta* pojava: to je *kombinacija* raznih tendencija koje proističu iz istorije kapitalizma (koncentracija proizvodnje, prisvajanje izvora sirovina i radne snage, razvitak finansijskog kapitala, kolonijalna ili neokolonijalna politika i podela sveta). Monopol nije prost proizvod određene politike, već preobražaj društvenih odnosa, koji nužno uključuje preobražaj buržoaske države.

Ali protivrečnosti tržišta i konkurencije kapitalâ ne postoje same za sebe: njihovo dejstvo je predodređeno onim protivrečnostima koje se odvijaju na drugoj strani odnosa proizvodnje, u procesu *reprodukcije radne snage*. U istorijskim uslovima svojstvenim svakom razdoblju, svakoj kapitalističkoj društvenoj formaciji — uvek se radi o tome da se osigura „sloboda” radnika, uz njegovo istovremeno potčinjavanje kapitalističkoj eksploataciji — kako sa stanovišta njegove „kvalifikacije”, tako i u pogledu njegovog porodičnog, verskog, političkog, jednog rečju, ideološkog ponašanja. Dakle, stalno je reč o borbi protiv razvijanja organizacije i ideološke autonomije proletarijata u porodici, u školstvu, u socijalnim službama. To se vrši kako putem represije, tako i stalnom ideološkom akcijom. Samo onaj deo buržoazije koji je u stanju da za određeno vreme organizuje i održava taj odnos snaga prema proletarijatu, samo taj deo može da održava i svoju dominaciju u okviru buržoazije.

Razvitak države tokom istorije kapitalizma ispoljava tendenciju ka neravnomernom ostvarivanju dva cilja: reprodukovati uslove ukupne eksploatacije proletarijata, osiguravajući „normalan” kontinuitet; reprodukovati, po cenu eventualnog „kompromisa”, dominaciju rukovodećeg dela buržoaske klase u okviru same buržoazije, dominacije onog dela koji oličava najefikasniji oblik eksploatacije i akumulacije u datim istorijskim uslovima. *Ovaj drugi cilj uvek dolazi posle prvog, jer klasno jedinstvo buržoazije, ostvareno kroz njene unutrašnje borbe, zavisi od održavanja i razvitka eksploatacije.* Ali prvi cilj se ne može postići ako nije ostvaren i drugi: ovo zbog toga što je razvitak eksploatacije uvek ugro-

žen kada klasno jedinstvo buržoazije pokazuje tendenciju ka slabljenju.

Recimo to isto, samo na drugi način: buržoazija se kao „vladajuća klasa” (Marx) uvek organizuje posredstvom države (zadržavanje državne vlasti i razvijanje represivnih i ideoloških aparata države). Istorijsko obeležje buržoazije kao klase ogleda se u tome što su sredstva njenog jedinstva istovetna sa sredstvima njene dominacije nad proletarijatom i nad svim eksploatisanim trudbenicima. Ta sredstva počivaju na organizaciji čitavog društva u državu (država se javlja kao univerzalna sila iznad klase, kao sila koja obuhvata ukupnu podelu rada).

Tako možemo shvatiti *poseban oblik* kroz koji buržoaska država osigurava održavanje kapitalističke eksploatacije i njenih uslova: „učesće” celog naroda u funkcionisanju države (bilo u obliku demokratske republike, bilo — kada je to nemoguće — u brutalnim i manje efikasnim oblicima kao što su bonapartizam, fašizam itd.). Klase eksploatisanih trudbenika su, uz sav rizik i teškoće koje uz to idu, samo „manevarske mase” dominacije jednog dela buržoazije nad svim ostalim delovima. Krupna buržoazija vlada utoliko bolje ukoliko uspe da svestranije ostvari tu opštu hegemoniju. Tako je, zahvaljujući ideološkom, političkom i vojnom monopolu, obezbeđenom putem javnog školovanja, kolonizacijom i poljoprivrednom politikom, francuska finansijska i industrijska buržoazija u doba III republike čitavih pedeset godina regulisala u svoju korist jedinstvo buržoazije, svoju hijerarhiju unutrašnjih interesa. Buržoazija se kao vladajuća klasa suštinski razlikuje od robovlasničke ili feudalne kaste. Na to su bezbroj puta ukazivali klasici marksizma.

Dakle, možemo privremeno izneti dve hipoteze:

1. Država nije nepokretan istorijski oblik koji bi buržoazija *preuzimala* za svoj račun, *izvlačeći* ga kao takvog od prethodnih vladajućih klasa. Naprotiv, razvitak kapitalizma menja strukturu države (kako u funkcionisanju njenih represivnih, tako i ideoloških aparata) i jedino to menjanje omogućava buržoaskoj klasi da se konstituiše. U tom smislu se, istorijski gledano, ne može govoriti da buržoazija prethodi državi, niti da država prethodi buržoaziji, čiji je ona stalan uslov reprodukcije. Reč je o recipročnim promenama.

2. Može se reći da je, istorijski posmatrano, svaka buržoazija kao klasa — u stvari „*državna buržoazija*”. Ne u tom smislu što bi ona kao jedinu materijalnu osnovu svog postojanja imala državni, „javni” kapital, već u

tom smislu što su postojanje i akcije države *sadržane* u procesu njene dominacije i njenog klasnog jedinstva.⁷²

Ovo obeležje — u neminovno novim oblicima — važi i za epohu imperijalizma. Ono, međutim, sadrži i novu protivrečnost. Jer svaka buržoazija je, iz istog razloga, takođe i „*nacionalna buržoazija*”. Nužan oblik države u istoriji kapitalizma jeste nacionalni oblik (jedini oblik u kome mogu biti povezani njeni *represivni* i ideološki aspekti, ili njena „*diktatura*” — Marx — i njena „*hegemonija*” — Gramsci).⁷³ Ali kapital je u epohi imperijalizma sve manje „*nacionalan*”. Naprotiv! Kao finansijski kapital, on postaje multinacionalan i njegova reprodukcija se ostvaruje kroz izvoz i reeksport. Otuda u svakoj kapitalističkoj društvenoj formaciji istorija buržoazije jeste istorija *unutrašnje* protivrečnosti između „*ekonomskih*” i „*političkih*” uslova njene dominacije. Za buržoaziju zaista ne postoji pravi *internacionalizam*; postoje samo nacionalne koalicije pod hegemonijom najmoćnijeg imperijalizma, a one nikada nisu u stanju da ukinu svoje protivrečnosti. Ne postoji *ultraimperijalizam*. Jedini *internacionalizam* koji omogućava internacionalizaciju kapitala jeste proleterski *internacionalizam* (to ne znači da on nastaje automatski).

„... KLASNA BORBA KAO ZAVRŠETAK, U KOJOJ NALAZE REŠENJE KRETANJE I SLOM ČITAVE PETLJANIJE”⁷⁴

Pokušali smo da na prethodnim stranicama — crpeći iz raznih izvora — rasvetlimo nekoliko klasičnih problema istorijskog materijalizma. Reč je o prilogu proučava-

⁷² Ova nam formulacija omogućava da uz put odbacimo pokušaje kojima se društvene protivrečnosti u istoriji socijalističkih zemalja nastoje objasniti *stvaranjem* neke „nove klase”, tj. „državne buržoazije”. Ne kažemo da te protivrečnosti ne postoje, već ističemo da je to objašnjenje čisto tautološko. Ono prikriva činjenicu da u socijalističkim zemljama *istovremeno* dolazi do menjanja odnosa proizvodnje i eksploatacije, kao i oblika države.

⁷³ Samo se po sebi razume — i to nije prosta igra reči — da „*nacionalna*” buržoazija, tj. buržoazija potčinjena interesima druge buržoazije, odnosno stranog kapitala može biti *antinacionalna* (ona to postaje onog trenutka kada reprodukcija uslova eksploatacije i akumulacije individualnih kapitala može da se obavlja samo ako je buržoazija *antinacionalna*). Petain Suharto, Tije i Pinoče sasvim dobro simbolizuju to istorijsko stanje koje imperijalizam generališe, kao i protivrečnosti koje to stanje implicira.

⁷⁴ Pismo Marxa Engelsu, 30. aprila 1868. K. Marx—F. Engels, *Prepiska*, IV tom, Kultura, Beograd 1960, str. 57.

nju istorijskog materijalizma, koji se u današnjim uslovi-
ma nužno mora ispoljavati kao prilog kritici gledišta
samih marksista o političkoj ekonomiji.

Bez namere da donosimo zaključke, pokušajmo da u
celini sagledamo najznačajnije teze, onako kako su se
one postepeno javljale.

Ono po čemu su te teze nespojive sa stanovištem
političke ekonomije i što je njihova zajednička crta, je-
ste činjenica da one razvijaju i objašnjavaju osnovni ka-
rakter *klasne borbe* u marksističkoj analizi. One poka-
zuju da je klasna borba jedini predmet marksističke ana-
lize i da je, sledstveno tome, u istoriji kapitalizma *sve*
uslovljeno klasnom borbom. Ne postoji društveni pro-
ces koji bi bio *sa ove ili one strane* klasne borbe. Zbog
toga se klasna borba može objasniti jedino *sama sobom*,
jedino konkretnom dijalektikom svojih različitih oblika
i njihovom uzajamnom akcijom, a nikako nekom pret-
hodno postojećom prirodnom ili idealnom nužnošću.

Ovde se valja za trenutak zaustaviti i ukazati na
potrebu opreznosti. Ako ne postoji društveni proces koji
se nalazi *van* klasne borbe, to znači da se klasna borba
vodi „svuda”. Takvo shvatanje krije u sebi opasnost for-
malizma koji je, kao što nam je poznato, naneo grdne
štete u istoriji marksističke misli. Klasna borba je počela
delovati kao univerzalni ključ, kao *odgovor* na sva pita-
nja, kao prva i poslednja reč svake analize, tj. kao glav-
na prepreka svakoj pravnoj analizi. Umesto da bude či-
nilac sticanja stvarnog, sve objektivnijeg saznanja, ona
je — kako je to govorio Hegel — postala „pomrčina u
kojoj su sve krave crne”, ili — da upotrebimo Spinozine
reči — „utočište neznanja”. Ako je tako nešto moglo da
se desi, razlog valja tražiti u tome što je klasna borba
bila pretvorena u neposredno datu, pa, prema tome, i
apsolutno jednostavnu suštinu. Umesto da se nastojalo
da se *klasna borba objasni*, sve se želelo objasniti *pozi-
vanjem* na klasnu borbu, pri čemu se nije težilo razvija-
nju pojma klasne borbe, jer se smatralo da je on očigle-
dan. Ako teze koje smo najavili imaju nekakav smisao,
onda je on u tome što se one tiču analize same klasne
borbe i njene složenosti, odnosno što nastoje da *odrede*,
i samim tim diferenciraju pojam klasne borbe. Drugim
rečima, marksizam se nikada ne poziva na klasnu borbu
kao na neki odgovor, na neko rešenje, već uvek i pre
svega kao na problem: vršiti konkretnu analizu konkret-
nog istorijskog procesa znači tragati i nalaziti (ne unap-
red izmišljene) *oblike* klasne borbe u datim uslovima
koji su i sami proizvod drugih momenata klasne borbe.

I još nešto: ako istorijski materijalizam tvrdi da se
svaki društveni proces odvija *unutar* klasne borbe, da
predstavlja jedan njen vid, on istovremeno pokazuje da
se klasna borba od samog početka odvija na više nivoa,
u više oblika, koji nisu odvojeni, nezavisni jedni od dru-
gih (kao spratovi neke građevine — ova metafora ima
i te kakvu pedagošku vrednost), već su praktično ispre-
pletani. No, upravo ih to čini posebnima, tako da nijedan
oblik ne može biti *zamenjen* drugim. Marksistička tradi-
cija priznaje tu činjenicu kada povlači razliku između
„ekonomskih”, „političkih” i „ideoloških” klasnih borbi.
Govoriti o klasnoj borbi, znači govoriti o različitim obli-
cima klasne borbe i o njihovoj povezanosti u datim okol-
nostima. To znači proučavati kako jedna od njih *uslov-
ljava* ostale, prevazilaziti prosto konstatovanje o njihovoj
različitosti, shvatati njihovu unutrašnju povezanost koja
objašnjava izuzetnu raznovrsnost njihovih oblika. Ta us-
lovljenost — sa materijalističkog stanovišta — nije, u
krajnjoj liniji, ništa drugo do uslovljenost klasne borbe
koja se, pod dejstvom odnosâ proizvodnje, *vodi u materi-
jalnoj proizvodnji*, a za tranjost ili promenu odnosâ
proizvodnje. Praksa pokazuje da jedino otkrivanje i ana-
liza te uslovljenosti — u njenim konkretnim oblicima
— može pomoći *uočavanju* klasne borbe na drugim ni-
voima, bilo da se radi o politici, pravu, književnosti i
umetnosti, filozofiji itd.

Potrebno je, međutim, da i pojam te uslovljenosti
bude jasan, kao i da proces proizvodnje bude već analiza-
ran sa stanovišta klasne borbe. Kao što je poznato, upra-
vo se tu u samoj marksističkoj tradiciji prepliću kontro-
verze i nejasnoće. Želeo bih da se za trenutak vratim na
suštinu prethodnih stavova.

U tekstu koji smo upravo pročitali, ukazao sam da
bitan stav istorijskog materijalizma čini ono što bismo
mogli nazvati „primatom” temeljnog odnosa proizvodnje
unutar istorijskog spleta odnosâ proizvodnje i proizvod-
nih snaga. Ukazao sam da svaki način proizvodnje —
pre svega i bitno — valja označavati prirodom temelj-
nog odnosa proizvodnje (i eksploatacije), a tek *zatim*
posrednim putem određivati njegov karakter na osnovu
prirode i procesa tendencijske promene proizvodnih
snaga.

Iz ovakve definicije proizilazi da *analiza načina pro-
izvodnje* i *analiza klasâ* (ili njihovo „definisanje”) nisu
dva odvojena teorijska problema, već jedan te isti prob-
lem. Analiza klasa, tj. analiza istorijskog procesa njihove
podele, dakle, njihovog odnosa, jedina omogućava da se
shvati unutrašnja povezanost i tendencijsko istorijsko

kretnje načina proizvodnje. Otuda valja zauzeti stav da svaka klasa može biti određena jedino u zavisnosti od istorijskog procesa *njenog preobražaja*.

Šta je u krajnjoj liniji bitan element jedne takve definicije? Činjenica da ona *klasnu borbu* ne smatra prostom *posledicom* načina proizvodnje i eksploatacije, već je unosi u samu definiciju načina proizvodnje. Drugim rečima, ne samo što je kapitalistički način proizvodnje u stvari samo jedan način eksploatacije (kao što su to već bili „prekapitalistički“ načini koji su mu prethodili) već je i sama eksploatacija, u stvari, osnovni istorijski oblik klasne borbe.

Iskustvo, međutim, pokazuje da je mnogim našim današnjim „marksistima“ formiranim na žilavoj ekonomističkoj i evolucionističkoj tradiciji, izuzetno teško priznati tu dvostruku supstituciju dijalektike ekleticizmom. Njima je posebno teško priznati da u neposrednoj proizvodnji klasna borba *ne počinje* „otporom“ koji radnička klasa pruža raznim oblicima eksploatacije (produžavanje radnog dana, intenzifikacija ritma rada, dekvifikacija radne snage, pogoršavanje uslova rada, opadanje realnih najamnina itd.), *već samim tim oblicima*. Drugim rečima, njima je teško priznati da *klasna borba kapitala* (i buržoazije) protiv proletarijata nije „odgovor“ na *klasnu borbu proletarijata* za zadovoljavanje njegovih kolektivnih „potreba“, za poboljšavanje njegovih uslova rada i života itd., *već da je sasvim obrnuto*: uvek najpre, uvek već postoji sistematska klasna borba kapitala protiv proletarijata, borba koja je stalni motor razvitka kapitalističkih odnosa proizvodnje, a u okviru tog razvitka za omogućavanje razvitka proizvodnih snaga, tj. za naprednije oblike organizacije i oruđa rada.

To je možda u suprotnosti sa „zdravim razumom“ brojnih marksističkih teoretičara, prožetih lekcijama buržoaske ideologije, koje smo još u školi posisali sa idejom o „neutralnosti“ tehničara i oblika industrijske organizacije itd. A sve nas to vraća na shvatanje o napretku znanja i kulture čovečanstva, *nezavisno* od toga da li se oni koriste dobro ili loše, da li su njihovi tereti i plodovi raspodeljeni pravedno ili ne itd. Ali ta činjenica, čije teorijsko priznavanje jeste u stvari primena proleterskog klasnog stanovišta (stanovišta klasne borbe) na samu strukturu proizvodnje, u potpunom je skladu kako sa Marxovim iskustvom, tako i sa njegovom teorijom.

1. Pomenuta činjenica je u skladu sa neposrednim, svakodnevnim iskustvom radničke klase koja bez toga ne bi bila *prisiljena* da na svakom koraku pruža otpor svim novim „naprednijim načinima“ proizvodnje, što ih uvodi

kapital, a da istovremeno, upravo na osnovu tog otpora i zavisno od svojih delimičnih uspeha, ne odvajaju u praksi „mašinu“ od njene „kapitalističke primene“ (u krajnjoj liniji će biti potreban obrat cele sadašnje podele rada). Dakle, bez tog otpora radnička klasa jednostavno ne bi mogla *održavati* uslove svog postojanja. Svaki radni dan, svaki dan klasne borbe savremene radničke klase priprema je, mada ne tako jasno, da shvati kako upotreba industrijskog mašinstva, istorijskih dostignuća tehnike u službi proizvođača i zadovoljavanja njihovih potreba, ne mora *dovesti* do loših strana kapitalističke primene, već do toga da radnička klasa počne *otkrivati, pronalaziti i proizvoditi* zahvaljujući novim oblicima podele rada, koji su mogući zato što proletarijat drži u svojim rukama sredstva za proizvodnju.

2. Ta je činjenica u skladu sa osnovnom tezom marksizma po kojoj je *ekonomska* klasna borba proletarijata (čiji je prevashodni organ masovni sindikat) u stvari *odbrambena* borba. A to znači da je ta borba *samo* defanzivna (jedino salonski sitnoburžoaski revolucionari preziru to „samo“), dok politička borba koja nastaje na toj osnovi može biti i ofanzivna, tj. težiti preobražaju samih odnosa proizvodnje. Ali time se upravo želi reći da prvi oblik u kome proletarijat vodi klasnu borbu jeste odbrambeni oblik koji *odgovara* stalnoj ofanzivi kapitala. Svaki kapital, bio on privatan ili javni, krupan ili sitan, bez obzira na privredni „rast“ i „stagnaciju“, mora razvijati tu ofanzivu. Naime, da bi postojao i vršio svoju reprodukciju, kapitalu nije dovoljno da *eksploatiše* rad. Kao što je poznato (a Marx je to dokazao), kapital je primoran da *sve više* eksploatiše rad, inače će se njegov kapitalistički profit istopiti u kapitalističkoj konkurenciji. Od toga zavisi *akumulacija*, a samo postojanje kapitala je uslovljeno akumulacijom.

3. Najzad, to se podudara sa detaljnom Marxovom analizom u prvom tomu *Kapitala*, sa *istorijskom* analizom manufakture i krupne industrije koje Marx shvata kao sukcesivne *oblike* proizvodnje relativnog viška vrednosti (a ne kao tehnološke stadije *na osnovu* kojih kapital obezbeđuje izvlačenje viška vrednosti, i to putem pritiska, putem spoljne „prisile“).

Ali kada jednom shvatimo sve ovo, valja se čuvati da ne postanemo robovi subjektivističkog (i relativističkog) shvatanja o primatu odnosa proizvodnje. Zbog toga se ne bi smeo pogrešno tumačiti izraz koji sam prethodno upotrebljavao ukazujući da je priroda proizvodnih snaga (bolje reći, njihov proces tendencijskog preobražaja) „izvedeno“ obeležje kapitalističkog načina proiz-

vodnje. Imajmo u vidu da se radilo o još uvek apstraktnoj definiciji koja treba da odražava *primat* odnosa proizvodnje upravo zbog mesta koje on formalno zauzima u toj proizvodnji. Zbog toga ću naznačiti *redosled* izlaganja u analizi koju Marx vrši u *Kapitalu*. Taj poredak je strogo podređen pomenutom primatu, ali je isto tako u suprotnosti sa ekonomskim „zdravim razumom“ naših savremenih marksista (odnosno u potpunosti je skladu sa istorijskom stvarnošću). Marx ne daje *najpre* opis stanja proizvodnih snaga, a *zatim* — kao „posledicu“ — razvitak kapitalističkih odnosa proizvodnje. On *najpre* definiše temeljni kapitalistički odnos proizvodnje (prodaja i kupovina radne snage, proizvodnje viška vrednosti putem proizvodnog trošenja radne snage: to je opšti oblik eksploatacije i društvenih odnosa koje on implicira); ta se definicija odnosi na *bilo koji* stupanj razvitka proizvodnih snaga u istoriji kapitalizma. Marx zatim vrši analizu „izvedenih“ oblika apsolutnog, a pre svega relativnog viška vrednosti, oblika koji određuju i objašnjavaju razvitak proizvodnih snaga (kooperacija, manufaktura, krupna industrija).

Razume se, to nikako ne znači:

— da kapitalistički odnos proizvodnje postoji bez materijalne *osnove* proizvodnih snaga (dakle... bez proizvodnje!);

— da je pojava kapitalističkog odnosa proizvodnje moguća *na bilo kojem stupnju* razvitka proizvodnih snaga (i proizvodnosti rada), mada razvitak proizvodnosti koji *rezultira* iz kapitalizma *ne može da se uporedi* sa razvitkom proizvodnosti koja je svojevremeno *omogućila* pojavu samog kapitalizma (ali to nije bila neminovnost pošto su delovali i drugi uzroci);

— da kapitalistički odnos proizvodnje koji nužno nastaje *pre* no što razvije svoje specifične proizvodne snage, i to na osnovu običnog i jednostavnog *zanatstva* (prosta kooperacija, kućni rad), može opstati *bez* razvitka proizvodnih snaga: ovo je protivrečnost u izrazima, jer višak vrednosti *potiče od viška rada!*

Ovakva definicija nas ne može odvesti u subjektivizam, idealizam, ukoliko *uvek* vodimo računa da se postojanje odnosa proizvodnje ogleda u njegovim materijalnim dejstvima, u njegovim oblicima ostvarivanja i procesu rada.

U stvari, ako su više od sto godina posle *Kapitala* neki marksisti još uvek u lažnoj dilemi (*ili* mehanistički „primat“ proizvodnih snaga, *ili pak* subjektivistički, voluntaristički idealizam po kome je razvitak proizvodnih

snaga *nezavisan* od njihove materijalne realizacije na bazi postojećih proizvodnih snaga i od njihovog tendencijskog preobražaja), onda je to zato što ti marksisti nisu uspeli (iz razloga koje ovde neću proučavati) da budu *dovoljno materijalisti kako bi postali dijalektičari*, a sve to zbog nedoslednosti na koju je Lenjin stalno ukazivao.

Zbog svega toga je korisno ponovo proučiti (i učiniti da budu proučavani) one Marxove tekstove u kojima on, prvi put, prevazilazi tu lažnu ideološku dilemu. Posebno napominjemo petu glavu prvog toma *Kapitala* — „Proces rada i proces oplođavanja vrednosti“ (*Arbeitsprozess und Verwertungsprozess*).⁷⁵

Podsetimo se kako Marx u toj glavi (pravoj lekciji iz dijalektike) prilazi pitanju koje nas okupira: on počinje analizom *najapstraktnijeg* oblika procesa rada, oblika u kome „čovjek“, materijalno menjajući „prirodu“, postaje „prirodna snaga“, menjajući i sam sebe (čovjek se može menjati samo ako menja prirodu; kroz koji trenutak ćemo videti da, posmatrano iz drugog ugla, on može menjati prirodu jedino ako se i sam menja). Rad je, dakle, kombinacija materijalnih snaga u potpuno „prirodnom“ procesu proizvodnje (kod Marxa nema mesta za staru filozofsku ideju o veštini). To znači da „čovjek“ u tom procesu ne igra ulogu stvoritelja, suverenog subjekta koji bi prirodi utisnuo *svoj* žig, koji bi prirodu potčinio *svojim* ciljevima, *svojim* projektima i *svojem* poduhvatu humanizacije (ili poduhvatu očovekovljavanja, što je laička varijanta, u skladu sa buržoaskim shvatanjem o istoriji, o božanskom providenju). Iz te *prve* materijalističke teze proizilazi odmah i zaključak da *nijedan* društveni oblik odnosâ proizvodnje ne može postojati mimo *determinacije* postojećih proizvodnih snaga (u okviru kojih kvalitet ljudske radne snage zavisi od prirode korišćenih sredstava za proizvodnju).

Ali ta prva teza, kao što Marx odmah dokazuje, još uvek je sasvim *apstraktna*. Njom se *tvrdi* da sredstva za proizvodnju (priroda i „stupanj razvitka“ sredstava za proizvodnju) određuju kvalitet i razvitak radne snage, ali ta teza ne *objašnjava* kako i zašto do toga dolazi. Osim toga, ta teza koristi izraze „čovjek“, „priroda“, a oni u tom obliku nemaju nikakvu stvarnu egzistenciju. Posebno se to odnosi na „čovjeka“ o kome govorimo (on, strogo uzev, *ne postoji*). Zbog toga je ova teza, u suštini, *negativna*. Da bi dobila pozitivan sadržaj, treba joj dodati drugu tezu, tj. valja je odrediti drugom tezom. Otuda kažemo: „čovjek“ je, u stvari, određeno *društvo*,

⁷⁵ *Kapital*, I, naved. delo, glava 5, str. 163. i dalje.

dat istorijski društveni oblik. Takođe valja postaviti problem društvene strukture *procesa* proizvodnje u kome se ostvaruju prethodne determinante. A to je jedan te isti problem, jer društvo nije zbir institucija ili individua, pa čak ni „konkretnih“, istorijski određenih, već je u osnovi proces podele rada u kome individue deluju na prirodu samo tako što materijalno deluju jedne na druge, i to pod uticajem određenih društvenih odnosa koje reprodukuje (i menja) sam taj proces. Možemo primetiti da se u prvoj, apstraktnoj definiciji govori o procesu rada posmatranom samo kroz njegove *elemente* (predmet rada, sredstvo rada, radna snaga) i njegov *rezultat* (upotrebnost vrednost), ali nikako posmatranom kroz ukupnost njegovih stvarnih uslova, nikako *kao o procesu* (mada se taj proces pretpostavlja). Otuda sada valja analizirati proces kao takav, definišući njegov društveni oblik, određujući prirodu odnosa proizvodnje koji određuju nužan *sled* njihovih faza i ostvarivanja.

Iako nam postaje jasno da ne postoji „opšti“ proces rada, tj. da proces rada postoji (kao trošenje ljudske radne snage usmereno na materijalni preobražaj) jedino u posebnim istorijskim oblicima koji se menjaju i kojima on ne *prethodi*. Ovo je osetljivo mesto jer postoji mogućnost istovremenog prevazilaženja mehanicizma (evolucionizma, ekonomizma itd.) i subjektivizma (istoricizam, relativizam itd.): svaka praksa, a pre svega svaki društveni rad, determinisani su objektivnim postojanjem svoje sirovine, svojih materijalnih sredstava rada, što prethodi individuanima i njihovoj delatnosti. Ali *kako* se vrši ta determinacija? *Jedino* ako se pomenuti elementi već ostvaruju u određenom društvenom odnosu koji raspoređuje sredstva za proizvodnju i radnu snagu, podređujući je tim sredstvima.

Marx, dakle, pokazuje da u kapitalističkom načinu proizvodnje, sredstva za proizvodnju postoje kao takva (bivaju proizvodno *korišćena*, *prisvajana* od strane radne snage) jedino ukoliko su već postala (u obliku „postojanog“ kapitala) sredstva *prisvajanja radne snage od strane kapitala*, sredstva za „*isisavanje*“ utrošene radne snage kojoj nameću oblik dodatne „vrednosti“. Dokaz toga je činjenica da se radna snaga na kraju procesa može novratiti, rekonstituisati, jedino ukoliko *prođe* kroz društveni oblik vrednosti, preobražavajući — putem razmene — onaj deo proizvedene vrednosti koji joj je ustupljen u vidu robe (upotrebne vrednosti) namenjene trošenju od strane individua. Dakle, radna snaga (slično bismo mogli zaključiti i kada su u pitanju sredstva za

proizvodnju) postoji u svojoj relativnoj postojanosti (kontinuitetu) samo kao uvek dat element procesa rada, kao *proizvod* uzročnosti i efikasnosti temeljnog odnosa proizvodnje. Prema tome, ne postoje *dva* procesa: jedan proces rada (prirodnog), a *zatim* društveni proces (na primer, proces eksploatacije) koji bi se *postupljao iznad njega*, već postoji jedan te isti složen društveni proces u kome oblik društvenog odnosa proizvodnje (a to je do danas eksploatacija) predstavlja *unutrašnji uslov* procesa rada koji se materijalno ostvaruje u razmeštaju radne snage i sredstava za proizvodnju, kao i u njihovom uzajamnom dejstvu. Teza o „*primatu odnosa proizvodnje*“ izražava upravo taj *unutrašnji uslov*. Otuda tu tezu možemo ovako razviti: *primat sredstava za proizvodnju* nad radnom snagom *u proizvodnim snagama* (i u procesu rada) odražava, u obliku svojstvenom svakom istorijskom načinu proizvodnje, *primat odnosa proizvodnje nad samim proizvodnim snagama*. U stvari, odnos proizvodnje nije najpre društveni odnos među ljudima (licima), već je pre svega odnos između ljudi (tj. klasa) i materijalnih sredstava za proizvodnju.⁷⁶

Iz ovoga jasno proizilazi da dijalektička teza o „*primatu odnosa proizvodnje*“ *nije* obrat, obrnut izraz mehanističke teze o „*primatu proizvodnih snaga*“, kako bi to neki mogli verovati. Sada je jasnije pod kojim se uslovom ta teza ne može izjednačiti sa idealizmom ili voluntarizmom, što je bila i jeste određena „*levičarska*“ tradicija radničkog pokreta. Ona se ne može izjednačiti sa njima jedino ako se primat odnosa proizvodnje ne postoveti sa primatom „*čoveka*“, „*ljudskog faktora*“, a posebno sa primatom *radne snage nad sredstvima* za proizvodnju (i njihovom društvenom distribucijom), što je apsurdno. Postupimo li suprotno — pod izgovorom kritike mehanicizma — stvorili bismo konfuziju svostvenu upravo mehanicizmu. To nam se neće dogoditi ukoliko ispravno analiziramo celinu istorijski razvijenih odnosa proizvodnje, ukoliko ne pobrkamo temeljni odnos proizvodnje (ovde je to kapital / najamni rad) sa „*sekundarnim*“ odnosima proizvodnje, koji proizilaze iz onog prethodnog (kretanja kapitala, međusobni odnosi kapitala). U suprotnom, ne samo što ćemo upasti u subjektivizam već ćemo se naći u jednoj novoj varijanti ekonomizma.

Marx nije jedini najavljiavao i dokazivao ovu dijalektičku tezu kroz ceo *Kapital*. Lenjin je posle njega

⁷⁶ To je ponovo objasnio Althusser u *Lire le 'Capital'*, drugo izdanje, Maspero, Paris 1968, tom II, str. 39. i dalje.

veoma jasno ilustrovao tu tezu, zasnivajući je na potpunijoj teoriji istorije kapitalizma.

Lenjin je pisao već u *Razvitku kapitalizma u Rusiji*:

„Baš ovo proširenje proizvodnje bez odgovarajućeg proširenja potrošnje odgovara i istorijskoj misiji kapitalizma i njegovoj specifičnoj društvenoj strukturi: prva misija se sastoji u razvijanju proizvodnih snaga društva, a druga isključuje iskorišćavanje tih tehničkih tekovina od mase stanovništva.”⁷⁷

Možemo li Lenjina pretvoriti u neku vrstu Prudona, koji *odvaja* dobre i loše strane kapitalizma? Ili još bolje — možemo li, držeći se onoga čemu nas Lenjin uči kada je u pitanju dijalektika (eklektizam je karikatura dijalektike), dakle, možemo li priznati da sama *protivrečnost* između dobrih i loših strana predstavlja u stvari njihovo neraskidivo *jedinstvo*? Ko bi nam, inače, mogao materijalistički objasniti kako je moguće zamišljati *istorijsku ulogu kapitalizma* izvan specifične društvene strukture?

Nije li ta formulacija još uvek apstraktna? Naime, Lenjin tada još nije mogao razviti teoriju o sukcesivnim istorijskim fazama kapitalizma, posebno teoriju o *imperijalizmu*. U knjizi posvećenoj imperijalizmu, Lenjin je stoga mogao pisati:

„Monopoli, oligarhija, tendencija ka dominaciji umjesto tendencijâ ka slobodi, eksploatacija sve većeg broja malih ili slabih nacija od šaćice najbogatijih ili najjačih nacija — sve to rodilo je one karakteristične crte imperijalizma koje nas gone da ga karakteriziramo kao parazitski ili truleći kapitalizam. Sve reljefnije se ispoljava, kao jedna od tendencija imperijalizma, stvaranje „države-rentijera”, države-lihvara, čija buržoazija sve više živi od izvoza kapitala i „rezanja kupona”. Bilo bi pogrešno misliti da ta tendencija k truljenju isključuje brzi porast kapitalizma; ne, pojedine industrijske grane, pojedini slojevi buržoazije, pojedine zemlje pokazuju u epohi imperijalizma jače ili slabije čas jednu čas drugu od tih tendencija. Uopće uzevši, kapitalizam raste kudikamo brže nego prije, ali taj porast... postaje uopće neravnomjerniji...”⁷⁸

Sada je sve jasno: brz razvitak proizvodnih snaga u epohi imperijalizma samo je posledica razvitka kapitalističkog odnosa proizvodnje i to u novim oblicima koje mu daje imperijalizam. Možemo reći da kao što kapitalizam razvija proizvodne snage neuporedivo brže od pret-

⁷⁷ V. I. Lenjin, *Dela*, tom 3, Beograd 1973, str. 45.

⁷⁸ V. I. Lenjin, *Imperijalizam... naved. delo*, str. 104—105.

hodnih načina proizvodnje, tako isto imperijalizam razvija proizvodne snage neuporedivo brže od svih istorijskih faza koje su prethodile kapitalizmu (te posledice svakodneвно zapažamo). Međutim, taj razvitak je sve *protivrečniji*, sve *neravnomerniji*; a to upravo govori o primatu odnosa proizvodnje u razvitku proizvodnih snaga. Ali taj razvitak isto tako koče prepreke koje mu nameću opšti odnosi proizvodnje. Znači da on *ne može izbeći* njihov determinirajući uticaj. Kada Lenjin analizira „podruštvljavanje proizvodnje”, koje obeležava imperijalizam, on pokazuje da je to posledica... razvitka bana-ka! Za one koji su skloni da se oduševljavaju „naučnim i tehničkim revolucijama” (to se od postanka kapitalizma čini skoro svaki trideset godina), za one koji u tim revolucijama vide pojavu *nespojivu* — dugoročno ili kratkoročno posmatrano — sa imperijalizmom i kapitalizmom monopolâ, za sve njih bi vraćanje tim klasičnim tekstovima moglo predstavljati krupan korak napred (u suđujem se da to kažem).

Sada bismo mogli u načelu rasvetliti i poslednju tačku: konkretne Marxove i Lenjinove analize jasno pokazuju šta se smatra „motorom” preobražaja načina proizvodnje. Preuzimajući formulaciju koja mu je najpre omogućila da razmišlja o ekonomskoj *krizi* iz 1847—1848, Marx je, u slavnom predgovoru *Kritici političke ekonomije*, govorio 1859. godine o „protivrečnosti između razvitka proizvodnih snaga i prirode odnosa proizvodnje”. Ali ta formulacija nije dobra (kasniji događaji su to obilno dokazali) jer nas navodi na dvostruko netačno tumačenje: s jedne strane, smatra se da je razvitak proizvodnih snaga nezavisan (da se odvija izvan klasne borbe) i stoga neobjašnjiv; s druge strane, polazi se od toga da su odnosi proizvodnje nepromenljivi sve dok ne nastupi neka „revolucija”. Međutim, ta formulacija se može ispraviti u svetlu *Kapitala*, a naročito Lenjinovog *Imperijalizma*. Marx i Lenjin analiziraju protivrečan razvitak proizvodnih snaga, *protivrečnost u razvitku proizvodnih snaga* pod dejstvom temeljnog odnosa proizvodnje i eksploatacije, koja se u tom odnosu istorijski ostvaruje, protivrečnost koja je praktično neodvojiva od specifičnih klasnih borbi. Poslužićemo se formulacijom koja je postala poslovična, te ćemo reći da u istorijsku „vezu” ne treba dovoditi vodenicu i feudalnog vlastelina, parnu mašinu i kapitalistu, a *kasnije* ni elektronski računar i socijalizam ili komunizam. Naprotiv, u istorijsku „vezu” valja dovoditi protivrečnosti koje postoje između mehanizacije i podele rada u krupnoj industriji, i kapitalizma i proleterske revolucije.

Tako smo stigli do polazne tačke — do klasne borbe kao opšteg koncepta kretanja društvenih odnosa, koncepta čiju strukturu možemo apstraktno odrediti.

Proletarijat i buržoazija se konstituišu kroz njihov antagonizam koji stalno — latentno ili očit — dovodi do cepanja društva. U osnovi tog antagonizma se nalazi *odnos proizvodnje*, karakterističan za vladajući način proizvodnje — kapital, tj. izvlačenje viška vrednosti. Dakle, klasnu strukturu određuje *istorija* odnosa proizvodnje, tj. istorija oblika eksploatacije i uslova njene reprodukcije.

Ali ako proletarijat i buržoaziju definišemo na osnovu njihovog odnosa prema kapitalu, kao posledicu njegovog razvitka, onda je taj odnos od samog početka disimetričan. To smo posebno naglasili. Možemo čak reći da proletarijat i buržoazija nisu „klase” u istom smislu reči, nisu dva posebna slučaja istog opšteg tipa. Ne postoji *klasa uopšte*, postoji samo opšta problematika eksploatacije, dakle, problematika podele društva na klase koje su uvek posebne.⁷⁹

Ali vratimo se načelu disimetrije.

Proletarijat se konstituiše u sferi proizvodnje i u procesu reprodukcije radne snage, neposredno uključene u proces rada. „Supstanca” vrednosti (kapital nije ništa drugo do akumulisana vrednost) jeste *njeno* vreme rada, od čega živi celo društvo. Da bi se izgradila istorijska teorija proletarijata, valja se oslanjati na sledeću činjenicu: odnos proleterâ *prema* individualnim kapitalima (i njihovim buržoaskim „predstavnicima”) uvek je samo izraz i sredstvo njihovog odnosa prema ukupnom društvenom kapitalu.⁸⁰

Buržoazija se konstituiše polazeći od sfere prometa. Prema tome, za nju *proizvodnja predstavlja samo jedan*

⁷⁹ Koliko uzaludnih polemika da bi se, recimo, *seljaštvo* definisalo kao klasa *po uzoru* na proletarijat. Međutim, Marx je još od *Osamnaestog brimera*... dokazivao da je položaj seljaštva istovremeno i *prepreka* procesu stvaranja proletarijata (disperzija individualnih proizvođača i konkurenata!). Ali i teoretičari proletarijata se veoma teško oslobađaju simetrične sheme: sadašnja buržoazija (ili „krupna buržoazija”), svedena na „dvesta porodica” kao da slabi, da nestaje! Ta iluzija odlično služi interesima buržoazije koja nikako ne želi da se pojavljuje kao *klasa*.

⁸⁰ *Kapital, I, naved. delo, glave 21. i 22.*

Da bi se izbegla bilo kakva zabuna, napomenimo još jednom da „individualni kapital” ne označava kapital kao vlasništvo posebne individue, već označava svaki autonoman deo kapitala (deo koji može biti znatan) koji posebno učestvuje u prometu. I upravo da bi osigurao to odvojeno učešće u prometu, svaki deo društvenog kapitala mora da bude razvrstan u određeno pravo vlasništva. Ali „javni kapitali” su, sa tog stanovišta, isto tako „individualni” kao i „privatni kapitali”. To pravo vlasništva se uvek određuje na osnovu *novčanog oblika* kapitala.

trenutak. Kapitalist postaje organizator proizvodnje (i regrutuje svoje organizatore u hijerarhijskom poretku) kao predstavnik kapitala koje stavlja u promet. Da bi se izgradila istorijska teorija buržoazije kao klase (ta teorija nije teorija o pretkapitalističkom *poreklu* buržoazije u uslovima „prvobitne akumulacije”, već teorija o njenim preobražajima i oblicima njene dominacije), valja učiniti sledeće:

— s jedne strane, prethodno izvršiti analizu proizvođenja viška vrednosti i uloge proletarijata u uslovima koji su svojstveni svakoj epohi;

— s druge strane, početi od sledeće činjenice: odnos kapitalista i cele buržoaske klase *prema društvenom kapitalu* ostvaruje se jedino u njihovom odnosu *prema* individualnim kapitalima i „razvijenim” oblicima (Marx) njihove reprodukcije.

Upravo zbog toga teorija buržoazije kao klase nikada nije moguća sa *stanovišta* same *buržoaske klase*: ona je moguća jedino sa stanovišta proletarijata.

Proučavati kapitalistički društveni odnos (i celinu odnosa proizvodnje) sa *stanovišta proletarijata*, znači *podrediti* analizu kretanja individualnih kapitala analizi kretanja *kapitala* uopšte, kapitala kakav se ispoljava u svakom procesu proizvodnje u kome se razvijaju konkretni oblici eksploatacije, kao i u ukupnom procesu reprodukcije uslova proizvodnje. To znači *podrediti* analizu *profita* analizi viška vrednosti.⁸¹ To znači da trka za profitom i konkurencija individualnih kapitala, čak i u razmerama džinovskih monopolističkih firmi koje se sukobljavaju na svetskom tržištu, nisu, u krajnjoj liniji, motori istorijskog razvitka eksploatacije. Kao što kaže Marx, to je samo „način (na koji se) unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje ispoljavaju u spoljašnjem kretanju kapitala kako dejstvuju kao prinudni zakoni konkurencije, usled čega se u svesti individualnog kapitaliste pokazuju kao pobude koje ga pokreću...”⁸² To su „spoljašnji”, neminovni zakoni, koji se ne mogu objasniti na svojoj razini. Izvlačenje viška vrednosti i akumulacija u cilju novog izvlačenja viška vrednosti utiču na trku za profitom. To su istorijski uslovi eksploatacije i oni odre-

⁸¹ Očigledno je da teorija ne može počivati na predstavi o *zbiru* individualnih kapitala, niti na onakvoj „makroekonomskoj” analizi koju razvija politička ekonomija otkako je kapitalistička koncentracija stvorila tehniku „nacionalnog knjigovodstva”. Zbir individualnih kapitala jeste samo zbir koji društveni kapital ne predstavlja kao *proces*. Upravo kao što zbir profita nije višak vrednosti, kao što opšta profitna stopa nije stopa viška vrednosti. Marx to dokazuje u trećem tomu *Kapitala*.

⁸² *Kapital, I, naved. delo, glava 10, str. 284.*

đuju oblik u kome se može ostvariti profit. A ti oblici se menjaju tokom sukcesivnih faza istorije kapitalizma.

Politička ekonomija kao „nauka” o kretanju kapitala (dakle „nauka” o kretanju novca i robâ kao proizvodâ kapitala, kao „nauka” o različitim kretanjima pojedinih delova individualnih kapitala kraće ili duže „fiksiranih” u proizvodnji)⁸³ odražava *stanovište* (teorijsko) *buržoazije*. Kretanje viška vrednosti se u toj „nauci” može ispoljiti samo posredno, u uslovima kada je već izvršen preobražaj viška vrednosti u profit (a njegov mehanizam već prikriven knjigovodstvenim prikazivanjem činilaca njegovog proizvođenja kao činilaca varijacije profita). Takva politička ekonomija nema svoju teorijsku istoriju: ona jedino prikazuje istoriju posledicâ preobražaja profita i njihove predstave (naročito istoriju tehničkih i teorijskih problema koje postavlja prilagođavanje kapitalističkog knjigovodstva novim istorijskim razmerama reprodukcije individualnih kapitala).

Istorijski materijalizam se može razvijati i davati nam sredstva za analizu savremenih društvenih formacija jedino ukoliko pruži ispravne definicije viška vrednosti i shvatanja društvenih klasa u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Boreći se međusobno u svakoj istorijskoj situaciji, proletarijat i buržoazija uvek imaju različite polazne „osnove”, različitu „tačku oslonca”. To nam, načelno uzev, takođe omogućava da shvatimo karakterističnu *neravnomernost* klasne borbe (Mao Ce-tung je od toga stvorio teoriju): s jedne strane postoji neravnomerni razvitak klasâ, a s druge — neravnomernost njihovog odnosa snaga, neravnomernost koju menja sama borba. Klasne borbe između proletarijata i buržoazije suprotstavljaju dva „protivnika”, tj. dva sistema snaga, koji se, naravno, sukobljavaju oko iste stvari (počev od štrajka koji ističe revandikativne zahteve, od borbe protiv ritma rada ili dekalifikacije, protiv pada realnih najamnina ili otpuštanja itd. pa sve do onoga što je vrhunsko, što odlučuje o svemu — a to je politička vlast). Ali, slikovito govoreći, ta dva protivnika ne stoje jedan nasuprot drugom nikada se ne suočavaju, jer njihovi ciljevi i njihova oružja ne proizilaze ni iz istih uslova ni iz iste „logike”. Protivnici nisu učesnici u dvoboju od kojih je svaki nezavisan i snab-

⁸³ Vid. Marxovu kritičku analizu razlike između „stalnog” i „optičajnog” kapitala, što je osnova klasične ekonomije (*Kapital, II, naved. delo*, drugi odeljak, str. 132—290). Savremeni ekonomisti su te razlike učinili finijim, ali su im sačuvali problematiku: vid. J. Mairesse, *L'Evaluation du capital fixe productif, méthodes et résultats*, Collections de l' INSEE; Paris, 1972.

deven sličnim kopljem i štitom,⁸⁴ pri čemu bi se oni razlikovali samo po snazi i po tome koliko menjaju postojeći odnos snaga (tokom istorije najslabiji jača, a najjači slabiji).

Klase se ne suočavaju kao nepromenljive *individue*: svaka klasa se menja u borbi. Istorijski posmatrano, to menjanje se (uz varijante svojstvene svakoj nacionalnoj situaciji) iskazuje kroz dobro poznatu krilaticu: *ujedinjavati* proletarijat, znači *razjedinjavati* buržoaziju (upravo su to zaboravljale neke komunističke partije kada su dvadesetih godina ovog veka primenjivale strategiju „klasa protiv klase”).

Zbog toga se marksistička teorija klasne borbe u osnovi razlikuje od klasične vojne strategije i taktike, bez obzira na koristi koje je marksizam mogao imati primajući teorijske pouke od *vojne veštine*. Pomenuta strategija i taktika su uvek imale u vidu (povodom feudalnih, a naročito buržoaskih ratova) sukob sličnih protivnika, čiji je stupanj organizovanosti takođe sličan (ovo čak i u izuzetnom slučaju rata u kome se sukobljavaju osvajačka nacionalna država i pokret narodnog otpora, mada ta situacija već sadrži *elemente* drugačije vrste borbe, borbe antagonističkih klasâ, borbe između proizvođača i eksploatatora). Strategiju određuje klasna borba, a ne obrnuto. *Istorija* klasne borbe buržoazije i proletarijata nije samo evolucija odnosa snaga, već je *premeštanje* samog mesta borbe, terena (ekonomskog i političkog, dakle i ideološkog) „vladajuće” klase u pravcu terena „potčinjene” klase (počev od njenog mesta u proizvodnji). Proletarijat teži osvajanju državne vlasti (u najvišem obliku klasne borbe, kakva je *politička* borba) ne da bi se u njoj ugnezdio i da bi je ovekovečio, već da bi je ukinuo.

(E. Balibar, *Plus-value et classes sociales, Contribution à la critique de l'économie politique, u: Cinq études du matérialisme historique*, Maspero, Paris, 1975, str. 105—192)

Preveo Zoran Jovanović

⁸⁴ To nije dvoboj između *koplja i štita*, čije je sučeljavanje samo prividno disimetrično, budući da je koplje obrnuto lik štita — ofanzivno oružje *odgovara* upravo defanzivnom. Pre izvesnog vremena naši pariski intelektualci su otkrili kineski jezik. Bravo! Oni su saznali da je kineska reč „protivrečnost” sastavljena od dva znaka — od „koplja” i od „štita”. Stoga su se oduševili, videvši da je dijalektika urođena kineskom jeziku i kulturi. Njima bi se, bez imalo nadmenosti, moglo savetovati da napuste te etimološke zabave i da čitaju malo Mao Ce-tunga kako bi videli da se njegovo shvatanje protivrečnosti, razvijajući Marxa i Lenjina, u samoj osnovi *razlikuje* od idealističke predstave protivrečnosti i da joj suprotstavljaju materijalističko shvatanje.

A. D. Magaline

KLASNA BORBA I RAZVITAK PROIZVODNIH SNAGA: PROBLEMATIKA KAPITALA

UVOD

Problematiku koja određuje analize na koje se danas oslanja većina komunističkih partija karakteriše dvostruka redukcija: redukcija procesa razvitka društvenih formacija na kretanje njihove ekonomske „baze” — baze koju opredeljuje protivrečna artikulacija proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje; istovremena redukcija ove ekonomske „baze” na kretanje proizvodnih snaga, koje, makar „u krajnjoj instanci”, predstavlja pokretačku polugu istorijskog razvitka.

Može li se ova problematika preuzeti od Marxa? Može li se pisati, kao što piše S. Moscovici, da je „Marxova teorija dodelila proizvodnim snagama ulogu pokretača u genezi društvenih sistema. Svaka ekonomska, politička i ideološka institucija izražavala bi, prema tome, jedan aspekt evolucije proizvodnih snaga. Istorijsko kretanje, promene društvenih struktura i razlike koje ih međusobno dele odražavaju antagonizam između odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga”¹? Da li to znači da bi kritika analizâ koje nam se danas nude implicirala, kako tvrde mnogi autori, dovođenje u pitanje samih osnova istorijskog materijalizma u onom vidu u kojem ga je Marx elaborirao?

Ili stvar stoji drukčije: ne predstavlja li razmatranje ove problematike, po našem mišljenju, pre svega funda-

¹ S. Moscovici, „Le marxisme et la question naturelle”, *L'Homme et la société*, juli 1969, str. 72.

mentalnu ekonomističku reviziju Marxovih teorijskih gledišta — ukoliko se podrazumeva da se ona ne izvode iz brzog čitanja nekih čuvenih „metodoloških” tekstova, kao što je *Predgovor* iz 1859, već iz celine Marxovih analiza, posebno onih koje sadrži *Kapital*? U kom bi slučaju utvrđivanje tih gledišta činilo neophodan uslov za unapređivanje analize savremenog sveta i uslova njegovog preobražaja? U izlaganjima koja slede želeli bismo da damo neke elemente odgovora na ovo pitanje.

1. REVIZIONISTIČKO SHVATANJE ULOGE I PRIRODE RAZVITKA PROIZVODNIH SNAGA

I. Opšta problematika

„Proizvodne snage”, pišu autori knjige *Marksistički traktat iz ekonomije*, „[...] razvijaju se usled toga što oličavaju opšte sposobnosti društva da iskoristi prirodu. Ove sposobnosti su same po sebi stalan faktor preobražavanja sveta, poboljšavanja sudbine ljudi.”² Ovo rezonovanje nas direktno upućuje na opšte shvatanje razvitka koje ne treba objašnjavati i koje proizlazi iz filozofije „ljudskog progresa” uopšte. Istorija čovečanstva je istorija neprekidnog i sve potpunijeg „čovekovog” ovladavanja „prirodom”. Po rečima jednog sovjetskog autora, „proizvodne snage su izraz čovekove slobode u odnosu na silu prirode”³, a „glavni izvor” razvitka proizvodnih snaga jeste „protivrečna interakcija između ljudskog rada i prirode”⁴.

Kao što je poznato, O. Lange je ovoj filozofiji dao na izgled naučnu formulaciju ističući „zakon progresivnog razvitka proizvodnih snaga” kao jedan od fundamentalnih zakona istorijskog materijalizma: „Čovek se okružava sve složenijom veštačkom okolinom, koja sačinjava neku vrstu veštačkih organa kojima on upotpunjava prirodne organe svoga tela i tako pojačava i proširuje svoju vladavinu nad prirodom. Svako novo ljudsko ponašanje neprestano stvara nove spoljašnje stimulanse koji

² *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 182.

³ W. G. Marachow, *Struktur und Entwicklung der Produktivkräfte in der sozialistischen Gesellschaft*, Dietz Verlag 1972 (s ruskog na nemački preveli R. Winkelmann i H. Reinhold), str. 83.

⁴ Isto, str. 175.

izazivaju promenu ponašanja ljudi. Na taj način se stalno razvijaju društvene proizvodne snage.”⁵

Tako se proizvodne snage svojom „prirodnom mobilnošću” suprotstavljaju odnosima proizvodnje, koji predstavljaju relativno stabilan elemenat ekonomske baze, koji se „sami od sebe reprodukuju”⁶ (moramo se pitati kako?) i koji se uopšte zamenjuju njihovim pravnim izrazom (privatnom svojinom na sredstva za proizvodnju). Proizvodne snage dolaze u suprotnost s odnosima proizvodnje i ranije ili kasnije ih razbijaju na isti način kao što pile razbija ljusku u kojoj je zatvoreno. To je u krajnjoj liniji „spoljašnja” suprotnost koja je povezana s društvenim razvitkom.

Tačno je da se usvaja mišljenje da odnosi proizvodnje sa svoje strane utiču na razvitak proizvodnih snaga, ali se taj njihov uticaj uzima kao spoljašnje dejstvo koje stimuliše ili koči razvitak proizvodnih snaga — prema tome koliko oni „prestizu” razvitak proizvodnih snaga ili „zaostaju” za njihovim razvitkom. Takođe se priznaje da odnosi proizvodnje „utiskuju” proizvodnim snagama izvesnu „strukturu”, ali je ta „struktura” samo „oblik”, „pečat”, „trag” koji odnosi proizvodnje „za sobom ostavljaju”⁷, tako da oni ne dodiruju „suštinu” razvitka proizvodnih snaga.

Prema tome, barem u kapitalističkom načinu proizvodnje, „suština” proizvodnih snaga se identifikuje s pozitivnim vidom istorijskog kretanja, dok „pečat” koji im daju odnosi proizvodnje predstavlja njihov negativni vid.⁸ Iako izgleda da zakon „podvojenosti” između oblika i suštine, između negativnog i pozitivnog, ima najveći značaj — jer se radi o tome, kako je rekao jedan premarksiistički filozof — da se odbaci kukolj da bi se sačuvalo zdravo zрно — ovaj princip nikad nije izrično objašnjen; uostalom, kako bi se on i mogao objasniti drukčije osim

⁵ O. Lange, *Economie politique*, Paris PUF, 1962, str. 39. i dalje. Vid. i: E. Olszewski, u: *Recherches Internationales*, br. 77—78.

⁶ *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 181.

⁷ Isto, str. 182. Samo po sebi je simptomatično često pribegavanje rečniku grafičkih veština da bi se „okarakterisalo” dejstvo odnosa proizvodnje na proizvodne snage.

⁸ Vid., na primer, članak A. Casanove i J. de Bonisa „De la Chine et des racines de la sinophilie occidentale”, *La Nouvelle Critique*, oktobar—novembar 1971, str. 36, u kojem se kaže da specijalizacija koja je povezana s „tehničkom” podelom rada predstavlja pozitivnu suštinu razvitka proizvodnih snaga, dok je parcelizacija zadataka njihov negativan oblik. Vid. i: M. Decailot, *Le mode de production socialiste*, str. 67.

na osnovu izvesnog shvatanja o „otuđenosti ljudskog rada”? Kao što će se videti iz daljeg izlaganja, čim se priđe konkretizaciji ove podvojenosti, pokazuje se da se „otisk” koji odnosi proizvodnje ostavljaju na proizvodnim snagama svodi na malenkost, tako da „racionalno jezgro” proizvodnih snaga obuhvata celinu proizvodnog procesa onakvog kakav se on prikazuje u stvarnosti.⁹

Takođe se kaže da „u recipročnom dejstvu proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje proizvodne snage igraju u krajnjoj liniji odlučujuću ulogu zato što one stalno stvaraju uslove za prevazilaženje postojećih odnosa proizvodnje. One produbljuju suprotnosti i izazivaju objektivnu potrebu, a u izvesnim istorijskim okolnostima i neposrednu nužnost promene odnosa proizvodnje”.¹⁰ Razvitku proizvodnih snaga ovde se pripisuje dvostruka uloga: s jedne strane, on je pokretač transformacije načina proizvodnje, „razbija” ljusku koju sačinjavaju odnosi proizvodnje; s druge strane, on anticipira, nagoveštava i priprema viši način proizvodnje, čiji će odnosi proizvodnje biti „u većem skladu” s proizvodnim snagama.

To priznavanje relativne samostalnosti razvitka proizvodnih snaga omogućava da se, u vezi s ovim razvitkom, proglase opšti „zakoni”, koji u načelu ne zavise od istorijskih okolnosti. Mi smo već spomenuli „zakon progresivnog razvitka” koji je formulisao O. Lange. Druge „zakone” su istakli sovjetski autori. Tako, po G. V. Marahovu, postoje tri takva zakona: zakon „podruštvljavanja proizvodnje i rada”, zakon „prenošenja čovekovih funkcija na materijalne i energetske proizvodne snage” i zakon „periodične revolucije u razvitku proizvodnih snaga” (industrijske revolucije, naučno-tehničke revolucije itd.).¹¹

U vezi s tim R. Rossanda piše da se „na taj način, u kapitalističkom načinu proizvodnje, uvodi razdvajanje (istorijskog, društvenog) oblika (koji bi se menjao zavisno od političkih promena, koji bi se odnosio upravo na svojinu na sredstva za proizvodnju i na odnose proizvod-

⁹ Vid. dalje, str. ovog teksta. Odmah treba napomenuti da je dvojstvo „oblik — suština” ili „omotač — sadržina”, koje figurira u svim ovim manipulacijama tuđe materijalističkoj dijalektici. Kod Marxa je oblik uvek odnos koji ujedno iskazuje i prikriva neki drugi odnos, tj., nešto sasvim drugo nego „omotač” ili „otisk”. Vid. u vezi s tim: Ch. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, Paris, Maspéro, 1971, str. 53.

¹⁰ *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 183. Vid. i: K. Kautsky, *Die Materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin, 1927, t. I, str. 811: „U krajnjoj analizi, oni (tj. materijalni uslovi proizvodnje — prim. autora) određuju odnose proizvodnje.”

¹¹ G. W. Marachow, naved. delo, str. 229. i dalje.

nje uopšte) i „jezgra”, koje ne bi bilo podložno promena političke prirode, već bi samo linearno raslo i predstavljalo karakteristike proizvodnih snaga koje one dobijaju usled razvitka mašinske industrije, koji se u celini smatra kao pozitivna činjenica bez istorijskih natruha i koju, zato, treba čuvati: iz ovog shvatanja proističe teza o neutralnosti nauke i tehnike i čak njihovog karaktera kao „korisnog po sebi”.¹² Ako razdvajanje „oblika” i „jezgra” karakteriše problematiku o kojoj govorimo, onda nam problem „linearnog” karaktera rasta proizvodnih snaga izgleda sporedan. Jedan broj „teoretičara” prihvata mišljenje da razvitak proizvodnih snaga prolazi kroz niz kvalitativnih preloma, „revolucija”. Ali ono što je ovde najglavnije jeste shvatanje tih „teoretičara” da ove revolucije nastaju samostalno u razvitku proizvodnih snaga i da predstavljaju jedan aspekt zakonâ koji su svojstveni ovom razvitku.

Kakva je, onda, uloga klasne borbe, koju Marx, naročito u *Manifestu Komunističke partije*, ističe kao pokretačku polugu istorijskog kretanja? Njena uloga je u tome da izrazi duboke tendencije razvitka proizvodnih snaga i da tim tendencijama omogući da se u potpunosti realizuju zamenjujući „zastarele” odnose proizvodnje odnosima proizvodnje koji više odgovaraju karakteru i nivou ovog razvitka: „Razvitak proizvodnih snaga u krajnjoj analizi određuje, preko klasne borbe, nužnost revolucionarnog preobražaja društvenih odnosa.”¹³

Takođe se može reći zajedno sa Charlesom Bettelheimom da ono što je Y. Duroux nazvao „modelom zgrade” upućuje na fojerbahovsku dihotomiju „individua i njene snage-uslovi egzistencije”, koja fungira u obliku „progres-okovi”. Prvi član ove dihotomije (koji je ekvivalent „proizvodnih snaga”) ovde se pojavljuje kao jedini *pokretač* umesto klasne borbe.¹⁴

¹² R. Rossanda, „Le marxisme de Mao”, *II Manifesto*, Paris, izd. Seuil, 1971, str. 222.

¹³ *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 219. Vid. i: J. P. Meynard, „A propos de la révolution scientifique-technique”, *Cahiers du communisme*, br. 2, februar 1971, str. 33.

¹⁴ Ch. Bettelheim, „A propos du ‚marxisme’ de Mao”, *II Manifesto*, navedeno izd., str. 241; Y. Duroux, „Remarques théoriques”, *Problèmes de planification*, br. 14 (1971), str. 165 (Centre d' Étude de la Planification socialiste).

II. Problem „definicije” proizvodnih snaga

Strategijski značaj koji se pridaje proizvodnim snagama utoliko više otkriva svu ubogost „definicija” ovog pojma. Kako je Marx bio krajnje uzdržljiv¹⁵ u pogledu definisanja proizvodnih snaga, najčešće se pribegava, kako je to već zapazio E. Balibar¹⁶, definiciji „nabrajanja” sastavnih elemenata proizvodnih snaga čiji je model dao J. V. Staljin: „Oruđa za proizvodnju pomoću kojih se proizvode materijalna dobra, ljudi koji stavljaju u pokret oruđa za proizvodnju i proizvode materijalna dobra zahvaljujući izvesnom iskustvu u proizvodnji i radnim navikama — svi ti elementi zajedno sačinjavaju proizvodne snage društva.”¹⁷ Sličnu definiciju nalazimo i u knjizi *Marxistički traktat iz ekonomije*: „Da bi se proizvodilo, potrebni su oruđa za rad, materijal, energija; potrebno je raspolagati zemljom i onim što se nalazi ispod njene površine. Takođe je potrebno da ljudi budu pripremljeni za proizvodnju, tj. formirani, odgajeni i na neki način organizovani. Ovaj kompleks se označava pojmom ‚proizvodne snage’.”¹⁸ Ne može se bolje istaći karakter aluzije ovog „pojma”, koji, međutim, „u poslednjoj instanci” objašnjava ceo istorijski razvitak.

Ova definicija proizvodnih snaga, koja se sastoji u njihovom nabrajanju, ima kao svoj pandan klasifikaciju proizvodnih snaga u dve podgrupe: na „ljudske” ili „subjektivne” proizvodne snage — snage koje se vezuju za „ljudu”, za rad, za formiranje čoveka za rad, za njegove radne navike itd. — i na „materijalne” ili „objektivne” proizvodne snage — snage koje se vezuju za stvari, za materijalna sredstva. Prema tome da li će se baciti akcenat na jednu ili drugu od ovih podgrupa, shvatanje proizvod-

¹⁵ Koliko nam je poznato, Marx nikad nije izričito definisao pojam „proizvodne snage”; postojeće definicije su inspirisane bilo tekstovima u kojima Marx govori o opštim uslovima od kojih zavisi proizvodna snaga rada (*Le Capital*, I, str. 55 [u srpskohrvatskom izdanju: Karl Marx, *Kapital*, Beograd, Prosveta, 1970, Prvi tom, Knjiga I, str. 47—78]), bilo tekstovima u kojima on izlaže „elemente procesa rada” kao apstraktnog rada (*Le Capital*, I, str. 181, 186 [u navedenom srpskohrvatskom izdanju str. 75—76]). Međutim, Marx često daje formulacije koje ostavljaju otvorena vrata za empirijsko određivanje proizvodnih snaga.

¹⁶ E. Balibar, „Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique”, *Lire, Le Capital*, t. II, Paris, Maspero, 1973 (2e éd.), str. 124.

¹⁷ J. Staline, *Matérialisme dialectique et matérialisme historique*, réédité par N. Béthune, Paris, 1971, str. 23. [Srpskohrvatsko izdanje: *Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika)*. *Kratki kurs*, Kultura, Zagreb, 1947, str. 124.]

¹⁸ *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 105.

nih snaga koje se sastoji u nabranjanju njihovih elemenata rezultiraće bilo u materijalističku empirijsku filozofiju („materijalna sredstva za proizvodnju” su, u poslednjoj instanciji, pokretač istorije), bilo u antropološko-humanističku filozofiju („ljudski rad” je uvek, u poslednjoj instanciji, pokretač istorije). I u jednom i u drugom slučaju imamo posla s jednom filozofijom koja se zasniva na teoretizaciji proizvodnih snaga po sebi, nezavisno od istorijskih društvenih odnosa u čijem krilu ove „proizvodne snage” dejuuju. To je, čini nam se, osnovna slabost kritikâ koje se zadovoljavaju preinačavanjem „definicije” proizvodnih snaga da bi u njima istakle u prvi plan ne više sredstva za proizvodnju, već ljudski rad ili klasu proizvođača.¹⁹

Uostalom, na formalnom planu se ne uočava da revizionistički teoretičari dugo ostaju pri ovoj prosto definiciji nabranjana elemenata proizvodnih snaga. Potreba za integrisanjem „nauke” u proizvodne snage i nužnost da se pruže operativni modeli za „upravljanje proizvodnim snagama” u jednoj „socijalističkoj” zemlji već su primorale jedan broj sovjetskih teoretičara da analiziraju „sistem proizvodnih snaga” na način koji je formalno više razrađen. Tako V. G. Marahov daje „strukturalno-funkcionalnu” definiciju sistema proizvodnih snaga, koju rezimira u sledeću formulu: „Proizvodne snage društva su način (*Art und Weise*) pretvaranja prirodnog u društveno, pretvaranja usled kojega prirodni predmeti i procesi dobijaju oblike koji neposredno odgovaraju potrebama društvenog razvitka; ti oblici su sistem objektivne i subjektivne strane rada, koji uslovljava određenu tehnologiju proizvodnje, određenu proizvodnost rada i određeni razvitak društvenih odnosa.”²⁰ Definisano na ovaj način, sistem proizvodnih snaga, bi, po autoru ove definicije, trebalo da se integriše u matematički model, koji bi analizirao veze između raznih „faktora” razvitka proizvodnih snaga („izvora” podeljenih između rada i prirode i stimulusa, tj. materijalnih stimulusa — potreba, moralnih stimulusa — socijalističke svesti, i intelektualnih stimulusa), koji bi, obrađen na računskoj mašini, omogućio stvarno naučno upravljanje progresom.²¹ Ipak izgleda da ovde opet nailazimo, u malo drukčijoj terminologiji, na ekonomsku analizu rasta u vidu „faktora”.²²

¹⁹ Na ovaj tip kritike, koji se često inspiriše izvesnim tumačenjem kineskog iskustva, vrtićemo se na kraju ovog odeljka.

²⁰ W. G. Marachow, naved. delo, str. 24.

²¹ Isto, str. 227.

²² Vid. drugi deo ovog rada.

U osnovi, sve ove definicije pretpostavljaju da se „razvitak proizvodnih snaga” može smatrati kao relativno samostalan pokretač istorijskog kretanja. Uostalom, nije važno što definicija ima oblik banalnog prividno empirijskog nabranjana ili više „sofistikovan” oblik jednog modela koji dovodi u međusobnu vezu izvestan broj objektivnih i subjektivnih faktora; nije važno što definicija ističe u prvi plan ovaj ili onaj element ili faktor. Ono što je ovde u pitanju jeste u sebi zatvorena teoretizacija prirode proizvodnih snaga i mehanizama njihovog razvitka.²³ Zbog toga ćemo privremeno ostaviti po strani ovaj problem „definicije” proizvodnih snaga, koji, po našem mišljenju, mora biti podređen problemu statusa „razvitka proizvodnih snaga” u Marxovoj analizi.

Možemo uzgredno jednostavno istaći da definicija koja se sastoji u nabranjanju elemenata proizvodnih snaga i njeni derivati imaju koren u onome što je Marx nazvao „fetišizmom kapitala”, usled kojega se određeni istorijski oblici razvitka društvene proizvodnosti rada pokazuju kao čudan kompleks različitih „stvari”: mašinâ, nauke, organizacije rada, vlasti, obučenosti radnika itd.²⁴ Na tom fetišizmu koji je svojstven kapitalu takođe se gradi svaka ekonomska analiza „faktora proizvodnje” i „faktora rasta”.²⁵

III. *Revizionistička problematika proizvodnih snaga na delu: naučno-tehnička revolucija, državni monopolistički kapitalizam i prelazak u socijalizam*

Problematika čije ćemo najopštije konture pokušati da definišemo naročito dolazi do izražaja u teoriji „naučno-tehničke revolucije”, teoriji koja služi kao osnova celom nizu teza koje se odnose kako na prirodu kapitalističkih društvenih formacija i uslova njihove transformacije tako i na prirodu prelaska u socijalizam i na zadatke socijalističke izgradnje.

²³ Po našem mišljenju, tekstu E. Balibara koji smo naveli (iz knjige *Lire, Le Capital*) može se prigovoriti zbog toga što se u njemu odmah usredsređuje pažnja na problem definicije (empirijskog nabranjana ili strukture).

²⁴ K. Marx, „Matériaux pour l' économie”, *Oeuvres*, Pléiade, t. II, str. 384.

²⁵ Vid. drugi deo ovog rada.

Što se tiče „socijalističkih” zemalja, J. M. Cooper²⁶ beleži da više od trista sovjetskih istraživača koji pripadaju svim disciplinama radi na problemu naučno-tehničke revolucije, koji čini nastavni predmet na Univerzitetu u Moskvi, na Univerzitetu u Lenjingradu itd. Cooper takođe pokazuje da su radovi o naučno-tehničkoj revoluciji stvarno počeli da odmiču napred 1955. godine i da su dobili nov impuls 1962. godine. Iako ovi datumi nemaju realnog značaja za razumevanje same pojave, vredelo ih je pomenuti zato što oni jasno označavaju jednu tendenciju. U početku sedamdesetih godina mogle su se nabrojati stotine članaka i delâ o naučno-tehničkoj revoluciji kako u Sovjetskom Savezu tako i u Nemačkoj Demokratskoj Republici, u Čehoslovačkoj i Poljskoj. Poznato je da je S. Strumilin²⁷ bio jedan od prvih teoretičara koji je u analizu društvene stvarnosti uključio pojam naučno-tehničke revolucije. U stvari, visoko mesto u analizi društvene stvarnosti prvi je ovom pojmu dao J. D. Bernal.²⁸ Da bi opravdali pridavanje tako velikog značaja naučno-tehničkoj revoluciji, neki autori se ne ustežu da izjavljuju da „shvaćena kao celina, naučno-tehnička revolucija predstavlja organsku komponentu opšteg procesa prelaska čovečanstva u društvo bez klasa i zato je najznačajniji faktor u izgradnji socijalizma i komunizma.”²⁹

Pojam naučno-tehničke revolucije takođe je u središtu analiza komunističkih partija, kao što je Komunistička partija Francuske. Što se tiče ove partije, treba spomenuti razboritost njenih formulacija; posle isključenja R.

²⁶ J. M. Cooper, „The Concept of the Scientific and Technical Revolution in Soviet Theory, Centre for Russian and East European Studies, *Discussion Papers*, br. 9, University of Birmingham, 1973. — Teze o naučno-tehničkoj revoluciji nalazimo u sistematskom obliku u kolektivnom delu *La civilisation au carrefour*, Paris, Anthropos, 1969, u redakciji R. Richte. Pored bibliografije koju navodi J. M. Cooper, skrećemo pažnju i na sledeće glavne priloge: *Cahiers du CERM*, serija *Science et Production*, osam objavljenih brojeva; *Recherches Internationales*, br. 55 i 77—78; *Man, Science, Technology* (A marxist analysis of the Scientific and Technological Revolution), Prague, Akademia, 1973. (Kolektivno delo u izdanju Instituta za filozofiju, Instituta za istoriju prirodnih nauka i tehnologiju Akademije nauka SSSR i Instituta za filozofiju i sociologiju Čehoslovačke akademije nauka); L. Lavallée, *Pour une prospective marxiste*, Paris, Ed. sociales, 1969.

²⁷ S. Stroumiline, „Le rôle de la science dans le développement des forces productives, *Recherches Internationales*, br. 27, 1961, str. 41.

²⁸ J. D. Bernal, *The Social Function of Science*, London, 1936.

²⁹ „Вопросы философии”, br. 7, 1968, navedno kod J. M. Coopera, naved. delo, str. 43. Vid. i: *Man, Science, Technology*, navedeno izd., str. 364.

Garaudya, stalno se govori o „naučno-tehničkoj revoluciji koja počinje”. Kao „faktor razvitka”, naučno-tehnička revolucija ipak figurira kao prevashodan stimulus „klasne borbe” zato što ona na najočigledniji način izražava suprotnost između odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga³⁰, a uz to omogućava da se, u smislu periodizacije, sadašnja faza kapitalističkog razvitka označi kao faza državnog monopolističkog kapitalizma.

Spomenimo da naučno-tehnička revolucija igra isto tako veoma važnu ulogu u analizama E. Mandela, koji je prikazuje kao „treću industrijsku revoluciju” i koji se njome služi da u isto vreme objasni smisao i ritam premeštanja i prostornog širenja kapitala.³¹

Konture ove „revolucije proizvodnih snaga” koju predstavlja naučno-tehnička revolucija utoliko je teže odrediti na teorijskom planu što, s jedne strane, njeni zastupnici insistiraju na njenom sveobuhvatnom karakteru³², i što, s druge strane, problematika naučno-tehničke revolucije nije uvek ni koherentna ni zaštićena od fluktuacija političke konjunktive. Osim toga, ograđivanje u isto vreme od „desničarske tehnokratske” tendencije koja bi stvorila kult tehnike, i od „levičarske”, „voluntarističke” tendencije koja bi negirala „objektivnu” nužnost razvijanja proizvodnih snaga, stalna je briga sovjetskih autora i, na primer, autora knjige *Marksistički traktat iz ekonomije*. Ovo neprekidno odmeravanje ili, tačnije, ova teorijska akrobatika, koja je tuđa marksizmu, samo otkriva stvarne protivrečnosti u krilu revizionizma („slučaj Garaudy” je u ovom pogledu egzemplaran). Kao što smo već pomenuli, u konkretnoj analizi se stvarno pokazuje ekonomizam ovih teoretičara.

Uz ove rezerve, izgleda da se naučno-tehnička revolucija u suštini sastoji u sve potpunijoj zavisnosti materijalne proizvodnje od razvitka nauke, koja je postala „neposredna proizvodna snaga”³³; i, u širem smislu, u sve

³⁰ Vid navedeni članak J. P. Meynarda.

³¹ Vid. *Critiques de l'économie politique*, br. 11—12, str. 45. i dalje. (Izvod iz rada E. Mandela *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt, Suhrkamp, 1972.)

³² Vid., na primer: V. Makharov et Y Malechtchenko, „Une condition du communisme, la révolution scientifique et technique”, *Recherches Internationales*, br. 55, septembre—octobre 1969, str. 125.

³³ Tezu o „nauci” kao neposrednoj proizvodnoj snazi koju je još 1954. godine istakao S. Strumilin (u navedenom članku) zvanično je usvojio XXII kongres KPSS. Po nekim sovjetskim autorima, nauka je postala čak „osnova” razvitka tehnologije i proizvodnje: naučno-tehnička revolucija se prikazuje kao preokretanje piramide „proizvodnja-tehnika-nauka” (B. M. Kedrov, „Révolu-

većoj zavisnosti od intelektualnog rada koji je povezan sa zadacima koncepcije proizvodnje, kontrole i regulisanja procesa proizvodnje (automatizacija, „kibernetizacija“ proizvodnog procesa itd.). Iz toga proizlazi da odlučujući faktor povećanja proizvodnje nije više razvitak sredstava za proizvodnju (akumulacija stalnog kapitala), već razvitak „ljudskog faktora“, „čovekovih stvaralačkih sposobnosti“ itd. Od modela „ekstenzivnog“ rasta prelazi se na model „intenzivnog“ rasta.³⁴ Zbog toga „tehnička revolucija“ [...] samom svojom suštinom dolazi u suprotnost s prirodom proizvodnih snaga koje su proistekle iz industrijske revolucije i koje suštinski odgovaraju kapitalističkoj strukturi.³⁵

Ma kolike bile divergencije ili fluktuacije respektivne uloge „nauke“ i materijalnih proizvodnih snaga (da li je naučno-tehnička revolucija rezultat sopstvenog razvitka „nauke“, ili je intervencija „nauke“ „izazvana“ razvitkom materijalnih proizvodnih snaga?), naučno-tehnička revolucija, posmatrana u njenoj „suštini“, uvek se pokazuje kao samostalna revolucija proizvodnih snaga; ona se, prema tome, ispoljava svuda, ma kakvi bili vladajući odnosi proizvodnje. Doduše, ona dobija različite „oblike“ zavisno od toga da li se razvija u okviru kapitalističkih odnosa ili u okviru socijalističkih odnosa.³⁶

U okviru „državnog monopolističkog kapitalizma“ naučno-tehnička revolucija se može razvijati samo na ogra-

tion scientifique-technique et sciences de la nature, *Sowjetwissenschaft/GB*, br. 10, Berlin, oktobar 1966, str. 1055). Drugi autori, naročito otre dve-tri godine, iznose gledišta s više nijansiranja, podsećajući na to da je, i pored svega, razvitak nauke uslovljen stanjem proizvodnje (vid.: *Man, Science, Technology*, navedeno izd., str. 106. i O. Yakhot, *Introduction au matérialisme historique*, Moscou, Éd. du Progrès, 1972, str. 75). Imaćemo prilike da se vratimo na značenje ove teze.

³⁴ „Značaj ljudskog faktora proizvodnih snaga, značaj radnika ne prestaje da raste“ (*Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 105). „Pošto je prekorao izvestan stupanj rasta moderne civilizacije, razvitak samog čoveka, njegovih moći i stvaralačkih sposobnosti — i u krajnjoj analizi čoveka kao svrhe po sebi — postaje najdelotvornije sredstvo za reprodukovanje proizvodnih snaga društva i ljudskog života“ (R. Richta, *La civilisation au carrefour*, str. 27). Vid. i: Toms—Hajek, „Le progrès technique et le modèle de croissance“, *Revue d' économie politique*, januar—februar 1970, br. 9.

³⁵ P. Boccara, *Études sur le capitalisme monopoliste d' État, sa crise et son issue*, str. 313.

³⁶ „Jedinstveni sistem nauka-tehnika-proizvodnja [...] deluje na međunarodnom planu, ali on ima izvesne posebnosti zavisno od društvenih odnosa koji preovlađuju u različitim zemljama“ (*Man, Science, Technology*, str. 84).

ničen i deformisan način zato što ona implicira jednu „logiku razvitka“ koja je u suštini suprotna logici kapitalističke akumulacije. Ova suprotnost, po mišljenju P. Boccara, izražava se u tendenciji hiperakumulacije kapitala i u kočenju „globalne proizvodnosti rada“, koje je povezano s ograničavanjem opštih društvenih troškova ili „troškova za čoveka“.³⁷

Ali pri svemu tome, naučno-tehnička revolucija se u svojoj „suštini“ dovoljno razvija, upravo se razvija u toj meri da se u „najnaprednijim“ kapitalističkim zemljama može misliti na miran prelazak u socijalizam, prelazak koji bi se oslanjao na nove proizvodne snage, ali ne samo na materijalne snage, već i na ideologiju: ranije ili kasnije većina stanovništva će uvideti da je prelazak u socijalizam jedino razumno rešenje ekonomskih suprotnosti u kojima se batrga državni monopolistički kapitalizam. Zadatak nove, demokratske vlasti biće u prvom redu u tome da oslobodi nove proizvodne snage od okova koje predstavljaju kapitalistički odnosi proizvodnje i da tako omogući njihov potpun razvitak. „Razvitak modernih proizvodnih snaga već sada stvara proizvodne snage na visokom stepenu podružvljenosti, omogućava stalnu tehničku inicijativu i sve više dovodi u međuzavisnost delatnosti koje u isto vreme čine mogućim i nužnim uspostavljanje takvog sistema u kome će sami narodi uzeti svoje poslove u sopstvene ruke, privodi kraju vekovna sakaćenja kojima ih podvrgavaju eksploatacija njihovog rada, uzapćivanje i oduzimanje njihovih stvaralačkih sposobnosti. U razvijenoj zemlji kao što je Francuska sazreli su uslovi za novi, socijalistički društveni i ekonomski poredak, sve više stvarajući od radnika aktivnog učesnika u usmeravanju proizvodnje, tesno povezujući ekonomsku i političku demokratiju.“³⁸

U toj perspektivi, strategija prelaska u socijalizam daje prvo mesto „demokratskim nacionalizacijama“ s jedne strane, i ekonomskim revandikacijama radničke klase i njenih saveznika, s druge strane.

Nacionalizacije su sredstvo za raskidanje stega koje sačinjava maltuzijanstvo kapitalističkih monopola, sred-

³⁷ P. Boccara, *Étude sur le capitalisme monopoliste d' État*, str. 309—314. Vid. i: Thiabault u: *Économie et politique*, januar 1969; *Traité marxiste d' économie*, str. 36. — Vratimo se na detaljnije razmatranje teorije o hiperakumulaciji kapitala.

³⁸ *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 123. Vid. i: M. Decailot, *Le mode de production socialiste*, str. 22: „Što se tiče proizvodnih snaga, uslovi za slobodan razvoj socijalističkog društva su potpuno i široko sjedinjeni.“

stvo za oslobađanje novih proizvodnih snaga od pravnih okova koji ih težu.

Ekonomске revandikacije (u prvom redu revandikacije koje se odnose na najamninu) nisu više samo sredstvo za ograničavanje eksploatacije ili sredstvo za obučavanje radničke klase za borbu; one postaju odlučujući elemenat revolucionarne strategije u meri u kojoj se podudaraju sa zahtevima razvitka novih proizvodnih snaga. Po autorima dela *Marksistički traktat iz ekonomije*, ta podudarnost se ispoljava u tri vida: prvo, borba radnika za poboljšanje svog položaja prisiljava vlasnika da traži višu proizvodnost rada; drugo, podizanje kupovne moći koja se time ostvaruje uslovljava porast tražnje, koja „takođe izaziva poboljšavanje proizvodnosti rada proširujući oblast primene moderne tehnike” i, treće, „borba za poboljšanje životnog standarda dovodi do revandikacija koje odgovaraju razvitku proizvodnih snaga (profesionalno obrazovanje itd.).³⁹

Pomenućemo takođe da u takvoj perspektivi društveni slojevi koji predstavljaju nosioce novih proizvodnih snaga — inženjeri, tehničari, administrativni kadar, istraživači itd. zauzimaju prvo mesto u strategiji prelaska u socijalizam, dok se, obrnuto, oseća tendencija da se obični najamnini radnici, useljenici pretvore u pomoćnu snagu, koja već oličava prošlost. Do takvih zaključaka se dolazi naročito analizom lestvice zarada i značenja koje se daje „jedinstvu svih radnika” (od običnih najamninih radnika do upravljačkog kadra) itd. Tako, na primer, u jednom časopisu Komunističke partije Francuske koji je namenjen upravljačkom kadru, Y. Bollene piše sledeće: „Sposobnost za obavljanje odgovornih funkcija, koja je dosta složena, [...] takođe ulazi u vrednost radne snage. Može biti reč o *tehničkoj* odgovornosti (o rukovanju skupocenom mašinom, o izradi važnog projekta itd.), ili o *naređivanju*. Ako odgovornost retiramo kao komponentu radne snage, znači da smatramo da je tehnička podela rada nužnost. Posebno funkcija tehničkog upravljačkog kadra predstavlja jedan od vidova organizacije proizvodnje; ta funkcija nije ni dobra ni loša: ona je jednostavno nužna.”⁴⁰ Pošto je inženjer proizvođač i kao ta-

³⁹ *Traité marxiste d' économie*, t. I, str. 151. i 153.

⁴⁰ *Ingéniers, techniciens, cadres*, br. 16, juni—juli 1971. Kautsky je već uvrstio „disciplinu” u proizvodne snage, tj. u stvari koje su, po njegovom gledištu, „objektivno nužne” (vid.: *Die Materialistische Geschichtsauffassung*, Berlin, 1927, str. 737). — Takvo gledište o disciplini nije samo po sebi pogrešno, jer kapitalistički produkcionni odnos disciplinu čini nužnom. Ali mišljenje da ova nužnost predstavlja karakteristiku „proizvodnih snaga”

kav objektivno potreban (u svim društvenim sistemima), on se, prema tome, „objektivno” uključuje u radničku klasu.⁴¹

Najzad treba napomenuti da se tendencija kretanja na putu u socijalizam u svetskim razmerama najviše oseća u najnaprednijim kapitalističkim zemljama, zemljama s „najrazvijenijim” proizvodnim snagama („u razvijenim zemljama kao što je Francuska”, kako smo napred rekli). Ovdje prepoznajemo teoriju „najjače karike” koju je zastupao Karl Kautsky, a koju je pobijao V. I. Lenjin.⁴²

U socijalističkim zemljama⁴³, u kojima su raskinuti okovi kapitalističke svojine, u suštini se radi o tome da se obezbedi najbrži mogući razvitak naučno-tehničke revolucije. Tako je Centralni komitet Komunističke partije Sovjetskog Saveza u *Tezama* koje su objavljene povodom pedesetogodišnjice oktobarske revolucije istakao „da je glavni zadatak sovjetskog društva stvaranje materijalno-tehničke baze komunizma na osnovi razvijanja nauke i tehnike, mehanizacije i automatizacije i stalnog povećavanja proizvodnosti rada”.⁴⁴

uopšte neizbežno vodi zaključku da „disciplina” ovekovečuje sam kapitalistički produkcionni odnos, a da ga pomanjkanje „discipline” vodi u propast.

⁴¹ Vid.: S. Monégar, „Remarques sur le rôle technique et sociale des ingénieurs, *Economie et politique*, januar 1969; S. Laurent, „Essai sur la situation de classe des intellectuels, *Economie et politique*, novembar—decembar 1968; J. Delaunay, „Réflexions sur le concept de production”, *Economie et politique*, br. 164—165. i 170 (1968). Moglo bi se još mnogo šta navesti u ovom smislu. Primer koji ovde dajemo omogućava nam da napomenemo da ovakva gledišta nisu nikakva „devijacija” ovog ili onog autora iz redova Komunističke partije Francuske, već da se ona sistematski izlažu u časopisima ove partije.

⁴² Vid.: K. Kautsky, *Die Materialistische Geschichtsauffassung*, str. 13: „Još su mnogobrojniji oni marksisti koji prihvataju materijalističko shvatanje istorije u teoriji, ali koji ga u praksi potpuno zanemaruju. Ova tendencija je naročito snažna u redovima socijalista u ekonomski zaostalim zemljama. Po marksističkom shvatanju istorije, socijalizam je rezultat posebnih ekonomskih uslova, tj. visoko razvijenog industrijskog kapitalizma. I nikakav masovni pokret se ne može stvoriti voljom pojedinaca, ma koliko oni bili poštrovani i energični.

Priznavanje ove činjenice često nameće granice praktičnim ciljevima koje socijalisti sebi postavljaju u nekom datom trenutku u datoj zemlji i njihovim metodama akcije, ali pasionirane prirode osećaju te granice kao nepodnošljive i obično ih preokračuju, što se uvek završava porazom na štetu marksizma.”

⁴³ Neke napomene koje slede dajemo kao prostu ilustraciju. Za dublju analizu sovjetske društvene formacije upućujemo na delo Ch. Betelheima *Les luttes de classes en URSS* (prvi objavljeni tom, Paris, Seuil/Maspero, 1974).

⁴⁴ Navedeno u knjizi W. G. Marachowa *Struktur und Entwicklung der Produktivkräfte*, navedeno izd. str. 5.

Potreba za izvršenjem ovog glavnog zadatka služi kao opravdanje proširivanja trgovinskih odnosa, korišćenja kriterijuma profita, generalizacije materijalnih stimulusa itd., pri čemu se sve ove „reforme” prikazuju kao „prilagodavanje” odnosa proizvodnje novim karakteristikama razvika proizvodnih snaga.⁴⁵ Isto tako, ta potreba omogućava da se problem izgradnje socijalizma prikazuje kao problem *racionalnog upravljanja* „naučno-tehničkom revolucijom”, tj. kao problem specijalista. U tom pogledu je indikativno prosto nabranje naslova najnovijih dela sovjetskih autora.

Napomenimo takođe da u perspektivi „naučno-tehničke revolucije” „mirno takmičenje” postaje odlučujući element prelaska u socijalizam u svetskim razmerama: socijalizam će se ostvariti u svetskim razmerama i u relativno povoljnim uslovima čim ogromna većina naroda shvati da je on jedini adekvatan okvir za potpun razvitak modernih proizvodnih snaga.⁴⁶

To su u kratkim crtama teze i gledišta u kojima se ispoljava revizionističko tertiranje problematike razvika proizvodnih snaga. S revizionističkog stanovišta ovaj razvitak predstavlja motornu snagu istorijskih preobražaja, dok se uloga klasne borbe (u kapitalističkim društvenim formacijama) potiskuje u drugi plan, ili (u „socijalističkim” društvenim formacijama) potpuno iščezava s istorijske scene.

Možda nije suviše još jedanput podvući da se političke teze na koje smo se pozivali ne moraju shvatiti kao *plod* ekonomističke deformacije ove problematike u Marxovoj elaboraciji. Njihovu pojavu u stvari određuje nešto sasvim drugo, što ovde nećemo analizirati. Naprotiv, čini nam se da je neosporno da problematika proizvodnih snaga, a posebno problematika naučno-tehničke revolucije, ukoliko se prikazuje kao problematika kojom se bavio Marx, daje ovim političkim tezama dragoceno teorijsko opravdanje.

⁴⁵ Vid. odluke plenuma CK KPSS od septembra 1965. Vid. i: E. Liberman, *Economic Methods and the Effectiveness of Production*, New York, Anchor Books, 1973, str. 11—12.

⁴⁶ Još jedna teza kod K. Kautskog (*Die Materialistische Geschichtsauffassung*, str. 741): „Jedna određena tehnika nije kompatibilna s kojim bilo oblikom društvenog rada. Kad zahtevi određene tehnike dođu u suprotnost s određenim društvenim odnosima, ovi odnosi će se ranije ili kasnije prilagoditi tehnici koja je u pitanju ako ona s vremenom pruži posebno velike koristi i ako susedni narodi ili konkurenti u istoj zemlji koji se koriste tom tehnikom izvlače iz nje značajne prednosti, tako da zemlje ili privredne grane koje ne prihvataju napredak tehnike trpe velike štete.”

Primedbe na tezu o „nauci kao neposrednoj proizvodnoj snazi”

Polazeći od izvesnog tumačenja nekih pasusa Marxovog dela *Osnovi kritike političke ekonomije*⁴⁷, oni koji podržavaju „naučno-tehničku revoluciju” istakli su tezu da će „nauka”, koja je u 19. veku bila samo „pomoćnica proizvodnje” i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama postati ili je na putu da postane „neposredna”, „odlučujuća”, ako ne i „glavna” proizvodna snaga.

Izgleda nam da je bitna karakteristika ove teze u tome što se ona zasniva isključivo na „analizi” „objektivnih tendencija” razvika proizvodnih snaga. S tog gledišta je u krajnjoj liniji irelevantno da li se smatra da je „spajanje” nauke i proizvodnje rezultat razvika same nauke⁴⁸, ili posledica istovremenog razvika nauke i razvika „materijalnih proizvodnih snaga”, koji u izvesnom trenutku čini potrebnom i odlučujućom intervenciju nauke.

Isto tako nam izgleda da su od sporednog značaja stvarno suprotna gledišta onih koji zastupaju ovu tezu i umerenijih „teoretičara” o tome je li potrebno znati u kojoj meri je *sama* „nauka” proizvodna snaga ili u kojoj meri ona to postaje od trenutka kad se materijalizuje u materijalna oruđa za proizvodnju⁴⁹ ili od trenutka kad se „inkorporira” u radnu snagu, što iziskuje „jedinstvo” radnika i inženjera uz prosveteno rukovođenje od strane ovih drugih, i podizanje nivoa naučno-tehničkog obrazovanja radnika.

U stvari, odnosi između „nauke” i „proizvodnje” i njihova evolucija mogu se tačno analizirati samo ako se pođe od analize transformacije „kolektivnog radnika” u

⁴⁷ Karl Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, t. II, str. 223: „Razvitak stalnog kapitala pokazuje stupanj na kojem naučna znanja društva i uopšte znanje postaju neposredna proizvodna snaga”; vid. i str. 33, 296. Pažljivo čitanje ovih tekstova bi pokazalo da oni ne sadrže „genijalno predviđanje” naročito obdarenog futurologa, već skicu analize artikulacije „nauka—proizvodnja” pod vladavinom kapitalističkih odnosa proizvodnje.

⁴⁸ Vid.: W. G. Marachow, *Struktur und Entwicklung...*, navedeno izd., str. 116: „Pretvaranje nauke u proizvodnu snagu predstavlja proces razvika same nauke.” — Kao što smo već napomenuli, izvesni sovjetski autori zastupaju otpre nekoliko godina drukčija gledišta; vid., na primer, gledište B Kedrova koje je on izneo u članku u časopisu „Sowjetwissenschaft” (1966) koji smo naveli, i gledište koje on izlaže u članku *Lénine et la science* („La Pensée”, juillet 1970, str. 26).

⁴⁹ Vid. u vezi s ovim dugo raspravljane W. G. Marachowa o smislu reči „postati” u tekstu koji on navodi iz Marxovog dela *Osnovi kritike političke ekonomije* u svom radu *Struktur und Entwicklung der Produktivkräfte*, str. 112. i dalje.

kapitalističkom načinu proizvodnje. Iz takve analize se izvlači zaključak da se u kapitalističkim odnosima proizvodnje jedinstvo „nauke” i „proizvodnje” ostvaruje samo uz istovremeno povećavanje *odvojenosti* „nauke” i njenih nosilaca od neposrednih proizvođača i potčinjenosti drugih prvima.

U tom pogledu se pokazuje da shvatanje, po kome bi za sistem kapitalističkih proizvodnih snaga bila karakteristična „odvojenost” proizvođača od sredstava za proizvodnju, ima nedostataka. Iz tog shvatanja proizlazi da međusobno suprotstavljamo mašine kapitaliste i celinu „ljudi” koji učestvuju u proizvodnji (među njima i stručnjake, inženjere, majstore, upravljački kadar i — zašto ne? — i same generalne direktore) i da razvitak slojeva inženjera, tehničara i administrativnih kadrova možemo tumačiti kao (kapitalizmom izazvanu) objektivnu tendenciju u pravcu modela razvitka zasnovanog na višestranom razvitku radne snage, kao tendenciju koja bi došla u suprotnost s logikom kapitala, tj. s njegovim rastom posredstvom akumulacije stalnog (materijalnog) kapitala.

U *Materijalima za ekonomiju* koje smo već naveli⁵⁰, Marx piše da kapital stvarno oduzima proizvođačima sve materijalne uslove proizvodnje, ali i „oblike rada koji su u društvenom smislu evoluirali” i „proizvodne snage koje proističu iz tih oblika rada” da bi ih pretvorio u moć nad individualnim radnikom, koja je ovome tuđa. Kao primer tih uslova koji postaju „sâmi oblici razvitka kapitala” prema slici „neposredno materijalnih stvari”, Marx navodi kooperaciju, manufakturu, fabriku, nauku i prirodne snage.

Zar se, onda, razvitak „novih slojeva” — inženjera, tehničara i rukovodećeg kadra ne bi mogao analizirati kao razvitak nosilaca „intelektualnih” funkcija procesa rada koje je razvitak kapitala oduzeo proizvođačima, tj. kao produžavanje razvitka „stalnog kapitala”? U vezi s ovim bilo bi interesantno tačno utvrditi šta se pod pojmom „ljudski kapital” podrazumeva u konkretnoj kvantifikativnoj ili nekoj drugoj praksi.

Specifičan i antagonistički karakter „spajanja” „nauke” i „proizvodnje” u kapitalizmu ispoljava se u izvesnim protivrečnostima, koje kapital nastoji da na svoj način prevaziđe. Na primer — razvijanjem novih grana podele rada. Tako smo svedoci cvetanja preduzeća za „razvoj” ili za „engineering”, „servisnih društava”, koja su se specijalizovala za „uvođenje” naučnih rezultata u proiz-

⁵⁰ Karl Marx, „Oeuvres, Pléiade”, t. II, str. 385.

vodnju. To ne ukida međusobnu odvojenost „nauke” i „proizvodnje”, koja je inherentna kapitalističkom načinu proizvodnje, već je reprodukuje u specifičnim oblicima. Zato se moramo pitati da li je stalno povećavanje troškova „istraživanja” u meri u kojoj oni izražavaju porast troškova „razvitka” pokazatelj produblivanja te odvojenosti.⁵¹

Najzad treba reći da kapital pretvara nauku u „proizvodnu snagu” samo u veoma specifičnim modalitetima.⁵² Otuda se ovo pretvaranje „nauke” u proizvodnu snagu ne može smatrati kao elemenat konstituisanja „materijalne osnove komunizma”. Socijalističko pretvaranje „nauke” u proizvodnu snagu pretpostavlja ukidanje kapitalističkog odvajanja „nauke” od proizvođača, prisvajanje nauke od strane proizvođača, što znači i ukidanje „nauke” kao takve. Ovo može biti rezultat samo veoma dugog procesa i žestoke klasne borbe, koju je unekoliko obeležilo iskustvo velike kineske proleterske kulturne revolucije.

Prema tome, tvrditi da je u nekoj socijalističkoj zemlji nauka postala ili da će postati „neposredna proizvodna snaga” usled objektivnog razvitka same nauke ili razvitka proizvodnih snaga u njihovoj celokupnosti i usled raskidanja „okova” koje su za ovaj razvitak predstavljali kapitalistički odnosi proizvodnje, znači u zakamufliiranom vidu održavati kapitalističke odnose, koji odvajaju „nauku” od proizvođača, i odnose dominacije koje implicira ovo odvajanje.

IV. O nekim savremenim kritikama revizionizma

Zanemarivanje političkih, tj. klasnih pozicija u tretiranju ove problematike proizvodnih snaga po našem mišljenju dosad nije rezultiralo u produbljenu kritiku same ove problematike.⁵³

⁵¹ Analognu pojavu vidimo u sasvim drukčijem domenu — u domenu odnosi proizvodnje — potrošnja. Kapital pokušava da radikalnu podvojenost između proizvodnje i potrošnje (proizvodne, a naročito individualne potrošnje), podvojenost koja je inherentna kapitalističkom načinu proizvodnje, prevaziđe razvijanjem novih grana podele rada: marketinga, reklamiranja itd. Razvijanje ovih delatnosti ne ukida već reprodukuje i produbljuje međusobnu odvojenost proizvodnje i potrošnje.

⁵² Drugim rečima, on „nauku”, u sasvim određenom smislu reći, pretvara u elemenat sistema kapitalističkih proizvodnih snaga.

⁵³ Mi ovde, razume se, apstrahujemo kritike koje se situiraju izvan područja Marxove teorije.

Najobičnija pozicija sastoji se u prenošenju akcenta s proizvodnih snaga na odnose proizvodnje uz čuvanje iste problematike i istih formulacija. Tu poziciju je usvojio, na primer, i Staljin, što je pokazao kad je 1952. godine istupio protiv Jarošenkovih tehnodemokratskih devijacija. Jarošenko je, naime, već bio dospelo dotle da je komunizam definisao kao „najviši oblik racionalne organizacije proizvodnih snaga”.⁵⁴ Jarošenkova greška u teorijskom smislu sastoji se, po Staljinovom mišljenju, u tome što on „do ekstrema ističe ulogu proizvodnih snaga i isto toliko umanjuje ulogu odnosa proizvodnje, da bi najzad zaključio da u socijalizmu odnosi proizvodnje čine deo proizvodnih snaga”, ili čak ulogu odnosa proizvodnje sveo na „negativnu ulogu, ulogu faktora koji ometa razvitak proizvodnih snaga”.⁵⁵ Staljinova rektifikacija se sastoji u njegovom tvrđenju da odnosi proizvodnje uvek igraju značajnu ulogu i da u izvesnim istorijskim periodima mogu ne „zaostajati” za proizvodnim snagama već im „prethoditi” i tako vršiti ulogu stimulusa, a ne kočnice.⁵⁶ Takav kontranapad koji je vođen na samom terenu protivnika (na terenu „modela” prethoditi — zaostajati, stimulus — kočnica) nije mogao doprineti eliminisanju ideologije čiji je glasnogovornik bio Jarošenko.

U stvari, prosto preokretanje obrasca „prethoditi — zaostajati” nije dopuštalo analizu procesa preko kojih su „odnosi proizvodnje” mogli vršiti ulogu „stimulusa” u razvitku proizvodnih snaga; štaviše, preokretanje ovog obrasca doprinelo je mistifikovanju ovih procesa, prikriivanju problema nastavljanja klasne borbe pod diktatorom proletarijata.⁵⁷

Uostalom, nekoliko godina kasnije ovaj obrazac, u kojem odnosi proizvodnje zauzimaju mesto „ispred” proizvodnih snaga, koristili su u Kini predstavnici revizionističke linije da bi opravdali strategiju ubrzanog razvijanja proizvodnih snaga i „pauzu” u menjanju odnosa proizvodnje. (Suprotno tome, kao što ćemo videti, oni koji su zastupali revolucionarnu liniju bili su pobuđeni da brane tezu da proizvodne snage zauzimaju mesto „is-

⁵⁴ J. Staline, „Des erreurs du camarade L. Jarošenko”, u: *Les problèmes économiques du socialisme en URSS*, Paris, Ed. sociales, 1952, str. 62.

⁵⁵ Isto str. 63.

⁵⁶ Isto, str. 66.

⁵⁷ Ovde nije mesto za analizu uzroka preokretanja ovog obrasca u određenoj istorijskoj konjunkturi. Što se tiče Sovjetskog Saveza, upućujemo na delo Ch. Bettelheima *Les luttes de classes en URSS*, Paris, Seuil/Maspero.

pred” odnosa proizvodnje, ali ovoj tezi nisu dali neko sasvim drukčije značenje.)

Izgleda da perturbacije ovog obrasca „prestizanje — zaostajanje” pokazuju da on ne označava adekvatno probleme koje treba analizirati i da se kao takav mora podvrći kritici.

Začuđuje činjenica da onaj široki pokret praktične kritike revizionističkih teza, kakav je bila velika kineska proleterska kulturna revolucija, nije na teorijskom planu doveo u pitanje formulacije u kojima se ispoljava revizionistička problematika proizvodnih snaga i njihovog artikulanja s odnosima proizvodnje.⁵⁸ Oni koji se pred celim svetom pozivaju na marksizam-lenjinizam izgleda da uopšte nisu dovodili u sumnju te formulacije.

U okviru borbe između dva „puta” neki kineski autori su analizirali „protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje”, koja predstavlja „fundamentalnu” protivrečnost, kako naglašavaju kineski kritičari u skladu s tekstom Mao Ce-tunga *O protivrečnosti*. Iako izjavljuju da u određenim uslovima odnosi proizvodnje „mogu igrati glavnu, odlučujuću ulogu”, ovi kritičari ipak podvlače da je „promena odnosa proizvodnje uvek bila rezultat izvesnog razvitka proizvodnih snaga”.

Drugim rečima, glavni aspekt odnosa između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje jeste „protivrečnost”, a ne „harmonija”. Ova protivrečnost se manifestuje naročito u činjenici da se odnosi proizvodnje, koji su „stabilniji”, moraju stalno prilagođavati proizvodnim snagama, koje su po svojoj prirodi krajnje pokretljive. Ova stabilnost odnosa proizvodnje, koja se pokazuje kad se

⁵⁸ Zapažanja koja slede nužno su ograničena jer se oslanjaju samo na one kineske tekstove koji su prevedeni na francuski jezik ili na radove iz druge ruke. Konsultovali smo sledeće tekstove: *Pékin Information*, br. 44 i 45 (1966), 37 (1967), 30 (1969), br. od novembra 1969, 38 (1971), 31 (1971) i 41 (1973); navodi su uzeti iz br. 31 (1971); Stuart R. Schram, ed., *Authority, Participation and Cultural Change in China*, London, Cambridge University Press, 1973 (posebno prilog J. Graya „The Two Roads: Alternative Strategies of Social Change and Economic Growth in China”, str. 109—159); E. L. Wheelwright and B. McFarlane, *The Chinese Road to Socialism*, New York, Monthly Review Press, 1970.

Uostalom, ova zapažanja ne pretenduju na iscrpnu analizu pouka koje pruža klasna borba u Kini, borba koja je dobila posebnu širinu i poseban značaj u toku velike kineske proleterske kulturne revolucije. Najzad, nismo imali nameru da u okviru ovog rada objašnjavamo razmimoilaženja između jedne pravilne politike i neadekvatne opšte analize, iako bi takvo objašnjenje rasvetlilo — što je krajnje važno — evoluciju kineske društvene formacije.

oni dovode u relaciju s proizvodnim snagama, predstavlja „nesavršenost“, koja može imati za posledicu blokiranje razvitka proizvodnih snaga. Ova nesavršenost, koja u stvari znači „zaostajanje“, mora biti korigovana. Ta korekcija ili, tačnije, to usavršavanje vrši se prvenstveno u domenima ideologije i politike. Drukčije rečeno, u ova dva domena mora se nastaviti klasna borba, iako je u pravnom smislu privatna svojina postala socijalistička. U kineskim uslovima ta borba ima za cilj konsolidaciju i jačanje diktature proletarijata.

Da bi se ovo tvrđenje potpuno uskladilo s opštom tezom po kojoj proizvodne snage u svom razvitku prestižu odnose proizvodnje, radnička klasa, „avangardna klasa“, mora se prikazivati kao predstavnik novih proizvodnih snaga, koje se bore protiv „zastarelih“ odnosa proizvodnje, čiji su predstavnici „eksploatatorske klase“.⁵⁹ Na taj način ne pravi se razlika između nužnosti potpunog komandovanja radničke klase i istorijske nužnosti prilagođavanja — ako se držimo iste sheme „prestizati-zaostajati“, proizvodnim snagama, nužnosti njihovog hvatanja koraka s proizvodnim snagama. Idući malo dalje u svojoj analizi, kineski kritičari takođe tvrde da je radnička klasa „ne samo predstavnik“ proizvodnih snaga već i glavna i najvažnija proizvodna snaga. Razvijajući ovo gledište u pravcu sve veće generalizacije, kineski autori će dalje govoriti o „čovjeku“ kao „prvom faktoru“ proizvodnih snaga i taj čovekov primat će obrazlagati prvenstveno tvrđenjem da su „rezultati rada funkcija čovekove ideologije“, da se „proizvodnja razvija kad je čovekova ideologija revolucionarna“, a zatim konstatacijom da je i sama mašina proizvod ljudskog rada i da mašinu stavlja u pokret čovek.

Tako se ideološka borba, koja ima za cilj da preobrazi viziju radnikovog sveta, tesno povezuje s proizvodnjom. Ovo objašnjenje bi se moglo rezimirati u parolu „Praviti revoluciju i unapređivati proizvodnju“ (sedma teza velike kineske proleterske kulturne revolucije).

Teze kineskih kritičara, kako smo ih ovde ukratko izložili, otvaraju mnogobrojne probleme: „reakcionarna teorija proizvodnih snaga“ koju zastupa Liu Šao Ši uzima se ovde u obrnutom smislu; nema i ne može biti zaostajanja proizvodnih snaga za odnosima proizvodnje. Shvaćena bukvalno, ova teza takođe znači da proizvodne snage nije potrebno analizirati, već im jednostavno tre-

⁵⁹ „Continuation de la révolution ou restauration du capitalisme?“, *Pékin Information*, br. 31, 1971.

ba „skinuti katance“ iza kojih ih drže odnosi proizvodnje sprečavajući njihov dalji razvitak.

Da bi nijansirali ovo gledište, koje kao takvo ne dopušta da se više postavlja problem *specifičnog* karaktera ritma razvitka i prirode *socijalističkih* proizvodnih snaga, izvesni kritičari uopšteno govore da je mogućan uticaj odnosa proizvodnje na proizvodne snage.⁶⁰ Pogledajmo u čemu se u praksi ispoljava taj uticaj: A. Gilles, na primer, podvlači mehanicistički karakter revizionističkih analiza suprotnosti između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Međutim, kada sam analizira ovu suprotnost, Gilles je krajnje uzdržan i neodređen. Po njemu, to je „unutrašnja suprotnost kapitalističkog sistema“, to je „suprotnost koja je inherentna tendencijskim zakonima kapitalističkog načina proizvodnje“.⁶¹ Što se tiče dominacije odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama, ona se pokazuje samo u spoljašnjoj svrsi. Tako bi u kapitalističkom načinu proizvodnje mašina bila „sredstvo eksploatacije“, dok bi u socijalističkoj privredi postala „sredstvo uštede rada“.⁶²

Nedostaci ovih analiza proističu iz činjenice što one uvek daju kvantitativnu definiciju proizvodnih snaga, koja obuhvata radnike i mašine.⁶³ Takva definicija prisiljava Gillesa da o uticaju odnosa proizvodnje na proizvodne snage rasuđuje kao o svrsi, kao o različitoj korisnosti, da ne bi — što bi takođe bilo pogrešno — raspravljao o „socijalističkom“ ili „kapitalističkom“ karakteru mašine.

U istom domenu konkretne analize ove dominacije odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama M. A. Maccioci iznosi malo drukčije shvatanje, koje je, izgleda, bliže kineskim tezama. Ona kaže da se ova dominacija objašnjava, prvo, time što radna snaga ima primat u odnosu na tehnička sredstva i, drugo, što je ekonomika uvek podređena ideologiji. Da bi konkretno analizirala ovu dominaciju, M. A. Maccioci u procesu proizvodnje razli-

⁶⁰ A. Gilles *Le PCF, capitalisme d'Etat et technocratie avancée, Communisme*, br. 1, decembar 1972; M. A. Maccioci, *Réponse à La Nouvelle Critique, Tel Quel*, proleće 1972; B. Jobic, „La révolution culturelle et la critique de l'économisme, *Critiques de l'économie politique*, br. 7—8, april—septembar 1972.

⁶¹ A. Gilles, naved. delo, str. 27; ti zakoni su „tendencija proizvođenja radi proizvođenja“, razvijanje i neograničena modernizacija proizvodnje „radi prisvajanja što većeg viška vrednosti“. Ti zakoni dolaze u suprotnost s „odnosima prisvajanja, koji reprodukuju monopol kapitalističke klase na sredstva za proizvodnju i usko ograničavaju potrošnju od strane narodnih masa.“

⁶² A. Gilles, naved. delo, str. 26.

⁶³ Isto.

kuje, na jednoj strani, „tehničku bazu“, a na drugoj strani „oblike organizacije i podele rada“, koji bi nosili pečat odnosa proizvodnje i koji, prema tome, nisu proizvod tehnike. Takav pečat je, dakle, konkretan izraz primata odnosa proizvodnje.

Čini nam se da je ovaj argumenat nedovoljan pogotovu i zato što metaforu „pečat“ upotrebljavaju i revizionisti. U članku objavljenom u časopisu *La Nouvelle Critique*⁶⁴ u kojem se kritikuje gledište koje zastupa M. A. Macciochi, ovom „pečatu“ se daje značenje parcelizacije rada. Nužno, nepromenljivo jezgro jeste tehnika, čija je uloga u tome da doprinosi opštoj produktivnosti rada. Mi smo već videli kako je u izbornoj strategiji Komunističke partije Francuske ovo jezgro moglo dobiti dovoljno široku definiciju da je obuhvatilo celokupni proces proizvodnje.⁶⁵ U stvari, problem se ne sastoji u tome da se prizna ili ne prizna potreba postojanja „tehničke baze“, koja se može definisati šire ili uže. Problem takođe nije ni u tome da li je reč o „kapitalističkoj“ ili „socijalističkoj“ tehnici.

Što se tiče teze po kojoj bi parcelizacija rada, tj. negativna strana tehničke podele rada proisticala iz kapitalističkih odnosa proizvodnje, dok bi specijalizacija, koja povećava proizvodnost rada i koja zato predstavlja pozitivnu stranu te podele rada, proisticala iz objektivnog razvika proizvodnih snaga, mi smo već napomenuli da je ta teza tuđa Marxovom tretiranju ove problematike.⁶⁶

Inače, definicija proizvodnih snaga koja se sastoji u njihovom nabranjanju, dakle kvantitativna definicija koja se upotrebljava u analizama autora koji se pozivaju na marksizam-lenjinizam, stvara, isto tako, dvosmislenost u pogledu problema humanizma. Mi smo pokazali da se u ovim analizama dominacija politike nad ekonomijom često prikazuje kao posledica primata radne snage u odnosu na tehnička sredstva u procesu proizvodnje. Ovo gledište je prosto preokrenuto revizionističko gledište, po kome sredstva za rad uvek imaju odlučujuću ulogu. Ovo gledište se situira na istom teorijskom terenu kao i revizionističko shvatanje, naime na terenu opšte teoretizacije procesa rada i odnosa između njegovih elemenata. Kao takvo, ovo shvatanje vodi filozofiji antropološkog ili hu-

⁶⁴ A. Casanova — J. de Bonis, *De la Chine et des racines de la sinophilie occidentale*, navedeno izd. Vid. i: M. Decaillot, *Le Mode de production socialiste*, str. 67.

⁶⁵ Vid. napred.

⁶⁶ Vid. napred.

manističkog tipa, a ne analizi istorijskih uslova dominacije odnosa proizvodnje.⁶⁷

Opasnosti koje nosi u sebi antropološka, „humanistička“ definicija radne snage savršeno je prikazao F. Janossy u svojoj knjizi koju je posvetio analizi rasta kapitalističke i socijalističke privrede u zapadnim zemljama u posleratnom periodu.⁶⁸ Po njegovom mišljenju, osnovu progressa uopšte treba tražiti u kvalitativnoj promeni „radne snage“, ili, tačnije, u čoveku-graditelju i nosiocu-sejaču znanja, u „idealnom tipu“, koji u njegovoj analizi igra ulogu analognu ulozi koju kod Schumpetera igra preduzetnik-inovator.

Ne upuštajući se u dalja razmatranja dvosmislenosti i teškoća koje s gledišta marksističko-lenjinističkih teza nosi u sebi odražavanje problematike „prestizati-zaostajati“ i definicije proizvodnih snaga koja se sastoji u njihovom nabranjanju, u zaključku ovih zapažanja napominjemo da najbolju osnovu za ispitivanje problema dominacije odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama u uslovima socijalizma pruža praksa klasne borbe u Kini, posebno praksa velike kineske proleter-ske kulturne revolucije. Polazeći od te osnove, unemo nekoliko rektifikacija u teze koje su bile teorijski razvijane u toku te revolucije.

Što se tiče problema proizvodnje, poznato je da su velike borbe u Kini koje su počele 1950. godine⁶⁹ imale za cilj preobražaj poljoprivrede. Liu Šao Ši je jasno naglasio da je potrebno najpre mehanizovati poljoprivredu, a tek zatim sprovesti kolektivizaciju.⁷⁰ Ta mehanizacija poljoprivrede bi mogla imati oblike sovjetskih mašinsko-traktorskih stanica i vodila bi bogaćenju jednog dela kineskog seljaštva. Ta linija je bila odbačena 1958. godine i posle niza Mao Ce-tungovih direktiva koje su usvojene na konferenciji u Šeng Fuu, na kineskom selu je proglašen „veliki skok“.

Zahvaljujući kolektivizaciji i jačanju socijalističkih odnosa proizvodnje na selu, težište se moglo i moralo baciti na obezbeđenje poljoprivrednih sprava, koje je

⁶⁷ Vid. napred.

⁶⁸ F. Janossy, *La fin des miracles économiques*, Paris, Seuil, 1972.

⁶⁹ J. Gray, naved. delo, str. 142. i dalje. Vid. i: R. Baum, *Revolution and Reaction in Rural China: the Struggle between Two Roads during the Socialist Education Movement (1962—1966) and the Great Proletarian Cultural Revolution (1966—1968)*, ph. D., Berkeley, 1970.

⁷⁰ Dokumenti koje navodi J. Gray i posebno *Oeuvres choisies de Liou Chao Chi* objavljeni su u vreme velike kineske proleter-ske kulturne revolucije.

obuhvatilo mehanička, polumehanička i čak ručna oruđa i koje je povećalo produktivnost poljoprivrednog rada. Takođe je istaknuta potreba da svaka provincija, svaki okrug i svaki kolektiv koristi sopstvene izvore, posebno na području istraživanja i širenja tehničkih inovacija.

Iz ove masovne kampanje proistekao je pokret socijalističkog vaspitanja i naučnog eksperimentisanja. Treba podvući da „[...] uspostavljanje polusocijalističkih odnosa proizvodnje omogućava postepeno preobražavanje procesa rada i razvijanje potpuno novog tipa proizvodnih snaga, koji se može razvijati samo u krilu takvih odnosa proizvodnje”.⁷¹ Nije stvar u tome da se *ex nihilo* stvore „socijalističke” ili „kineske” mašine, već u tome da se na osnovi postojećih elemenata rada uspostavi drukčiji proces rada. Ovo se ne može ostvariti na primer u zanatskom radu, pomoću individualističke ideologije (zanatske tajne itd.), već pomoću kolektivističke ideologije.

Preduzumljivost, revolucionarni entuzijazam i inteligencija masa koje su se uključile u proizvodni rad omogućile su da se od dna do vrha razbije ono što se uzimalo kao „tehnička podela” rada, koja je samo izvrnut naziv podele rada na fizički i umni rad⁷², na izvršavanje i upravljanje, i da se dovedu u sumnju mnogi tzv. „tradicionalni” putevi za postizanje određenih tehničkih ili naučnih rezultata.

Ta klasna borba u proizvodnji (klasna borba barem na selu, na koju smo malopre podsetili) baca posebno svetlo na tezu velike kineske proleterske kulturne revolucije po kojoj „treba praviti revoluciju i unapređivati proizvodnju”. Tu nije reč o dva odvojena momenta zadatka masa, već je posredi jedinstven proces: revoluciju treba sprovesti i u proizvodnji. Pošto je osvojila vlast i stvorila sopstveni državni aparat, radnička klasa mora koristiti i jedno i drugo za afirmaciju i konsolidaciju svoje dominacije u oblasti proizvodnje. Ona treba da odbaci različite oblike procesa rada koje je preuzela od kapitalističkih odnosa proizvodnje, naime ideološke oblike kao što su „ekonomska i tehnička racionalnost”, znanje, kult nauke i praktičan oblik podele rada na fizički i intelektualni rad, na izvršavanje i upravljanje. Tako borba protiv ovog načina uspostavljanja hijerarhijske procesa rada postaje izraz političke nužnosti — zahteva klasne borbe, koja će ili usmeravati društvenu

⁷¹ „Idéologie et forces productives”, *Cahiers marxistes-léninistes*, 1967.

⁷² Za Komunističku partiju Francuske ovaj prevrat sasvim prirodno proističe iz „razvitka proizvodnih snaga” (vid. navedeni članak S. Laurenta, str. 32).

formaciju k socijalizmu ili će pasti u rizik da je (mirnim putem) vrati u kapitalizam.⁷³

U toj borbi najvažnije mesto se mora dati proleter-skoj ideologiji, koju je sistematizovao Mao Ce-tung.⁷⁴ U ovoj sistematizaciji postepeno zauzima mesto praktično poznavanje klasnih suprotnosti u Kini pa, dakle, i sredstava za njihovo rešavanje. U tome misao Mao Ce-tunga, za koju se može reći da nikad nije formulisala bilo koju tezu o ovakvoj ili onakvoj tehnici, za kinske mase takođe predstavlja proizvodnu snagu. Ovo tvrđenje dovodi u sumnju valjanost različitih kvantitativnih definicija proizvodnih snaga i različitih mehaničkih shema povezivanja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

2. STATUS POJMA PROIZVODNIH SNAGA U MARXOVOJ PROBLEMATICI. — OD PREDGOVORA IZ 1859. DO KAPITALA

I. „Predgovor” iz 1859.

Problematika koja proizvodne snage posmatra kao samostalan element, koji se u krajnjoj analizi ne može svesti na potpunu istorijsku odredbu, i koja u njihovom razvitku vidi pokretačku polugu istorije društva, oslanja se na dosta dugu tradiciju, u kojoj vidno mesto zauzima i izvestan broj tekstova samog Marxa.

Pored slavne formule: „Ručni mlin daje vam društvo s feudalnim gospodarima, parni mlin društvo s industrijskim kapitalistima”⁷⁵ — formule koja je direktno pobijena kasnijim analizama, koje će izvorima energije dati sekundarno mesto u procesu istorijskog razvitka — mislimo pre svega na *Predgovor iz 1859. godine*⁷⁶, metodološki tekst, u kojem Marx iznosi „opšti rezultat” svojih istraživanja. Taj rezultat mu je „poslužio kao putokaz”

⁷³ „Učvršćenje odnosa autoriteta i naređivanja između uprave i kvalifikovanih kadrova, stručnjaka i tehničara u fabrici, s jedne strane, i neposrednih proizvođača, s druge strane, stvorilo je osnovu na kojoj se razvio sovjetski revizionizam.” (Ch. Bettelheim, *Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine*, str. 86.)

⁷⁴ „Idéologie et forces productives”, navedeni članak, str. 52.

⁷⁵ Karl Marx, *Misère de la philosophie, Oeuvres*, Pléiade, t. I, str. 79. [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx—Friedrich Engels, *Dela*, Prosveta, Beograd, 1974, tom 7 (*Bijeda filozofije*), str. 105.]

⁷⁶ Vid.: Karl Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique*, Paris, Éd. sociales, 1957, str. 4. [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1969, str. 8—9.]

u njegovim studijama, koje su ga dovele do zaključka da se celokupno istorijsko kretanje svodi na razvitak proizvodnih snaga. U stvari, ne samo što „ljudi stupaju u [...] odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga“, već „na izvesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje“, koji se „od oblika razvijanja proizvodnih snaga pretvaraju u njihove okove“: „tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat cele ogromne nadgradnje.“ Najzad, „nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što se razviju sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva“.⁷⁷

S obzirom na to da je ovaj tekst pričinio štetu razvitku marksizma, izgleda nam da je neophodno ispitati njegov status, tj. situirati ga u isto vreme u odnosu na ono što mu je na putu Marxove misli prethodilo (što se često naziva „ranim radovima“) i na ono što mu je sledilo (tj. u prvom redu u odnosu na *Kapital*).

Što se tiče situiranja *Predgovora* u prvom slučaju, može se reći da on gotovo u istim terminima preuzima izlaganja koja sadrži *Nemačka ideologija*.

U ovom tekstu se „razvitak proizvodnih snaga“ označava kao razvitak suštinskih čovekovih snaga, kao „manifestacija samodelatnosti“ individue⁷⁸, ili, da se poslužimo formulacijom V. G. Marahova koju smo već naveli, kao „izraz čovekove slobode u odnosu na prinude prirode“. Kao takav, ovaj razvitak ne iziskuje objašnjenje: on je prva filozofska datost. Marx u *Nemačkoj ideologiji* najviše ističe da je „tražnja“ predstavljala pogonsku silu razvitka proizvodnih snaga.⁷⁹

Kad je u ovom tekstu reč o razvitku proizvodnih snaga, Marx govori o „oblicima opštenja“ ili o „načinima op-

⁷⁷ Isto, str. 5 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 9–10].

⁷⁸ Karl Marx—Friedrich Engels, *L'idéologie allemande*, Paris, Éd. sociales, 1968, str. 98. [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx—Friedrich Engels, *Dela*, Prosveta, Beograd, tom 6 (*Nemačka ideologija*), str. 62.] Vid. i: E. Balibar, „La Science du Capital“, *Le Centenaire du Capital*, Paris, Mouton, 1969.

⁷⁹ Karl Marx — Friedrich Engels, *L'idéologie allemande* (isto izd), str. 89 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 54]. Koliko se ekonomista na nivou ovog raspravljavanja ne bi moglo pozvati na Marxa?

štenja“, koji sačinjavaju „građansko društvo“⁸⁰ i koji funkcionišu čas kao „oblici razvitka“, čas kao „okovi“ progresa i koji ne podležu nikakvoj realnoj analizi. Sledeći navod dosta dobro rezimira Marxovo i Egelsovo shvatanje istorijskog kretanja iz godina 1845. i 1846:

„Dakle, po našem shvatanju, izvor svih kolizija u istoriji nalazi se u protivrečnosti između proizvodnih snaga i oblika opštenja.“⁸¹

„... Određeni uslovi pod kojima individue proizvode odgovaraju, dakle — sve dok se ne pojavi protivrečnost — njihovoj stvarnoj uslovljenosti, njihovom jednostranom postojanju, koje se kao jednostrano pokazuje tek zahvaljujući pojavi protivrečnosti i, prema tome, postoji samo za one koji dolaze kasnije. Tada se ovi uslovi javljaju kao slučajni okov, i svest o tome da oni predstavljaju okov pripisuje se onda i pređašnjem periodu.

Ti različiti uslovi, koji se najpre javljaju kao uslovi samodelatnosti, a kasnije kao njeni okovi, čine u celom istorijskom razvitku povezani niz oblika opštenja, čija se povezanost sastoji u tome što se na mesto ranijeg oblika, koji je postao okov, stavlja novi, koji odgovara razvijenijim proizvodnim snagama, a time i progresivnijem načinu samodelatnosti individua, oblik koji *à son tour* [sa svoje strane — prim. prev.] opet postaje okov i tada biva zamenjen drugim oblikom. Pošto ovi uslovi na svakom stupnju odgovaraju istovremenom razvitku proizvodnih snaga, njihova istorija je ujedno i istorija proizvodnih snaga, koje se razvijaju i koje preuzima svaka nova generacija, a time i istorija razvitka snaga samih individua.“⁸² (Podvukao A. D. M.)

Problematika kojom se Marx efektivno bavio u analizi kapitalističkog načina proizvodnje — što nas vodi u situiranje *Predgovora* iz 1859. godine u drugom od dva pomenuta slučaja — odlučno raskida s takvim shvatanjem i uvodi dva nova pojma:

a) Pojam *odnosâ proizvodnje*, koji, za razliku od pojmova „oblici opštenja“ i „građansko društvo“, omogućava naučnu analizu uslova proizvodnje. U vezi s ovim napominjemo da činjenica što se u *Predgovoru* iz 1859. godine umesto pojma „odnosi proizvodnje“ upotrebljava pojam „oblici opštenja“ znači samo razliku u terminologiji koja ne menja celovitost formulacije, iz čega proističe najveća dvosmislenost ovog fundamentalnog teksta, dvosmislenost koja je mogla poslužiti kao izgovor da se

⁸⁰ Isto, str. 65 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 35].

⁸¹ Isto, str. 91 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 56].

⁸² Isto, str. 98 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 62].

problematika *Kapitala* svodi na problematiku *Nemačke ideologije*.

b) Pojam *reprodukcije*, u čijem se svetlu materijalni i društveni uslovi proizvodnje pokazuju *ujedno* i kao uslovi i kao istorijski rezultat procesa proizvodnje⁸³ i na kojem se analiza procesa klasne borbe zasniva kao analiza objektivnog procesa. Ovaj pojam od odlučujućeg značaja u čuvenom *Predgovoru* se ne nalazi čak ni nominalno.

Prema tome, pred ovom dvostrukom „inovacijom“ iščezava prividna samostalnost „razvitka proizvodnih snaga“, što nameće potrebu da se dublje razmisli o statusu i definiciji ovoga pojma.

II. Dominacija odnosa proizvodnje nad proizvodnim snagama: Marxova analiza „industrijske revolucije“

Celokupnost tehničkih i društvenih prevrata koje istoričari obično nazivaju „industrijskom revolucijom“ u analizi koja je data u *Kapitalu* pokazuje se kao rezultat dominacije odnosa kapital-najamni rad nad procesom proizvodnje i reprodukcije, kao posledica onoga što Marx na drugom mestu⁸⁴ naziva „stvarnom potčinjenošću“ rada kapitalu. Kako piše Marx:

„Industrijski kapital je jedini način egzistencije kapitala gde funkcija kapitala nije samo prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška proizvoda nego ujedno i njegovu stvaranje. On je stoga uslov za kapitalistički karakter proizvodnje; njegova egzistencija uključuje postojanje klasne suprotnosti između kapitalista i najamnih radnika. U onoj meri u kojoj on *zavlađuje društvenom proizvodnjom revolucionišu se tehnička i društvena organizacija procesa rada, a time i ekonomsko-istorijski tip društva.*“⁸⁵ (Podvukao A. D. M.)

⁸³ Karl Marx, *Le Capital*, t. VIII, str. 197 [srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx, *Kapital*, Treći tom, Knjiga III, Prosveta, Beograd, 1972, str. 681]: „Kao i svi njegovi prethodnici, i kapitalistički proces proizvodnje vrši se pod određenim materijalnim uslovima, ali koji su u isti mah i nosioci određenih društvenih odnosa u koje individue stupaju u procesu reprodukcije svoga života. I ti uslovi i ovi odnosi s jedne strane su pretpostavke, a s druge rezultati i tvorevine kapitalističkog procesa proizvodnje; on ih proizvodi i reprodukuje.“

⁸⁴ Karl Marx, „Matériaux pour l'économie“, *Oeuvres*, Pléiade, t. II, str. 365. i dalje.

⁸⁵ Karl Marx, *Le Capital*, t. IV, str. 53. [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx, *Kapital*, Drugi tom, Knjiga II, Prosveta, Beograd, 1971, str. 54—55.]

Iako su Marxove analize ove materije danas bolje poznate — zahvaljujući naročito radovima E. Balibara i Ch. Bettelheima⁸⁶, ne izgleda nam da je suviše podsetiti na to koji su glavni *momenti* onoga što ćemo provizorno nazvati preobražajem proizvodnih snaga pod dominacijom kapitalističkih odnosa proizvodnje pre nego što iz toga izvučemo neka prva zapažanja.

Govorimo o „momentima“, a ne o „etapama“ ili „stupnjevima“ radi toga da bismo naglasili da proces preobražaja proizvodnih snaga nije proces koji je ograničen mestom i vremenom, već proces koji se neprekidno obnavlja u toku razvitka kapitalizma. Kao takav, taj proces nema druge „svrhe“ osim održavanja samog kapitalističkog načina proizvodnje. Drugim rečima, Marxova analiza se ne svodi na analizu jedne „istorijske faze“ (faze „industrijske revolucije“ 18. i 19. veka), već uopšte daje karakteristike tendencijâ preobražaja proizvodnih snaga pod dominacijom kapitalističkih odnosa proizvodnje. Zato je ova analiza i do danas sačuvala sav svoj značaj.

Kad kapital zavлада procesom proizvodnje, prvi njegov čin se sastoji u tome da sakupi veliki broj radnika na jednom mestu pod jedinstvenom komandom⁸⁷, da izolovane radnike (kao što su radnici koji rade kod kuće, a koji su formalno potčinjeni kapitalu) zameni kolektivnim radnikom. Tako stvorena *kooperacija* pod dominacijom kapitalističkih odnosa proizvodnje od prvog trenutka dobija specifične karakteristike: funkcije koordinacije i organizacije rada odmah se *odvajaju* od tog kolektivnog radnika i u obliku despotske vlasti *koncentrišu* u rukama kapitaliste ili njegovih opunomoćenika. Ove karakteristike su fundamentalne karakteristike „kapitalističkog podružljavanja proizvodnih snaga“; nalazimo ih u svim momentima razvitka ovog načina proizvodnje. Inače kooperacija odmah predstavlja novu proizvodnu snagu.⁸⁸

Važno je ovde istaći da se ovaj prvi momenat preobražaja proizvodnih snaga pod dominacijom kapitalističkog odnosa tiče oblika organizacije procesa rada i da ga ne prati nikakva znatnija promena prirode sredstava za

⁸⁶ Vid. naročito: E. Balibar, „Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique, u: *Lire, Le Capital*“, nav. izd., i: Ch. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, nav. izd.

⁸⁷ *Le Capital*, t. II, str. 16 [u srpskohrv. izd. navedenom u nap. 15, 289]: „Dejstvovanje većeg broja radnika u isto vreme i u istom prostoru (ili, ako se hoće, na istom polju rada) radi provođenja iste vrste robe, pod komandom istog kapitaliste, istorijski je i logički polazna tačka kapitalističke proizvodnje“.

⁸⁸ *Le Capital*, t. II, str. 19 [u srpskohrv. izd. navedenom u nap. 15, str. 292].

proizvodnju — sredstava za rad i izvora energije. Ipak ovom preobražaju Marx pridaje presudan značaj i ovu „prostu kooperaciju“ kvalifikuje kao „osnovni oblik kapitalističke proizvodnje“, oblik „čiji se prosti vid javlja kao poseban oblik pored njenih razvijenih oblika“.⁸⁹

Iste napomene mogu se učiniti i u vezi s drugim momentom preobražaja proizvodnih snaga, momentom u kojem se s manufakturnom podelom rada pojavljuje i diferencijacija radnih zadataka u krilu kolektiva manufakturne radionice, diferencijacija koja rad „iz osnova revolucioniše i zaseca u sam koren individualne radne snage“⁹⁰, koja pojačava koncentraciju intelektualnih i kontrolnih funkcija u rukama agenata kapitala i najzad dovodi do promene oruđa za rad, tačnije — alata, uslovljavajući tako treći momenat, tj. pojavu mašine alatljike i korelativni razvitak novih pogonskih snaga, novih sirovi-
na itd.⁹¹

U celoj ovoj analizi se pokazuje da su oblici organizacije kolektivnog rada „odlučujuća karika“ u preobražaju sistema proizvodnih snaga u kapitalističkim odnosima proizvodnje. To Marx izričito naglašava kad kaže da su u celom manufakturnom periodu „mašine igrale onu sporednu ulogu koju im Adam Smith pripisuje pored podele rada“.⁹²

Treći momenat preobražaja sistema proizvodnih snaga pod dominacijom kapitalističkih odnosa proizvodnje jeste zamena alatke mašinom, a zatim automatskim sistemom mašina, koji definitivno odvajja proizvođača od svih materijalnih i duhovnih uslova procesa rada; ti uslovi se koncentrišu na strani kapitala u obliku stalnog kapitala, što omogućava proizvodno korišćenje rezultata naučne delatnosti pod kontrolom kapitaliste i njegovih agenata: „Ovde se celokupan proces posmatra objektivno, sam po sebi, i rastavlja se na faze koje ga sačinjavaju, a problem kako će se svaki delimični proces izvoditi i kako će se različiti delimični procesi povezati, rešava se tehničkom primenom mehanike, hemije itd.“⁹³ Otuda tehnički sastav kapitala teži da se poveća, proces kapitalističke akumulacije

postaje proces akumulacije stalnog kapitala i odeljak I postaje najvažniji odeljak društvenog procesa proizvodnje i reprodukcije.

Ovde polazna tačka revolucije u proizvodnim snagama nije više radna snaga, već *sredstvo za rad*.⁹⁴ Međutim, ovo nikako ne znači da „prelazak na krupnu industriju“ ima za polaznu tačku samostalan preobražaj sredstava za rad i tehnologije koja ili prati. Ovo jednostavno znači da u ovom momentu procesa sredstvo za rad postaje glavna meta revolucionisanja proizvodnih snaga. U stvari, ne samo što je razvitak mašinskog sistema uslovljen prethodnim prevratom organizacije procesa rada već se sam taj razvitak u Marxovoj analizi pokazuje kao vrhunac dominacije kapitalističkih odnosa proizvodnje nad procesom proizvodnje. Stalni kapital je „najadekvatniji oblik kapitala uopšte“: „U mašini, a još više u sistemu automatske mašinerije, sredstvo za rad se pretvara, sve do svoje upotrebne vrednosti i svoje fizičke prirode, u način egzistencije koji odgovara stalnom kapitalu i kapitalu uopšte.“⁹⁵ S mašinizacijom protivrečnost kapital—najamni rad i potčinjenost rada kapitalu postaju materijalni uslov procesa proizvodnje, kako Marx objašnjava u jednom tekstu u *Materijalima za ekonomiju*, iz kojega ćemo navesti duži izvod:

Pošto je podsetio na to da „ako se ovaj čisto formalan odnos — opšti oblik, koji je zajednički svim fazama razvitka kapitalističke proizvodnje — posmatra sam po sebi, proizlazi da sredstva za rad — sirovine, oruđa za rad, životna sredstva — nisu potčinjeni radniku, već da je radnik potčinjen njima“, Marx ukazuje da „s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje [...] ovaj odnos postaje još mnogo složeniji i prividno misteriozniji [...] Radniku se suprotstavljaju ne samo čisto materijalne stvari kao ‚kapital‘ nego i društveno već razvijeni oblici rada, kao što su kooperacija, manufaktura (podela rada) i fabrika (društveni rad organizovan na osnovi mašina), koje su oblici samog razvitka kapitala i koje su otuda proizvodne snage, u koje se uključuju nauka i prirodne sile [...]“; ovaj karakter postaje stvarniji ukoliko rad, koji se i sam menja pod dejstvom ovih oblika, postaje kao samostalna snaga do tog stepena nemoćan izvan svoje veze s kapitalom da gubi svoju samostalnu proizvodnu sposobnost; s druge strane, rad u njegovim samostalnim oblicima uništavaju i čine suvišnim uslovi koje

⁸⁹ *Le Capital*, t. II, str. 27 [isto srpskohrv. izd. str. 300].

⁹⁰ Isto, str. 49 [isto srpskohrv. izd. str. 321].

⁹¹ Isto, str. 61—62 [isto srpskohrv. izd. str. 332—333].

⁹² *Le Capital*, t. II, str. 39 [isto srpskohrv. izd., str. 311]. Vid. i str. 61 [u istom srpskohrv. izd. str. 332]: „Sama parna mašina, kakva je pronađena krajem 17. stoleća, za vreme manufakturnog perioda, i kakva je ostajala sve do osamdesetih godina 18. stoleća, nije izazvala industrijsku revoluciju.“

⁹³ *Le Capital*, t. II, str. 66 [isto srpskohrv. izd. str. 337].

⁹⁴ Isto, str. 58 [isto srpskohrv. izd., str. 329].

⁹⁵ Karl Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, Paris, Éd. Anthropos, 1969, t. II, str. 211.

stvora razvitak mašina ukoliko oni zavladaju radom na tehnološkom planu i preuzmu njegovu ulogu."⁹⁶

Čini nam se da Marx u ovom tekstu ističe dve teze, na koje ćemo se odmah osvrnuti. Prva teza govori o tome da se kapitalistički odnosi proizvodnje skrivaju iza prividno „tehničkog” odnosa, odnosa između proizvođača i mašine. U ovom smislu Marx je mogao reći nasuprot Proudhonu da treba kritikovati „fetišizam” mašina, a ne gledati u njima društvene odnose.⁹⁷ Po drugoj tezi „fetišizam” počiva na sasvim stvarnoj osnovi: na „podređenosti tehnici”, podređenosti koja je rezultat dominacije kapitala nad procesom proizvodnje.

Pošto su kooperacija i zatim razvitak mašinskog sistema istorijski rezultat uspostavljanja dominacije kapitala nad procesom proizvodnje, to znači da odnosi proizvodnje takođe određuju *razmer* proizvodnje. Tako Marx podvlači da pre svega stepen koncentracije kapitala određuje razmer proizvodnje: koncentracija kapitala rađa proizvodnju velikog obima, a ne obrnuto, iako proizvodnja u velikom razmeru kad je već ostvarena postaje „tehnička nužnost” za oplođavanje kapitala.⁹⁸ Isto tako, centralizacija kapitala ne predstavlja, kao što se često tvrdi⁹⁹, „prilagođavanje” odnosa proizvodnje „objektivnom” i sve većem podruštvljavanju proizvodnih snaga; ona je rezultat kapitalističke konkurencije i kredita i čini polaznu osnovu novih prevrata, novog proširivanja razmera proizvodnje, kao, na primer, u oblasti transporta.¹⁰⁰

Iako je reč o „sporednoj” pojavi, dodajmo da se, po Marxu, dominacija kapitalističkih odnosa proizvodnje ogleda sve do upotrebne vrednosti proizvoda: „Proizvodnja u velikim serijama, koja je svojstvena mašinskom sistemu, ukida svaki odnos proizvoda s neposrednom potrebom proizvođača pa, dakle, i neposrednu upotrebnu

⁹⁶ Karl Marx, „Matériaux pour l'économie” (1861—1865), *Oeuvres*, Paris, Ed. de la Pléiade, 1968, t. II, str. 384—385. Upor. i: *Le Capital*, t. II, str. 105 [u srpskohrv. izd. navedenom u nap. 15, str. 374—375]: „... ali ovo izvrtnje postaje tehnički opipljiva stvarnost tek s mašinom”, koja „tehnički potčinjava radnika jednoličnom hodu sredstava za rad...”

⁹⁷ Karl Marx, *Misère de la philosophie*, *Oeuvres*, Pléiade, t. I, str. 99 [u srpskohrv. izd. *Bijede filozofije* navedenom u nap. 75, str. 119].

⁹⁸ *Le Capital* t. III, str. 65 [isto srpskohrv. izd., str. 553].

⁹⁹ J.—P. Delilez, *Les Monopoles*, Paris, Éd. sociales, 1970, str. 13. i 95.

¹⁰⁰ *Le Capital*, t. III, str. 68. i 69. i t. IV, str. 215 [isto srpskohrv. izd., str. 340, i *Kapital*, Drugi tom, Knjiga II, Prosveta, Beograd, 1971, str. 199] (o razvitku građenja kuća u velikim razmerama).

vrednost. Oblik i uslovi proizvodnje nekog artikla iziskuju da on predstavlja prostu podlogu njegove razmenske vrednosti, u kojoj je njegova korisnost samo uslov.”¹⁰¹

Zaključke koji se mogu izvući iz analize „industrijske revolucije” potvrđuje i Marxovo gledište o problemu definicije *proizvodnog rada*. Ne ulazeći ovde u detalje zamršenog raspravljanja u kojem je već utrošeno mnogo mastila¹⁰², ističemo da Marx u *Teorijama o višku vrednosti* nedvosmisleno kritikuje definiciju proizvodnog rada koja se zasniva na materijalnoj sadržini delatnosti ili na materijalnom karakteru proizvoda, definiciju koje se držala većina ekonomista posle Smitha. Po Marxu, u naučnom definisanju proizvodnog rada ne može se polaziti „od materijalnih karakteristika rada (ni od prirode njegovog proizvoda niti od određenog svojstva rada kao konkretnog rada), nego od određenih društvenih oblika, društvenih odnosa proizvodnje u kojima se taj rad ostvaruje”.¹⁰³ Konkretno, u kapitalističkom načinu proizvodnje proizvodan je samo onaj rad koji se uključuje u proces oplođavanja kapitala. Iluzija — i „šansa” — onih ekonomista koji veruju da proizvodni rad mogu definisati kao rad koji proizvodi materijalna dobra prističe, po Marxu, iz činjenice što se u glavnim kapitalističkim društvenim formacijama sfera oplođavanja kapitala poklapa *grosso modo* sa sferom materijalne proizvodnje.¹⁰⁴

Isto gledište Marx zastupa i u *Kapitalu*, gde kaže da „opšta” definicija proizvodnog rada [...] nikako nije

¹⁰¹ Karl Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, navedeno izd., t. II, str. 213.

¹⁰² Vid. naročito: A. Berthoud, *Travail productif et productivité du travail chez les classiques et Marx*, Thèse Sciences Eco., Nanterre, 1973; I. Gouch, „Marx and productive labour”, *New Left Review*, br. 76, novembar—decembar 1972; M. Delaunay, „Réflexions sur le concept de production”, u istom časopisu; E. Ter-ray, „Proletaire, salarié, travailleur productif”, *Contradictions*, br. 2, 1972, i „Travailleurs productifs et improductifs, leur appartenance de classe”, *Contradictions*, br. 3, 1973; Nagles, „Réflexions sur le travail productif”, *Contradictions*, br. 5, 1974; *Critiques de l'économie politique*, br. 10, 1972.

¹⁰³ Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, London, Lawrence and Wishart, 1969, t. I, str. 157. [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, Prvi deo, Prosveta, Beograd, 1969, str. 102.] Vid.: Karl Marx, *Théories sur la plus-value*, Paris, Éd sociales, 1974, t. I, str. 167. i 464.

¹⁰⁴ Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, navedeno izd., t. I, str. 161 [navedeno srpskohrv. izd. str. 109]. Vid. i *Théories sur la plus-value*, isto izd., t. I, str. 171.

dovoljna za kapitalistički proces proizvodnje.¹⁰⁵ i da se vidovi proizvodnog rada menjaju s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje.¹⁰⁶

Diskusija, često konfuzna, koja se razvila posle izvesnog broja godina o tome da li je delatnost nekih „novih” društvenih slojeva (posebno inženjera, tehničara, upravljačko-administrativnog kadra, istraživača itd.) proizvodna ili neproizvodna imala je za cilj da doprinese rešenju dvaju praktičnih pitanja koja su usko povezana: a) da li ovi društveni slojevi „objektivno” sačinjavaju ili ne sačinjavaju deo radničke klase, i b) da li će ovi društveni slojevi i njihova delatnost „objektivno” biti potrebni i u socijalističkom društvu? Ako se držimo Marxovih gledišta, možemo reći da ova diskusija nema direktne veze s pitanjima na koja je želela da odgovori. U stvari: a) prelazak od pitanja „proizvodnog” karaktera delatnosti na pitanje „klasnog pripadništva” može imati značaja samo ako se vrši ekonomistička redukcija „klasnog položaja” na „klasno pripadništvo”. b) Što se tiče drugog pitanja, veza koja se uspostavlja (u kapitalističkom načinu proizvodnje) između „proizvodnog” karaktera neke delatnosti i objektivne potrebe da se ona zadrži i u socijalizmu pretpostavlja prihvatanje apstraktne i opšte definicije „proizvodnog rada”, upravo one definicije koju je Marx podvrgao kritici na gotovo dve stotine stranica u *Teorijama o višku vrednosti*.

To su, čini nam se, glavne analize u kojima se Marx bavi problematikom artikulacije proizvodne snage — odnosi proizvodnje, koja se znatno razlikuje od problematike koja je nagoveštena u čuvenom *Predgovoru*. Sada možemo pokušati da iz tih analiza izvučemo prvi niz zaključaka, koji se, recimo još jedanput, u suštini odnose na kapitalistički način proizvodnje i koji ne smeraju na skiciranje jedne „opšte teorije” artikulacije proizvodne snage—odnosi proizvodnje.

Prvi od tih zaključaka glasi da prirodu i tip razvitka proizvodnih snaga određuju vladajući odnosi proizvodnje i (na što ćemo se vratiti) klasna borba koju ti odnosi uslovljavaju.

Ova određujuća uloga odnosa proizvodnje obuhvata, u različitim stepenima, *celokupni* sistem proizvodnih snaga, a ne, na primer, ovaj ili onaj njihov „element” (podelu rada), uz izuzimanje nekog njihovog drugog „ele-

¹⁰⁵ *Le Capital*, t. I, str. 183, napomena 2. [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx, *Kapital*, Prvi tom, Knjiga prva, Prosveta, Beograd, 1970, str. 166, nap. 7.]

¹⁰⁶ Isto, t. II, str. 183 [isto srpskohrv. izd., str. 493.]

menta” („tehnike”). U vezi s ovim treba takođe istaći da u proizvodnim snagama nema dominantnog elementa po sebi. Ne može se reći ono što kaže, na primer, L. Althusser (Altise), držeći se pri tome dosta duge tradicije, tj. da iz Marxove analize procesa rada „proizlazi da sredstva za rad imaju dominantnu ulogu”, da ona, utvrđujući način dejstvovanja na spoljašnju prirodu koja se u ekonomskoj proizvodnji podvrgava procesu promena, određuju *način proizvodnje* [...] i u isto vreme fiksiraju stepen *produktivnosti* proizvodnog rada”, tako da bi „pojam načina proizvodnje” trebalo zasnivati na „kvalitativnim razlikama sredstava za rad, tj. na razlikama u njihovoj proizvodnosti”.¹⁰⁷ Ova ekonomistička teza se oslanja na Marxov tekst u kome se kaže: „Istu važnost koju za upoznavanje organizacije iščezlih životinjskih vrsta ima građa ostataka kostiju, imaju i ostaci sredstava za rad za ocenjivanje iščezlih ekonomskih društvenih formacija. [...] Sredstva za rad su ne samo merilo za stupnjeve razvitka čovekove radne snage već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi.”¹⁰⁸ Dakle, ovaj navod ukazuje, po našem mišljenju, na princip saznanja, a ne na princip dominacije sredstava za rad. Drugim rečima, uloga koja se *ovde* pripisuje sredstvima za rad vezuje se za način proizvodnje koji se posmatra preko njegovog materijalnog rezultata i koji podleže arheološkom istraživanju, a ne za način proizvodnje kao dominantan proces. U svakom slučaju, analiza proste kooperacije i manufakture pokazuje da problem prevlasti ovog ili onog „elementa” u krilu sistema proizvodnih snaga ne treba postavljati polazeći od analize procesa rada kao takvog, već polazeći od analize odnosa proizvodnje i određenih istorijskih uslova njihove reprodukcije.¹⁰⁹

Zatim, iz Marxovih analiza pre proizlazi da se odnosi proizvodnje „materijalizuju” „u” određen sistem proizvodnih snaga nego da spolja „dominiraju” nad proiz-

¹⁰⁷ L. Althusser, „L'objet du *Capital*”, *Lire*, *Le Capital*, navedeno izdanje, t. II, str. 43.

¹⁰⁸ *Le Capital*, t. I, str. 182—183 [isto srpskohrv. izd., str. 165].

¹⁰⁹ Ovaj problem dobija prvorazredan značaj onda kada treba znati u kojim uslovima neka društvena formacija u okviru prelaska u socijalizam može revolucionisati sistem proizvodnih snaga na osnovi postojećih sredstava za rad, tj. sredstava za rad čija se promena može sagledati samo u istorijskoj perspektivi. Poznato je da je kritika revizionističke teorije o odlučujućoj ulozi sredstava za rad bila jedna od glavnih tema velike kineske proleterske kulturne revolucije (vid., na primer, članak „Continuation de la révolution ou restauration du capitalisme?”, *Pékin Information*, br. 38, 1971, str. 11).

vodnim snagama. Stupanj ove „materijalizacije“ (koja se proteže na dug istorijski period) pokazatelj je stepena dominacije odnosa proizvodnje — pa, dakle, i stepena dominacije klase koja je nosilac tih odnosa — nad procesom proizvodnje.

Tako, sam kapital je „proizvodna snaga“, ali ne u smislu u kojem ga uzimaju ekonomske analize „proizvodnosti kapitala“ (analize koje se odnose na kapital kao celinu tehničkih sredstava proizvodnje i koje ovim sredstvima proizvodnje pripisuju sposobnost da proizvode profit), već kao materijalizovani produkcionni odnos. Po Marxu, „proizvodni“ karakter kapitala se situira na više nivoa:

Čim počne stvarno da „funkcioniše“ u proizvodnji — i nezavisno od svake promene sredstava za rad — kapital, s prostom kooperacijom koju implicira — stvara novu proizvodnu snagu.

Ova „nova proizvodna snaga“ nastaje ne samo otuda što kapital skuplja proizvođače u jedan radni kolektiv već isto tako i (u nerazdvojnoj vezi s tim) otuda što kapital uspostavlja nadzor nad radom, što se „brine“ o njegovoj regularnosti i intenzivnosti i, povrh toga, što je postao „prinudni odnos koji prisiljava radničku klasu da obavi više rada nego što uski krug njenih vlastitih životnih potreba propisuje“, pa zato on „kao proizvođač tuđe marljivosti, kao cedilac viška rada i eksploator radne snage natkriljuje energijom, neumerenošću i efektivnošću sve ranije sisteme proizvodnje koji su počivali na neposredno prinudnom radu.“¹¹⁰ Ukratko, kapitalistički produkcionni odnos funkcionise u procesu proizvodnje kao prinudno ceđenje viška rada: u tom smislu je ovde to izvlačenje viška rada direktno ekonomska, a ne vojna ili ideološka prinuda.

Kapitalistički produkcionni odnos učvršćuje svoj „proizvodni“ karakter i time što u sam proces proizvodnje uvodi kontrolu i nadzor nad uslovima korišćenja sredstava za proizvodnju, čije „trošenje“ od strane rad-

¹¹⁰ *Le Capital*, t. I, str. 303 [isto srpskohrv. izd. str. 279]. Ovaj dvostruki karakter kapitalističkog hijerarhijskog odnosa Marx naglašava i na drugom mestu kad kaže da je „rad starešinskog nadzora i upravljanja, ukoliko potiče iz antagonističkog karaktera kapitala i rada, iz vladavine kapitala nad radom [...] i u kapitalističkom sistemu neposredno i nerazdvojno prepleten s proizvodnim funkcijama, koje svaki kombinovani društveni rad nameće pojedinačnim individuama kao poseban rad“. (*Le Capital*, t. VII, str. 51. — Podvukao A. D. M.) [Srpskohrvatsko izdanje: Karl Marx, *Kapital*, Treći tom, Knjiga III, Prosveta, Beograd, 1972, str. 324.] Vid. i: „*Matériaux pour l'économie*“, *Oeuvres*, Pléiade, t. II, str. 386.

nika mora biti „racionalno“ i bez ikakvog „rasipanja“.¹¹¹ S razvitkom mašina prinudno ceđenje viška rada teži da se prikriva kontrolom proizvodnog trošenja sredstava za proizvodnju: ono prividno postaje čisto „tehnoška“ prinuda koju diktiraju priroda i ritam funkcionisanja sredstva za rad.¹¹²

Kapital je takođe „proizvodan“ kao ideološki odnos koji deluje u proizvodnji: u stvari, u kapitalističkom načinu proizvodnje „prinudno isisavanje viška rada“ razlikuje se od svih prekapitalističkih prinuda u tome što počiva na „iluziji slobode“ koja se daje proizvođačima.¹¹³

Marx postavlja jedan problem na izgled sasvim druge prirode kada na drugom mestu piše da je „kapital proizvodan po tome što apsorbuje, prisvaja (oličava) proizvodne snage društvenog rada i celokupne proizvodne snage društva, kao, na primer, nauku“.¹¹⁴ Ono što se ovde imalo u vidu jeste činjenica da u kapitalističkom načinu proizvodnje „izgleda“ da ceo razvitak proizvodnih snaga proističe iz kapitala, tako da nam se kapital prikazuje kao „proizvodan“ i čak kao jedino „proizvodan“. Na tom „fetišizmu kapitala“ zasnivaju se ekonomske teorije o „proizvodnosti kapitala“. Međutim, postavlja se pitanje: imamo li ovde posla s prostom „iluzijom“, koja bi se na teorijskom planu mogla razbiti dokazivanjem da je „proizvodnost kapitala“ u krajnjoj analizi samo rezultat buržoaskog prisvajanja „proizvodne snage rada“, a čije bi se iščezavanje na praktičnom planu moglo očekivati pod uslovom da se promeni režim svojine na sredstva za proizvodnju? Po našem mišljenju, stvar je mnogo složenija. Ukoliko ova „iluzija“ dobija, kako kaže Marx, *realan* karakter, tj. ukoliko potčinjenost najamnog rada kapitalu (produkcionni odnos) postaje tehnoški uslov procesa proizvodnje¹¹⁵, za obezbeđenje vlasti proizvođača nad procesom proizvodnje neće biti do-

¹¹¹ Karl Marx, *Un chapitre inédit du „Capital“*, Paris, UGE, 10/18, str. 134—135.

¹¹² *Le Capital*, t. II, str. 91. i dalje [u srpskohrv. prevodu: Karl Marx, *Kapital*, Prvi tom, Knjiga I, navedeno izd. str. 365. i dalje].

¹¹³ *Matériaux pour l'économie* navedeno izd. str. 375. i dalje. Ova „iluzija slobode“ zasniva se na sledećim činjenicama: najamnina su diferencirane (najamnina od komada, obezbeđena najamnina, nagrađivanje itd.); najamni radnik može da „bira“ svog eksploatora, može „slobodno“ da troši svoju najamninu kako nađe za potrebno itd.

¹¹⁴ *Matériaux pour l'économie*, navedeno izd., str. 386.

¹¹⁵ Vid. napred.

voljno razbijanje te „iluzije“: biće potrebna dugotrajna borba u cilju revolucionisanja toga procesa.

Iz ove konstatacije proizlaze dva važna zaključka. S jedne strane, ako je „sistem proizvodnih snaga“ materijalizacija antagonističkih odnosa proizvodnje (što je slučaj s kapitalističkim odnosima proizvodnje), sam taj sistem je protivrečan, razvija se na protivrečan način. To je, čini nam se, teza koju Marx ističe naročito u napred navedenom tekstu iz *Materijala za ekonomiju*.¹¹⁶

S druge strane, „proizvodne snage“ se ne mogu definisati kao „sloj“ društvene strukture (kao, recimo, njen donji sloj). Pojam proizvodnih snaga označava, kako je pisao Balibar¹¹⁷, „pripadajući deo“ analize; on u načelu označava društvene, ekonomske, ideološke i političke odnose u *meri* (koja je specifična za svaki način proizvodnje) u kojoj ti odnosi efikasno posreduju u društvenom prisvajanju prirode. Činjenica da se ti odnosi materijalizuju u sistem proizvodnih snaga ne znači da oni nestaju kao odnosi koji dejstvuju na drugim nivoima (na ideološkom i političkom nivou itd.)

Što se tiče samih *odnosa proizvodnje*, treba podvući da su oni odnosi proizvodnje u potpunom smislu reči tek od trenutka kad se materijalizuju u određen sistem proizvodnih snaga, tek od trenutka kad počnu „funkcionisati“ kao proizvodna snaga. Tako, sve dotle dok ne zavlada proizvodnjom, dok *stvarno* ne potčini rad, dok ne postane „industrijski“ kapital, „kapital“ ostaje prost odnos sfere optičaja, ekonomski i ideološki odnos, čija istorijska egzistencija daleko prethodi uspostavljanju kapitalističkog načina proizvodnje i koji u epohi prelaska u kapitalizam igra ulogu „matrice“ novih odnosa proizvodnje. Ali čim postane produkcionni odnos, kapital predstavlja proizvodnu snagu; više nije moguće odvajati i trebati, kao što bi se činilo s gomilicom sočiva, ono što „predstavlja proizvodne snage“ i ono što „predstavlja odnose proizvodnje“; samo bi analiza koja bi se zasnivala

¹¹⁶ Zbog tog protivrečnog karaktera razvitka proizvodnih snaga kapitalizma u izgradnji socijalizma ne može se postaviti zadatak da se proizvodne snage „oslobode“ njihovih „okova“ niti da se u kapitalističkom razvijanju proizvodnih snaga „izdvaja“ ono što je „pozitivno“ iz onoga što je „negativno“; naprotiv, izgradnja socijalizma mora obezbediti materijalizaciju novih odnosa proizvodnje u novi sistem proizvodnih snaga, što ima za pretpostavku dugotrajnu klasnu borbu.

¹¹⁷ E. Balibar, *Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique*, navedeno izd., str. 114.

na iskustvu borbe eksploatisane klase omogućila da se ustanovi *dvostruki* karakter *celine* protivrečnih odnosa koji upravljaju procesom proizvodnje i reprodukcije.¹¹⁸

Ovo takođe znači da kapitalistički odnosi proizvodnje nisu nepromenljiv entitet¹¹⁹; naprotiv, oni se transformišu u istoj meri u kojoj se razvija proces njihove materijalizacije; time se isto tako menjaju i uslovi klasne borbe. Ipak, ova promena ne može dovesti do ukidanja antagonističkog odnosa kapital — najamni rad zato što je ona, kako ćemo pokušati da pokažemo, uslov reprodukcovanja ovog odnosa.

Zapažanja koja smo napred izneli ne dopuštaju zaključak da je pojam „proizvodnih snaga“ pojam koji izlazi iz granica istorijskog materijalizma. Kao što smo rekli, ovaj pojam označava samosvojno dejstvo društvenih odnosa ukoliko se oni materijalizuju kao odnosi koji efikasno posreduju u društvenom prisvajanju prirode. Ovo dejstvo se manifestuje na svim nivoima procesa kapitalističke proizvodnje i reprodukcije i to u dvostrukom vidu: *a*) kao dejstvo maskiranja odnosa proizvodnje, koji se „skrivaju“ iza prividno „tehničkih“ odnosa, tj. odnosa koji nemaju nikakve istorijske odredbe, i *b*) kao dejstvo jačanja ovih odnosa proizvodnje, kao doprinos njihovoj reprodukciji i njihovom širenju. Navešćemo ovde samo nekoliko primera.

Stvarno potčinjavanje rada kapitalu implicira takvu promenu prirode radne snage koja je čini „tehnički“ nesposobnom da funkcioniše u procesu rada kojim ne vlada kapital¹²⁰; u isto vreme radnik ima utisak da ga eksploatiše mašina, a ne kapitalista.

U granicama koje smo napred definisali¹²¹, mašinska proizvodnja u velikom razmeru „stimuliše“ akumulaciju i centralizaciju kapitala, određujući „tehnički prag“ oplođavanja kapitala i obezbeđujući „ekonomsku nadmoć“

¹¹⁸ Ako pokušamo da konkretizujemo „odnose proizvodnje“ na taj način što ćemo, na primer, razlučiti različite tipove i stepene moći prisvajanja, odmah postaje očigledno da se ovde različite „moći“ ne mogu „klasifikovati“ u „proizvodne snage“ i odnose proizvodnje. Vid.: Ch. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, navedeno izd., str. 57. i dalje.

¹¹⁹ U Nagelsovom članku *Réflexions sur le travail productif („Contradictions“*, № 5, janvier—juin 1974) nalazimo (na str. 112—113) frapantan primer shvatanja da su odnosi proizvodnje nepromenljivi i da su samo proizvodne snage „dinamične“. Vid. i: *Traité marxiste d'économie*, navedeno izd., t. I, str. 181.

¹²⁰ *Matériaux pour l'économie*, navedeno izd., str. 385.

¹²¹ Vid. napred.

nost" krupnog kapitala nad malim¹²²; u isto vreme „eksprijacija kapitala od strane kapitala” pokriva se ve-
lom „tehničke racionalnosti krupne proizvodnje”.

Isto tako, tehnički argumenti i objektivno i subjektivno olakšavaju prodiranje kapitalističkih odnosa u sektore kojima oni još nisu zavladaali. To je pojava onog tipa koji Marx ističe kad ukazuje da je „na izvesnom stupnju svoga razvitka krupna industrija i u tehničkom pogledu dospela u sukob sa svojom zanatskom i manufakturnom podlogom [...] Prevrat u načinu proizvodnje jedne industrijske sfere izaziva prevrat i u drugoj”, kao što pokazuje primer pređenja i tkanja.¹²³

U svim slučajevima ovo samosvojno delovanje „razvitka proizvodnih snaga” ispoljava se u okviru koji je određen vladajućim odnosima proizvodnje. Ono ne vodi u pitanje fundamentalnu tezu o dominaciji odnosa proizvodnje.

III. Reprodukcijska klasna borba i razvitak proizvodnih snaga

Ovaj prvi niz zaključaka koje smo izvukli iz Marxove analize kapitalističkog načina proizvodnje a koji vodi opštem zaključku da odnosi proizvodnje dominiraju nad proizvodnim snagama, ili, što bi možda bilo tačnije, da se ti odnosi materijalizuju u određen sistem proizvodnih snaga, ipak ne izražava u potpunosti suštinu stvari i može se smatrati kao prva taza analize. U stvari, ako bismo se držali tog niza zaključaka ne bismo bili u stanju da odgovorimo na pitanje kako odnosi proizvodnje „dejtstvuju” na proizvodne snage ili kako se oni materi-

¹²² *Le Capital*, t. II, str. 49. i t. III, str. 67. [Nav. srpskohrvatsko izd.: Karl Marx, *Kapital*, Prvi tom, Knjiga I, IV odeljak, disperzivno, i VII odeljak, str. 555.] Još bi trebalo odrediti, kako sugerise Ch. Bettelheim (*Calcul économique et formes de propriété*, navedeno izd., str. 74), u kojoj meri ova „nadmoćnost” nije proizvod kapitalističkih odnosa proizvodnje. S obzirom na to, „ekonomska nadmoćnost” krupnog kapitalističkog preduzeća nad malim preduzećem ne pokazuje se kao nadmoć usled razdvajanja kapitala i modaliteta njihovog sukobljavanja, tj. njihovog razdvajanja i sučeljavanja u okviru specifičnih odnosa proizvodnje.

¹²³ *Le Capital*, t. II, str. 69 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 339]. U istom smislu može se govoriti o „ulozi tehnološkog terorizma” koju hemijska i mašinska industrija vrše u poljoprivredi i ulozi koju vrši „transfer tehnologije” u širenju kapitalističkih odnosa proizvodnje u zemljama pod imperijalističkom dominacijom.

jalizuju u sistem proizvodnih snaga, osim da pribegnemo misterioznom „strukturalnom dejstvu”, što bi nas odvelo problematici koja nije Marxova.

Već smo u vezi s *Predgovorom* iz 1859. godine napomenuli da je u njemu ostala u senci jedna od bitnih karakteristika „metoda” kojim se služio Marx u analizi kapitalističkog načina proizvodnje: u toj analizi način proizvodnje se ne posmatra kao rezultat; već kao protivrečan proces, tačnije — kao proces *reprodukcije*, tako da se materijalni i društveni uslovi proizvodnje pokazuju ujedno kao prethodni uslovi i kao stalno obnavljani rezultat procesa proizvodnje.

Kako je pojam „reprodukcije” pojam koji je ušao u modu, možda nije beskorisno ukratko podsetiti na to kako on funkcioniše u Marxovoj problematici.¹²⁴ U osnovi, proces reprodukcije kod Marxa nije proces reprodukcovanja materijalnih elemenata proizvodnje, već proces reprodukcovanja društvenih uslova proizvodnje, odnosa proizvodnje.¹²⁵ „Prema tome, kapitalistički proces proizvodnje, posmatran u svojoj povezanosti ili kao proces reprodukcije, ne proizvodi samo robu, samo višak vrednosti, on proizvodi i reprodukuje sam kapitalistički odnos: na jednoj strani kapitalistu, na drugoj najamnog radnika.”¹²⁶ U belešci uz ovaj pasus Marx navodi sledeću rečenicu iz svog spisa *Najamni rad i kapital*: „Kapital pretpostavlja najamni rad, a najamni rad pretpostavlja kapital. Oni se uzajamno uslovljavaju; oni se uzajamno stvaraju.”

Zato čuvene „sheme reprodukcije” u II tomu *Kapitala* ne sadrže suštinu analize procesa reprodukcije (koja je razvijena u I tomu i koja se u shemama *pretpostavlja*¹²⁷); one imaju za cilj samo da pokažu koje protivrečnosti nastaju iz činjenice da je reprodukcija takođe reprodukcija materijalnih elemenata proizvodnje (kako njihovih upotrebnih vrednosti tako i vrednosti), što implicira analizu procesa obrta kapitala, — i kako se te protivrečnosti prevazilaze.¹²⁸

¹²⁴ Vid. o tome: Ch. Bettelheim, Preface à A. M. Laulagnet, *Les schémas de la reproduction du capital chez Marx*, navedeno izd.

¹²⁵ *Le Capital*, t. IV, str. 8—9 [u navedenom srpskohrv. izd. str. 499].

¹²⁶ Isto, t. III, str. 20 [u istom srpskohrv. izd. str. 510].

¹²⁷ Marx je u ovome sasvim izričan: vid. *Le Capital*, t. V, str. 9. [Srpskohrvatsko izd.: Karl Marx, *Kapital*, Prvi tom, Knjiga I, Prosveta, Beograd, 1970, str. 516.]

¹²⁸ Zaboravljanje ovog ograničenog predmeta „shema” dovelo je do ponovnog tumačenja Marxove problematike na način tradicionalnog međusobnog suprotstavljanja statike i dinamike,

Ako je proces reprodukcije u osnovi proces reprodukcije odnosa proizvodnje, problem artikulacije (tj. jedinstva i razlike) procesa reprodukcije i procesa klasne borbe moramo postavljati na nov način. Što se nas tiče, iznosimo tezu koja nam izgleda fundamentalna: u kapitalističkom načinu proizvodnje reprodukcija odnosa proizvodnje vrši se uglavnom posredstvom klasne borbe u proizvodnji, klasne borbe u kojoj kapitalistička buržoazija igra dominantnu ulogu, i koja se ispoljava u neprekidnom preobražavanju „tehničke i društvene organizacije procesa rada”, tj. u stalnom revolucionisanju proizvodnih snaga. Ovdje se ponovo srećemo s jednom tezom iz *Manifesta Komunističke partije* po kojoj buržoazija, za razliku od svih eksploatorskih klasa koje su joj prethodile, ima „revolucionarnu osnovu” i čija vladavina počiva na neprekidnim prevratima načina proizvodnje.¹²⁹ Ova teza znači:

a) da je klasna borba u proizvodnji pokretač „razvitka proizvodnih snaga” u kapitalističkom načinu proizvodnje¹³⁰;

b) da prevrat u tehničkim uslovima i društvenoj organizaciji rada predstavlja odlučujući momenat reprodukcije kapitalističkih odnosa.

Sada treba ovo dvostruko tvrđenje da dokažemo, da ga preciziramo i da iz njega izvučemo zaključke. Pokušaćemo da to učinimo pomoću analize procesa *obezvređivanja radne snage* i procesâ koji od njega zavise.

Pre toga ćemo letimično razmotriti neke implikacije prethodnih teza, implikacije koje se odnose na razumevanje pojmova „proizvodne snage”, „nivo” ili „stupanj razvitka” proizvodnih snaga i „protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje”.

sinhronije i dijahronije, reprodukcije i transformacije. Vid.: E. Balibar, *Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique*, navedeno izd. Zato sneme reprodukcije takođe ne mogu služiti kao osnova za opštu teoriju funkcionisanja kapitalističke privrede, a još manje kao orijentaciono sredstvo za funkcionisanje privrede u prelaznom periodu. Vid.: M. Dowidar, *Les schémas de reproduction et la méthodologie de la planification socialiste*, Alger, Éd. Tiers Monde, 1964.

¹²⁹ Karl Marx—Friedrich Engels, *Manifeste communiste*. Paris, Éd. sociales, 1963, str. 25. [Srpskohrvatsko izd.: Karl Marks—Fridrih Engels, „Izabrana dela u dva toma”, Kultura, Beograd, 1949, tom I (*Manifest Komunističke partije*), str. 18.]

¹³⁰ A ne ekonomska klasna borba.

¹³¹ E. Balibar, *Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique*, navedeno izd., str. 95. Samo definicija ovog tipa stvarno omogućava da se shvati odlučujuća uloga, a pogotovu materijalizacija odnosa proizvodnje u proizvodne snage.

IV. Proizvodne snage, nivo ili stupanj razvitka proizvodnih snaga, protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje

S obzirom na sve ovo što smo izložili, možemo reći da pojmu „proizvodne snage” najviše odgovara definicija koju je dao E. Balibar po kojoj su proizvodne snage „odnos stvarnog prisvajanja”,¹³¹ Ali se ova definicija može prihvatiti samo pod uslovom da se precizira:

a) da ovaj „odnos” nije „struktura” koja se artikulise s nekom drugom „strukturom” (strukturom odnosa proizvodnje), već da on označava odnose proizvodnje kao odnose koji se materijalizuju kao odnosi prisvajanja „prirode”;

b) da se ovaj odnos ne svodi na prost odnos međusobnog „razdvajanja” proizvođača, sredstava za rad i predmeta rada u krilu procesa rada (uostalom, bilo bi tačnije ako bi se govorilo o „potčinjavanju” nego o „razdvajanju”), već da on obuhvata složenu celinu odnosa u krilu procesa proizvodnje i reprodukcije (pa i tip artikulacije između proizvodnih jedinica, modalitete podele rada u društvu i podele rada u procesu rada itd.¹³²);

c) da pojam „proizvodne snage” ne obuhvata samo celinu „odnosa” (stvarnog prisvajanja), već isto tako i materijalni način egzistencije agenata i predmeta koje ovi odnosi stavljaju u pokret (upor. ono što je napred rečeno u vezi sa stalnim kapitalom).

Može se postaviti pitanje da li gornja definicija izostavlja osnovnu dimenziju pojma proizvodnih snaga, dimenziju koja se izražava u pojmu „nivo” ili „stupanj razvitka” proizvodnih snaga, naime misao o „odnosu snaga” energetskog tipa između društva i prirode, o odnosu snaga čija bi se evolucija mogla utvrđivati u različitim etapama istorijskog kretanja i koji bi sačinjavao krajnju osnovu famoznog „razumna istorije”.¹³³

Ako je problematika kojom se bavio Marx u analizi kapitalističkog načina proizvodnje problematika koju smo pokušali da iznesemo, onda, u najmanju ruku, možemo reći sledeće: čim neki način proizvodnje odredi specifičan tip razvitka proizvodnih snaga, pojmovi „nivo”

¹³² Analizu ove složene celine odnosa vid. u: Ch. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, navedeno izd.

¹³³ Tu ideju Marx nije izrazio samo u *Predgovoru* iz 1859; vid., na primer *Le Capital*, t. I, str. 91 [isto srpskohrv. izd. I toma *Kapitala*, str. 80], gde Marx govori o „niskom stupnju razvitka proizvodnih snaga rada” koji „karakterise” (!) društva antičkog sveta.

ili „stupanj” razvitka proizvodnih snaga ne mogu dobiti nikakav opšti „operativni” karakter zato što ne postoji univerzalna skala merenja razvitka.

Ako se, na primer, stupanj razvitka proizvodnih snaga određuje stupnjem razvitka „proizvodnosti rada” ili stupnjem „podruštvljavanja proizvodnih snaga” — koji se može korigovati pomoću tabele koja bi prikazivala evoluciju „tehničkih koeficijenata” razmene između industrijskih grana¹³⁴, — problem bi ostao nerešen pošto ne postoji ni razvitak „proizvodnosti rada” po sebi (treba definisati i „rad” i „proizvod”), niti „podruštvljavanje proizvodnih snaga” koje bi se moglo definisati po sebi pa, dakle i neposredno meriti.

U ovom pogledu frapantna je konstatacija da Marx svaki put kad pokušava da odredi „merilo” razvitka proizvodne snage rada ne određuje univerzalno merilo, već merilo koje se odnosi na neki istorijski determinisan način proizvodnje. Tako, Marx primećuje da u „starim oblicima proizvodnje” sam „porast stanovništva [...] rezimira u sebi razvitak svih proizvodnih snaga”.¹³⁵ U kapitalističkom načinu proizvodnje „proizvodna snaga društva meri se stalnim kapitalom, koji je njena materijalizacija”¹³⁶; stalni kapital predstavlja „merilo” razvitka proizvodne snage rada.¹³⁷ Najzad, Marx ističe ideju da će u komunističkom načinu proizvodnje mera društvenog bogatstva biti „slobodno vreme”.¹³⁸

¹³⁴ Vid.: Ch. Bettelheim, „Les cadres socio-économiques et l'organisation de la planification sociale, *La transition vers l'économie socialiste*, Paris, Maspero, 1968, str. 49, gde se „stepen podruštvljenosti proizvodnih snaga određuje evolucijom koeficijenata imputa granâ i koeficijenata proizvodne upotrebe produkata bez postavljanja problema specifičnih razlika između kapitalističkog i socijalističkog podruštvljavanja proizvodnih snaga. Ovo svoje gledište Ch. Bettelheim je kritikovao u radu *Calcul économique et formes de propriété*, navedeno izd., str. 67. i dalje.

Sovjetski autori na tradicionalan način prave razliku između „stupnja razvitka” proizvodnih snaga i njihovog „karaktera”; ali ova razlika je privid, pošto je „karakter” proizvodnih snaga, tj. „njihov više ili manje društveni karakter”, samo drugi naziv za stupanj njihovog razvitka: „karakter” proizvodnih snaga uzima se za neposredno merilo stupnja njihovog razvitka.

¹³⁵ Karl Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, navedeno izd., t. II, str. 107.

¹³⁶ Isto, str. 214.

¹³⁷ *Le Capital*, t. III, str. 48. [Srpskohrvatsko izd.: Karl Marx, *Kapital*, Drugi tom, Knjiga II, Prosveta, Beograd, 1971, str. 122—123 (u disperzivnoj formulaciji).

¹³⁸ Karl Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique*, navedeno izd., t. II, str. 226.

Prema tome, može se „meriti” razvitak nekog datog i određenog sistema proizvodnih snaga pod uslovom da se precizira da je ono što se „meri” samo stepen dominacije odnosa proizvodnje. Što se tiče kapitalističkih odnosa proizvodnje, znamo da je „razvitak proizvodnih snaga” koji proističe iz tih odnosa — protivrećan i nejednak razvitak, što onemogućava i samu pomisao da se on „meri” nekim merilom vladajuće ideologije (ako bismo tražili takvo merilo, našli bismo se u homogenom i apstraktnom prostoru).

Kada, dakle, pokušamo da društvene formacije „klasifikujemo” prema stepenu razvitka njihovih proizvodnih snaga ili kad od „prevazilaženja zaostajanja” stvaramo parolu prelaska u socijalizam, napuštamo problematiku u Marxovom tumačenju i usvajamo problematiku buržoaskih specijalista rasta, problematiku kako ju je formulisao na primer, V. V. Rostov.¹³⁹

Ostalo bi nam da ispitamo status suprotnosti proizvodne snage — odnosi proizvodnje, za koju smo videli koje mesto zauzima u revizionističkoj problematici i na koju svi klasici marksizma-lenjinizma barem ukazuju kao na jednu od osnovnih protivrećnosti¹⁴⁰ načina proizvodnje. Takvo ispitivanje bi iziskivalo analizu ne samo kapitalističkog načina proizvodnje već i analizu prethodnih načina proizvodnje. Ovde se moramo ograničiti na izvlačenje parcijalnih zaključaka na osnovu analize samog kapitalističkog načina proizvodnje.

Ako priznajemo, kao što smo već priznali, da je pojam proizvodnih snaga nužan pojam zato što označava specifična dejstva odnosa proizvodnje ukoliko se oni materijalizuju kao odnosi prisvajanja prirode, isto tako moramo računati s tim da između ovih „specifičnih dejstava” i samih odnosa proizvodnje postoje protivrećnosti i da one mogu igrati izvesnu ulogu u razvitku načina proizvodnje. Uostalom, čini nam se da je ovde prikladnije govoriti o podudarnosti i nepodudarnosti, kao što govori Ch. Bettelheim.¹⁴¹

Međutim, takve „protivrećnosti” ili „nepodudarnosti” mogu se razvijati samo u okviru koji postavlja dominacija određenih odnosa proizvodnje. Zbog toga je nemoguće pripisivati suprotnosti proizvodne snage — od-

¹³⁹ W. W. Rostow, *Les étapes de la croissance économique*, Paris, Seuil, 1963, i Hoselitz, *Théories de la croissance économique*, Paris, Dunod, 1970.

¹⁴⁰ Vid., na primer; Mao Tsé-toung, „De la contradiction”, *Oeuvres choisies*, t. I, str. 347. i dalje.

¹⁴¹ Ch. Bettelheim, *La transition vers l'économie socialiste*, navedeno izd., str. 27. i dalje.

nosi proizvodnje sposobnost da „ukine” jedan način proizvodnje, a utoliko manje da „uspostavi” nov način proizvodnje, čak i kad se smatra da se ove operacije vrše „posredstvom” klasne borbe. Na ovu suprotnost se ne može gledati kao na pokretačku snagu društvenih preobražaja ako se na strani proizvodnih snaga ne postulira jedna „esencija” koja se razvija samostalno i koja proizvodnim snagama omogućava da prevazilaze odnose proizvodnje i da od izvesnog trenutka „dođu u protivrečnost” s tim odnosima.

U ovom pogledu je značajna činjenica da različite formulacije „osnovne protivrečnosti” kapitalističkog načina proizvodnje koje se mogu naći u *Kapitalu* ne upućuju izričito na suprotnost proizvodne snage—odnosi proizvodnje.¹⁴² Neka je reč o tendenciji „razvitka tehnike i kombinacije društvenog procesa rada” uz istovremeno „potkopavanje dvaju izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika”¹⁴³ (na nivou procesa proizvodnje), ili o tendenciji razvitka proizvodnje u neograničenim razmerama, koji ipak nameće uske granice potrošnje¹⁴⁴ (na nivou procesa reprodukcije, koji uključuje potrošnju), pokazuje se da je teško „vezati” jedan od polova (pozitivni pol) za razvitak proizvodnih snaga, a drugi (negativni pol) za kapitalističke odnose proizvodnje. I pozitivni i negativni pol su proizvod kapitalističkih odnosa proizvodnje i *zajedno*, na nerazdvojan način, karakterišu kapitalistički razvitak proizvodnih snaga.

U svakom slučaju, suprotnost proizvodne snage—odnosi proizvodnje u njenoj tradicionalnoj interpretaciji stvarno obuhvata (a ujedno i prikriva) različite oblike ispoljavanja unutrašnjeg antagonizma kapitalističke proizvodnje i reprodukcije, antagonizma koji u taj proces utkiva, materijalizuje dominaciju samih odnosa proizvodnje, koji su i nosioci tog antagonizma: zato taj antagonizam karakteriše u isto vreme i odnose proizvodnje i proizvodne snage i produbljuje se u onoj meri u kojoj se razvija „materijalizacija” odnosa proizvodnje. Kako je ovaj antagonizam u osnovi klasni antagonizam, nije nimalo čudno što je tradicionalno tumačenje suprotnosti proizvodne snage—odnosi proizvodnje moglo najzad da

¹⁴² Treba napomenuti da ni Mao Ce-tung nikad ni na jednom primeru nije pokazao šta podrazumeva pod protivrečnošću između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

¹⁴³ *Le Capital*, t. II, str. 182 [u srpskohrv. izd.: Karl Marx, *Kapital*, Tom prvi, Knjiga I, Prosveta, Beograd, 1970, str. 446].

¹⁴⁴ Isto, t. VI, str. 257 [u navedenom srpskohrv. izd. II toma *Kapitala* str. 70].

posluži za negiranje odlučujuće uloge klasne borbe u njenim različitim oblicima.

Što se tiče protivrečnosti između „društvenog karaktera proizvodnje” i „privatnog karaktera prisvajanja”, ako pokušamo da prevaziđemo uobičajeno tumačenje po kojem ova protivrečnost predstavlja protivrečnost između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog *pravog*, tj. individualnog karaktera svojine (što isključuje mogućnost da se ova protivrečnost smatra kao osnovna protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje), ako, dakle, pokušamo da se oslobodimo tog tumačenja, suočavamo se s dve stvarne protivrečnosti:

a) razvitak proizvodne snage društvenog rada vrši se kao razvitak kapitala, njega (stvarno) prisvaja kapital pa, dakle, kapitalistička klasa; tada treba samo na drukčiji i, po našem mišljenju, dvoznačan način formulirati unutrašnji antagonizam kapitalističke proizvodnje i reprodukcije, kako smo ga napred i formulirali;

b) kapitalistički odnosi proizvodnje se materijalizuju u proizvodne jedinice koje su *odvojene* jedna od druge i koje čine relativno samostalne centre „stvarnog” prisvajanja; u isto vreme materijalizacija ovih istih odnosa međusobno artikuliše ove jedinice i čini ih stvarno *zavisnim* jedne od drugih (preko izvesnog tipa podele rada „u društvu”, podele između grana proizvodnje itd.); ova dva protivrečna aspekta takođe su karakteristike sistema kapitalističkih proizvodnih snaga; u taj sistem ih utkiva materijalizacija odnosa proizvodnje, koji dovode u isto vreme i do rasparčavanja kapitala na individualne i konkurentne kapitale (koji su relativna „žarišta koncentracije” i monopolizacije¹⁴⁵) i do sjedinjavanja kapitala u procesu eksploatacije radne snage; ova druga protivrečnost je komplementarna s prvom protivrečnošću, kao što je pokazao Ch. Bettelheim¹⁴⁶; ali ni prva ni ova protivrečnost ne može se tumačiti kao protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

(A. D. Magaline, „*Lutte de classes et dévalorisation du capital*”, u: Maspero, Paris 1975, str. 14—65)

Preveo Milorad Simonović

¹⁴⁵ Isto, t. II, str. 66 [u istom srpskohrv. izd. str. 554].

¹⁴⁶ *Calcul économique et formes de propriété*, navedeno izd.

KLASNA BORBA I SNIŽAVANJE VREDNOSTI KAPITALA

REPRODUKCIJA, KLASNA BORBA I RAZVITAK PROIZVODNIH SNAGA U KAPITALISTIČKOM NAČINU PROIZVODNJE: SNIŽAVANJE VREDNOSTI RADNE SNAGE

Ko god se poziva na Marxa, taj priznaje da klasna borba vrši određen uticaj na „razvitak proizvodnih snaga”. Međutim, to priznavanje uloge klasne borbe najčešće je veoma ograničeno (ovo posebno važi za revizionističke analize).

1. Klasna borba o kojoj je ovde reč, jeste *ekonomska* klasna borba, čiji je prvenstveni cilj *raspodela* dohotka na nadnice i profite. Ona „utiče” na razvitak proizvodnih snaga posredstvom promena u načinu raspodele: s jedne strane, zbog toga što te promene dovode do promena u „relativnim troškovima”, a s druge strane, zato što proširuju potrošačku tražnju.²

2. Inicijativu u toj borbi ima *radnička klasa*, organizovana u sindikate, klasa koja svojim zahtevima u pogledu najamnina prisiljava kapitalističku klasu da *reaguje*, da brani svoje ugrožene ekonomske pozicije i da pribegava sve većoj mehanizaciji procesa proizvodnje, tj. da uvodi novu tehniku. Ukratko rečeno, ta klasa ubr-

¹ *Traité marxiste d'économie: le capitalisme monopoliste d'Etat*, Éditions sociales, Paris, 1971, tom I, str. 151 i 153.

² Ovde je reč o prostom prenošenju ekonomske teorije ot krića ili induciranog tehničkog napretka, teorije koja potiče od Ricarda.

zava razvitak proizvodnih snaga. Zar nije sam Marx u više navrata podvlačio tu ekonomski aktivnu ulogu radničke klase? Tako u *Bedi filozofije* nalazimo ovu napomenu: „Poslije svakoga novog iole važnog štrajka, pojavila se neka nova mašina.”³ U radu *Nadnica, cena i profit* Marx, povodom uvođenja mašina i primene novih naučnih metoda, izričito govori o „metodu kojim kapital... reaguje na povišenje nadnica”.⁴ Slične ocene nalazimo u *Kapitalu*: „Ona (mašina) postaje najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova itd. protiv autokratije kapitala. Po Gaskellu, parna mašina je od svog početka bila protivnik ‚ljudske snage’ i osposobila je kapitalistu da sruši sve veće pretenzije radnika, koje su pretile da dovedu u krizu tek nastali fabrički sistem. Mogla bi se napisati čitava istorija pronalazaka od 1830. naovamo koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pobuna.”⁵

Drugim rečima, o klasnoj borbi se govori uglavnom ili isključivo kao o borbi proletarijata protiv buržoazije, a ne o borbi buržoazije protiv proletarijata. Otuda ekonomska klasna borba ni izdaleka nije analizirana kao jedan od trenutaka reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje, već postaje element političke strategije, čiji je cilj uništenje tih odnosa proizvodnje. Taj stav je u formalnoj protivrečnosti sa stavom koji Marx razvija na drugim mestima, posebno u radu *Nadnica, cena i profit*: tu se o borbama za nadnicu govori kao o „naporima za održanje date vrednosti rada”, kako bi se „stavljale granice tiranskim uzurpacijama kapitala”; otuda i poimanje sindikata kao „žarišta otpora protiv nasilja kapitala.”⁶

3. Klasna borba se zamišlja kao sučeljavanje sve-snih „subjekata” čija je svest doduše lažna.⁷ Ta borba predstavlja „subjektivni” faktor čije se delovanje na-dovezuje na delovanje „objektivnog” faktora, tj. na delo-

³ K. Marx, *Beda filozofije*, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 7, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta Beograd 1974, str. 123.

⁴ K. Marx, *Nadnica, cena i profit*, Kultura, Beograd 1969, str. 72.

⁵ K. Marx, *Kapital*, tom I, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1970, str. 386.

⁶ K. Marx, *Nadnica, cena i profit*, naved. delo, str. 65, 74, 75.

⁷ Te subjekte predstavljaju prethodno konstituisane klase koje zatim stupaju u borbu; „lažna svest” omogućava revizionizmu da, recimo, objasni zašto „ITK” (inženjeri, tehničari, stručni kadrovi), mada „proizvodni”, ipak staju na stranu buržoazije.

vanje akumulacije kapitala, specifično kapitalističkog oblika procesa proizvodnje.⁸ Spoljni odnos koji se uspostavlja između procesa klasne borbe i procesa reprodukcije implicira „subjektivizaciju” klasne borbe i ekonomističko shvatanje procesa reprodukcije, koji se uglavnom javlja kao proces reprodukcije materijalnih elemenata proizvodnje.

4. Delovanje klasne borbe ne tiče se toliko prirode razvitka proizvodnih snaga (taj razvitak je, u suštini, podložan sopstvenim zakonima), koliko *ritma* tog razvitka: ukratko, naglasak se stavlja na činjenicu da revandikativna borba radničke klase dovodi do ubrzanja mehanizacije, do „naučnog i tehničkog napretka” — dok, nasuprot tome, nedovoljnost ili nepostojanje te borbe u nekoj zemlji ili privrednoj grani usporava razvitak proizvodnih snaga.

Ta povezana celina obeležja određuje problematiku koja nije toliko Marxova, koliko je problematika Ricarda i cele klasične političke ekonomije. Upravo zahvaljujući tom svođenju problematike Marxa na problematiku Ricarda bilo je moguće da se, u ime marksizma, prihvati niz teza marginalističke škole (teorija o „induciranom tehničkom napretku”), ili kejnzijanske škole (uloga „efektivne tražnje”). Što se tiče praktičnih implikacija takvog svođenja, ovde o njima nije nužno govoriti.

Nastojaćemo da u daljem izlaganju pokažemo kako se problematika odnosa između klasne borbe, reprodukcije i razvitka proizvodnih snaga, izvedena iz Marxovih analiza, u svakoj tački suprotstavlja prethodno iznetim tezama. Tu problematiku možemo ukratko izložiti sledećim rečima:

— Razvitak proizvodnih snaga predstavlja u kapitalističkom načinu proizvodnje rezultat klasne borbe koja se u proizvodnji vodi između buržoazije i proletarijata.⁹ Ta klasna borba se razvija na temelju određenih odnosa proizvodnje (i doprinosi njihovoj reprodukciji); ona nije neko intersubjektivno sučeljavanje, već predstavlja objektivan proces, mada nužno sadrži i ideološke momente. Njen determinantan cilj je stvaranje „relativnog viška vrednosti”, a pojavni „oblik” — „snižavanje vrednosti radne snage”.

⁸ S. Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur la fin d'un débat*, Anthropos, Paris, 1973, str. 45.

⁹ Nije reč o poricanju značaja revandikativne borbe ili dejstva koje ta borba može da vrši na razvitak proizvodnih snaga. Reč je o tome kakvo se mesto — u celovitoj problematici — daje toj borbi i njenim dejstvima.

— Ta klasna borba u proizvodnji, koja u kapitalističkom načinu proizvodnje dovodi do preobražaja proizvodnih snaga, predstavlja presudni trenutak reprodukcije odnosa proizvodnje. Ovaj modalitet reprodukcije vladajućih odnosa proizvodnje nije specifičan samo za kapitalistički način proizvodnje; on se razlikuje i od metoda karakterističnih za „vreme istorijskog nastajanja kapitalističke proizvodnje”¹⁰, od „metoda” u kojima se kombinuju izvlačenje apsolutnog viška vrednosti putem državne prinude (produženje radnog dana,¹¹ intenzifikacija rada, prinudno snižavanje nivoa nadnica itd.) s nasilnim uništenjem prekapitalističkih odnosa proizvodnje, tj. s intenzivnom političkom i vojnom klasnom borbom protiv klasa koje predstavljaju te odnose (feudalci, sitni nezavisni proizvođači itd.). „Organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa proizvodnje, pisao je Marx, lomi svaki otpor; neprekidno stvaranje relativno suvišnog stanovništva odražava zakon ponude i tražnje rada, pa dakle i najamninu, u koloseku koji odgovara potrebama oplođavanja kapitala; nemi pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje kapitalistovu vlast nad radnikom. Istina, još uvek se primenjuje i vanekonomska, neposredno nasilje, ali samo izuzetno. Za obični tok stvari *radnik se može prepustiti prirodnim zakonima proizvodnje*, tj. *njegovoj zavisnosti od kapitala koju sami uslovi proizvodnje stvaraju, obezbeđuju i ovekovečuju*”¹² (podvukao A. D. M.).

Međutim, za razliku od vladajućeg tumačenja analiza koje se tiču „prvobitne akumulacije” i „apsolutnog viška vrednosti”, valja precizirati da ti modaliteti reprodukcije kapitalističkih odnosa ne pokazuju tendenciju „nestajanja” u trenutku kada klasna borba u proizvodnji počne igrati odlučujuću ulogu u procesu reprodukcije. Naprotiv, ti modaliteti čine obavezan sastavni deo tog procesa. Drugim rečima, reprodukcija kapitalističkih odnosa proizvodnje implicira postojanje „prvobitne akumulacije” tokom čitavog razvitka kapitalističkog načina proizvodnje. Ono što možemo izneti samo u vidu hipoteze jeste tvrdnja da unošenje klasne borbe u proizvodnju (i time izazvan preokret u razvitku proizvodnih snaga) u izvesnoj meri menja prirodu metoda svojstvenih prvobitnoj akumulaciji.¹³ Uostalom, jedino nam istorijska ana-

¹⁰ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 651.

¹¹ Isto, str. 243.

¹² Isto, str. 651.

¹³ Analiza intenzifikacije rada pruža veoma jasnu sliku procesa očuvanja (preobražaja) metoda svojstvenih „istorijskoj genezi” kapitalističkog načina proizvodnje: proizvodnja apsolutnog viška vrednosti ne prestaje razvitkom mašina; raniji oblik tog

liza omogućava da utvrdimo gde se, u datoj fazi razvitka jedne kapitalističke društvene formacije, nalazi karika koja je odlučujuća za proces reprodukcije.

Sada ćemo pokušati da razvijemo ovu problematiku posredstvom analize dvostrukog procesa oplođavanja / snižavanja vrednosti; u stvari, videćemo da je to specifičan oblik u kome se, kada je reč o kapitalističkom načinu proizvodnje, razvijaju klasna borba u proizvodnji, reprodukcija odnosa proizvodnje i preobražaj proizvodnih snaga.

Imajući u vidu zbrku koja, uopšte uzev, vlada oko pojmova „oplođavanje vrednosti” i „snižavanje vrednosti”¹⁴, možda neće biti suvišno podsetiti najpre na definiciju koju daje Marx (makar i u najapstraktnijem vidu).¹⁵

Nasuprot onome što se može zaključiti na temelju analize P. Boccarae, ta dva pojma ne označavaju simetrične oblike koji izražavaju kretanja u suprotnom pravcu (povećanje/smanjenje vrednosti) unutar jedinstvenog procesa, već upravo oblike koji izražavaju (i istovremeno prikrivaju) dva posebna, u protivrečnosti povezana procesa:

— pojam oplođavanja vrednosti označava samouvećanje razmenske vrednosti,¹⁶ tj. proces održavanja vrednosti kapitala i uvećanja te vrednosti prisvajanjem viška rada. Taj proces oplođavanja je, u krajnjoj liniji, specifičan kapitalistički vid procesa reprodukcije odnosa proizvodnje.

— proces snižavanja vrednosti označava umanjeње razmenske vrednosti robe, te je izraz povećanja proizvodnosti rada koji proizvodi tu robu (Marx govori i o „revoluciji vrednosti”).¹⁷ Prema tome, proces snižavanja

proizvođenja — zakonsko produžavanje radnog dana, ustupa me- što novom obliku, koji se oslanja na preobražaj procesa proizvodnje — na intenzifikaciju rada, na ubrzavanje ritma rada, koji diktira funkcionisanje sredstava rada (videti *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 362 i dalje).

¹⁴ Vid. recimo, tumačenja P. Boccare u njegovom delu *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, Editions sociales, Paris 1973.

¹⁵ Spoj „oplođavanje vrednosti/snižavanje vrednosti” javljao se već u izvesnom broju tekstova koji su prethodili *Kapitalu* (vid. K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*). Međutim, samo u *Kapitalu* su analizirani procesi čiji formalni izraz jeste protivrečan spoj oplođavanje vrednosti/snižavanje vrednosti.

¹⁶ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 519.

¹⁷ Suprotno kretanje — povećavanje vrednosti robe, koje izražava pad proizvodne snage rada — Marx naziva „uvećavanjem vrednosti” (*Kapital*, tom II, str. 121).

vrednosti je, u svom opštijem značenju, samo specifičan vid procesa povećanja proizvodne snage rada. Uostalom, u kapitalističkom načinu proizvodnje, roba nije „jednostavno” roba: ona na ovaj ili onaj način ulazi u proces reprodukcije kapitala; upravo iz tog ugla valja analizirati „snižavanje njene vrednosti”.

U ovom poglavlju ćemo ispitati u čemu snižavanje vrednosti radne snage izražava klasnu borbu koju u proizvodnji vodi kapitalistička protiv radničke klase, na koji način to snižavanje vrednosti određuje ritam preobražaja proizvodnih snaga; takođe ćemo ispitati u kojoj je meri ono uslov oplođavanja kapitala, tj. njegove reprodukcije.

Zatim ćemo pokazati da klasna borba u proizvodnji takođe podrazumeva snižavanje vrednosti postojanog kapitala, iz čega proizlaze određene sekundarne protivrečnosti procesa kapitalističke reprodukcije.

I. Snižavanje vrednosti radne snage i životnih sredstava

Kao što se zna,¹⁸ relativni višak vrednosti nastaje zahvaljujući skraćivanju potrebnog radnog vremena, tj. onog dela radnog dana tokom koga radnik reprodukuje ekvivalent svoje radne snage. Sa stanovišta kapitala kao celine (ali ne i sa stanovišta individualnog kapitaliste), to skraćivanje potrebnog radnog vremena moguće je jedino ako se snizi vrednost same radne snage, dakle, ono pretpostavlja *snižavanje vrednosti* radne snage. Kako je vrednost radne snage određena vrednošću ukupnih životnih sredstava potrebnih za reprodukciju te radne snage u određenim istorijskim uslovima, to snižavanje vrednosti radne snage pretpostavlja snižavanje vrednosti životnih sredstava potrebnih radniku. To nužno pretpostavlja povećavanje proizvodnosti rada u „onim industrijskim granama koje liferuju bilo potrebna životna sredstva, bilo sredstva za proizvodnju potrebna za njihovu izradu.”¹⁹ Najzad, to povećanje proizvodne snage rada zahteva preobražaj „tehničkih i društvenih uslova procesa rada, dakle, samog načina proizvodnje”.²⁰ Ukratko, relativni višak vrednosti je neposredno povezan s proizvodnom snagom rada. Prema tome, „unutrašnji nagon i stalna tendencija kapitala jeste da povećava proizvodnu snagu

¹⁸ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 283.

¹⁹ Isto, str. 284.

²⁰ Isto, str. 283.

rada kako bi robu učinio jevtinijom i kako bi, pojedini-
niji robu, učinio jevtinijim i samog radnika.”²¹

Individualni kapitalist nije uvek svestan da razvitak
proizvodne snage rada usled preobražaja organizacije
rada, tehnike, sredstava rada itd. dovodi do snižavanja
vrednosti radne snage kroz snižavanje vrednosti životnih
sredstava potrebnih radniku, tj. da predstavlja poseban
način eksploatacije radničke klase. „Cilj” individualnog
kapitaliste ne bi mogao biti snižavanje vrednosti radne
snage „njegovih” radnika; u stvari, to snižavanje je re-
zultat društvenog procesa koji se odvija potpuno nezavi-
sno od kapitaliste (snižavanje vrednosti rada zavisi od
evolucije proizvodnosti rada u svim industrijskim gra-
nama koje proizvode životna sredstva potrebna radničkoj
klasi ili sredstva za proizvodnju tih sredstava). Za tog
kapitalistu povećanje proizvodne snage „njegovih” rad-
nika predstavlja samo sredstvo pomoću koga se on bori
protiv konkurentnih kapitalista, i to tako što svoje in-
dividualne troškove svodi ispod nivoa prosečnih troško-
va privredne grane (ili, kako kaže Marx, svodi „indivi-
dualnu vrednost” proizvoda ispod njegove „društvene
vrednosti”); to mu omogućava da razliku strpa u svoj
džep — bilo u vidu „ekstraviška vrednosti”, „ekstrapro-
fita”, bilo tako što, prodajući po još nižim cenama, proši-
ruje svoje tržište — ili čini i jedno i drugo.²² Otuda ko-
lektivna borba kapitalističke klase za povećanje ste-
pena eksploatacije radničke klase biva potpuno zasenje-
na konkurentskom borbom između samih kapitalista. Me-
đutim, stoji činjenica da svaki kapitalist „nesvesno” do-
prinosi opštoj posledici: podražavajući nove načine pro-
izvodnje, konkurentni kapitalisti likvidiraju „ekstravi-
šak vrednosti inovatora”, ali istovremeno podižu opšti
nivo proizvodnosti rada, te usled toga dolazi do opšteg
snižavanja vrednosti radne snage”.²³

Ta analiza „ekstraviška vrednosti” je valjana, ra-
zume se, samo ukoliko se životna sredstva potrebna rad-

²¹ Isto, str. 287.

²² Isto, str. 285.

²³ Šumpeterska teorija i sve „moderne” teorije „profita ino-
vacije” temelje se na sistematizaciji te „pojave”, koja nije ništa
drugo do ekstravišak vrednosti; što se tiče toga, Schumpeter je
veoma slab „inovator” kada se upoređi s Marxom. Ovde nećemo
istraživati modalitete „generalizacije” ili „podruštvljavanja” eks-
traviška vrednosti, modalitete koji zavise od odnosa snaga unutar
kapitalističke klase. „Razvijene” kapitalističke društvene forma-
cije pokazuju u tom pogledu nove fenomene („zadržavanje do-
hotka od proizvodnosti”), koje zaslužuju produbljenu analizu.

ničkoj klasi proizvode u sektorima koji su pod domina-
cijom kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ako ta život-
na sredstva potiču, na primer, iz poljoprivrede kojom
vlada krupni zemljišni posed (to je slučaj s prehrambe-
nim proizvodima, na koje i danas otpada znatan deo
budžeta radničke porodice) ili iz sitne, „nezavisne” pro-
izvodnje (bilo unutar imperijalističkih metropola, bilo
iz potčinjenih društvenih formacija), relativno opadanje
cena tih sredstava neminovno predstavlja rezultat borbe
koju buržoazija vodi protiv odgovarajućih klasa ili slo-
jeva.²⁴ U tom slučaju, kapitalisti, uzev u celini, vide u
opadanju cene životnih sredstava klasni imperativ čiji
uspeh pokušavaju obezbediti posredstvom političke i e-
konomske borbe. „Iluzije o konkurenciji” nestaju čim
se „napusti” kapitalistički način proizvodnje.

Dublje gledano, tu je reč o nužnoj povezanosti sni-
žavanja vrednosti životnih sredstava usled razvitka „pro-
izvodnih snaga” u kapitalističkom načinu proizvodnje i
opadanja vrednosti životnih sredstava, do čega dolazi
usled višeobrazne klasne borbe uperene protiv klasa koje
predstavljaju prekapitalističke odnose. Tu nalazimo prvu
potvrdu prethodno iznete teze o postojanju „prvobitne
akumulacije” tokom čitavog razvitka kapitalističkih dru-
štvenih formacija.

Glava *Kapitala* posvećena analizi relativnog viška
vrednosti, završava se sledećim zaključkom: „Razvijanje
proizvodne snage rada ima u okviru kapitalističke proiz-
vodnje za *cilj* da skрати onaj deo radnog dana u kome
radnik mora da radi za sama sebe, da bi se baš time
produžio onaj drugi deo radnog dana u kome on može
da radi besplatno za kapitalistu.”²⁵ (podvukao A. D. M.)
Otuda Marx sve potrebe i preokrete koje kapital izaziva
u sistemu proizvodnih snaga predstavlja kao „naročite
metode za proizvođenje relativnog viška vrednosti”²⁶
(podvukao A. D. M.).

Zasluga te analize je u tome što nam ona pokazuje
da je u kapitalističkom načinu proizvodnje razvitak pro-
izvodne snage rada potčinjen presudnom cilju — pri-
svajanju viška vrednosti, tj. da je taj razvitak usled toga
na izvestan način određen klasnim antagonizmom između
kapitala i najamnog rada. Ta analiza nam, isto tako, uka-

²⁴ Na primer, borba koja je povodom uslova uvoza žitarica
vođena između engleske industrijske buržoazije i zemljišnih po-
sednika.

²⁵ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 288.

²⁶ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 288.

zuje da se taj odnos prikriva raznim vidovima konkurencije, koji se „javljaju” kao pravi pokretač razvitka.

Međutim, ta analiza nam ništa ne govori o *prirodi* načina koji se koriste radi podizanja proizvodne snage rada: ako se čitavo povećanje proizvodne snage rada izražava kroz povećanje relativnog viška vrednosti, ta analiza kao da nam ukazuje na potpunu nevažnost načina koji se koriste da bi se postigao željeni cilj. Zadržimo li se na tome, poći ćemo pravcem kojim kreće većina savremenih revizionista; drugim rečima, ostaćemo na analizi „metoda” i „ciljeva”, „sredstava” i „smisla” (videti vulgarne definicije kapitalističke proizvodnje kao proizvodnje čiji je „cilj profit”, kao proizvodnje koja je podređena „profitu koji predstavlja njen presudni cilj” itd.)²⁷ Takva analiza polazi od stava po kome odnosi proizvodnje („olичeni” profitom kao ciljem) deluju „sredstvo”); ona nam ne omogućava kritiku sadržine tog razvitka, tih „metoda za proizvođenje relativnog viška vrednosti”, već nam odmah sugerise mogućnost da pored „profita” koristimo čitav niz drugih „ciljeva”.

Čini nam se da to nije Marxova analiza. Po našem mišljenju, analiza snižavanja vrednosti radne snage nije u celini sadržana u glavi koja je posvećena „proizvođenju relativnog viška vrednosti”.

U stvari, snižavanje vrednosti životnih sredstava neophodnih za reprodukciju radničke klase (slučaj koji se razmatra u glavi o relativnom višku vrednosti) ne bi automatski moglo da se smatra stvarnim povećavanjem relativnog viška vrednosti. Da li je za to potrebno da se realna najamnina zadrži na svom ranijem nivou,²⁸ bez čega bi snižavanje vrednosti životnih sredstava imalo kao jedini rezultat podizanje „životnog standarda” radničke klase?²⁹ Ali, od čega zavisi nivo najamnina?

²⁷ Slično tumačenje nalazimo u formulacijama poput ove: „Radnici se plaše plodova tehničkog napretka” (*Traité marxiste d'économie, tom I, naved. delo, str. 368*); tu nalazimo — samo u različitom vidu — revizionističko shvatanje o „delovanju” odnosa proizvodnje na proizvodne snage.

²⁸ To pretpostavlja dve stvari: a) vrednost radne snage mora da se snizi srazmerno vrednosti životnih sredstava; b) najamnina ne sme biti, iznad vrednosti radne snage. O odnosu između najamnina i vrednosti radne snage vid. našu *Napomenu I*.

²⁹ Marx iz teorijskog ugla sagledava tu hipotezu (*Kapital, tom I, naved. delo, str. 459*); povodom rada žena i dece, Marx ukazuje na sledeće: „Kupiti porodicu rascepanu recimo na 4 radne snage, staje možda više nego što je ranije stajala kupovina radne snage glave porodice...” (*Kapital, tom I, naved. delo, str. 350*).

II. Snižavanje vrednosti radne snage i uništavanje njene „upotrebne vrednosti”

U odlomku koji smo prethodno citirali, Marx uz put ukazuje da se „ovaj rezultat (N. B.: proizvođenje relativnog viška vrednosti zahvaljujući skraćivanju potrebnog radnog vremena) da postići i bez pojevtinjavanja robe”. Na koje „slučajeve” misli Marx? Mogli bismo privremeno sastaviti sledeći spisak:³⁰

1) ostvarivanje ekstraviška vrednosti zahvaljujući lokalizovanom povećanju proizvodne snage rada;

2) opadanje troškova proizvodnje radne snage zahvaljujući opadanju ili ukidanju troškova oko izučavanja;³¹

3) opadanje troškova reprodukcije radne snage zahvaljujući radu žena, dece ili stanovništva kolonija;³²

4) opadanje razmenske vrednosti radne snage usled uništavanja njene upotrebne vrednosti, tj. usled toga „što se radnik više ne može prodati”.³³

Nećemo se više vraćati na problem ekstraviška vrednosti, koji smo već razmatrali i koji se postavlja samo ako razmatramo oplodavanje vrednosti određenog kapitala. Što se tiče „slučajeva” 2. i 3, njih možemo shvatiti tek kada izvršimo analizu slučaja 4. Dakle, počecemo od poslednjeg.

„Čim rukovanje alatkom pripadne mašini, radna snaga, izgubivši upotrebnu vrednost, gubi i razmenski vrednost. Radnik se više ne može prodati, kao papirni novac povučen iz optičaja”, pisao je Marx.³⁴ Ovde se, dakle, ukazuje na činjenicu da preobražaj proizvodnih snaga u kapitalističkom načinu proizvodnje implicira uništavanje upotrebne vrednosti radne snage, te dovodi do gubitka njene razmenske vrednosti, što je u skladu s opštim načelom po kome upotrebna vrednost predstavlja nužan oslonac razmenskoj vrednosti.

U stvari, analiza odnosa između upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti radne snage ne bi trebalo da se zaustavi na toj prostoj „primeni” opštih zakona robne proizvodnje. Ako želimo objasniti u čemu „uništenje upo-

³⁰ Potpuno eliminišemo falsifikovanje životnih sredstava (*Kapital, tom I, naved. delo, str. 222—223*), jer se ono odražava kroz snižavanje cena robe; takođe eliminišemo intenzifikaciju rada koja potiče od proizvođenja apsolutnog viška vrednosti.

³¹ K. Marx, *Kapital.*, tom I, naved. delo, str. 313.

³² Isto, str. 349—50, 356, 563.

³³ Isto, str. 381—82.

³⁴ Isto, str. 381—82.

trebne vrednosti" radne snage doprinosi stvaranju relativnog viška vrednosti, moramo ukazati bar na dve okolnosti koje moramo uzeti u obzir (mada ih ovde nećemo šire razmatrati). To su:

a) gubitak upotrebne vrednosti radne snage jednog dela radničke klase uslovljava razmensku vrednost radne snage cele radničke klase;

b) gubitak upotrebne vrednosti radne snage jednog dela radničke klase često je (mada ne uvek) praćen nastajanjem druge upotrebne vrednosti. Drugim rečima, ne dolazi jednostavno do gubitka upotrebne vrednosti, već do preobražaja upotrebne vrednosti radne snage, a taj preobražaj upotrebne vrednosti uslovljava modifikaciju razmenske vrednosti.

Šta je „upotrebna vrednost“ radne snage? Tu upotrebnu vrednost ne bismo mogli definisati „po sebi“, kao neku „kvalifikaciju“, kao sposobnost da se obavi konkretan rad određen čisto „tehničkim“ obeležjima. Ako je konkretan rad uvek određen apstraktnim radom, tj. radom koji oplođava kapital, onda je „upotrebna vrednost“ rada njegova sposobnost da se uključi u proces oplođavanja kapitala, i to u „tehničkim“ uslovima koje u datom trenutku i na datom mestu određuje kapital.

Pošto smo to pojasnili, čini se da proces „uništavanja upotrebne vrednosti radne snage“, posredstvom određenog preobražaja sistema proizvodnih snaga, predstavlja samu osnovu procesa stvaranja industrijske „rezervne armije“, o čemu Marx piše u prethodno navedenom odlomku. („Ovaj deo radničke klase koji mašine na ovaj način pretvaraju u suvišno stanovništvo, tj. u *stanovništvo koje više nije neposredno potrebno za samooplođavanje kapitala*, s jedne strane, propada u neravnoj borbi stare zanatske i manufakturne proizvodnje protiv mašinske, a s druge strane, preplavljuje sve industrijske grane koje su lakše pristupačne, prepunjuje tržište rada i stoga obara cenu radne snage ispod njene vrednosti.“ — podvukao A. D. M.).³⁵ Prema tome, proces stvaranja industrijske rezervne armije, što je predmet one glave *Kapitala* u kojoj se razmatra „opšti zakon kapitalističke akumulacije“, upravo predstavlja onaj opšti „mehanizam“ regulisanja najamnine, svojstven procesu kapitalističke akumulacije.

Najamnina je cena posebne robe: njeno određivanje u krajnjoj liniji zavisi od odnosa snaga koji se uspostavlja

³⁵ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 382, vid. takođe fusnote na stranama 390—91.

lja između kapitalističke i radničke klase.³⁶ Međutim, taj odnos snaga ne nastaje u praznom prostoru, sučeljava njem individualnih ili kolektivnih subjektiviteta na „tržištu rada“. Taj odnos se ne stvara ni pomoću procesa akumulacije, koji bi bio neki „objektivni“ mehanizam van klasne borbe; njega, u osnovi, uslovljava klasna borba koju buržoazija vodi u proizvodnji. Uništavajući u celini ili delimično upotrebnu vrednost radne snage usled određenog preobražaja sistema proizvodnih snaga, ta borba neprestano primorava deo već zaposlenih radnika da stupaju u redove industrijske rezervne armije, naglašavajući tako konkurenciju u samoj radničkoj klasi,³⁷ slabeći njene najborbenije delove i stavljajući celu radničku klasu u položaj koji nije povoljan za odbranu datog nivoa najamnina.

Čini nam se da ovde, između ostalog, svakako valja podvući da pojam „industrijske rezervne armije“ ili „relativno suvišnog stanovništva“, koji je razradio Marx, nikako ne može biti izjednačen s bilo kojim empirijskim merilom nezaposlenosti. Marx pravi razliku između raznih oblika relativno suvišnog stanovništva. *Aktivna* industrijska rezervna armija poznaje tekući, latentni i staganantni oblik. Jedino četvrti oblik (pauperstvo, „invalidski dom aktivne radničke armije“) sadrži elemente aktivnog stanovništva, koje zvanični ekonomisti pristaju da svrstaju u kategoriju „nezaposlenih“.³⁸ To znači da uništavanje upotrebne vrednosti radne snage jednog dela radničke klase uslovljava opšti nivo najamnine, čak i kada je to uništavanje praćeno nastankom neke druge upotrebne vrednosti.

To nas dovodi do prvog zaključka: uništavanje upotrebne vrednosti radne snage ili dela radničke radne snage, o čemu smo u početku govorili kao o posebnom sredstvu koje kapital koristi „u određenim slučajevima“ (*uporedo* sa snižavanjem vrednosti životnih sredstava) da bi stvorio relativan višak vrednosti — upravo to uništavanje predstavlja opšti, neophodan uslov, bez koga

³⁶ K. Marx, *Nadnica, cena i profit*, naved. delo, str. 71.

³⁷ „Uslov kapitala jeste najamni rad. Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima.“ (K. Marx — F. Engels *Manifest Komunističke partije*, Kultura, Beograd 1966, str. 21).

³⁸ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 567, 570. Mnogi „marksisti“ zaboravljaju na tu posebnost pojma „rezervne industrijske armije“. Vid. na primer, B. Granotier, *Les travailleurs immigrés en France*, Paris, Maspéro 1970, str. 27. Po Granotieru, taj pojam je „prevaziđen“. Na ovo pitanje ćemo se vratiti na kraju ovog poglavlja.

ne bi moglo doći do proizvođenja relativnog viška vrednosti.

Dakle, proizvođenje relativnog viška vrednosti — pa, prema tome, i oplođavanje kapitala — jeste rezultat klasne borbe u proizvodnji, klasne borbe koja određuje poseban razvitak proizvodnih snaga; to nije rezultat prostog prisvajanja od strane kapitalističke klase „plodova” tehničkog napretka, čiji „sadržaj” ne bi zavisio od klasne borbe. Drugim rečima, „oplođavanje vrednosti” (kapitala) i „snižavanje vrednosti” (radne snage) udaraju pečat određenoj vrsti razvitka samih kapitalističkih proizvodnih snaga, onoj vrsti razvitka o čijem protivrečnom karakteru Marx govori kada kaže da „kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika.”³⁹

Napomena I. — *Prethodno iznetim tezama mogla bi se staviti sledeća primedba: najamnina je cena, a ne vrednost radne snage; prema tome, proces uništavanja upotrebne vrednosti radne snage, slabeći položaj radničke klase, ipak može voditi računa o svođenju najamnine na nivo vrednosti radne snage, ali pri tom ne vrši nikakav uticaj na samu tu vrednost.*

U stvari, odnosi između najamnine i vrednosti radne snage nisu tako jednostavni. I sam Marx ukazuje da vrednost radne snage zavisi od njene cene, i to u tom smislu što održavanje određenog nivoa najamnine (nominalne) u određenom razdoblju, znači da je odgovarajući nivo životnog standarda postao „društveno potreban” i da bi, usled toga, vrednost radne snage morala biti ubuduće određivana vrednošću onih životnih potreba koje čine deo tog nivoa životnog standarda;⁴⁰ u tom slučaju najamnina se ne dovodi na nivo vrednosti radne snage, već se vrednost radne snage dovodi na nivo najamnine. Čini nam se opravdanom tvrdnja da uništavanje upotrebne vrednosti radne snage uslovljava ne samo trenutni nivo najamnine, već i vrednost same radne snage. Tako i možemo shvatiti na prvi pogled iznenađujuću Marxovu konstataciju prema kojoj, u poredu sa mehanizacijom, „razmenska vrednost radne snage opada istovremeno sa njenom upotrebnom vrednošću.”

Napomena II. — *Definicija koju smo dali o „upotrebnoj vrednosti radne snage” — o njenoj sposobnosti da se inkorporira u proces oplođavanja vrednosti kapi-*

³⁹ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 446.

⁴⁰ K. Marx, *Nadnica, cena i profit*, naved. delo, str. 69.

tala, u „tehničke” uslove koje uslovljava kapital — omogućava nam da radikalno razlikujemo Marxovu problematiku od:

a) *marginalističke problematike određivanja najamnine putem marginalne fizičke proizvodne snage rada — od problematike koja uopšte ne vodi računa o društveno uslovljenom karakteru tog rada i o njegovom sastavnom elementu, o problematici „relativne oskudice radne snage”;*

b) *sociološke problematike „dekvalifikacije rada”, koja u najboljem slučaju isključivo definiše povezanost, ili tačnije rečeno, sposobnost prilagođavanja individualnog konkretnog rada specifičnom procesu rada koji se odvija u datom preduzeću.⁴¹ Na globalnijem nivou, ta problematika vrši praktičnu i ideološku funkciju: ona objašnjava i opravdava hijerarhiju najamnina u preduzeću — što sve upućuje na marginalističku problematiku.⁴²*

U stvari, brojni nedavno objavljeni radovi nastoje da pokažu kako se procesi rada kojima vladaju kapitalistički odnosi proizvodnje sve više razlikuju, bilo da je reč o „tradicionalnim” sektorima industrije (automobilska industrija), bilo o najpropulzivnijim sektorima (informatika).⁴³ Nije nam namera da negiramo značaj tih studija — utoliko više što te studije ponekad doprinose kritici revizionističkih teza o naučnoj i tehničkoj revoluciji;⁴⁴ želimo jedino da podvučemo njihovu višeznačnost i da ukažemo kako unose zbrku kad je reč o „dekvalifikaciji” i „snižavanju vrednosti”, te prema tome, i kad se govori o radnoj snazi kao elementu kapitalističkog odnosa proizvodnje i o „kvalifikovanoj radnoj snazi” koja ispoljava posebne stavove uslovljene procesom rada u datom trenutku. Budući da radna snaga ne postoji „uopšte uzetv”, njena „vrednost” se ne može objektivno meriti, bilo da je reč o „praktičnim i inovatorskim sposobnostima”, bilo o „vremenu potrebnom za proizvodnju.”⁴⁵ Mo-

⁴¹ Vid. P. Rolle *Introduction à la sociologie du travail*, Paris, Hachette, 1971. Rasprave o otuđenosti rada temelje se na istoj problematici.

⁴² Vid. *Sociologie du travail*, br. 2, april—jun 1973. Posebno vid. priloge Mireille Dadoy (*Les systèmes d'évaluation de la qualification du travail. Pratique et idéologie*) i Pierre Rolle (*Qualités de travail et hiérarchie des qualifications*).

⁴³ M. Freyssenet, *Le processus de déqualification-surqualification de la force de travail*, Paris, CSU., 1974.

⁴⁴ Mamelmort, Baudelot, Establet, *La petite bourgeoisie en France*, Maspero, 1974.

⁴⁵ Freyssenet, naved. delo, str. 76. Takođe vid. M. Freyssenet i F. Imbert, *Mouvements de capital et processus de paupérisation*,

guće je konkretno proučiti kako „dekvalifikacija” rada u datom trenutku i pod datim uslovima doprinosi snižavanju vrednosti radne snage. Međutim, ono što u svakom slučaju moramo odbaciti, jeste implicitno shvatanje da bi mogla postojati apstraktna „dekvalifikacija”, nezavisna od rada, „dekvalifikacija” koju bismo mogli definisati pomoću apsolutnih a-istorijskih kriterija, „dekvalifikacija” koja bi bila izraz određenog stepena razvitka proizvodnih snaga i koju bi kapitalizam, obuzet težnjom da povećava višak vrednosti i da „obara” vrednost radne snage, iskvario, skrenuo s puta.⁴⁶

Napomena III. — U ovoj analizi snižavanja vrednosti radne snage, mi stalno stojimo na stanovištu celine odnosa između kapitalističke i radničke klase. Globalni proces snižavanja vrednosti radne snage ne isključuje diferencijaciju najamnina unutar radničke klase, diferencijaciju čija je osnovna funkcija cepanje radničke klase, naglašavanje konkurencije unutar same klase. Štaviše, naglašavanje konkurencije unutar same klase. Štaviše, va na masovnom snižavanju vrednosti radne snage, na snižavanju vrednosti koje to „napredovanje” samo ubrzava.⁴⁷

Valja još precizirati da dominantna uloga kapitalističke klase u borbi koja se odvija u okviru procesa proizvodnje ne isključuje aktivnu ulogu radničke klase. Radnička klasa igra tu ulogu tako što sprečava kapitalističku klasu da prosto i jednostavno uništi radnu snagu istovremeno s uništavanjem radnika. A kapitalistička klasa nastoji da to učini.⁴⁸ „Prodajući svoju radnu snagu — a pri sadašnjem sistemu on to mora da čini — radnik prepušta kapitalisti potrošnju te snage, ali u okviru izvesnih razumnih granica. Ne uzimajući u obzir njeno prirodno trošenje, on prodaje svoju radnu snagu da bi je održao,

Paris, CSU., 1973. Ova dva autora, na primer, pišu sledeće: „Radna snaga će biti prodavana po svojoj vrednosti, tj. po vrednosti vremena potrebnog za njenu proizvodnju i reprodukciju”; ta „proizvodnja” se može razumeti jedino ako se ima u vidu konkretan rad (na primer, stručno obrazovanje).

⁴⁶ C. Palloix *L'internationalisation du capital*. Paris, Maspero, 1975.

⁴⁷ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 180 (fusnota): „Razlika između višeg i prostog rada, „skilled” i „unskilled labour” (kvalifikovanog i nekvalifikovanog) počiva delom na pukim iluzijama ili bar na razlikama koje su davno prestale biti stvarne, te žive još samo u tradicionalnoj konvenciji; delom pak na nemoćnijem položaju nekih slojeva radničke klase, koji im manje no drugim dopušta da izvojsite vrednost svoje radne snage. Slučajne okolnosti igraju pri tom tako veliku ulogu da iste vrste rada menjaju mesta”.

⁴⁸ Ona to delimično i čini; to dokazuju statistike o povredama na radu, kao i predviđanja o prosečnoj dužini života radnika.

a ne da bi je uništio.”⁴⁹ Radnik takođe nastoji da osigura reprodukciju radne snage. S druge strane, radnik vodi borbu za najamninu, borbu koja se odvija „izvan” proizvodnje i koja se više ne tiče uslova iskorišćavanja radne snage, već njene prodajne cene. I u jednom i u drugom slučaju, radnička klasa igra potčinjenu ulogu: uslovi borbe su određeni klasnom borbom u proizvodnji, borbom u kojoj kapitalistička klasa zadržava inicijativu.

U tako utvrđenim granicama, ekonomska borba radničke klase može u određenoj meri da izmeni uslove reprodukcije; u stvari, intenzitet i efikasnost te borbe ne zavise mehanički od ekonomskih uslova: oni takođe zavise od stepena organizovanosti radničke klase, od njene ideologije itd., tj. od uslova pod kojima se odvija klasna borba na drugim nivoima.⁵⁰

Čini nam se da iz tog ugla valja posmatrati Marxova zapažanja koja se tiču delovanja štrajkova i radničkih zahteva na tehničke preobražaje. Ako je tačno da ekonomska borba radničke klase (bilo da se ona tiče najamnina, bilo uslova iskorišćavanja radne snage) može relativno ubrzati preobražaj proizvodnih snaga,⁵¹ ipak ne smemo zaboraviti:

⁴⁹ K. Marx, *Nadnica, cena i profit*, naved. delo, str. 64.

⁵⁰ Možemo se upitati, na primer, da li ideološka dominacija reformizma, prebacujući borbu radničke klase u ekonomsku oblast, u oblast revandikativne borbe za veće najamnine, ne menja uslove reprodukcije odnosa proizvodnje, izazivajući ubrzanje tehničkih preobražaja, što reformisti i revizionisti koriste upravo kao opravdanje za to prebacivanje borbe na drugi plan, te tako poraz pretvaraju u pobedu.

Utuda konkretno istraživanje tehničkih preobražaja u ovoj ili onoj industrijskoj grani ili kapitalističkoj društvenoj formaciji podrazumeva analizu revizionističke politike koja se tu primenjuje. U tom pogledu je zaista iznenađujuće što, na primer, u Francuskoj ima veoma malo marksističkih studija posvećenih analizi radničke aristokratije, produblivanju rascepa unutar radničke klase. Poznato je kakvo je mesto Lenjin davao ulozi radničke aristokratije u rađanju socijal-šovinizma odnosno kakvo je mesto Marx pripisao rascepu unutar radničke klase u procesu reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ukratko, smatramo da ako je rasprava o tehničkom napretku, tj. o privrednom rastu, ideološka, ona je to zato što prikriva klasnu borbu koju vodi buržoazija, a sasvim ispravno otkriva produblivanje rascepa unutar radničke klase (bilo putem proletarizacije novih društvenih slojeva, bilo povećavanjem značaja radnika-imigranata). U tom pogledu su simptomatična verbalna vrludanja KP Francuske povodom problema poput hijerarhije najamnina ili radnikâ-imigranata.

⁵¹ „Kada mašine posmatramo isključivo kao sredstvo za pojedninjavanje proizvoda, vidimo da je granica njihove primene data u tome što njihova sopstvena proizvodnja staje manje rada

a) da se to tiče ritma, a ne prirode tog preobražaja;
b) da su uslovi te borbe u znatnoj meri i rezultat snižavanja vrednosti radne snage. Prema tome, slab otpor radničke klase u nekim sektorima, u nekim oblastima ili nekim zemljama, može delovati usporavajuće na tehničke preobražaje; ali taj slab otpor je povezan s uslovima koji vladaju na „tržištu rada”, s uslovima koji su i sami proizvod ubrzanog snižavanja vrednosti radne snage, izazavnog brzinom tehničkih preobražaja u drugim sektorima, oblastima ili zemljama.⁵² Kao proces snižavanja vrednosti radne snage, tehnički razvitak sektora koji se nalaze „na špicu”, neminovno dovodi — kada je reč o kapitalističkom načinu proizvodnje — do relativne tehničke stagnacije ostalih sektora, što čini iluzornim svaki pokušaj „harmoniziranja” ritma tehničkih preobražaja. Posmatrano iz ugla procesa društvene reprodukcije, tu vidimo kako se javlja nov vid nejednakosti razvitka proizvodnih snaga.⁵³

Sada možemo preći na proučavanje dva poslednja „slučaja” proizvođenja relativnog viška vrednosti „bez ikakvog snižavanja cene robe”. To će nam omogućiti da pojasnimo odnose između snižavanja vrednosti radne snage — o čemu smo do sada govorili — i procesa proširivanja kapitalističkih odnosa.

III. Snižavanje vrednosti radne snage i proširivanje kapitalističkih odnosa proizvodnje

Smanjivanje troškova oko obučavanja povezano je s preobražavanjem upotrebne vrednosti radne snage; uporedo s kapitalističkim preobražajem procesa rada, sa stvarnim potčinjavanjem rada kapitalu, radna snaga koja odgovara kapitalističkom procesu rada i oplođavanju vrednosti, ne mora više biti dugo obučavana; usled toga,

nego što je rad koji njena primena zamenjuje. Ali za kapital ova granica je još uža. Pošto on ne plaća primenjeni rad, već vrednost primenjene radne snage, to se za njega upotreba mašina ograničava razlikom između vrednosti mašine i vrednosti radne snage koju ona zamenjuje.” (*Kapital*, tom I, naved. delo, str. 348)

⁵² K. Marx, *Kapital*, tom III, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 23, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta Beograd 1974, str. 199—200.

⁵³ Prateći faze kapitalističkog ciklusa, sličnu analizu mogli bismo razviti povodom neravnomernosti ritma tehničkih preobražaja.

reprodukcija te radne snage zahteva manju količinu potrebnih životnih sredstava.⁵⁴

Isto važi za rad žena i dece: kapitalistički preobražaj procesa rada omogućava korišćenje radne snage čiji su troškovi reprodukcije veoma niski; razlog tome leži u činjenici što ovde troškovi reprodukcije radnikove radne snage sadrže troškove reprodukcije „radničke porodice”⁵⁵; istovremeno zapošljavanje muškaraca, žena i dece omogućava raspoređivanje troškova reprodukcije (pa, prema tome, i odgovarajućeg potrebnog radnog vremena) na više nosilaca, što dovodi do povećanja relativnog viška vrednosti.

Zapošljavanje „stanovništva kolonija” izvodi se iz iste analize, mada relativno niski troškovi reprodukcije radne snage predstavljaju rezultat delovanja sasvim drugih uzroka.⁵⁶

Zapošljavanje žena i dece, kao i zapošljavanje stanovnika „kolonija” ima još jedan aspekt: proširujući obim „ponude” rada, uvodeći u proizvodnju „poslušniji i pokorniji” element, ono omogućava da se „skrši otpor koji su muški radnici... još davali despotiji kapitala”⁵⁷ i da se poveća konkurencija unutar radničke klase. To zapošljavanje takođe pojačava dejstvo snižavanja vrednosti radne snage (stvaranje industrijske rezervne armije), što smo analizirali u prethodnom izlaganju.

Najzad, ako ova analiza pokazuje da preobražaj procesa rada predstavlja uslov koji kapitalu omogućava da proširi svoju sferu iskorišćavanja, da isisava dodatnu radnu snagu iz novih slojeva, taj uslov nije sam po sebi dovoljan. Potrebno je da ti novi slojevi budu „oslobođeni” prekapitalističkih odnosa u kojima su se našli, da budu dostupni kapitalističkom iskorišćavanju. To „oslobađanje” pretpostavlja ne samo ekonomsku, već i političku i ideološku klasnu borbu, čiji je cilj uništavanje

⁵⁴ Vid. *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 313. Analiza „troškova oko obučavanja”, kao elementa troškova reprodukcije radne snage, može se prihvatiti kao valjana jedino ako radnu snagu radničke klase posmatramo kao celinu koja se kao takva suprotstavlja kapitalu. Troškovi oko obučavanja posebne radne snage ne moraju ući u individualnu razmensku vrednost te snage. Prema tome, ne možemo se pozivati na tu analizu da bismo pokazali „objektivnu nužnost” hijerarhije najamnika.

⁵⁵ Ili bar deo tih troškova reprodukcije, budući da tu reprodukciju delimično obezbeđuje rad (u kući) za koji kapital ništa ne plaća.

⁵⁶ Videti na primer B. Granotier, *Les travailleurs immigrés en France*, Maspero, Paris 1970, str. 235. Tu ćemo naći neke elemente ovog fenomena.

⁵⁷ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 356.

tih odnosa (bilo da je reč o tradicionalnim porodičnim odnosima, bilo o vladajućim odnosima proizvodnje u zemljama ili oblastima koje su pretvorene u spoljne ili unutrašnje kolonije).

Ova analiza, konačno, pokazuje da klasna borba u proizvodnji, dovodeći do uništavanja upotrebne vrednosti radne snage, tj. do određenog preobražaja proizvodnih snaga — ne zamenjuje proširivanje raspoložive radne snage usled uništavanja prekapitalističkih odnosa proizvodnje, već ga istovremeno *uslovljava i implicira*.

Ova analiza je, po našem mišljenju, od izuzetne važnosti za shvatanje određenih pojava do kojih dolazi u imperijalizmu, posebno za shvatanje relativno nove pojave koja se ogleda u tome što glavne evropske kapitalističke zemlje masovno pribegavaju korišćenju imigrantske radne snage koja dolazi iz zemalja pod dominacijom imperijalizma ili iz tzv. „nerazvijenih” regiona.

Retke „ekonomske” analize te pojave, koje su izvršili predstavnici reformizma ili revizionizma, često nose pečat shvatanja — poreklom marginalističkog ili praizorno Ricardovog — po kome bi pribegavanje korišćenju imigrantske radne snage predstavljalo neku vrstu „supstituta” „tehničkom progresu”, odnosno bilo na neki način proizvod tehnološkog maltuzijanstva kapitalističkih monopola koji su, u granicama mogućnosti, izabrali takvo olakšavajuće rešenje, izlažući se istovremeno opasnosti stvaranja nepodnošljivih društvenih zategnutosti. Takva analiza odmah nameće zaključak da bi ograničavanje imigracije predstavljalo dobar način primoravanja kapitalista da „razvijaju proizvodne snage”, čime bi se — iz razloga o kojima smo već govorili — pripremao prelazak ka socijalizmu.

Napomena I. — *Da bismo autorima poput L. Gani-ja⁵⁸ uskratili nov i dobrodošao povod da bace ljagu na „levičare” koji negiraju stavove Generalne konfederacije rada (CGT) i na podršku koju ta sindikalna organizacija pruža radnicima-imigrantima, želimo jednostavno da pojasnimo sledeće:*

a) *Nije reč o želji da se ignoriše ili iskrivi politika CGT, politika koju je Gani obilno analizirao na osnovu raznih rezolucija i peticija te sindikalne centrale;*

b) *Ovde imamo u vidu upravo onu problematiku na kojoj se temelje izjave koje navodi sam Gani: „Ta nekva-*

⁵⁸ Léon Gani, *Syndicats et travailleurs immigrés*, Editions sociales, Paris, 1972.

lifikovana, mnogobrojna radna snaga, koju poslodavci plaćaju tako jevtino, podstiče neke poslodavce da vrše investicije koje su neophodne za poboljšavanje i modernizaciju njihove industrijske opreme’. CGT smatra da u ovom slučaju korišćenje imigrantske radne snage od strane poslodavaca, koči tehnički razvitak nekih grana privrede.’⁵⁹

c) *Nije reč o tvrđenju da CGT negira ili ignoriše činjenicu da imigracija podstiče rasep unutar radničke klase. Ali, da li je dovoljno proklamovati da je ta klasa jedinstvena i jednoobrazna, te tako automatski prevazići razlike? Nije li potrebno zapitati se, na primer, kakvo je mesto tih imigranata u sindikalnoj organizaciji?⁶⁰*

d) *Najzad, da bi se shvatila revizionistička politika u odnosu na taj problem, morali bismo razmišljati ne samo o sindikalnoj borbi i praksi, već i o ukupnom političkom stavu revizionizma prema radnicima-imigrantima.*

Napomena II. — *Značajno je što se rasistička propaganda koja se poslednjih godina razvija u nekim evropskim zemljama, i to pod uticajem grupa krajnje desnice, poziva na „teoriju” supstitucije tehnički progres /radna snaga. Ta propaganda pri tom nastoji da se „izdigne” iznad prizemnog nivoa, karakterističnog za nju. Parola „Zaustaviti divlju imigraciju!” opravdava se posebno nužnošću razvitka tehničkog... nacionalnog progressa. Tako J. Marchal u članku „U divljem kapitalizmu, divlja imigracija”⁶¹ piše sledeće: „Činilac društvenog nazadovanja, imigracija je takođe bremenita opasnostima po našu privredu. Prisustvo prekomerne radne snage koja je izuzetno nisko plaćena omogućava opstanak nekvalifikovanih ili slabo kvalifikovanih radnih mesta; te doprinosi zaostajanju modernizacije industrijskog aparata.”*

⁵⁹ Isto, str. 67. Gani je podvučené citate uzeo iz izveštaja Centra za ekonomska i društvena istraživanja Generalne konfederacije rada (CGT.). Taj izveštaj nosi naslov „Les travailleurs immigrés en France — Problèmes de l’alphabétisation fonctionnelle — Solutions préconisées par la CGT.” (maj 1969). Takođe vid. G. Marchais, predgovor knjizi André Vieuguet, *Français et immigrés*, Editions sociales, Paris, 1975 („Imigracija omogućava krupnom kapitalu da ovekoveči arhaične načine proizvodnje, da se suprotstavi nužnostima naučnog i tehničkog napretka” — str. 9).

⁶⁰ Prema J. Minces (*Les travailleurs immigrés en France*, Paris, Seuil, 1973, str. 327), niži položaj imigranata ispoljava se unutar sindikata na taj način što oni ne mogu da utiču na orijentaciju te organizacije.

⁶¹ *Le Monde*, 26. septembar 1973.

Napomena III. — Čini nam se da je B. Granotier napravio grešku koja je potpuno suprotna revizionističkoj grešci. Ostajući i sam na nivou problematike koja provejava kroz analize imigracije radnika, B. Granotier⁶² previđa odnos koji postoji između proširivanja kapitalističkih odnosa proizvodnje i snižavanja vrednosti radne snage (stvaranje „industrijske rezervne armije“). On pri tom zaboravlja na ovaj drugi element. Granotier brka rezervnu armiju s nezaposlenošću (o tome smo već govorili); ta armija je, po njemu, nestala iz imperijalističkih metropola posle „kejnzijske revolucije“. Otuda poziv na borbeno solidarnost francuskih radnika i radnika imigranata zvuči više kao neka dobra želja, nego kao rezultat analize stvarnih procesa.

Marxova analiza snižavanja vrednosti radne snage navodi nas na formulisanje sasvim različite hipoteze, hipoteze o nužnoj komplementarnosti (tj. o uzajamnoj uslovljenosti) korišćenja radnika imigranata i ubrzanog razvitka proizvodnih snaga u glavnim kapitalističkim zemljama. Pošto u ovom radu nismo mogli proveriti tu hipotezu činjenicama, moramo se zadovoljiti time što ćemo ukazati na izvestan broj nedavno objavljenih studija.⁶³

Politički efekt takve teze svakako je u tome što se baca više svetlosti na problem komplementarnosti iskorišćavanja od strane imperijalizma radnika iz potčinjenih zemalja i iskorišćavanja radnika imperijalističkih zemalja. Čini nam se da rasprava između Ch. Bettelheima i A. Emmanuel⁶⁴ nije konačno razjasnila pojam komplementarnosti. Naime, izgleda da se ne može dokazati kako međunarodna solidarnost trudbenika proizlazi iz činjenice pojačanog iskorišćavanja trudbenika u „metropolama“. Tu tezu je ne samo teško konkretno dokazati — i kada bi ona bila verifikovana, to ne bi bilo dovoljno za davanje celovitog odgovora na postavljeno pitanje. Ono što

⁶² B. Granotier, *Les travailleurs immigrés en France*, naved. delo, str. 266.

⁶³ Vid. na primer, B. Granotier, naved. delo; St. Castles i G. Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, 1973; G. Tapinos, *L'économie des migrations internationales*, A. Colin, Paris 1974; W. R. Böning i D. Maillat, *Les effets de l'emploi des travailleurs étrangers*, OCDE, Paris, 1974; B. G. Cohen i P. J. Jenner, *The Employments of Immigrants: A Case Study within the Wool Industry*, *Race*, br. 1, juli 1969, str. 41.

⁶⁴ Vid. Ch. Bettelheim, „Remarques théoriques“, u A. Emmanuel, *L'échange inégal* (delo je objavljeno na našem jeziku pod naslovom *Nejednaka razmjena*, Komunist, Beograd 1974.).

treba pokazati (i što nam je analiza snižavanja vrednosti radne snage omogućila da nazremo) jeste činjenica da iskorišćavanje trudbenika iz potčinjenih zemalja doprinosi iskorišćavanju trudbenika vladajućih zemalja, tj. da predstavlja uslov tog iskorišćavanja, i *vice versa*.

Posmatrana s opštijeg stanovišta, analiza snižavanja vrednosti radne snage omogućava nam da pokažemo sledeće: ako nam izgleda da, posmatrano iz ugla odvojeno uzetog procesa rada, kapitalistički razvitak proizvodnih snaga u suštini znači „zamenu radnika mašinom“, onda to ne važi kada posmatramo proces reprodukcije u celini — kapitalistički razvitak proizvodnih snaga karakteriše se na tom nivou više zamenom (zahvaljujući mašinama) kvalifikovanije radne snage onom radnom snagom čiji su troškovi reprodukcije niži i koja je u nepovoljnijem položaju da brani svoju najamninu, a usled toga i svoju vrednost. U svojoj kritici Ricardovih teza o „kompenzaciji“⁶⁵, Marx ne kaže da se radna snaga usled delovanja mašina, konačno eliminiše iz proizvodne oblasti (tj. iz proizvodne oblasti kapitala). Naprotiv, on kaže da uništavanje upotrebne vrednosti radne snage u nekim granama proizvodnje (ili u izvesnim trenucima kapitalističkog ciklusa) omogućava kapitalu da razvije nove grane proizvodnje pod povoljnijim uslovima iskorišćavanja:

„...usled podstreka koji dobija akumulacija, na novoj osnovici — gde je potrebno manje živog rada u odnosu na prošli — apsorbovani mogu biti i otpušteni, pauperizovani radnici, ili bar onaj deo priraštaja stanovništva koji dolazi na njihovo mesto, bilo proširenjem posla u samoj mašinskoj struci ili u posrednim granama proizvodnje koje su kroz nju postale potrebne i stvorene, ili u novim područjima zaposlenja koja je stvorio novi kapital i koja podmiruju nove potrebe. To je ta druga krasna perspektiva; radnička klasa ima da snosi sve ‚prolazne nevolje‘ — otpuštanje s posla, seljenje rada i kapitala iz jedne oblasti u drugu, — a i pored toga, najamnom radu nema kraja, štaviše, on biva reprodukovano u sve većoj razmeri, raste apsolutno iako opada relativno u odnosu prema rastućem ukupnom kapitalu koji ga upotrebljava.“⁶⁶

„Postoje dve tendencije koje se stalno ukrštaju: (prva) da se upotrebi što manje rada za proizvodnju iste ili veće količine robe, istog ili većeg neto proizvoda,

⁶⁵ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, tom II, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 25, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1972, str. 437 i dalje.

⁶⁶ Isto, str. 457.

viška vrednosti, neto dohotka; druga, da se upotrebi što veći broj radnika (mada što manje srazmerno količini robe koju su proizveli), jer s masom upotrebljenog rada — na datom stepenu proizvodne snage — raste i masa viška vrednosti i viška proizvoda. Prva tendencija baca radnike na ulicu i stvara suvišno stanovništvo, druga ih ponovo apsorbira i proširuje najamno ropstvo apsolutno, tako da je radnikova sudbina stalno kolebljiva i on je se ne može nikada izbaviti.⁶⁷

Dakle, kada stvari posmatramo sa stanovišta procesa društvene reprodukcije, vidimo da se marksistička analiza razvitka proizvodnih snaga nikako ne može svesti na teoriju (makar i prilagođenu) o „*labour-saving* tehničkom napretku”, na teoriju koja počiva na postulatu o tome da, zahvaljujući tehničkom napretku, „radna snaga” biva zamenjena „kapitalom”. „Mašinerija se ne javlja da bi nadomjestila nedostajuću radnu snagu, već da bi onu masovno postojeću reducirala na njenu nužnu mjeru.”⁶⁸ Ona se ne javlja usled ekonomske računice koja proizlazi iz neke apstraktne racionalnosti, već kao proizvod istorijski određenog oblika klasne borbe.

Postaviti problem na takav način, znači teorijski se naoružati za ispravno analiziranje ne samo značenja radničke imigracije, već i značenja i tendencija složenih procesa diferencijacije unutar radničke klase. A ti procesi su do sada sagledavani samo iz ugla analiza koje su se odnosile na procese posebnih oblika rada.

KLASNA BORBA U PROIZVODNJI I SNIŽAVANJE VREDNOSTI KAPITALA: KRITIKA TEORIJA „HIPERAKUMULACIJE KAPITALA”

I. Klasna borba u proizvodnji i postojani kapital

Od trenutka kada se kapital više ne zadovoljava time da se oplođuje kao trgovački ili zelenaški kapital, već ovladava procesom proizvodnje kako bi od njega stvorio proces eksploatacije radne snage, drugim rečima — od trenutka kada kapital počinje da deluje kao

⁶⁷ Isto, str. 458.

⁶⁸ K. Marx, *Temelji slobode* (Osnovi kritike političke ekonomije), Naprijed, Zagreb 1974, str. 289.

odnos proizvodnje i kao klasni odnos, on se jednim delom neminovno mora imobilizirati u sredstva za proizvodnju (sredstva rada i predmeti rada), u upotrebne vrednosti koje same po sebi ne stvaraju nikakav višak vrednosti. Deo tako imobilisanog kapitala Marx, upravo iz tog razloga, naziva „postojanim kapitalom”.

Postojanje i razvitak postojanog kapitala vuku, međutim, koren iz skupine protivrečnosti procesa reprodukcije, iz onih protivrečnosti kojima je Marx posvetio brojne analize, posebno u trećem tomu *Kapitala*.¹ Uostalom, Marxov raskid s problematikom klasičnih ekonomista upravo je zbog toga što uzima u obzir te protivrečnosti.

Te protivrečnosti moraju biti situirane tako da stoje u vezi s odlučujućim procesom klasne borbe u proizvodnji. Međutim, revizionistički teoretičari ne dele takvo mišljenje. Pozivajući se na tvrdnju da treći tom *Kapitala* predstavlja najrazvijeniju formulaciju Marxove misli,² neki teoretičari izmišljaju teorije o „državnomonopoliškom kapitalizmu” ili o imperijalizmu, teorije za koje se uglavnom može reći da prikrivaju proces klasne borbe, stavljajući naglasak na „protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje”.

Otuda kritika tih „teorija”, između ostalog, znači restituisanje smisla analiza iz trećeg toma *Kapitala*, određivanje njihovog mesta u ukupnosti Marxove misli. Mi bismo ovde hteli da damo doprinos tom kritičkom potpunu, i to tako što bismo proučili delovanje klasne borbe u proizvodnji na postojani kapital. Pri tom bismo posebno analizirali proces snižavanja vrednosti postojanog kapitala. Zatim ćemo pokušati da pokažemo u kojoj meri uzimanje u obzir ovih posledica može pomoći analizi uslova eksploatacije i reprodukcije kapitala u savremenim kapitalističkim društvenim formacijama.

II. Snižavanje vrednosti postojanog kapitala i tendencijski pad profitne stope

Prva vrsta delovanja klasne borbe u proizvodnji na postojani kapital dovoljno je poznata, te je nije potrebno naširoko razmatrati. Profitna stopa, „mamuza kapita-

¹ Ovde ne ispitujemo protivrečnosti koje postojani kapital stvara na nivou proizvodnje vrednosti (videti drugi tom *Kapitala*), već jedino protivrečnosti koje karakterišu proces reprodukcije posmatran „iz ugla proizvodnje”.

² Vid. na primer, P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat*, naved. delo, str. 224.

lističke akumulacije", izračunava se na osnovu celokupnog predujmljenog kapitala, uključivši postojani kapital: ona se određuje pomoću formule

$$\frac{K}{p + pr} = \frac{V}{V}$$

U meri u kojoj izvlačenje relativnog viška vrednosti zahteva povećanje mase upotrebljenih sredstava za proizvodnju — što se dešava s obzirom na preobražaje do kojih kapital dovodi u procesu rada — ispoljava se tendencija rasta onoga što Marx naziva „organskim sastavom kapitala”⁴; ako to povećanje nije nadoknađeno do-

voljnim rastom stope eksploatacije ($\frac{pr}{K}$), profitna stopa će ispoljiti tendenciju pada, čak i ako se stopa eksploatacije povećava. Tendencijski pad profitne stope samo ilustruje specifična obeležja kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga: „progresivna tendencija opšte profitne stope ka padanju jeste, dakle, samo izraz, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada.”⁵

Međutim, delovanje klasne borbe u proizvodnji na postojani kapital nikako se ne svodi samo na tu tendenciju. Razvitak kapitalističkih proizvodnih snaga dovodi do dve vrste preobražaja koje neposredno pogađaju postojani kapital:

a) s jedne strane, razvitak tih proizvodnih snaga podrazumeva smanjivanje društveno potrebnog radnog vremena za proizvodnju sredstava za proizvodnju (sredstva i predmeti rada). „Revolucija vrednosti” pogađa sve vrste robe. U stvari, ne postoje nikakve „barijere” koje bi razvitak kapitalističkog načina proizvodnje i njemu odgovarajuću vrstu razvitka proizvodnih snaga zat-

varale u pojedine odeljke proizvodnje, na primer, u odeljak II. Naprotiv, kapital teži da se domogne svih sfera proizvodnje i da svuda izazove istu vrstu preobražaja, da svuda razvije „proizvodnost rada” u skladu s istim modalitetima.⁶

b) s druge strane, kapitalistički razvitak proizvodnih snaga dovodi do korišćenja i proizvodnje sve „efikasnijih” sredstava za proizvodnju (ta efikasnost se izražava u sposobnosti proizvodjenja relativnog viška vrednosti), upravo zahvaljujući inkorporiranju nauke u stalni kapital. Otuda, kao što podvlači Marx, sredstva za proizvodnju se „šire... nezavisno od veličine predujmljenog novčanog kapitala”.⁷

Na temelju te dve vrste preobražaja koji pogađaju sredstva za proizvodnju nastaju dva procesa koje Marx naziva „oslobađanjem kapitala” i „snižavanjem vrednosti postojećeg postojanog kapitala”.⁸ Pojam „oslobađanja kapitala” lako je shvatiti: usled snižavanja troškova proizvodnje sredstava za proizvodnju, ili usled pojave „efikasnijih” sredstava za proizvodnju, deo novčanog kapitala, koji bi bez toga morao biti namenjen nabavi sredstava za proizvodnju, onaj deo koji bi, dakle, bio pretvoren u postojani kapital, postaje raspoloživ za proširenje eksploatacije.

Što se tiče snižavanja vrednosti postojanog kapitala, treba se sada vratiti na analizu dve vrste preobražaja, o čemu je prethodno bilo reči.⁹

³ V = višak vrednosti; K = celokupni kapital; p = postojani kapital; pr = promenljivi kapital.

⁴ Podsetimo se da Marx definiše organski sastav kapitala sledećim rečima: „Vrednosni sastav kapitala, ukoliko je određen tehničkim sastavom kapitala i ukoliko njega odražava, nazivamo *organskim* sastavom kapitala (K. Marx, *Kapital*, tom III naved. delo, str. 126). Ova formulacija stvara teškoću: kako shvatiti pojam „tehničkog sastava” kapitala kada se masa robe može meniti samo jednom merom — „vrednošću” te robe? Pitanje se ne rešava time što govorimo o „odrazu” tehničkog sastava u vrednosnom sastavu kapitala. Možemo jedino reći da „vrednosni sastav” kapitala zavisi od dve vrste determinanti: od preobražaja procesa rada u kome taj kapital funkcioniše i od preobražaja koji se odigravaju „izvan” tog procesa. Pojam „organskog sastava” se odnosi isključivo na prvu vrstu determinanti.

⁵ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 180.

⁶ Istorijski posmatrano, nije tačno da kapital nužno mora da se, u svakom trenutku procesa svog širenja, najpre dokopa odeljka II, a tek onda odeljka I. Teze koje nastoje da dokažu suprotno (prvobitno kapitalisanje odeljka I), takođe nisu verifikovane. U stvari, pravci širenja kapitala zavise od brojnih činilaca — od otpora drugih načina proizvodnje, od ukupnosti uslova postojeće klasne borbe. Može se jedino reći da je proces širenja kapitala određen, u krajnjoj liniji, klasnom borbom koja se nejednako ali integralno odvija u raznim sektorima.

⁷ K. Marx, *Kapital*, tom II, Prosveta — Institut za izučavanje radničkog pokreta, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 22, Beograd 1971, str. 294.

⁸ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 97 i dalje.

⁹ Naredna razmatranja se u suštini (ako ne i isključivo) tiču *stalnog* dela optičajnog kapitala. Imajući, međutim, u vidu da se većina sirovina proizvodi van imperijalističkih metropola, analiza uslova snižavanja njihove vrednosti — ili povećavanja te vrednosti — nužno mora voditi računa o ukupnosti ekonomskih, političkih i ideoloških klasnih odnosa između podređenih i vladajućih društvenih formacija, i to u svetskim razmerama. Uostalom, nije reč o nekoj novoj pojavi; o tome videti Marxove analize pamučnih kriza u 19. stoleću (*Kapital*, tom III, naved. delo, str. 108—119).

a) *Snižavanje vrednosti postojanog kapitala usled smanjivanja troškova proizvodnje.* — „Kad su mašinerije, uređaj zgrada, uopšte, stalni kapital došli do izvesne zrelosti, tako da za duže vreme ostaju bez promene bar u osnovnoj svojoj konstrukciji, nastupa slično obezvređivanje usled usavršavanja metoda reprodukcije tog stalnog kapitala. Sada se vrednost mašinerije itd. . . snižava . . . zato što se ona sada može jevtinije reprodukovati.”¹⁰

Revolucionisanje proizvodnih snaga u kapitalističkom načinu proizvodnje neprestano dovodi do raskoraka između potrebnog radnog vremena za proizvodnju robe (u trenutku kada je roba proizvedena) i radnog vremena potrebnog za njenu reprodukciju. Ti raskoraci dobijaju poseban značaj kada je reč o robi—sredstvu rada, koja se uključuje u proces oplođavanja kapitala, i to tako što zadržavanje vrednosti robe postaje jedan od zahteva tog procesa oplođavanja. Upravo to radno vreme koje je potrebno za *reprodukciju* istovrsne robe poprima — posredstvom borbe između kapitala — ulogu regulatora razmernih odnosa, tj. određuje vrednost robe koja je proizvedena u prethodnoj fazi.

b) *Snižavanje vrednosti postojanog (stalnog) kapitala usled smanjivanja upotrebne vrednosti.* — „Stalna usavršavanja . . . postojećoj mašineriji, fabričkom uređaju itd. relativno oduzimaju upotrebnu vrednost, a time i vrednost. Ovaj proces ima silno dejstvo, naročito u prvoj epohi novouvedene mašinerije, pre no što ona dostigne neki određeni stupanj zrelosti i gde ona zbog toga stalno zastareva pre no što stigne da reprodukuje svoju vrednost.”¹¹

Ovde još jednom vidimo da upotrebna vrednost poprima dosta neočekivanu ulogu; štaviše, to je „relativna” upotrebna vrednost opreme. Odnos koji se tako uspostavlja na nivou procesa reprodukcije (između upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti) modifikira opšti princip sadržan u prvom tomu *Kapitala* (princip koji se tiče proizvodnje robe; prema tom principu, upotrebna vrednost neke robe podržava razmensku vrednost, ali ne utiče na njeno kvantitativno određenje).¹² Čini nam se da se ta modifikacija može objasniti na sledeći način: „relativnu upotrebnu vrednost” sredstva rada u potpunosti određuje mesto koje ta sredstva rada zauzimaju u procesu kapitalističke proizvodnje i reprodukcije,

¹⁰ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 100.

¹¹ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 100.

¹² K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 44.

cije, tj. u procesu oplođavanja vrednosti kapitala posredstvom iskorišćavanja radne snage. Drugim rečima, „relativna upotrebna vrednost” ne označava neku navodnu tehničku efikasnost, već sposobnost sredstva rada da omogućuje izvlačenje relativnog viška vrednosti u datim uslovima klasne borbe.¹³

Što se tiče *konkretnih* procesa kroz koje se ti uslovi ispoljavaju, mogle bi se izneti sledeće napomene:

a) Na nivou kapitalističkog preduzeća, tim uslovima se bavi „ekonomska računica” (cena raznih faktora), i to „računica” o kojoj u *Kapitalu*¹⁴ govori Marx (tačnije rečeno, Engels). Ta računica prikriva stvarni proces snižavanja vrednosti radne snage. Ali, ne mora uvek biti tako. Naprotiv, čini se da odluke o zameni opreme polaze od mnogo složenije i mnogo neformalnije „računice” (u obzir se uzimaju razni aspekti borbe protiv radničke klase u proizvodnji).¹⁵

b) Zahtevi borbe se prenose posredstvom „tražnje” upućene odeljku I (tu tražnju ispoljavaju preduzeća iz odeljka II, ili ona iz samog odeljka I). Za razliku od tražnje potrošnih dobara, ta tražnja je mnogo raščlanjenija, jer preduzeća iz odeljka I često rade u saradnji sa svojim kupcima ili po njihovom zahtevu.

Ova analiza upotrebne vrednosti opreme znači da ritam zastarevanja ili moralnog rabaćenja ne zavisi — kako to tvrde brojni ekonomisti — od autonomnog ritma tehničkog napretka¹⁶, već od diferenciranih uslova klasne borbe u proizvodnji — po pojedinim privrednim granama, regionima, zemljama ili fazama konjunktura.

¹³ Problem koji je ovde postavljen, isti je kao i onaj sa kojim smo se susreli povodom „upotrebne vrednosti” radne snage; smatramo da on zaslužuje isti odgovor. Još jednom se pokazuje da kod Marxa pojam „upotrebne vrednosti” ne upućuje na neku „aistorijsku” materijalnost.

¹⁴ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 348.

¹⁵ G. Hosmalin (*Investissement, rentabilité et progrès technique. Calculs prévisionnels du profit et rythme du progrès*, Génin, Paris, 1956, str. 217). ukazuje da neka preduzeća (Dupont de Nemour ili U. S. Steel) koriste, pored klasičnog obračuna, „stope učinka”, „periode nadoknađivanja” i neke kriterijume kao što su uticaj korišćenja date opreme na disciplinu rada, na jače učešće (ili potpuno eliminisanje) ove ili one kategorije radne snage koja ima posebno povoljan položaj u pogledu odbrane svog statusa itd.

¹⁶ „Zastarelost ili neupotrebljivost . . . je posledica tehničkog napretka koji stalno stvara nove mašine, mnogo efikasnije od starih mašina . . . Nadmoćnost nove opreme može biti tolika da uprkos velikih troškova instaliranja, ona, u celini uzev, postaje unosnija od postojeće opreme, te je osuđuje na prerano otpisivanje, znatno pre no što bi to zahtevao njen fizički vek” (P. Massé, *Le Choix des investissements*, Dunod, Paris, 1959, str. 43).

Neravnomernost razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga, koja se posebno ispoljava u činjenici da izuzetno brz tehnički napredak ide uporedo sa zadržavanjem opreme koja je u brojnim sektorima znatno „prevaziđena“, nalazi svoje objašnjenje na tom nivou. Ta neravnomernost nema nikakve veze sa specifičnim ritmom razvitka tehnologije kao takve.¹⁷

Iz ove analize „upotrebne vrednosti“ sredstava rada takođe proizlazi da snižavanje vrednosti stalnog kapitala usled zastarelosti ne izražava, u stvari, razliku između trajanja *fizičkog* života opreme i dužine njenog „*moralnog*“ života (kako to kažu ekonomisti), već razliku između društveno određenog trajanja „normalnog“ života (to, sa svoje strane, određuje trajanje fizičkog života u onoj meri u kojoj se prilikom konstruisanja mašinerije vodi računa o verovatnoj dužini života opreme — izbor materijala itd.) i kraćeg trajanja života, izazvanog ubrzanjem procesa snižavanja vrednosti radne snage, ubrzanjem koje se, u uslovima kapitalističke proizvodnje ne može predvideti.

Čini se da se, uporedo s razvitkom kapitalizma, sve više produbljuje jaz između dužine fizičkog života opreme (tvrdi se da taj život ispoljava tendenciju produžavanja, kako zbog sve veće otpornosti materijala koji se koriste, tako i usled usavršavanja tehnike održavanja i popravke) i trajanja njenog „društveno određenog“ života (taj život ispoljava tendenciju skraćivanja). U meri u kojoj se taj jaz produbljuje, kapitalistički način proizvodnje implicira sve veće „rasipanje“ minulog rada materijalizovanog u sredstvima za proizvodnju, rasipanje koje se isto onako osuđuje kao i „rasipanje“ usled ubrzanog zastarevanja potrošnih dobara. Međutim, to „rasipanje“ — koje se odnosi na raskorak između hipotetične dužine fizičkog života (ta dužina nije društveno određena) i dužine stvarnog društvenog života — koje se usled toga ne može dosledno meriti nikakvim kriterijumom, to „rasipanje“ valja dobro razlikovati od snižavanja vrednosti usled zastarelosti (to snižavanje izražava sasvim određen raskorak i jedino ono igra određenu ulogu u procesu kapitalističke reprodukcije).

Na kraju, ukažimo da su dve vrste snižavanja vrednosti postojanog kapitala, o kojima je upravo bilo reči, istovremeno komplementarne i da isključuju jedna dru-

¹⁷ Neravnomernost o kojoj je reč, ne može se objasniti više-manje „maltuzijanskim“, više-manje „inovatorskim“ ponašanjem kapitalističkih preduzetnika, jer to ponašanje upućuje na psihološke osobine.

gu. Komplementarne su utoliko ukoliko smanjivanje troškova reprodukcije pretpostavlja preobražaj opreme odeljka I (u pogledu njene upotrebne vrednosti). Isključive su zato što smanjivanje troškova reprodukcije sredstava za proizvodnju pretpostavlja, kao što Marx podvlači u prethodno navedenom odlomku, određenu „zrelost“ proizvedene opreme, bar kada je reč o njenim temeljnim elementima.

Kada budemo istraživali suprotstavljanje individualnog kapitala snižavanju vrednosti, vrat ćemo se na značaj razlike između „oslobađanja kapitala“ i „snižavanja vrednosti postojećeg postojanog kapitala“. U ovom trenutku valja iz ove analize izvući zaključke koji se nameću kada je reč o razumevanju čuvenog „zakona tendencijskog pada profitne stope“. Na ovom nivou ta dva procesa se mogu pabrkatati. Kada u nastavku ovog poglavlja budemo govorili o „snižavanju vrednosti postojanog kapitala“, uvek podrazumevamo proces „oslobađanja kapitala“, koji nužno prati „snižavanje vrednosti postojanog kapitala“.

U Marxovim analizama se snižavanje vrednosti postojanog kapitala javlja kao jedan od „protivuzroka“ koji „osujećuju“ negativno dejstvo tendencije povećanja organskog sastava kapitala na opštu profitnu stopu, pa samim tim i na stopu akumulacije.¹⁸ Dakle, ako to snižavanje vrednosti nije ništa drugo (a to smo upravo videli) do nužno delovanje ili oblik ispoljavanja razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga, onda taj „protivuzrok“ nije nikakva spoljna okolnost delovanja pomenutog zakona, već predstavlja njegov sastavni deo. To Marx i podvlači kada kaže: „...isti uzroci koji rađaju tendenciju padanja profitne stope, u isti mah usmeravaju ostvarenje ove tendencije“¹⁹, ili kada dodaje: „Periodično obezvređivanje postojećeg kapitala... je ima-

¹⁸ Snižavanje vrednosti postojanog kapitala izdvaja iz organskog sastava vrednosni sastav koji jedino valja imati u vidu prilikom određivanja profitne stope. Ovo podsećanje je utoliko potrebnije što brojni autori, analizirajući zakon tendencijskog pada profitne stope, polaze od tumačenja organskog sastava kao prostog tehničkog sastava. Tako potupaju J. Robinson koja se ruga „tautološkom“ obeležju zakona i P. Sweezy koji Marxa naziva „teoretičarem industrijske revolucije“. Vid. J. Robinson, *Essai sur l'économie de Marx*, Dunod, Paris, 1971, str. 29; P. Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays*, Monthly Review Press, New York 1972, str. 127 i dalje. Valja, međutim, podvući da je Sweezy svestan te razlike između vrednosnog i fizičkog odnosa. (vid naved. delo, str. 100—101). Ali, on iz konkretne analize nije izvukao sve konzekvence kada je u pitanju ta razlika.

¹⁹ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 199.

mentno sredstvo kapitalističkog načina proizvodnje za zadržavanje pada profitne stope."²⁰

Dokazivanje te specifične uloge snižavanja vrednosti postojanog kapitala čini nam se utoliko nužnijim što sva mehanička tumačenja (više-manje katastrofalna) „zakona tendencijskog pada profitne stope“ „zaboravljaju“ na analizu snižavanja vrednosti postojanog kapitala ili je deformišu. Od J. Babyja²¹, za koga je „obezvređivanje stalnog kapitala u ekonomskim krizama“ samo „paliativ“, i to tako što „krivulja (profitne stope) mada krivudava, ipak neminovno pada“, pa do P. Boccara, koji preuzima predstavu o „krivudavosti“ i do autora *Marksističke rasprave o ekonomiji* (Traité marxiste d'économie)²² — svi se slažu da valja „zaboraviti“ činjenicu da snižavanje vrednosti postojanog kapitala predstavlja jednu od nužnih manifestacija (bez obzira na konkretne oblike kroz koje se ona ispoljava) kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga. Prihvatiti to mišljenje znači odbaciti svako tumačenje zakona o tendencijskom padu profitne stope kao zakona koji ispoljava svoje dejstvo na „dugi rok“ i vodi ekonomskoj stagnaciji kroz postepeno pogoršavanje cikličkih depresija. Ukratko rečeno, time se ukida svako teorijsko opravdanje analize imperijalizma kao stadija stalne hiperakumulacije kapitala,²³ onakve hiperakumulacije kakvu je razvio P. Boccara.

Pre no što bismo pokušali da izvučemo zaključak o mestu koje zauzima zakon tendencijskog pada profitne stope, možda je korisno da upotpunimo ono što mu prethodi; stoga se valja podsetiti analiza koje Marx

²⁰ Isto, str. 211.

²¹ J. Baby, *Les lois fondamentales de l'économie capitaliste*, Git-le-Coeur, Paris, 1968, str. 117.

²² *Traité marxiste d'économie*, naved. delo, tom I, str. 35—39. P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, naved. delo, str. 131. i 299.

²³ *Voluntarističke* analize takođe ne vode računa o snižavanju vrednosti postojanog kapitala; time se potpuno odbacuje zakon tendencijskog pada profitne stope. Tako Hodgson u časopisu *New Left Review* (mart-april 1974) tvrdi da se taj zakon temelji na dva pogrešna postulata: s jedne strane, na nužnom porastu organskog sastava kapitala, a s druge strane — na više manje „homogenoj“ strukturi postojanog kapitala (minuli rad). Oslanjajući se na kritiku Blauga kada je reč o prvom postulatu (za Blauga tehnički napredak ne mora uvek biti *labour-saving*), kao i na teze neokenzijanaca kada je reč o drugom postulatu, Hodgson daje *opšte*, tj. apstraktno tumačenje delovanja kapitala kao odnosa proizvodnje; on pri tom nije u stanju da objasni konkretne oblike koje protivrečnosti kapitala poprimaju kako tokom njegovog razvitka, tako i tokom njegove reprodukcije.

posvećuje drugoj grupi „uzroka koji deluju protiv“ zakona tendencijskog pada: to su „ekonomije u upotrebi postojanog kapitala“ (te ekonomije valja razlikovati od *onih* ekonomija postojanog kapitala koje sa sobom nosi snižavanje vrednosti tog kapitala).

U stvari, ako deformacija analize snižavanja vrednosti kapitala dopušta mehanistička tumačenja zakona tendencijskog pada, onda se neki ideolozi služe analizama koje se odnose na „ekonomije u upotrebi postojanog kapitala“, da bi saopštili da su protivrečnosti zakona tendencijskog pada jednostavno nestale.

Kod „marksologa“ je postalo pomodno da, pored ostalih „nedoslednosti“ *Kapitala*, otkrivaju protivrečnost između stavova prvog toma (koji bi predstavljali neku vrstu teorije „naučnog napretka na temelju *labour-savinga*“) i stavova trećeg toma, koji se odnose na „ekonomije u upotrebi postojanog kapitala“ (koji bi predstavljali neko „pokajanje“ i sadržavali skicu teorije „tehničkog napretka na temelju *capital-savinga*“). Tako M. Blaug²⁴ smatra da Marx, zasenjen obeležjima tehničkog napretka koji se odvijao pred njegovim očima, nije dovoljno insistirao na tehničkom napretku koji se temelji na *capital-savingu*, te se zato zaustavio na pragu otkrića „neutralnog tehničkog napretka.“

Isto tvrđenje srećemo i kod R. Richta, koji smatra da je Marx verovao u „postojanu efikasnost“ stalnog kapitala i da je izgradio model „ekstenzivnog rasta“.²⁵

Sve u svemu, Marxove analize bi imale dosta ograničenu vrednost, naime, odnosile bi se samo na mehanizaciju karakterističnu za „industrijsku revoluciju“ 18. i 19. stoleća.²⁶ Te analize bi prestale da važe čim mehanizacija ustupi mesto hemizaciji, kibernetizaciji, informatizaciji itd. — procesima čije suštinsko obeležje predstavlja povećanje marginalne proizvodnosti kapitala u odnosu na dati organski sastav (tehnički napredak koji se temelji na *capital-savingu*), kako to kažu pravoverni ekonomisti, ili — kako to kažu „marksisti“ — kada je u pitanju opadanje organskog kapitala. Ta tvrđenja i čine jednu od središnjih tema nekih analiza „naučne i tehničke revolucije“.

²⁴ M. Blaug, *Technical Change and Marxian Economics*, *Marx and Marxian Economics*, priredio D. Horowitz, *New York, Monthly Review Press*, 1968; P. Salama (*Le Procès de sous-développement*, Maspero, Paris, 1972) stavlja Marxu istu primedbu, mada izvlači drukčije zaključke.

²⁵ R. Richta, *Civilizacija na raskršću*, Komunist, Beograd 1972.

²⁶ Reč je o stavu koji je istovetan s ocenom da *Kapital* predstavlja „model konkurentnog kapitalizma“.

Kad bi bilo zaista tako, teza koju smo branili pokazala bi se pogrešnom (jer „ekonomije kapitala“ očigledno nemaju nikakve veze s „klasnom borbom u proizvodnji“). Sledeća konsekvencija bi se ogledala u tome što bi „zakon tendencijskog pada profitne stope“ izgubio svaku vrednost, jer bi „protivuzroci“ (ekonomije u upotrebi postojanog kapitala) odneli prevagu nad „uzročima“ tendencijskog pada (težnja za proizvođenjem relativnog viška vrednosti, praćena time izazvanim porastom organskog sastava kapitala).²⁷

Umesto da ovde raspravljamo o prirodi i značaju tehničkih preobražaja izazvanih hemijom, elektronikom ili informatikom (što, uostalom, ne bismo ni mogli ozbiljno učiniti), radije bismo pokušali da još jednom objasnimo Marxov stav, a posebno da utvrdimo mesto „ekonomija u upotrebi postojanog kapitala“.

Pre svega, polazeći sa čisto formalnog stanovišta, moramo reći de Blaug greši kada tvrdi da analiza iz trećeg toma *Kapitala* nije povezana s analizom iz prvog toma. Stavovi o ekonomijama u upotrebi postojanog kapitala iznose se u više navrata na stranicama prvog toma.²⁸ Štaviše, pogrešno je reći da Marx smatra „delotvornost postojanog kapitala“ stalnom²⁹ (osim toga, sam pojam „delotvornosti kapitala“ Marx upotrebljava u svim određenom smislu).

Tačno je da Marx daje sekundarno mesto „ekonomijama u upotrebi postojanog kapitala“. Ali, to ne čini iz empirijskih razloga (preovladavanje „mehanizacije“ kao oblika tehničkih preobražaja u 19. stoleću), već zbog toga što analiza pokazuje da su te „ekonomije“, i s njima povezani naučni i tehnički preobražaji, *uslovljeni*

²⁷ Vid. Vigier i Waysand, „Revolution scientifique-technique et imperialisme“, *Les Temps Modernes*, avgust—septembar 1968, str. 490.; autori podvlače da je „naučna revolucija dala (!) veliku mogućnost sistemu da produži svoj život“ (str. 505). Vid. takođe J. Robinson, „Marx and Keynes“ u *Marx and Modern Economics*, priredio D. Horowitz, naved. delo, str. 114. J. Habermas (*La technique et la science comme idéologie*, Paris, Gallimard, 1973, str. 44—49; vid. *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Frankfurt, Schurkamp, 1968. Srpskohrvatski prevod: „Znanost i tehnika kao ideologija, *Naše teme*, br. 1, 1978 — *Prim. red.*) izvlači zaključak da je „naučni i tehnički napredak postao nezavistan izvor viška vrednosti, pri čemu jedini izvor vrednosti koji je Marx uzimao u obzir — radna snaga neposrednog proizvođača — ima sve manji značaj“. Habermas malo kasnije dodaje da usled preobražaja „kapitalističkog društva“ nije više moguće primenivati „pojam klasne borbe“...

²⁸ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 291.

²⁹ K. Marx, *Kapital*, tom II, naved. delo, str. 295.

klasnom borbom u proizvodnji i preobražajima koje ta klasna borba određuje — i to uprkos činjenici da se „ekonomisanje postojanog kapitala kapitalisti čini kao uslov koji je radniku potpuno tuđ i koji ga se apsolutno ništa ne tiče, s kojim radnik nema nikakva posla“³⁰ i što se ono javlja „kao unutrašnja snaga kapitala i kao metod svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje i karakterističan za njega.“³¹ U stvari:

a) „...ekonomija uslova za proizvodnju, koja karakteriše proizvodnju u velikom razmeru, potiče u suštini otud što ti uslovi funkcionišu kao uslovi društvenog, društveno kombinovanog rada“³²; ona se temelji na kooperaciji;

b) „Naposletku, tek iskustvo kombinovanog radnika otkriva i pokazuje gde i kako treba ekonomisati, kako da se već učinjena otkrića najjednostavnije izvedu... itd.“³³

Ovde još jednom valja podvući da se kapitalistički „privid“ ovim napomenama ne želi svesti na tzv. „suštinu“ razvitka proizvodnih snaga, na suštinu koja bi u celini bila sadržana u „podružljavanju rada“. Takvo tumačenje bi bilo u suprotnosti s Marxovom problematikom (na šta smo u više navrata ukazivali).

Iz ove analize proizlazi zaključak o komplementarnosti tehničkih preobražaja, povezanih s „ekonomijama u upotrebi postojanog kapitala“, i tehničkih preobražaja koji su neposredno uslovljeni klasnom borbom u proizvodnji. Očigledno je da tu analizu valja proveriti, tj. verifikovati konkretnim studijama. Već možemo uočiti da ekonomisti — kada „testiraju“ svoje modele tehničkog napretka u konkretnim istorijskim analizama — radije ukazuju na tu komplementarnost nego na supstituciju „tipova“ tehničkog napretka, toliko dragu marginalistima.³⁴

Kakvo je, dakle, mesto zakona tendencijskog pada? Čini nam se da je nužno podsetiti se na činjenicu da Marx nije „pronašao“ „zakon pada profitne stope“, već ga je nasledio od klasika, posebno od Ricarda.³⁵ Drugim

³⁰ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 76.

³¹ Isto, str. 76.

³² Isto, str. 71.

³³ Isto, str. 92.

³⁴ U vezi s tim, vid. studiju H. J. Habakkuka, *American and British Technology in the Nineteenth Century. The Search for Labour-Saving Inventions*, Cambridge University Press, 1967, str. 55.

³⁵ Vid. Ch. Bettelheim, *Variations du taux de profit et accroissement de la productivité du travail*, *Economie appliquée*, 1959, str. 81—82.

rečima, Marx daje „odgovor” na pitanje koje je bilo postavljeno u okviru klasične problematike. O tome valja voditi računa. Marxov stav u odnosu na taj zakon može se ovako rezimirati:

a) Pad profitne stope ne može se objasniti delovanjem nekog činioca koji bi se nalazio van kapitalističkog načina proizvodnje (povećanje najamnina, i samo izazvano poskupljenjem životnih sredstava usled smanjenja prinosa u poljoprivredi), već se mora objasniti na temelju unutrašnjih protivrečnosti kapitalističkog razvika, tj. povećanjem organskog sastava kapitala. U tom smislu, kao što smo već ukazali, „progresivna tendencija opšte profitne stope ka padanju jeste, dakle, samo izraz, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada.”³⁶

b) U takvim uslovima nije toliko reč o tome „da se objasni padanje profitne stope”, već „da se objasni zašto to padanje nije veće ili brže”.³⁷ Glavna objašnjenja koja je na tom nivou razvio Marx³⁸ (povišavanje stepena eksploatacije, pojedninjavanje elemenata postojanog kapitala, usporavanje povišenja organskog sastava kapitala usled relativne prenaseljenosti, „ekonomije u upotrebi postojanog kapitala”) ukazuju na obeležja svojstvena kapitalističkom razvitku proizvodnih snaga. Uzroci koji „osujećuju” delovanje zakona ne nalaze se van njega, već svi oni čine njegov sastavni deo, kao što je to slučaj i sa snižavanjem vrednosti postojanog kapitala.

Prema tome, „zakon tendencijskog pada profitne stope” nije neka analiza *uzroka* pada profitne stope, već izraz *svih* protivrečnih manifestacija razvika kapitalističkih proizvodnih snaga na nivou reprodukcije kapitala. Protivrečan karakter tih manifestacija — koji se, kako ćemo videti, razvija kroz modalitete međukapitalističke konkurencije i kroz smenjivanje cikličkih faza kapitalističke reprodukcije — predstavlja pokazatelj protivrečnog i istorijski specifičnog karaktera načina proizvodnje koji se ispoljava kao univerzalan. Taj karakter ne uslovljava dužinu trajanja pomenutog načina proizvodnje.

³⁶ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 180.

³⁷ Isto, str. 196.

³⁸ Isto, str. 196—203.

III. „Teorija hiperakumulacije — snižavanja vrednosti kapitala” P. Boccare

Pošto smo izneli ove stavove, sada valja podrobnije videti kako se ekonomistička tumačenja trećeg toma *Kapitala* (tačnije rečeno, tumačenja „zakona tendencijskog pada profitne stope”) ispoljavaju u revizionističkim analizama „državnomonopolističkog kapitalizma” i imperijalizma.

Imamo u vidu „teoriju hiperakumulacije — snižavanja vrednosti kapitala”, koju je razradio P. Boccara, ekonomist Francuske komunističke partije. P. Boccara tom teorijom želi da podrži teze svoje partije o krizi državnomonopolističkog kapitalizma i o uslovima i sadržini prelaza ka socijalizmu.³⁹ Opredelili smo se za tu „teoriju”, jer je ona rezultat napora da se sintetizuje „proces hiperakumulacije — snižavanja vrednosti kapitala”, ali i zato što ona ima određen politički značaj.⁴⁰

Teorija P. Boccare se javlja kao običan „komentar” *Kapitala*; u stvari, polaznu tačku te teorije možemo naći u nekim Marxovim opaskama povodom analize periodičnih kriza (treći tom *Kapitala*).⁴¹ Prema Marxu — a nasuprot stalnim osporavanjima klasičnih ekonomista — izbijanje krize potvrđuje postojanje određene hiperakumulacije kapitala, tj. situacije koja se s čisto formalnog stanovišta može definisati kao stanje kada dodatni kapital donosi profit koji je ispod prosečnog (slučaj relativne hiperakumulacije), odnosno ne odbacuje nikakav profit (slučaj apsolutne hiperakumulacije). U takvoj situaciji, ponovno uspostavljanje prethodne profitne stope nužno zahteva „umrtvljivanje” ili „uništenje” jednog dela ukupnog kapitala. To se upravo i dešava u trenutku krize, kada mnogi kapitali bivaju na razne načine razarani, obezvređivani ili onesposobljavani za oplodavanje.⁴²

P. Boccara smatra da je revolucionarni značaj te analize potcenjen: sve do sada ljudi nisu shvatali da ona

³⁹ Ta teorija je izneta u izvesnom broju članaka objavljenih na stranicama časopisa *Economic et Politique*. Ti članci su kasnije sabrani u knjizi koja nosi naslov *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*. Autori dela *Traité marxiste d'économie, le capitalisme monopoliste d'Etat*, (naved. delo, tom I, str. 27 i dalje) preuzeli su suštinu teza P. Boccare.

⁴⁰ O političkom značaju teza P. Boccare vid. naročito članak A. Boursiera, „Quand la théorie éclaire la pratique politique”, *Cahiers du Communisme*, Juli—avgust 1972.

⁴¹ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 212 i dalje.

⁴² Isto, str. 214—15.

predstavlja ključ za razumevanje čitave istorije kapitalizma od kraja 19. stoleća. Od tog vremena, „hiperakumulacija kapitala“ postaje trajna pojava (služeći se razlozima koji nisu nimalo jasni, Boccara tu pojavu pripisuje „tendencijskom padu profitne stope“); ona se ne može razrešiti „uobičajenim metodima“ (tj. obezvređivanjem kapitala za vreme periodičnih kriza). Od tog vremena, profitna stopa se može održavati jedino po cenu „strukturnog obezvređivanja“ kapitala, pod čime Boccara podrazumeva sistem mera i metoda kojima pribegava buržoazija da bi „umrtvila“ značajne delove ukupnog kapitala, odnosno „sprečila njihovo oplodavanje“, pa dovela čak i do „negativnog oplodavanja vrednosti“ („anti-oplodavanje“).⁴³ Ta „strukturna obezvređivanja“ podrazumevaju — kako i sam naziv kaže — „krize strukture“, „relativno dovodenje u pitanje kapitalističke strukture“, a bivaju praćena „intenzivnim klasnim borbama“; ona obeležavaju različite „stadije“ evolucije kapitalizma.⁴⁴

Prelazak od „konkurentskog kapitalizma“ ka „monopolističkom kapitalizmu“ (ili imperijalizmu) — do čega dolazi posle dugotrajnog razdoblja hiperakumulacije (1873—1896) — obeležen je stvaranjem monopola (tj. obezvređivanjem nemonopolističkog kapitala), razvitkom finansijskog kapitala⁴⁵ i izvozom kapitala (izvoze se obevređeni kapitali, jer ne zahtevaju ni najmanji deo viška vrednosti proizvedenog u zemlji odakle potiču).

Pošto je prethodno obezvređivanje prestalo da deluje, počev od 1914. godine nastupila je nova dugotrajna faza hiperakumulacije, koja nalazi svoje privremeno „rešenje“ u strukturnom obezvređivanju iz 1945. godine: to obezvređivanje koje najavljuje stadij „državnomonopolističkog kapitalizma“ obuhvata sledeće „metode“: nacio-

⁴³ P. Boccara, naved. delo, str. 295. i 299.

⁴⁴ „Ona (teorija hiperakumulacije/snižavanje vrednosti kapitala) omogućava nam da sagledamo konkretnu policikličnu evoluciju kapitalizma, ne samo s njegovim manje-više decenijskim fluktuacijama, već i s dugotrajnim fluktuacijama (koje traju oko pedeset godina). Te pojave je već uočila istorijska analiza kretanja cena. Ona nam omogućava da objasnimo strukturne preobražaje koji obeležavaju stadije i faze te evolucije“, P. Boccara, naved. delo, str. 305.

⁴⁵ Da bi objasnio snižavanje vrednosti finansijskog kapitala kao „strukturno snižavanje vrednosti kapitala“, Boccara se oslanja na jednu Marxovu opasku (*Kapital*, tom III, naved. delo, str. 203), u kojoj on objašnjava da se železnica zadovoljava kamatama. Marx dodaje da taj specifičan slučaj „umrtvljavanja“ kapitala ne treba izjednačavati s opštijim problemom podele na kamatu i preduzetničku dobit, što nema veze s opštom profitnom stopom. Međutim, Boccara više voli da previdi tu opasku. (Vid. *Etudes*, naved. delo, str. 54).

nalizacije i participaciju države (tj. stvaranje javnog kapitala koji se zadovoljava malim ili nikakvim profitom); javno finansiranje proizvodnje (ista napomena); razvijanje „društvene, tj. javne potrošnje“, čime se uspostavlja „zadovoljavajući nivo globalne tražnje“.⁴⁶

Ako i dalje nastavimo sa stavovima Boccare, izlazi da je od 1969. godine započela nova dugotrajna faza hiperakumulacije. Ona je mnogo oštrija od prethodnih i ispoljava specifična obeležja, jer se razvija u uslovima „naučne i tehničke revolucije“, tj. u uslovima javljanja novog „modela razvitka proizvodnih snaga“, „modela“ koji suštinski protivreći logici „industrijske revolucije“.⁴⁷ U takvim uslovima, nastojanje da se postigne akumulacija stalnog kapitala nije više dovoljno za povećanje proizvodne snage rada (a sledstveno tome, i za stopu viška vrednosti), čime bi se kompenziralo povišenje organskog sastava kapitala. Štaviše, usmeravanje (u korist te akumulacije) društvenih bogatstava koja bi trebalo da se troše „u korist čoveka“ i za istraživanja, „nesumnjivo“ koči razvitak proizvodne snage rada: „Kapitalistički sistem eksploatacije čoveka od strane čoveka predstavlja prepreku napretku proizvodnih snaga, koji bi mogao biti ubrzan.“⁴⁸

Nastupanje „naučne i tehničke revolucije“ takođe omogućava Boccari da objasni — to je, uostalom, i jedino njegovo objašnjenje — zašto ta nova faza dugotranje hiperakumulacije mora nužno uticati na „razvijenu demokratiju koja otvara put ka socijalizmu“.⁴⁹ Prelazak ka razvijenoj demokratiji će, prema Boccari, omogućiti da se ponovo uspostavi profitna stopa jednog dela kapitala, i to tako što će, zahvaljujući dvostrukim merama, biti obevređen njegov drugi deo. Mere na koje misli Boccara su sledeće: nacionalizacija ključnih sektora i „promena uslova globalne tražnje“ putem preraspodele dohodaka i razvijanjem raznih vidova društvene potrošnje. Boccara to naziva „spasavanjem onoga što se spasiti

⁴⁶ Marx nije predvideo taj tipično „kejnzijski“ način „snižavanja vrednosti“ kapitala.

⁴⁷ P. Boccara, naved. delo, str. 313.

⁴⁸ Isto, str. 309.

⁴⁹ Ako bismo Boccarinu analizu bukvalno tumačili i ako bismo računali s izuzetnim ubrzanjem istorijskih procesa, izlazi da se nalazimo na pragu prelaska ka „razvijenoj demokratiji“. Tačno je da Boccara podvlači kako je radnička klasa danas „organizovanija i svesnija“, ali zar takvi teorijski naponi kojima se služi Boccara nemaju za cilj da toj radničkoj klasi pre svega utuže svest o potrebi čekanja?

može", pri čemu očekuje da budu stvoreni uslovi za prelazak ka pravom socijalizmu.

„Teorija hiperakumulacije/snižavanja vrednosti kapitala” predstavlja se, dakle, kao razrađivanje problematike protivrečnosti između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje; ta protivrečnost bi trebalo da bude pokretač istorijskog razvitka.⁵⁰ Hiperakumulacija kapitala, „izraz” te protivrečnosti, vodi blokiranju razvitka proizvodnih snaga. Međutim, autonomnost tog razvitka, koja se izražava kroz „naučnotehničku revoluciju”, omogućava nam da shvatimo objektivnu nužnost i istorijsku mogućnost prelaska ka socijalizmu, ili bar ka razvijenoj demokratiji. Proizvodne snage se razvijaju, mada se pri tom ne razvijaju: eto zašto i kako ćemo ići ka socijalizmu. „Prava” demokratija je sadržana u „pravom revolucionarnom karakteru” tehničkog napretka.⁵¹

Ta problematika ima svoje političke implikacije. Jedna od glavnih se sastoji u tome što se klasnoj borbi dodjeljuje obična, *prateća* uloga „strukturalnih kriza”, izazvanih padom profitne stope i hiperakumulacijom kapitala; to što se „klasnoj borbi” sistematski dodaju pridevi poput „intenzivne”, ništa ne menja na stvari.⁵² Dodajmo samo da „teorija hiperakumulacije/snižavanja vrednosti” izričito potvrđuje i opravdava nužnost „prelazne faze” koja se temelji na saradnji sa znatnim delovima buržoazije, na saradnji cementiranoj ponovnim uspostavljanjem profitne stope u zamenu za određen broj racionalizacija i „smelih društvenih mera”.

Ovde bismo hteli ukazati da izvođenje takve problematike iz *Kapitala* pretpostavlja neskriveno falsifikovanje Marxovih analiza koje se tiču snižavanja vrednosti kapitala, zakona tendencijskog pada profitne stope i hiperakumulacije kapitala.

Definicija „snižavanja vrednosti kapitala”, kao neobične skupine „metoda” „neoplođavanja vrednosti”, „negativnog oplođavanja vrednosti”, ili „oduzimanja vrednosti” kapitala, svesno zaobilazi marksističku analizu snižavanja vrednosti kao „revolucionisanja vrednosti”, kao nužne manifestacije, „imanentne kapitalističkom načinu proizvodnje”, nezavisne od volje buržoazije, od pro-

⁵⁰ P. Boccara, naved. delo, str. 306.

⁵¹ Isto, str. 143.

⁵² Napomenimo uz put da se ni Pariska komuna, ni oktobarska revolucija, ni kineska revolucija, ni oslobodilačka borba naroda Vijetnama, Laosa i Kambodže, ni maj 1968. ne uklapaju u shemu „strukturalnih snižavanja vrednosti”, koje prema Boccari, obeležavaju „stadije” kapitalizma. U obzir mogu jedino biti uzeti Narodni front i Pokret otpora.

izvodne snage rada, manifestacije koje se ne smeju izjednačiti s posebnim oblicima u kojima se ostvaruju i nameću kapitalistima.⁵³ Potiskivanje pojma snižavanja vrednosti omogućuje da se zakon tendencijskog pada profitne stope tumači kao zakon postepenog, dugoročnog pada profitne stope⁵⁴; time se „utemeljuje” teza o pogoršavanju hiperakumulacije, uporedo s razvitkom kapitalizma. Pošto su bez ikakvog objašnjenja eliminisani uzroci koji deluju nasuprot tendencijskom padu profitne stope (oni su inherentni funkcionisanju zakona tendencijskog pada), profitna stopa treba da pada, a hiperakumulacija da pokazuje tendenciju pogoršavanja.

Pojam hiperakumulacije kapitala doživljava uz put dvostruki preobražaj. Hiperakumulacija se predstavlja kao „efekt”, „manifestacija tendencijskog pada profitne stope”.⁵⁵ Povodom toga možemo u najmanju ruku reći da su u Marxovoj analizi odnosi između hiperakumulacije i zakona tendencijskog pada mnogo složeniji.⁵⁶ Pojam hiperakumulacije, kojim se Marx služi da bi objasnio povremene prekide procesa reprodukcije, upotrebljen je potpuno drukčije: njime se objašnjava istorijska evolucija kapitalističkih društvenih formacija, njihov prolazak kroz određen broj stadija, pa čak i zamenjivanje tih formacija novim načinom proizvodnje.

Počev od izvesnog stepena razvitka proizvodnih snaga, tradicionalne mehinacije buržoazije (obezvređivanje kapitala za vreme kriza) nisu više dovoljne da bi zaustavile pad profitne stope. One su nedovoljne jer se „monopoli” protive obezvređivanju kapitala.⁵⁷ Očigledno je da se pokazuje nužnim pribegavanje novim metodama, koje su još voluntarističkije.

Dolazi do jednog paradoksa: dok se borba radničke klase i potlačenih naroda za oslobađanje od imeprijalji-

⁵³ Istini za volju, kod Boccare se tu i tamo govori o „snižavanju vrednosti kapitala”, ali samo kao o jednom od posebnih načina neoplođivanja vrednosti kapitala, kao o „posebniom slučaju”, koji se razlikuje od drugih. Uostalom, iz razloga koje je teško utvrditi, taj „poseban slučaj” se ne pominje u analizi. (videti *Etudes*, naved. delo, str. 132).

⁵⁴ P. Boccara, naved. delo, str. 131.

⁵⁵ *Etudes*, naved. delo, str. 42, 295, 298.

⁵⁶ Kasnije ćemo doći na pojam hiperakumulacije kakav postoji u Marxovoj problematici.

⁵⁷ Vid. *Etudes*, naved. delo, str. 132. Ne samo što to objašnjenje trajne hiperakumulacije ne vodi računa o pojavi samih monopola (prvo „strukturalno snižavanje vrednosti”), već nastoji da pokaže kako „monopolističko blokiranje” „tehničkog napretka”, ili „obezvređivanje kapitala” onemogućuju proces snižavanja vrednosti, koji je Marx analizirao. O tom pitanju raspravljamo u narednom poglavlju.

stičkog jarma gasi pod pritiskom „objektivnih“ protivrečnosti procesa reprodukcije (izraženih u vidu zakona tendencijskog pada profitne stope), dotle se buržoaziji pripisuje sposobnost da obezbedi svoju egzistenciju iskorišćavajući te iste objektivne protivrečnosti.

Kritika „teorije hiperakumulacije/snižavanje vrednosti kapitala“ navodi nas na formulisanje dva niza zaključaka. Pre svega, analiza prolaženja kapitalističkih društvenih formacija kroz određen broj karakterističnih „stadija“, kao i analiza uslova razlaganja kapitalističkog načina proizvodnje, ne smeju polaziti od „teorije“ o pogoršavanju protivrečnosti kapitalističkog procesa reprodukcije, koji se smatra autonomnim procesom u odnosu na klasnu borbu — što nas, u krajnjoj liniji, dovodi do „teorije“ o protivrečnosti između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Te analize moraju polaziti od analize specifičnih istorijskih uslova u kojima se vrše reprodukcija i proširivanje kapitalističkih odnosa proizvodnje, tj. one moraju polaziti od specifičnih uslova klasne borbe.⁵⁸

Drugo, marksistička analiza „zakona tendencijskog pada profitne stope“ mora biti smeštena u svoj okvir, tj. u okvir analize protivrečnih manifestacija i efekata razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga. manifestacija koje naročito u povremenim krizama procesa reprodukcije nalaze oblik svog razvitka. Polazeći s tog stanovišta, analiza snižavanja vrednosti kapitala omogućava nam da upotrebimo analizu uslova u kojima se razvija klasna borba u proizvodnji. Mada ne može neposredno uticati na konkretnu analizu uslova reprodukcije kapitala u savremenim kapitalističkim društvenim formacijama, ona nam ipak omogućuje da iznesemo nekoliko teza koje su od koristi za takvu analizu.

Zbog toga valja voditi računa o drugoj protivrečnosti, svojstvenoj procesu snižavanja vrednosti kapitala — o protivrečnosti između zahteva reprodukcije društvenog kapitala i zahteva reprodukcije „individualnog“ kapitala.

⁵⁸ Time se posebno osuđuje svaki pokušaj da se „stadij“ imperijalizma označi kao stadij „prevazilaženja nacionalnih granica“ (usled koncentracije kapitala i pada profitne stope, izvoza kapitala, koji počiva na „apsolutnoj ili relativnoj hiperakumulaciji“), kao stadij „državnog nacionalnog trusta“; sistematsko izlaganje takvih gledišta naći ćemo kod N. Boukharina, *L'économie mondiale et l'imperialisme*, Anthropos, Paris, 1969 i u *Manuel populaire de sociologie marxiste*, Anthropos, Paris, 1966.

SUPROTSTAVLJANJE KAPITALA SNIŽAVANJU VREDNOSTI

Videli smo da pod dejstvom klasne borbe u proizvodnji, kapitalistički razvitak proizvodnih snaga istovremeno dovodi do „oslobađanja kapitala“ (ili do „ekonomije kapitala“), do „snižavanja vrednosti“ postojećeg postojanog kapitala i do podizanja profitne stope.

Proces snižavanja vrednosti postojanog kapitala jeste društveni proces: „... postojeći kapital, usled bilo kojih opštih ekonomskih okolnosti — jer se ne radi o posebnim udesima ovog ili onog privatnog kapitala — uvećava (se) ili smanjuje u vrednosti; dakle... penje (se) ili pada vrednost kapitala predujmljenog u proizvodnju, nezavisno od njegovog oplođavanja viškom rada koji on primenjuje.“¹

Međutim, taj društveni proces snižavanja vrednosti postojanog kapitala dolazi u protivrečnost sa zahtevima oplođavanja vrednosti — tj. reprodukcije — „individualnih“² kapitala; ovo utoliko više ukoliko to oplođavanje implicira ne samo izvlačenje viška vrednosti, već i očuvanje predujmljene kapital-vrednosti. Marx je u prvom tomu *Kapitala* pokazao da konkretan rad osigurava očuvanje vrednosti elemenata postojanog kapitala; ovde se pokazuje da taj uslov nije dovoljan. Protivrečnost između procesa društvenog snižavanja vrednosti i oplođavanja vrednosti individualnih kapitala izražava se kroz činjenicu da kod individualnih kapitala dolazi do gubitaka.³ Obim tih gubitaka ne zavisi samo od ritma snižavanja vrednosti, već i od toga što se postojan kapital, s jedne strane, cepa na stalni i optičajni kapital, dok, s druge strane, postoje proporcije uključivanja tog kapitala u razne faze obrtnog ciklusa.⁴

¹ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 98.

² Koristim dosta nepodoban izraz „individualni kapital“ da bih njime označio autonomizirani deo ukupnog kapitala, a ne kapital neke „individue“.

³ Ta protivrečnost se, isto tako, ispoljava kroz povećavanje nestabilnosti procesa reprodukcije, te tako predstavlja značajan „faktor“ krize (*Kapital*, tom III, naved. delo, str. 210).

⁴ Ukupan obrtni ciklus, izražen formulom

$$\begin{array}{c} \text{Sp} \\ \downarrow \\ \text{N} - \text{R} \quad \dots \quad \text{N}' - \text{R}' \\ \uparrow \\ \text{Rs} \end{array}$$

obuhvata fazu proizvodnje i prometa. Kapital poprima najpre oblik novčanog kapitala, zatim proizvodnog, a potom robnog ka-

Što se tiče „novog“ kapitala, koji se u celini javlja kao novčani kapital, željan da se „investira“, da se pretvori u proizvodni kapital — snižavanje vrednosti sirovina itd., za njega jednostavno znači da, s jedne strane, dolazi do povećanja potencijalne profitne stope, koje je povezano s povećanjem prosečne profitne stope u odnosu na ukupni društveni kapital, a s druge strane, do onoga što Marx naziva „oslobađanjem“ kapitala (deo novčanog kapitala postaje raspoloživ za proširivanje obima eksploatacije). Ukratko, u ovom slučaju nema nikakve protivrečnosti između oplođavanja vrednosti i snižavanja vrednosti, ne dolazi do bilo kakvih gubitaka na nivou individualnog kapitala.

Međutim, kada je kapital već u „funkciji“, stvari stoji drukčije: tada sve zavisi od cepanja kapitala na novčani, proizvodni i robni kapital. Što se tiče onog dela postojanog optičajnog kapitala koji poprima vid novčanog kapitala, sve se dešava kao i ranije (potencijalni rast profitne stope usled povećanja prosečne stope i oslobađanja kapitala); za razliku od toga, snižavanje vrednosti sirovina negativno utiče na vrednost robnog i proizvodnog kapitala, te time neutrališe sve ili neke povoljne efekte povišenja opšte profitne stope: „pošto je profitna stopa jednaka odnosu viška vrednosti proizvoda prema vrednosti celokupnog predujmljenog kapitala, to bi povišenje profitne stope koje bi poteklo iz nekog smanjenja vrednosti predujmljenog kapitala bilo spojeno s gubitkom u kapital-vrednosti.“⁵

Analiza modaliteta snižavanja vrednosti izvodi se na isti način kada je reč o stalnom delu kapitala. Kada je reč o „novom“ kapitalu, snižavanje vrednosti sredstava rada znači još i to da, s jedne strane, dolazi do povišenja potencijalne profitne stope, a s druge — do oslobađanja kapitala.

Kada je u pitanju kapital koji je već angažovan u procesu proizvodnje, sve zavisi od proporcije na osnovu koje je vrednost stalnog dela kapitala već prenet na proizvod, a zatim postala novčani kapital zahvaljujući prodaji tog proizvoda. Gubitak do koga dolazi usled snižavanja vrednosti sredstava rada biće utoliko značajniji, ukoliko je u sredstvima rada sadržan veći deo vrednosti.

Stalni kapital se odlikuje upravo time što je (za razliku od optičajnog kapitala) relativno duže imobilisan, pri čemu zadržava određen materijalni oblik, dok nje-

pitala. Vid. *Kapital*, tom II, naved. delo, str. 30. i dalje (N = novac; R = roba; Sp = sredstva za proizvodnju; Rs = radna snaga).

⁵ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 99—100.

gova vrednost kruži kroz sukcesivne delove. Deo kapitala koji postoji u vidu stalnog proizvodnog kapitala, tj. kapitala čija vrednost još nije prenet na proizvod, uglavnom znatno prevazilazi vrednost imobilisanu u zalihe sirovina ili u polupreradevine. Prema tome, upravo u vezi sa stalnim kapitalom ispoljavaju se najoštrije protivrečnosti svojstvene snižavanju vrednosti kapitala. Stoga ćemo od sada posvetiti pažnju tom snižavanju vrednosti stalnog kapitala.

Prema tome, možemo zaključiti da kod „individualnih“ kapitala može doći do gubitaka koji su utoliko značajniji ukoliko je veći udeo stalnog kapitala u ukupnom kapitalu, odnosno ukoliko je taj stalni kapital spremniji da krene u svoj obrtni ciklus.⁶ U tom slučaju, „individualni“ kapitali ispoljavaju tendenciju određenog suprotstavljanja snižavanju vrednosti, suprotstavljanja koje može poprimiti dva vida:

a) suprotstavljanje samim tehničkim preobražajima (bar kada je snižavanje vrednosti povezano sa „zastarelošću“ sredstava za proizvodnju);

b) pokušaj da se na druge prebace gubici koje implicira snižavanje vrednosti.

Bez obzira na „oblik“ tog suprotstavljanja individualnih kapitala, ono treba da bude prevaziđeno uz pomoć konkurencije, što u Marxovoj problematici igra dvostruku ulogu: a) nametanje individualnim kapitalima „tehničkih“ zahteva klasne borbe u proizvodnji; b) nametanje, kroz konkretne oblike obezvređivanja, snižavanja vrednosti itd. određene preraspodele gubitaka koje ti zahtevi povlače.

Pre nego što detaljnije istražimo moguća dejstva tog dvostrukog suprotstavljanja, pokušaćemo da pokažemo kako se te protivrečnosti ispoljavaju u analizi periodičnih kriza procesa reprodukcije.

I. Snižavanje vrednosti kapitala i krize

Kao što smo ukazali, Boccara je izgradio svoju teoriju na temelju teksta trećeg toma *Kapitala*, u kome Marx analizira dvostruko kretanje hiperakumulacije kapitala i uništavanje, obezvređivanje itd. kapitala u toku periodičnih kriza. Saglasno tezi koju ovde zastupamo i koja dopunjava prethodnu kritiku, smatramo da to dvostruko kretanje (hiperakumulacija / uništavanje — obez-

⁶ Valja podvući da ova analiza ne omogućava uvid u to kako su ti gubici stvarno raspoređeni. Na to ćemo doći kasnije.

vrednivanja kapitala) u toku kriza upućuje na proces snižavanja vrednosti (radne snage i kapitala), tj. dovodi nas, u krajnjoj liniji, do uslova klasne borbe u proizvodnji. Svaka analiza kapitalističkog ciklusa, njegove „deformacije“ itd. mora polaziti od tog „uputa“, čije dokazivanje, po našem mišljenju, predstavlja presudan Marxov prilog analizi kriza.

Da bismo izbegli bilo kakav nesporazum, odmah ćemo pojasniti da Marx — i to s razlogom — nije izgradio neku „teoriju kriza“, već je samo analizirao razne protivrečnosti, svojstvene kapitalističkom načinu proizvodnje, protivrečnosti koje u krizama, u prekidima procesa reprodukcije, nalaze svoj „oblik kretanja“, tj. istovremeno svoj izraz i svoje privremeno „razrešenje“.⁷ Iako predstavljaju konkretne istorijske oblike „izbijanja“ tih protivrečnosti, ipak krize svaki put poprimaju specifična obeležja — one mogu biti opšte („sve protivrečnosti buržoaske proizvodnje izbijaju u opštim krizama svetskog tržišta kolektivno“),⁸ ili samo delimično, mogu ispoljavati dominaciju ove ili one specifične protivrečnosti;⁹ međutim, analiza tih protivrečnosti uvek upućuje — u krajnjoj liniji — na temeljnu protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje, na protivrečnost između kapitala i najamnog rada. Štaviše, ako je proces reprodukcije tesnje povezan s procesom klasne borbe, onda ne samo ekonomski, već i politički i ideološki uslovi klasne borbe mogu delovati u svakom momentu procesa reprodukcije i tako modifikovati cikličke oblike.

Ako je tačno da proces kapitalističke reprodukcije (s obzirom na njegov protivrečan karakter) nužno poprima ciklične oblike, ipak u *Kapitalu* nećemo naći bilo kakav „model“ kapitalističkog ciklusa (čak ni „model“ ciklusa u „konkurentnom kapitalizmu“).

Razmišljanja koja ćemo sad izneti, nemaju za cilj da predlože neki „model“. Reč je, jednostavno, o tome da se ispita kako protivrečnosti procesa snižavanja vrednosti nalaze oblik svog kretanja u ciklusu, a pre svega, o tome da se utvrdi mesto tih protivrečnosti u sklopu svih protivrečnosti čije stapanje — potpuno ili delimično — izaziva krize procesa reprodukcije.

⁷ Prosto nabrojanje (nepotpuno u odnosu na *Kapital*) tih protivrečnosti zauzima šezdeset strana u *Teorijama o višku vrednosti*, tom II, naved. delo, str. 376—436.

⁸ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, tom II, naved. delo, str. 427.

⁹ U vezi s tim videti konkretne primere koje Marx navodi u prvom tomu *Kapitala*: kriza pamuka itd. (*Kapital*, tom I, naved. delo, str. 350, 396).

Ako pažljivo čitamo treći tom *Kapitala*, zapazićemo da pojam „hiperakumulacija“ (*formalno* definisan kao stanje u kome dodatni kapital ne daje nikakav profit, odnosno odbacuje profit ispod prosečnog) obuhvata dve vrste procesa:

a) hiperprodukciju robe (što je istovremeno i hiperprodukcija kapitala, pošto u kapitalističkom načinu proizvodnje realizacija robe nije ništa drugo do moment oplodavanja vrednosti kapitala);¹⁰

b) višak akumulacije kapitala u odnosu na radništvo koje biva iskorišćavano u datim uslovima proizvodnosti i intenziteta rada;¹¹

To nas upućuje, s jedne strane, na protivrečnost između proizvodnje i potrošnje u kapitalističkom načinu proizvodnje, a s druge strane — na klasnu borbu, čiji se uslovi ciklično menjaju tokom kapitalističke akumulacije.¹²

U analizi kapitalističke akumulacije Marx ukazuje da protivrečni aspekti procesa snižavanja vrednosti (radne snage i kapitala) nalaze svoj oblik kretanja u cikličnom smenjivanju „intenzivnih“ i „ekstenzivnih“ faza koje se temelje na obrtnom ciklusu kapitala.¹³

„Ima razdoblja u kojima se tehnički prevrati manje osećaju, u kojima se akumulacija više javlja kao neko kvantitativno proširivanje na temelju nove, već osvojene tehničke baze. Tada, bez obzira na trenutni sastav kapitala, počinje više ili manje da deluje zakon prema kome tražnja za radom raste srazmerno rastu kapitala. Međutim, uporedo s maksimalnim povećanjem broja radnika koje privlači kapital, dolazi do takvog preobilja proizvoda da najmanja prepreka u njihovom prometu dovodi do zausavljanja društvenog mehanizma; kapital odjednom odbija rad, i to u najširim razmerama i veoma silovito; sam poremećaj zahteva od kapitalista ogromne napore u cilju ekonomisanja radom. Pojedinačna usavršavanja se

¹⁰ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 216.

¹¹ Isto, str. 212 i 216.

¹² Istovremeno ćemo uočiti da se „hiperakumulacija kapitala“ ne javlja neposredno kao posledica ili manifestacija pada profitne stope, izazvanog povećanjem organskog sastava. „U oba ta slučaja (apsolutne hiperakumulacije) došlo bi i do snažnog i iznenadnog padanja opšte profitne stope, ali ovog puta usled promene u sastavu kapitala koja ne bi poticala iz razvitka proizvodne snage, već iz podizanja novčane vrednosti promerljivog kapitala (usled podignutih najamnina) i iz njemu saobraznog pada u odnosu viška rada prema potrebnom radu.“ (K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 213.)

¹³ K. Marx, *Kapital*, tom II, naved. delo, str. 30.

postepeno akumuliraju — da tako kažemo — pod tim visokim pritiskom, ona se oličavaju u tehničkim promenama koje revolucionišu sastav kapitala na čitavoj periferiji oblasti proizvodnje.”¹⁴

Dakle, dolazimo do sledeće sheme: suprotstavljanje kapitala preobražajima dostiže svoj maksimum odmah posle faze tehničkih prevrata (kapital se tada nalazi na početku svog obrtnog ciklusa); nužnost preobražaja se slabo oseća, jer je ekonomski položaj radničke klase izuzetno nepovoljan (podsetimo se da se taj položaj ne ispoljava samo kroz nivo najamnine) — industrijska rezervna armija postaje sve brojnija. Suprotstavljanje instaliranog kapitala postepeno slabi tokom „ekstenzivne” faze; „novi kapitali” oprezno vrše tehničke preobražaje, konkurencija se zaoštrava i ekonomski položaj radničke klase se relativno poboljšava, kao što se poboljšavaju i uslovi njene ekonomske borbe. Kada proces dostigne određenu tačku, nužnost tehničkih preobražaja nameće se ukupnom kapitalu, što izaziva novu „intenzivnu” fazu obeleženu ubrzanim snižavanjem vrednosti radne snage i kapitala — i to pod pritiskom pomamne konkurencije.

Zahvaljujući toj „shemi”, postaje jasno da se u Marxovoj analizi *ciklus snižavanja vrednosti*, zajedno sa smenom intenzivnih i ekstenzivnih faza (i sa smenom uslova odgovarajuće klasne borbe), kombinuje i povezuje s „drugim” ciklusom, tj. s ciklusom koji povremeno dovodi do raskoraka između uslova proizvodnje i uslova realizacije robe (*trgovačke krize*); taj raskorak svedoči o protivrečnosti između tendencije ka neograničenom razvitku proizvodnje i tendencije ka ograničavanju potrošnje masa.

Trgovačke krize igraju dvostruku ulogu:

S jedne strane, one dovode do oštre naglašenosti konkurencije i primoravaju kapitaliste da u masovnim razmerama obnavljaju svoju opremu i mašineriju.¹⁵ Osim toga, one stvaraju zajedničku polaznu tačku obrtnog ciklusa kapitala angažovanih u raznim granama,

¹⁴ K. Marx, *Le Capital*, tom. III, Editions sociales, Paris 1973, str. 73 (Marx je u francusko izdanje svog dela umeo neke dopune. To je i razlog što tekst francuskog izdanja nije identičan s originalom koji je preveden i na naš jezik. Budući da ovaj pasus ne postoji u originalu, to smo ga preveli prema tekstu francuskog izdanja *Kapitala*; to Marxovo delo je u Francuskoj objavljeno u osam svezaka, odnosno tomova. — *Prim. prev.*)

¹⁵ „Dakle, periodičnost u trgovačkom poslovanju kombinuje se sa naizmeničnim kretanjima društvenog kapitala koji tokom svoje akumulacije doživljava ne samo duboke promene u svom sastavu, već se i uvećava zahvaljujući već osvojenoj tehničkoj bazi.” (K. Marx, *Le Capital*, tom. III, naved. delo, str. 76).

usled čega nastaje period obrta ukupnog društvenog kapitala.¹⁶

S druge strane, trgovačke krize osiguravaju stvarnu *realizaciju* snižavanja vrednosti stalnog kapitala, razdeljivanje gubitaka do kojih to snižavanje vrednosti dovodi, te time izazvano, opšte povišavanje profitne stope. U stvari, snižavanje vrednosti kapitala, kao i svaka druga promena odnosa vrednosti, ne nameće se samo od sebe. To snižavanje podrazumeva borbu (između kapitala) i poprima konkretne oblike, povezane s trgovačkom krizom, o čemu Marx govori u trećem tomu *Kapitala*: obezvređivanje robnog kapitala usled prodaje u bescenje, obezvređivanje stalnog kapitala posredstvom potpunog ili delimičnog uništenja njegove upotrebne vrednosti usled njegovog nekorišćenja, privremenog ili konačnog „umrtvljivanja” kapitala, „snižavanja vrednosti” kapital-akcija usled pada berzanskih kurseva itd.¹⁷ Ako je reč o konkretnim oblicima, ti oblici se mogu menjati zajedno s oblicima sukobljavanja kapitala;¹⁸ pa ipak, to su oblici procesa snižavanja vrednosti, koji usled toga upućuju na modalitete klasne borbe u proizvodnji, te se nikako ne sme dozvoliti da se analiza tih oblika *zameni* analizom samog procesa snižavanja vrednosti (kako to čini P. Boccara).

I obrnuto — različiti oblici uništavanja, obezvređivanja ili gubitka vrednosti kapitala omogućavaju akumulaciju jedino zato što se *temelje* na ubrzanom snižavanju vrednosti radne snage i kapitala, tj. na ubrzanom preobražaju sistema proizvodnih snaga. Kada ne bi bilo tako, ukupan iznos kapital-vrednosti koja bi se oplođavala posle krize, ostao bi veoma ograničen, te bi taj kapital mogao da pokrene sasvim malu masu sredstava za proizvodnju i ograničenu radnu snagu: masa viška vrednosti smanjila bi se istovremno s iznosom kapitala. Međutim, zahvaljujući upravo preokretu (revoluciji) vrednosti — i samo njemu — moguće je da kapital manjeg iz-

¹⁶ K. Marx *Kapital*, tom II, naved. delo, str. 158. I obrnuto, ciklus reprodukcije kapitala daje ekonomskom ciklusu „materijalnu osnovu” njegove periodizacije (*Kapital*, tom II, naved. delo, str. 158), ali mi već znamo da ta „materijalna osnova” nema ničeg „prirodnog”, da je ona društveno određena i da se tokom istorije kapitalizma može menjati uporedo sa promenama uslova klasne borbe.

¹⁷ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 214—215.

¹⁸ Možemo se zapitati, na primer, kakvo mesto danas zauzima „obezvređivanje” novčanog kapitala u raznim oblicima snižavanja vrednosti kapitala.

nosa izvuče istu ili veću količinu viška vrednosti nego što je pre te krize mogao učiniti mnogo krupniji kapital.

Na kraju ovog letimičnog pregleda možemo zaključiti, pre svega, da je Marx pedeset godina pre Josepha Schumpetera dao analizu „plodova inovacija” koji nemaju nikakve veze sa samim ritmom tehničkog napretka, već upućuju na protivrečnost između procesa reprodukcije i klasne borbe.

S druge strane, ako kapital pomoću periodičnih kriza uklanja prepreke koje stalno nagomilava na svom putu, ako je proces reprodukcija/klasna borba nužno cikličan — onda je to tako zato što periodične krize predstavljaju kretanje kroz koje se radničkoj klasi i samim kapitalistima nameće presudan moment reprodukcije kapitala — snižavanje vrednosti radne snage. Dokaz da proces klasne borbe u proizvodnji nije neki „subjektivan” proces, leži upravo u činjenici što — iz razloga koje smo već naveli — to snižavanje vrednosti mora i samim kapitalistima biti nametnuto kroz krize.¹⁹

II. Delovanje suprotstavljanja kapitala snižavanju vrednosti. Konkurencija i monopol

Moguće delovanje dvostrukog suprotstavljanja kapitala snižavanju vrednosti (to suprotstavljanje smo prethodno definisali) zaslužuje da bude veoma pažljivo analizirano; utoliko više što se čini da su savremene kapitalističke društvene formacije istovremeno izložene nužnosti reprodukovanja relativno značajne mase stalnog kapitala i zahtevu za relativno brzim tehničkim preobražajima. Sledeća razmatranja predstavljaju samo skicu jedne takve analize. Želeli bismo, pre svega, da ukažemo na mogućnost da tu analizu sagledamo van okvira onih većitih „monopolističkih blokada”, koje se toliko pominju u analizama mnogih savremenih „marksista”.

a) *Suprotstavljanje kapitala tehničkim preobražajima.* — „Masa stalnog kapitala, koja je uložena u nekom određenom naturalnom obliku i u njemu ima da istraje neki određen prosečni vek, jeste razlog što se nove ma-

¹⁹ S tog stanovišta posmatrano, mogli bismo se zapitati kakav smisao imaju fraze poput ovih: „buržoazija pokušava da teret krize svali na pleća radničke klase”, ili „buržoazija nastoji da iskoristi krizu”.

šine itd. samo postepeno uvode, a stoga je i prepreka brzom opštem uvođenju poboljšanih sredstava za rad.”²⁰

Kao što je poznato, novija istorija kapitalizma pruža veoma brojne primere tog suprotstavljanja tehničkim preobražajima; do toga dolazi kad ti preobražaji pretpostavljaju snižavanje vrednosti postojećeg stalnog kapitala. Tada se pribegava raznim sredstvima: koriste se sve vrste trgovačkih i finansijskih pritisaka itd. da bi se konkurentsko preduzeće onemogućilo da na tržište izade s novom tehnikom; kupuju se patenti (odnosno cela preduzeća), koji se zatim „sterilišu” na duži ili kraći rok; razvija se takozvano „odbrambeno” istraživanje, čiji je glavni cilj stvaranje rezerve patenata kojima se za određeno vreme može obeshrabriti svako konkurentsko preduzeće (time se delimično može objasniti preteran rast obima istraživačkih budžeta krupnih firmi) itd. Uzgred da napomenemo: suprotstavljanje tehničkim preobražajima postalo je gotovo poslovično u nekim granama poput crne metalurgije, u kojoj je učešće stalnog kapitala posebno značajno.

Pribegavanje sličnim postupcima dovelo je do toga da se u razdoblju između dva rata rodi teza o „maltuzijanstvu monopola”, tj. o „blokiranju razvitka proizvodnih snaga od strane monopola”. Te teze su branili ne samo marksisti, već i liberali, posebno u SAD. Prvima su te teze poslužile kao argument za izradu programa nacionalizacija, a drugima za donošenje „zakona protiv trustova”. Mada opovrgnuta posleratnim ubrzanjem tehničkih preobražaja, teza o tehnološkom maltuzijanstvu monopola i dalje je bila zastupana (ponekad u novim vidovima) i o njoj su vođene rasprave. Kod ekonomista ona je pothranjivala beskonačne rasprave (beskonačne stoga što nemaju nikakav određen predmet) o „strukturi tržišta koje su povoljne za inovacije”.²¹ Neki autori marksističke inspiracije pokušali su da preformulišu tezu o maltuzijanstvu: tako su P. Baran i P. Sweezy, preuzimajući analizu O. Langesa, istupili sa shvatanjem o tome da monopolizam ne dovodi do blokiranja „tehničkog napretka”, već do usporavanja ritma tehničke inovacije, praćenog sklonošću ka inovacijama koje omogućavaju ekonomisanje faktorima proizvodnje, pri čemu se ne povećava obim proizvodnje; takve inovacije omogućavaju snižavanje troškova ili proširivanje tržišta bez izazivanja zastarelosti opreme. (prednost se daje inovacija-

²⁰ K. Marx, *Kapital*, tom II, naved. delo, str. 146.

²¹ Naročito vid. dela autora E. Mansfielda, W. R. MacLaurina, J. Schmoocklera, D. E. Williamsona, A. Philippsa, F. M. Scherera, H. H. Villarda, H. Denisa.

ma *capital-savinga* i „lažnim inovacijama” koje se vrše nebitnim modifikacijama proizvoda).²²

Iako te teze neosporno odgovaraju nekim aspektima stvarnosti i mada imaju određenu polemičku vrednost (više „populističku” nego revolucionarnu)²³, one — kako nam se čini — imaju dve bitne „granice”.

Pre svega, teza o „maltuzijanstvu monopola” usmerava i koncentriše raspravu na drugostepeni problem, na problem tehničkih preobražaja, te tako ostavlja po strani temeljni problem prirode razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga. To ćemo shvatiti ako imamo u vidu da su tu tezu, koja u suštini izražava suprotstavljanje sitnog kapitala ugroženog od strane krupnih trustova (i koja pothranjuje njegove lažne nade u obnovu „slobodne konkurencije”), prihvatili u ime „marksizma” svi oni koji sanjaju da radničku klasu „učine saveznikom” krupnih delova buržoazije, i to na temelju „objektivno konvergentnih” interesa.²⁴

Druga granica — inače komplementarna s prvom — sastoji se u tome što teza o kojoj je reč stavlja u središte analize apsolutnu suprotnost između „konkurencije” i „monopola”, isključivu prevlast jednog ili drugog, definišući ih, kao što je slučaj kod Barana i Sweezyja, kao dva sukcesivna „stadija kapitalizma”.²⁵ Na to se mogu staviti dve kritičke primedbe:

²² Vid. P. Baran, *Economie politique de la croissance*; O. Lange, A Note of Innovations, *Papers in Economics*, Pergamon Press, London 1970 str. 125 i dalje. Dodajmo tome da analize P. Boccare sadrže tezu o maltuzijanstvu monopola.

²³ Međutim, te teze imaju određene slabosti. Ostajući na istom terenu kao i njegovi protivnici, J. Schumpeter im je mogao odgovoriti da je snižavanje vrednosti stalnog kapitala u doba konkurentskog kapitalizma predstavljalo ogromno „rasipanje” materijalnih dobara i da, stoga, „planiranje” uvođenja tehničkog napretka, koje vrše monopoli, valja smatrati pobedom racionalnosti (vid. J. Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Payot, Paris, 1963, str. 139. i dalje). Kritika teze o maltuzijanstvu monopola”, koju ovde naznačujemo, upravo cilja na tvrđenje da „monopoli” blokiraju (ili koče) „tehnički napredak”. Ona ne ide dalje od toga. Tačno je, recimo, da monopolističke firme na hiljade načina mogu da se domognu „napretka” (kapitalističkog) koji je ostvaren u malim preduzećima. Međutim, taj problem upućuje na protivrečan karakter razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga i na *centralizaciju* koju taj razvitak pretpostavlja.

²⁴ Uostalom, kada govorimo o „blokiranju” ili „kočenju” proizvodnih snaga, to uvek znači da mislimo kako postoji neka „idealna brzina”, čija bi merila trebalo da sadrži zakon razvitka samih proizvodnih snaga.

²⁵ Vid. predgovor Ch. Bettelheima u knjizi P. Baran i P. Sweezy, *Le capitalisme monopoliste* (delo je objavljeno na našem jeziku pod naslovom *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb 1969).

a) Najpre se može ukazati da konkurencija i monopol, ne samo što ne isključuju jedno drugo, već se uzajamno podrazumevaju i uzrokuju; paralizirajuća dejstva monopola nisu apsolutna, već relativna. To je već i Lenjin zapazio:

„...kao i svaki monopol (kapitalistički monopol) neizbežno rađa tendenciju ka stagnaciji i truljenju. Ukoliko makar i privremeno dolazi do monopolnih cena, utoliko u izvesnoj meri iščezavaju podsticaji za tehnički, a prema tome, i za svaki drugi progres, kretanje napred, utoliko se, dalje, pojavljuje *ekonomska* mogućnost da se tehnički progres veštački zadržava... Naravno, monopol u kapitalizmu nikad ne može potpuno i za veoma dugo vreme isključiti konkurenciju sa svetskog tržišta (u tome je, između ostalog, jedan od uzroka besmislenosti teorije ultraimperijalizma). Razume se, mogućnost smanjivanja troškova proizvodnje i povećavanje profita putem uvođenja tehničkih usavršavanja deluje u korist promena. Ali *tendencija* ka zastoju i truljenju, koja je svojstvena monopolu, deluje, sa svoje strane, i dalje, i u pojedinim industrijskim granama, u pojedinim zemljama za izvestan period vremena ona pobeđuje.”²⁶

Razboritost Lenjinovih formulacija odlučno prekida s dogmatizmom kasnijih analiza.

b) Međutim, po našem mišljenju, postoji jedna temeljnija kritika od one na koju Lenjin jednostavno ukazuje („razume se, mogućnost smanjivanja troškova proizvodnje...”). Spoj konkurencija/monopol ne može poslužiti kao objašnjenje ni prirode razvitka proizvodnih snaga, niti samog ritma tog razvitka ako se poziva na modalitete podele društvenog kapitala na razne delove i na modalitete sukobljavanja između tih individualiziranih delova kapitala.

Tačno je da Marx, u tekstu koji smo već naveli,²⁷ takođe govori o „prepreci” koju čini „masa stalnog kapitala, uložena u nekom određenom naturalnom obliku”; on tome suprotstavlja *konkurentsku borbu* koja „naročito kod presudnih tehničkih revolucija, prisiljava na to da se stara sredstva za rad zamene novima pre no što dočekaju prirodni kraj svog života”. Ali, on dodaje da su to „uglavnom, katastrofe, krize, koje primoravaju na takvo privremeno obnavljanje radnog oruđa u većem društvenom razmeru.”²⁸

²⁶ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Institut za međunarodni radnički pokret — Jugoslavija publik, *Dela*, tom 21, Beograd 1975, str. 327—28.

²⁷ K. Marx, *Kapital*, tom II, naved. delo, str. 146.

²⁸ Isto, str. 146.

U stvari, konkurencija je za Marxa samo jedan vid u kome se ispoljavaju „unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje... usled čega se u svesti individualnog kapitaliste pokazuju kao pobude koje ga pokreću...“²⁹: ona sama po sebi ništa ne objašnjava; ona se kao poseban „faktor“ ne može dodati drugim „faktorima“ (pad profitne stope ili klasna borba).³⁰ Pad profitne stope nužno rađa konkurentsku borbu, a ne obrnuto.³¹ Drugim rečima, naglašenost konkurencije ne objašnjava sama po sebi ubrzavanje ritma snižavanja vrednosti kapitala i ritma tehničkih preobražaja, zbog toga što konkurencija samo ilustruje slabljenje profitne stope, tj., u krajnjoj liniji, relativno pogoršanje položaja kapitalističke klase (ili ovog ili onog njenog dela) u njenoj ekonomskoj borbi protiv radničke klase.³² Uloga konkurencije se sastoji u tome da individualnim kapitalima, uprkos njihovog suprotstavljanja, nametne zahteve reprodukcije društvenog kapitala, u ovom slučaju — nužnost ubrzavanja ritma tehničkih preobražaja po cenu snižavanja vrednosti postojećeg kapitala.

I obrnuto, suprotstavljanje individualnih kapitala nije svojstveno monopolu: ono je nužna posledica protivrečnosti koja postoji između oplođavanja vrednosti i snižavanja vrednosti, te je urođeno specifičnim obeležjima procesa kapitalističke reprodukcije. Ono podrazumeva da se u svakom trenutku razvitka kapitalističke društvene formacije vrši ograničavanje razvitka proizvodnih snaga. Što to suprotstavljanje izuzetno jasno dolazi do izražaja kada je reč o krupnim monopolističkim preduzećima, to je zato što u tim preduzećima postoji ogromna koncentracija stalnog kapitala i što je posebno zaoštrena protivrečnost između te mase stalnog kapitala koji je

²⁹ K. Marx, *Kapital*, tom I, naved. delo, str. 248. Čini nam se da pojam „konkurencija“, onakav kakav postoji u Marxovoj problematici, nema mnogo veze s „konkurencijom“ ekonomista koja se tiče načina obrazovanja cena. Iako ovde ne možemo produbiti ovaj bitan problem, ipak iznosimo sledeću hipotezu: pojam „konkurencija“ upućuje kod Marxa na sukob „individualnih“ kapitala, na sukob kroz koji se izražavaju zahtevi reprodukcije kapitala. Ta definicija ne predodređuje načine te konkurencije (koja se ne svodi ni na „konkurenciju putem cena“, niti na „tržišnu konkurenciju“, pa ni na čisto „ekonomsku“ konkurenciju), niti broj ili relativan značaj „individualnih kapitala“ koji se sukobljavaju.

³⁰ Primer takvog shvatanja naći ćemo u delu čiji je pisac B. Levadoux, *Les Nouvelles Techniques et l'élimination des instruments de travail*, Fac. de Droit et des Sciences Economiques, Clermont-Ferrand, 1970.

³¹ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 216.

³² Isto, str. 216.

„određen da istraje“ i nužnosti snižavanja njegove vrednosti.

Čini nam se da retke raspoložive studije potvrđuju, bar u negativnom smislu, tu ocenu uloge „konkurencije“ i „monopola“. U stvari, ako te studije na relativno jasan način ukazuju da u ritmu zamene opreme postoje znatna fluktuiranja cikličkog karaktera i da dolazi do velikih vremenskih „neravnomernosti“, onda je isto toliko istina i to da ni jedna od tih studija ne daje osnova za zaključivanje o tome da postoji znatna korelacija između prevlasti „konkurencije“ ili „monopola“ i ritma preobražaja; rezultati istraživanja su veoma varljivi, bilo da je reč o globalnom upoređivanju ritma tehničkih preobražaja u 19. stoleću (stoleće „konkurencije“) i u 20. stoleću (stoleće „monopola“), bilo da je reč o poređenju tehničkog „dinamizma“ jako „monopolisanih“ grana i dinamizma „konkurentskih“ grana.³³

Kao da sve govori u prilog tvrđenju da zahtevi borbe za snižavanje vrednosti radne snage završavaju time što nameću revoluciju sredstava za proizvodnju i snižavanje vrednosti stalnog kapitala (to važi i za „monopole“). „Usporavanja“ ili „ubrzavanja“ razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga ne upućuju na modifikaciju „struktura tržišta“, već na modifikaciju uslova u kojima se razvija klasna borba. Smenjivanje cikličkih faza samo je sastavni deo tih uslova.

Najzad, analiza ritmova razvitka kapitalističkih proizvodnih snaga ne sme polaziti od preobražaja modaliteta konkurencije, već od uslova u kojima se razvija klasna borba, tj. a) od uslova stvorenih smenjivanjem cikličkih faza kapitalističke akumulacije; b) od mesnih ili regionalnih uslova te borbe i c) od ukupnosti uslova, ne samo „ekonomskih“, već isto tako, ideoloških i političkih uslova klasne borbe (o tome smo već govorili) — dakle, ne samo od borbe između buržoazije i proletarijata, već i od borbe koja buržoaziju suprotstavlja klasama ili slojevima koji oličavaju prekapitalističke odnose.

To ne znači da su krupne „monopolističke“ firme lišene brojnih instrumenata kojima se štite od posledica snižavanja vrednosti sredstava za proizvodnju. Stoga valja pobliže ispitati ta sredstva i njihov uticaj na delovanje zakona vrednosti, na sastav vrednosti kapitala, na profitnu stopu itd.

³³ Vid., na primer, E. Mansfield, *Industrial Research and Technological Innovation* New York, Norton, 1968, str. 91. B. Levadoux, *Les nouvelles techniques*, naved. delo E. E. G. Salter, *Productivity and Technical Change*, Cambridge University Press, str. 48. i 97.

b) *Suprotstavljanje kapitala snižavanju vrednosti.* — Što se tiče kapitalista, oni nastoje da na sve moguće načine skrate *vreme obrta* stalnog kapitala; oni pri tom teže da povrate predujmljenu kapital-vrednost pre nego što dođe do značajnih tehničkih preobražaja. U izuzetnim slučajevima, kada je ritam preobražaja veoma brz, kapitalističko preduzeće prestaje da imobilise kapital u vidu stalnog kapitala i vraća se manufakturnim oblicima proizvodnje.³⁴ Opšte uzev, vreme obrta se može skratiti na sledeće načine:

1) Zahvaljujući skraćivanju vremena obrta (što nam objašnjava širenje kapitalističkih odnosa i ubrzavanje tehničkih preobražaja u saobraćaju, vezama, trgovini itd.).

2) Zahvaljujući skraćivanju vremena proizvodnje. Ali, takav rezultat pretpostavlja preobražaj procesa rada i uvođenje novih oblika eksploatacije radničke klase. Potrebno je, u stvari, da veći kvantum vrednosti bude prenet sa stalnog kapitala na proizvod, i to u određenom vremenskom razdoblju (na primer, u roku od dvadeset četiri časa). Ako se polazi od date proizvodne snage rada, takav rezultat se može postići samo na dva načina:

a) ubrzavanjem ritma proizvodnje, tj. povećavanjem *intenziteta* rada (to istovremeno omogućava da se u novom vidu proizvodi apsolutni višak vrednosti);

b) pomoću rada u smenama (tzv. sistem „3 × 8”), što omogućava korišćenje sredstava za proizvodnju bez prestanka, dakle, tokom dvadeset četiri časa.

Analiza načinâ suprotstavljanja snižavanju vrednosti kapitala omogućava, dakle, da shvatimo zašto ubrzavanje tehničkih preobražaja nužno dovodi do razvitka novih oblika eksploatacije, koji često pretpostavljaju masovno korišćenje pokorne i slabo obrazovane radne snage.³⁵ Ti

³⁴ R. Silk (*The Research Revolution*, New York, McGraw Hill, 1960) ukazuje da su neko vreme u proizvodnji tranzistora namenjenih informatici i telekomunikacijama korišćeni tipično zanatski postupci i da je preovladavao „rad rukom” (ovo zbog čestih promena prirode samih proizvoda). Takođe je poznato kakvo mesto u francuskoj elektronskoj industriji imaju zanatska organizacija rada, hipereksploatacija pretežno ženskog rada itd. Upravo to predstavlja zanimljiv primer „*reswitchinga*” tehničkih postupaka (taj „*reswitching*” — izmena — tako je drag ekonomistima iz Kembridža), koji nema nikakve veze s negativnim delovanjem kamatne stope (vid. *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 99). Iz istog razloga se ulažu napore u konstruisanje mašina čiji bi vek trajanja bio kraći, a mogućnosti iskorišćavanja veće (tzv. polivalentne mašine). O tome videti kod B. Levandouxa, *Les nouvelles techniques et l'élimination des moyens de travail*, naved. delo).

³⁵ Anketa koja je sprovedena u jednom broju preduzeća vunnarske industrije Velike Britanije pokazala je da nužno iskorišćavanja savremene i skupe opreme u tri smene predstavlja

novi oblici eksploatacije predstavljaju način prebacivanja na radničku klasu „gubitaka” svojstvenih ubrzanom snižavanju vrednosti kapitala.³⁶

Međutim, taj način da se na radničku klasu prebacuju gubici, svojstveni snižavanju vrednosti postojanog kapitala, može se pokazati kao nedovoljan. Kapitalističko preduzeće, naime, može tada pokušati da, posredstvom mehanizma cena, svoje gubitke prebaci na druge kapitaliste. „... Čim se više ne radi o podeli profita, već o podeli gubitaka, onda svaki gleda da svoj udeo u njemu što je moguće više smanji i da ga baci na vrat drugome. Za klasu (kapitalističku) gubitak je neizbežan. Ali koliko će od toga poneti svaki pojedinac, da li će on uopšte u tome uzeti učešća, postaje pitanje snage i lukavstva, i konkurencija se onda pretvara u borbu zakrvljene braće. Tada probija suprotnost između interesa kapitalističke klase, isto onako kako se pre toga identičnost tih interesa praktično sprovođila putem konkurencije.”³⁷

Preduzeće čija je „amortizacija” brža od amortizacije ostalih preduzeća — čak i kada je brzina stvarnog obrta njegovog stalnog kapitala ista kao u ostalim preduzećima — uključuje u svoje troškove proizvodnje (pod vidom „istrošenosti” stalnog kapitala) veću vrednost od društveno potrebne; ako mu položaj omogućava da kroz cenu nadoknadi to naduvavanje troškova, prodajna cena će biti viša od proizvodne cene;³⁸ kupci će imati odgovarajući gubitak; inače će čist profit preduzeća biti skresan, te će akcionari preduzeća (s jedne strane) i država (s druge strane) usled gubitka fiskalnih prihoda, podneti neposredne troškove te operacije. I u jednom i u drugom

često, presudan razlog masovnog angažovanja imigrantske radne snage (to je jedini „ekonomski” način pomoću koga se može slomiti otpor koji domaća radna snaga pruža radu u tri smene (vid. B. G. Cohen i P. J. Jenner, „The Employment of Immigrants, A Case Study within the wool Industry”, *Race*, br. 1, juli 1968, str. 41. i dalje). Tu nalazimo delimičnu potvrdu prethodno iznete teze o komplementarnosti kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga i angažovanja imigrantske radne snage. Razume se, reč je samo o pokazateljima koje bi valjalo dopuniti širim anketama.

³⁶ Valja podvući da ubrzavanje obrta stalnog kapitala proizvodi isto dejstvo na profitnu stopu kao i snižavanje vrednosnog sastava, do čega dolazi usled snižavanja vrednosti kapitala ili „ekonomije u upotrebi postojanog kapitala”.

³⁷ K. Marx, *Kapital*, tom III, naved. delo, str. 214.

³⁸ U onom smislu koji Marx daje tom pojmu: proizvodna cena, kao zbir vrednosti postojanog kapitala, promenljivog kapitala i vrednosti ukupno predujmljenog kapitala, pomnožena prosečnom profitnom stopom, predstavlja regulativnu veličinu cena u kapitalističkom načinu proizvodnje.

slučaju ispada kao da je u tom preduzeću ubrzan obrt stalnog kapitala: preduzeće mnogo brže nadoknađuje predujmljenu kapital-vrednost, što smanjuje opasnost snižavanja vrednosti tog kapitala; gubici se jednostavno prebacuju na druge.

Stvari se odvijaju potpuno drukčije kada — pod pritiskom ubrzavanja tehničkih preobražaja — takva praksa postane opšta, normalna praksa vladajućeg dela kapitala;³⁹ tada raste onaj deo „društveno potrebne” vrednosti, koji stalni kapital prenosi na proizvode; ovo se dešava uprkos tome što se gubici usled snižavanja vrednosti prebacuju — zahvaljujući mehanizmu cena — na nekapitalističke kupce, tj. na radničku klasu (snižavanje realne najamnine), na vankapitalističke slojeve vladajućih društvenih formacija i na potčinjenje društvene formacije.

U takvim uslovima, novi vidovi eksploatacije — inflacija — javljaju se kao nužne posledice nastojanja grupa vladajućih kapitalista da na druge prebace gubitke — ili rizike gubitaka — koje sa sobom nosi ubrzan preobražaj procesa proizvodnje. Da bi te hipoteze postale konzistentnije, potrebno je i ovom prilikom izvršiti konkretne analize.

U svakom slučaju, ti novi vidovi raspoređivanja gubitaka ne samo što ne izazivaju blokiranje „tehničkog napretka” ili snižavanje vrednosti sredstava za proizvodnju, već — naprotiv — uklanjaju prepreke koje se, u okviru kapitalističke klase, postavljaju njihovom ubrzavanju. U stvari — da se poslužimo Marxovom terminologijom — praksa o kojoj je ovde reč omogućava vladajućem delu kapitala da u izvesnoj meri spreči da se snižavanje vrednosti sredstava za proizvodnju odrazi kroz snižavanje vrednosti postojanog kapitala; umesto toga, to snižavanje vrednosti sredstava za proizvodnju dovodi, s jedne strane, samo do „oslobađanja kapitala”, a s druge — do povišenja profitne stope.

(A. D. Magaline, *Lutte de Classes et dévalorisation du capital*, Maspero, Paris 1975, str. 67—127)

Prevela Ivana Zdravković

³⁹ Tu praksu podržava državni aparat oslanjajući se na određenu fiskalnu politiku (normativi amortizacije).

Marc Rakowski*

SAVEZ KAPITALA I NAUKE

„Jedna od nezgoda ljudske prirode ogleda se u tome što radnik, ukoliko je sposobniji i upućeniji, može postati nezavisniji, odnosno manje podložan muštranju, a to znači da ga je teže integrisati u mašinski sistem, čiji povremeni kvarovi mogu dovesti do teških oštećenja. Otuda je glavni cilj savremenog industrijalca da pomoću saveza između kapitala i nauke razvija kod svojih radnika bodrost i umešnost — osobine koje, usmerene na određenu operaciju, kod mladih ljudi mogu da se razvijaju do savršenstva.

Kada kapital uzme nauku u svoju službu, radnici se uče poslušnosti.”

Da paternalistički ton i arhaična retorika ne pobuđuju podozrenje čitaoca, moglo bi se čak pomisliti da pisac navedenog teksta pripada onoj struji unutrašnje kritike tehnostrukture, koja se formirala krajem šezdesetih godina i koju obično nazivamo „kritikom podele rada”. Namerno smo rekli da se radi o unutrašnjoj kritici jer teoretičari kritike podele rada smatraju da tehnostrukтура — sistem umeća i tehničkih znanja, sredstava za proizvodnju i proizvodnih postupaka — i sama nosi pečat kapitalističkih odnosa proizvodnje. Kao što je dobro poznato, klasično marksističko shvatanje, nasuprot tome, insistira na spojajšnjem kontekstu — ekonomskom i socijalnom — korišćenja date tehnostrukture koja se smatra sistemom instrumenata, više-manje neutralnih u odnosu na društvo, pa štaviše — sistemom koji se mo-

* Pseudonim pod kojim objavljuje svoje tekstove grupa mladih mađarskih intelektualaca. — *Prim. red.*

že koristiti kako u socijalističkom, tako i u kapitalističkom društvu.

Podozrenje o kojem smo na početku govorili nije bez osnova. Autor prethodno navedenog teksta je Andrew Ure, „Pindar automatske fabrike”, a sam tekst je napisan u prvoj polovini 19. veka.

„Zahvaljujući svom otvorenom cinizmu i naivnosti”, Ure je „razvrgao” intimnu vezu koja je postojala između razvoja mehanizacije i klasne borbe. Nekoliko decenija kasnije, Marx je razobličio sistem kapitalističke fabrike. Činjenica da kasniji buržoaski ekonomisti nisu bili tako otvoreni i iskreni kao dr Ure može se lako objasniti. Ali čime se može objasniti činjenica da su Marx i kasniji marksisti potisnuli u zadnji plan ideje o unutrašnjoj kritici tehnostrukture? Nije nimalo slučajno što baš u tom vidu postavljamo pitanje: *i Marx i kasniji marksisti*. Razume se, u *Kapitalu* možemo naći dosta citata koji govore o tome da je Marx smatrao kako komunistički preobražaj društva mora da se zasniva na radikalnom preobražaju samih tehnoloških osnova organizacije proizvodnje. Ali tim citatima se lako mogu suprotstaviti drugi, još brojniji u kojima Marx nedvosmisleno govori da predmet kritike treba da bude kapitalistička primena savremene tehnologije, a ne sama ta tehnologija.² Ako je tako, onda nam ne može biti dovoljna minuciozna mikrofilološka analiza koja bi pokazala da je Marxova misao složenija od misli njegovih učenika-simplifikatora. Pravi teorijski zadatak se sastoji u otkrivanju činjenica iz oblasti ekonomske i tehničke istorije, onih činjenica koje su dovele do toga da Marx i kasniji marksisti daju prevagu „spoljašnjim” okolnosti-

¹ A. Ure, *The Philosophy of Manufactures etc.*, London, 1835, str. 20—21, 368.

² „... mašina, uzeta kao takva, skraćuje radno vreme, dok kapitalistički primenjena produžuje radni dan, pošto sama po sebi olakšava rad, dok kapitalistički primenjena povećava njegovu intenzivnost; pošto sama po sebi znači pobeđu čovekovu nad prirodnim silama, dok kapitalistički primenjena znači podjarmljivanje čoveka pomoću prirodnih sila; pošto sama po sebi povećava bogatstvo proizvođača, a kapitalistički primenjena pretvara ga u paupera itd...” (K. Marx, *Kapital I*, Institut za izučavanje radničkog pokreta — Prosveta, Beograd, 1970, str. 391.) Vid. takođe naved. delo, 13. glavu „Mašine i krupna industrija”. Mlade nački Marxovi radovi (na primer, *Nemačka ideologija*) nedvosmisleno se zalažu za unutrašnju kritiku, za ukidanje svih oblika podele rada. Ali u njima još nećemo naći konkretan recept mašinske tehnologije, temelja tadašnje krupne industrije. Uporedo sa konkretizacijom Marxovih ideja o mašinama i o krupnoj industriji unutrašnja kritika se povlači u drugi plan njegovih razmišljanja.

ma. Iz toga neposredno proizlazi drugo pitanje: *koje istorijske promene objašnjavaju sve veći značaj unutrašnje krize u toku poslednjih deset godina?* Posmatrana iz tog ugla, obnova unutrašnje kritike ne javlja se više kao obično i prosto vraćanje izvorima marksizma već kao teorijski odraz novijih ekonomskih i tehničkih promena. Ukoliko bi se nova kritika podele rada tumačila kao vraćanje Marxu, to bi značilo da se previđaju značajne činjenice tehničkog i ekonomskog razvoja koje u Marxovo vreme još nisu mogle biti predmet društvenog razmišljanja.

Naredni ogled ima dva cilja. U prvom i drugom odeljku nastojim da dam impresionističku sliku tehničkog i ekonomskog razvoja, što omogućava povlačenje razlika između Marxa i današnjih marksista. Treći odeljak treba da pokaže korisnost takvog istorijskog pristupa u razjašnjavanju nekih nerešenih problema, inherentnih onome što se danas naziva „kritikom podele rada”.

I

Proizvodne snage i klase Marx je shvatao kao istorijske kategorije. Razume se, u svim društvima postoje proizvodne snage koje služe pretvaranju prirodnih resursa u korisne proizvode i usluge. Ali nije svako društvo sposobno da svoje proizvodne snage koristi kao obične „prirodne snage” čija je svrha stvaranje željenih prirodnih efekata. Tek tehnološki i organizacioni preobražaji, koje je donela industrijska revolucija, omogućili su da se proizvodne snage počnu javljati kao „prirodne snage” društva (kako kaže Marx). U industrijskom kapitalizmu, prvi put u istoriji čovečanstva, ciljevi proizvodnje bili su ograničeni jedino kvalitativnim i kvantitativnim sastavom raspoloživih činilaca proizvodnje (bar kada se radi o procesu neposredne proizvodnje). U stvari, proizvodnja očigledno udovoljava ekonomskim i socijalnim zahtevima kapitalističkih preduzeća. Ali to za Marxa samo znači da, uporedo sa stvaranjem proizvodnih snaga kao takvih, dolazi i do stalne „diskrepacije” između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

Razmotrimo поближе konkretne stavove sadržane u takvom istorijskom shvatanju proizvodnih snaga.

Tu je najpre stav po kojem se radna snaga javlja kao čista radna snaga. I to ne smo kao prosto odvajanje od sredstava za proizvodnju. Uporedo sa tim odvajanjem, i u tesnoj vezi sa njim, dolazi do dezintegracije

rada. U pretkapitalističkim društvima upravo taj sistem društvenih uloga određuje vrste i količine rada koje normalno moraju i mogu obavljati različite grupe individua koje čine društvo. Pretkapitalističkim društvima je bio nepoznat apstraktan pojam radne snage. Proizvodni zadaci i sticanje neophodnih sposobnosti za izvršavanje tih zadataka odvijali su se u institucijama čija je funkcija bila regulisanje različitih proizvodnih i neproizvodnih delatnosti (jednu od tih institucija predstavlja porodica ili domaćinstvo). Otuda vršenje proizvodnih funkcija — „veština“ — nije samo delatnost određena specifično ekonomskim ciljevima, već je to način života shvaćen u najširem smislu te reči. Da bi čista i obična snaga rada (*Arbeitsvermögen*) postala društvena stvarnost — da bi mogla biti angažovana bilo gde i u bilo koju proizvodnu svrhu — pomenute institucije treba da budu izložene procesu dezintegracije ili transformacije (na primer, da se domaćinstva svedu na proste potrošačke jedinice). U tom slučaju, ta snaga rada svodi se na prirodne sposobnosti individue, na njenu biološku radnu snagu. Čak i kada ona obuhvata složenije veštine, njihovo sticanje se više ne odvija u okviru porodice ili drugih višefunkcionalnih institucija već u specijalizovanim institucijama — u okviru sistema obrazovanja ili u ekonomskim organizacijama.

Marx je imao u vidu i sledeću istorijsku razliku: svi procesi proizvodnje pre industrijske revolucije obuhvatali su tehnološke postupke koji su počivali na fizičkoj snazi, na umešnosti rukovanja i na tačnosti radnikove percepcije. A te sposobnosti su veoma individualne, usled čega je proizvodnost rada zatvorena u apsolutne granice. Za Marxa, industrijska revolucija kao tehnička revolucija sastoji se, pre svega, u oslobađanju procesa proizvodnje od tih subjektivnih, „organskih“ granica koje su nametnute radnoj snazi. Snagu mišića čoveka zamenili su strojevi, njegovu sposobnost rukovanja — mašine radilice, a sposobnosti zapažanja — aparati za automatsko regulisanje i instrumenti za merenje. Ekspanzija proizvodnje nije više morala da se suda ra sa „telesnom slabošću“ radnikâ i sa nemogućnošću normiranja zanatskog rada.

Sve je to omogućilo treću promenu koju Marx pripisuje industrijskoj revoluciji. Bezmaloprirodno eksperimentalna repetitivnost procesa proizvodnje, uvođenje objektivne i kvantitativne kontrole varijabilnih elemenata tog procesa omogućili su da na društvenom planu najzad dođe do susreta između proizvodnje i egzaktne nauke. A taj susret ideologija naučne revolucije obećavala je

sto godina pre industrijske revolucije. Organska ograničenost čoveka i različite lične sposobnosti nisu više onemogućavale naučno istraživanje niti tačan proračun optimalnih odnosa između uzročnih činilaca koji deluju u procesu proizvodnje. Nauka je postala proizvodna snaga, kako je govorio Marx. Ta izreka je često ponavljana u literaturi tokom poslednjih deset do petnaest godina.

Ali valja biti oprezan: taj opšti opis promenâ je varljiv i stoga mora biti aktuelizovan. Preobražaj radne snage u običan uzročni činilac proizvodnje i preobražaj nauke u neposrednu proizvodnu snagu u klasičnom razdoblju industrijske revolucije nisu imali onaj smisao koji su stekli otkako je poslednjih decenija prošlog stoleća započeo novi proces tehnološkog i organizacionog preobražaja. Marx ne misli na ergonomsku analizu rada već na mnogo prostije pojave — u svakom slučaju, na fenomene koje je mnogo lakše konceptualizovati. On još ne sagledava mogućnost da i najsitniji pokreti radnika budu inkorporisani u tehnološki proces kao operacioni elementi jednaki beživotnim operacijama tehnološke opreme, tj. da budu veoma striktno međusobno koordinisani. On vidi samo dezintegraciju institucionalnih odnosa koji su povezivali izvršavanje specifičnih zadataka sa obavljanjem specifičnih uloga (korporativni sistem, porodični okviri prenošenja znanja i zanatskih oruđa, tradicionalni odnosi majstora i učenika itd.). U institucionalnoj praznini, koju je stvorila ta dezintegracija, angažovanje radne snage regulišu prirodne razlike polova, godine života, fizička snaga itd. Marx misli na stvari koje su konceptualno veoma proste. Recimo, na mogućnost zapošljavanja žena ili dece na onim radovima koji ne zahtevaju posebno veliki fizički napor, odnosno na poveravanje deci onih operacija koje bi odrasli teško obavljali u uskim radionicama, pretrpanim mašinama. Najvažnije je pri tom što on smatra da u toj institucionalnoj praznini samo biološka izdržljivost radnika ograničava produžavanje i intenzifikaciju rada, diktirane kriterijumom optimalnog iskorišćavanja mašine.³

A kada govori o industrijskoj primeni egzaktnih nauka, to takođe ne treba povezivati sa savremenim pojavama (naučno zasnovane industrijske grane). Konkretni sadržaj Marxovih razmišljanja ne odnosi se na metodično proširivanje kruga mogućih sirovinskih supstituta, na izvore energije, na mehanička rešenja i na raspoložive hemijske reakcije. Umesto toga on govori o racionalizacijama tehnoloških procesa, izvršenim na

³ Marx, naved. delo, 13. glava „Mašine i krupna industrija“.

osnovu empirijskih, prednaučnih izuma: o povećanju efikasnosti parne mašine, o iznalaženju najboljih prenosnih mehanizama, o metodama smanjivanja gubitaka usled trenja, o optimalizaciji hoda pogonskih strojeva itd.⁴ Ograničen karakter tehničkih mogućnosti koje su bile predvidljive u Marxovo doba ogleda se u činjenici da za njega paradigmu savremene fabrike predstavlja tvornica u kojoj se pomoću „centralnog motora pokreće centralna osovina koja stavlja u pokret (*Zentralkraft*) niz mašina radilica (*Arbeitsmaschinen*).⁵ Beskrajna monotonija procesa rada je — u tim uslovima — zaista tehnička nužnost, neizbežan pratilac ekonomske eksploatacije pogonskog stroja.

U uslovima tako suženog gledanja na tehnološki i organizacioni razvitak, kritika tehnostrukture je morala biti spoljašnja: ona je svedena na suprotstavljanje socijalističkog korišćenja tehnike kapitalističkom načinu korišćenja. Udruženi proizvođači će morati da primenjuju onaj isti sistem mašina koji konstituiše paradigmu savremene fabrike u industrijskom kapitalizmu. Ali iz toga ne proizlazi zaključak da će taj sistem i dalje njima dominirati. Centralni pogonski stroj se javlja kao subjekt procesa proizvodnje — čije obične podređene organe predstavljaju radnici — samo zato što je to kapital, sila tuđa neposrednim proizvođačima.⁶ Dakle, socijalističko društvo bi moglo ovladati logikom maksimalne eksploatacije mašinskog sistema. Staviše, najnehumanije posledice industrijske proizvodnje — na primer, 12 do 14 časovni radni dan bez pauze, dečji rad i iskorišćavanje rada ženâ — mogle bi se smanjiti već u kapitalizmu, čime bi se popunila institucionalna praznina stvorena dezintegracijom tradicionalnih veština i zanata. Marx je smatrao da je fabričko zakonodavstvo najznačajniji događaj tog procesa. Što se tiče samog socijalističkog društva, delatnost krupne industrije bila bi podređena društvenom planu koji izražava potrebe

⁴ Vid. izvanredan kritički pregled diskusije o ulozi nauke u industrijskoj revoluciji (P. Mathias, „Who unbound Prometheus”, u delu *Science and Society, 1600—1900*, urednik P. Mathias, Cambridge, 1972).

⁵ „U sistemu složenom iz mašina radilica kojima kretanje daje centralni automat isključivo preko transmisiona mašine, imamo najrazvijeniji oblik mašinske proizvodnje.” (Marx, naved. delo, str. 338.) O problemima organizacije rada u fabrikama iz vremena industrijske revolucije videti S. Pollard, *The Genesis of Modern Management*, Cambridge, Mass., 1965, str. 160 i dalje, 256 i dalje.

⁶ Uporedi Marx, naved. delo, 13. glava „Mašine i krupna industrija”.

udruženih proizvođača. Oni ne bi više bili prisiljeni da proizvode dobra koja neminovno propadaju usled neizbežne iracionalnosti kapitalističkog sistema proizvodnje i distribucije. Ne bi morali da ishranjuju parazitski sloj. U skladu sa društvenim planom, oni bi sami mogli da raspoređuju plodove povećane proizvodnje, bilo podizanjem nivoa potrošnje, bilo skraćivanjem radnog vremena. Ali uz sve to, rad bi i dalje bio „carstvo nužnosti”; njegovo obavljanje bi zahtevalo strogu disciplinu trudbenika. Marx je, naime, smatrao da bi, čak i kad maksimalno iskorišćavanje mašinskog sistema ne bi predstavljalo objektivnu nužnost, u svakoj industrijskoj proizvodnji — pa i u socijalističkoj proizvodnji — polaznu tačku „kretanja procesa” ipak predstavljao mašinski sistem a ne čovek.⁷ Radna disciplina postaće dobroteljna tek u socijalističkom društvu, što će olakšati skraćivanje radnog vremena i smanjivanje nužnog utroška ljudske energije; tako će nadzornici i sistem kazni postati potpuno suvišni.⁸

Socijalistička upotreba mašinske tehnike predstavljala je za Marxa samo bitnu novinu u odnosu na njenu kapitalističku upotrebu; ta novina premašuje ukidanje nehumanih radova i nehumanih uslova rada i pretvaranje zadataka — svedenih u razumne okvire — u dužnosti koje trudbenici svesno preuzimaju. Marx misli na sledeće: čim se tehnološki procesi svedu na „organske” granice lične umešnosti, čim većina zadataka bude svedena na proste operacije, isti radnik je u stanju da obavlja najrazličitije proizvodne funkcije. Iskorišćavanje te mogućnosti se javilo već u kapitalizmu kao ekonomska nužnost, mada u otuđenom vidu: kao kretanje radne snage iz jednog u druge industrijske sektore, izazvano neravnomernim razvitkom i konjunkturalnim fluktuacijama. Međutim, kapitalističko preduzeće nastoji da veže radnika za specifičan zadatak, konzervirajući pomoću svojih društvenih mehanizama određen oblik specijalizacije koja više nije nužna sa stanovišta tehnič-

⁷ Upor. Marx, naved. delo, 13. glava „Mašine i krupna industrija”.

⁸ Upor. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, III, Marx, *Kapital*, III. Engels u svom sjajnom članku „O vlasti” veoma lucidno pokazuje zašto i kako bi sistem mašina koje pokreće parna mašina i u socijalističkoj fabrici doveo do безусловne discipline. Ako poput profesora S. Marglina (S. Marglin, „Origines of fonctions de la parcelisation des tâches”, u *Critique de la division du travail*, urednik A. Gorz, Paris, 1973, str. 43) taj članak pripisujemo „polaznoj zabludi”, to znači da izbegavamo teorijski problem na način koji pokazuje ili nepoznavanje ili intelektualnu nenaklonost.

kih mehanizama. Individualni kapitalista nije zainteresovan za polivalentno obrazovanje radnika koje bi ovome omogućilo da stalno menja zadatke. Pre svega, takvo obrazovanje bi povećalo troškove školovanja, pri čemu istovremeno ne bi bio povećan višak vrednosti koji bi se mogao ekspropriirati. Štaviše, usitnjenost tehničkih znanja radnika je od koristi za kapitalistu: što je kvalifikacija radnika jednosmernija, to je on više izložen milosti i nemilosti kapitaliste; naime, najuža moguća specijalizacija smanjuje izgled radnika da iskoristi konjunkturne prednosti tržišta rada. Prema tome, diverzifikacija zadataka bi već kao takva bila cilj socijalističkog društva. Polivalentno vaspitanje omogućilo bi sistematsko menjanje raznih usitnjenih zadataka, te bi, prema tome, sprečavalo deformišuće posledice — fizičke i mentalne — jednosmernog rada. Marxova razmišljanja upravo u tome počinju da prevazilaze čisto spoljašnju kritiku. Naime, u *Kapitalu* se načelo rotiranja zadataka ne javlja samo kao vid protivstavljanja parcelizaciji i monotoniji industrijskog rada, već i kao sredstvo za ostvarivanje svestrano razvijenih ljudi (*vollseitig entwickelte Menschen*), za ponovno ujedinjavanje manuelnog i intelektualnog rada. Razume se, to znači mnogo više od promene, rotiranja repetitivnih zadataka, lišenih svake kreativnosti. Da bi se to ostvarilo, nije dovoljno da radnici još u mladosti nauče veliki broj raznovrsnih operacija. Valja promeniti i samu tehnologiju proizvodnje; treba stvoriti tehnologiju koja se oslanja na kreativno iskustvo radnika. Dakle, paradigmu sistema mašina radilica, koje pokreće zajednički pogonski stroj, treba zameniti paradigmom krupne mašinske fabrike.

Ali takav zaključak bi u vreme pisanja *Kapitala* neminovno bio utopistički. Da bismo to shvatili, treba proširiti ugao tumačenja i marksističku paradigmu mašinske fabrike uključiti u opšti kontekst razvitka proizvodnih snaga.

Marx jasno vidi da je industrijska revolucija otvorila proces sistematske zamene starih činilaca proizvodnje novim činionicima, ali on pod tim podrazumeva samo jednu stvar: mehanizaciju. Na mesto ručnih operacija čoveka dolazi automatizam mašina radilica, na mesto prirodnih pogonskih snaga (ljudskih i onih koje ne pripadaju ljudima) stupa parna mašina: eto šta on ima u vidu kada govori o rađanju moderne industrije. I dalje se proizvode ranija dobra, raniji materijali; pri tom se koriste raniji izvori energije, ali uz pomoć mašina i, sledstveno tome, uz povećanu produktivnost. Taj zaključak je bio u savršenom skladu sa činjenicama iz istorije

industrijske revolucije, odnosno u najmanju ruku sa onim što se dešavalo u razvitku tekstilne industrije — ključnog sektora industrijske revolucije. Stvaranje tekstilne industrije obeleženo je — u to nema sumnje — postepenom mehanizacijom zanatske industrije. Taj proces je prolazio kroz sasvim određene etape, počev od mehanizacije pređenja do mehanizacije tkanja i apretiranja itd., od uvođenja mašina alatljika do uvođenja pogonskog stroja, od mašinske proizvodnje tekstilnih artikala do mašinske proizvodnje mašina. A upravo je mehanizacija predstavljala pokretačku snagu sopstvenog napretka: njeno prodiranje u jednu oblast društvene podela rada dovelo je do uskih grla u drugim oblastima, do takvih uskih grla koja obična intenzifikacija zanatske proizvodnje nije više mogla prevazići.⁹

Marx je, prema tome, sasvim opravdano mogao pretpostavljati da će jednom započeto napredovanje krupne mašinske industrije prevaliti objektivno determinisan put i da neće zavisiti od odnosa proizvodnje. Prema Marxu izlazi da od odnosa proizvodnje zavise mogućnosti otpočinjanja i ritam napredovanja mehanizacije (kao i efikasnost proizvodnje na svakom datom stupnju evolucije mašinizma). Krupna mašinska industrija je u tom pogledu istorijski vezana sa kapitalizmom; naime, kapitalistički odnosi proizvodnje su, po prvi put u istoriji sveta, omogućili stvaranje sistema fabrike, utemeljenog na ekstenzivnoj upotrebi mašina. S druge strane, rasprostranjivanje mašinske tehnologije u kapitalizmu se odvija kroz „pogrešne lokacije” i sistematsko raubovanje proizvodnih kapaciteta i pronalazaka. Marx smatra da upravo to daje ekonomsku opravdanost socijalističkom preobražaju društva: eliminišući institucionalne uzroke „pogrešnog lociranja” i raubovanja, udruženi proizvođači bi do maksimuma mogli da intenziviraju efikasnost iskorišćavanja i razvitka mašinskih proizvodnih snaga.

U takvoj zamisli razvitka proizvodnih snaga nema mesta bitnoj modifikaciji paradigme moderne fabrike. Kao što smo videli, Marx je smatrao da najrazvijeniji

⁹ Vid. *Kapital I*, naved. delo, 13. glava „Mašine i krupna industrija”. Takođe vid. T. S. Ashton, *The Industrial Revolution, 1760—1830*, London, 1948, str. 89; D. S. Landes, „Technological Change and Industrial Development in Western Europe”, 1750—1914, u *The Cambridge Economic History of Europe*, urednici H. J. Habakkuk — M. Postan, tom VI/1, Cambridge, 1965, str. 314—317; N. Rosenberg, „The Direction of Technological Change”, u *Economic Development and Cultural Change*, sveska 18, br. I/1, str. 4 i dalje.

oblik mašinizma predstavlja sistem mašina radilica koje pokreće „centralni motor”. Svi ostali sistemi su manje efikasni i otuda moraju biti zamenjeni u svim društvima u kojima povećavanje proizvodnje predstavlja kriterijum tehnološkog uspeha.

Marx je čvrsto verovao da će socijalizam biti takvo društvo. I u tome nema naivnog tehnicizma. Kao i sve probleme kapitalističke privrede, i probleme mašinske tehnologije Marx je video u kontekstu stalnog sukoba između očiglednih potreba radništva i njegove raspoložive tražnje na tržištu potrošnih dobara. Prema analizama iz *Kapitala* proizlazi da sve iracionalnosti kapitalističke privrede dolaze, neposredno ili posredno, usled njene nesposobnosti da zadovolji potrebe masa. Hiperprodukcija u kapitalizmu nastaje samo u odnosu na raspoloživu tražnju; elementarne potrebe radničke klase nikada nisu zadovoljene. Razume se, ukidanje kapitalističkih odnosa proizvodnje umanjilo bi pomenuti sukob i dovelo do ukidanja cikličnosti rasta, stalne nedovoljne zaposlenosti radne snage i eksploatacije radnika od strane neproizvodne klase. Ali imajući u vidu da je u to vreme vrednost radne snage jedva bila nešto viša od najniže granice — određene golim fizičkim opstankom — jasno je da za Marxa nisu mogle biti dovoljne prosta realokacija faktora proizvodnje i obična preraspodela dohotka. On je morao biti ubeđen da su za buduće socijalističko društvo nužni akumulacija i povećavanje produktivnosti. I on je u to bio zaista ubeđen. Otuda neizbežan zaključak: udruženi proizvođači mogli bi da izmene ekonomsko i društveno korišćenje paradigme mašinske fabrike koja je proizvod industrijske revolucije, ali ne i samu tu paradigmu. Oni bi se morali koristiti istim mašinskim sistemom — *entwickelteste Gestalt* modernog mašinizma — kao i kapitalistički preduzetnici.

II

Marxovo shvatanje je, u krajnjoj liniji, bilo određeno ekonomskim položajem radničke klase Engleske sredinom 19. stoleća. Ta ekonomska određenost je dosta dugo blokirala razvitak unutrašnje kritike, čak i kad su bile uklonjene tehnološke i organizacione prepreke. Sve dok se smatralo da dominantnu protivrečnost kapitalističkog sistema predstavlja stalni sukob između očiglednih potreba proizvođača i njihove raspoložive traž-

nje, ideja o unutrašnjoj kritici tehnostrukture mogla je imati samo drugostepeno značenje.

Međutim, počev od poslednjih decenija 19. stoleća nastupile su ogromne promene u tehnološkim osnovama savremene fabrike; te promene će novom paradigmatom zameniti marksističku paradigmatu krupne mašinske fabrike. Prodiranje novih pogonskih sredstava — pneumatičkih uređaja, motora sa unutrašnjim sagorevanjem, a naročito elektromotora — ukinulo je diktaturu centralne mašine.¹⁰ Više nije tehnički neophodno da pokreti radnika budu prilagođeni jednoobraznim pokretima „automata”. Ali na mesto tehničke neophodnosti došao je ekonomski determinizam koji suptilnije koristi potencijale nove tehnologije kako bi stvorio još kruću i mahinalniju radnu disciplinu. Diktatura parne mašine, sprovedena pre svega posredstvom mehaničkog prenosnog sistema, zamenjena je diktaturom proizvodnje na beskrajoj traci, diktaturom koja se pre svega ostvaruje *sve boljom organizacijom*.

Uporedo sa tim tehničkim preobražajem zapaža se napredak u fabričkom zakonodavstvu i sindikalnoj aktivnosti, čime se ispunjava institucionalna praznina u pogledu uslova rada. Kapital ne može više nekažnjeno zloupotrebljavati radnu snagu. Radni dan je ograničen, baš kao i naponi koje poslodavac može zahtevati od trudbenika. Nije više dovoljno prilagođavati pokrete radnika unapred određenom ritmu mašine. Sâm mašinski sistem treba tako izgraditi da se onemogući bilo kakav suvišan pokret (pokret koji bi se mogao eliminisati odgovarajućom mašinom). Dakle, takav mašinski sistem koji radniku ni za trenutak ne bi dozvolio da vrši slobodne pokrete, bez proizvodne funkcije. Čim je ludačka košulja skrojena po meri, ima se smatrati da ona steže jedino ako je loše napravljena. Zaglupljujuća monotonija procesa rada ne javlja se više kao objektivna nužnost.

Međutim, uvođenje načela organizacije rada na beskrajoj traci povećava proizvodnost rada bar u određenim granicama koje se ne mogu lako unapred tačno odrediti. Gledano na dugi rok, povećanje proizvodnosti rada predstavlja nužan preduslov, mađa ne i obavezno dovoljan uslov rasta realnih dohodaka trudbenika. Sve dok rast masovne potrošnje bude cilj po sebi, unutrašnja kritika ne može steći društveni značaj. Da bi čisto spoljašnja kritika izgubila svoju privlačnost i da bi začeci unutrašnje kritike naišli na odziv u društvu, tre-

¹⁰ Landes, naved. delo, str. 509—511.

ba dovesti u pitanje model rasta same potrošnje, model koji nameće kapitalistička proizvodnja.

Time se objašnjava činjenica da su srednji intelektualni slojevi prvi reagovali na istorijske preobražaje savremene krupne industrije. Nivo potrošnje ovih slojeva bio je znatno viši od nivoa potrošnje neposrednih proizvođača. Otuda su oni prvi imali veće mogućnosti da eksperimentišu sa novim oblicima potrošnje i korišćenja slobodnog vremena, da tragaju za načinom života kojim ne bi dominirala lična potrošnja, za načinom života koji bi dozvolio proširivanje međuljudskih komunikacija i obogaćivanje ličnosti. Tu relativno veliku slobodu eksperimentisanja uvećavala je okolnost što su pripadnici ovih slojeva obavljali posebnu ulogu u procesu društvene reprodukcije; to im je tradicionalno osiguravalo značajan prostor za kolektivno komuniciranje i za individualno stvaralaštvo. Delatnosti vezane za te tradicionalne uloge — funkcije vaspitavanja, naučnog istraživanja, umetničkog stvaralaštva, medicinske i komunalne usluge — tek su odnedavno usitnjene i podložne načelima organizacije rada na beskrajnoj traci. Otuda reakcija ovih intelektualnih slojeva takođe nosi pečat odbrane tradicionalnih privilegija. Time se i objašnjava činjenica da u njihovom stavu prema tehničkom razvitku ima nekog urođenog romantizma.

Njihova kritika u izuzetnim slučajevima se obara na načelo analize i na naučne temelje procesa proizvodnje, to jest na samu savremenu nauku. Prema toj ekstremističkoj verziji unutrašnje kritike proizlazi da izvor svih otuđenja valja tražiti u činjenici da su se tehnološki procesi oslobodili stega čovekovih sposobnosti, odnosno u tome što su stručna znanja, oličena u individualnoj umešnosti zanatlija, zamenjena objektivnim saznanjima, izraženim u kvantifikovanim zakonitostima pozitivne nauke. Ta krajnja antinaučnost tera čoveka da stavlja trivijalnu primedbu kako bi okretanje futurološkoj tehnologiji naišlo na nepremostive sociološke i ekološke prepreke (dovoljno je samo pomisliti na probleme koje postavlja održavanje stanovništva čiji je standard prilagođen neotehničkoj eksploataciji prirodnih resursa). Ali društveni karakter tog antinaučnog stava ispoljava se više u svom latentnom aristokratizmu no u pomenutoj teorijskoj naivnosti. Naime, tehničko znanje koje se ispoljava kao lična umešnost daje veću društvenu slobodu samo privilegovanim virtuozima — na primer, umetniku; što se tiče masa, one robuju vekovnoj rutini. Nasuprot tome, objektivna analiza i razume-

vanje prirodnih odnosa koji se mogu koristiti u proizvodnim delatnostima, potvrđuju mogućnost alternativnih i oslobađajućih tehničkih pronalazaka — čak i kada kapitalistički oblik tehničko-naučnog razvitka u još širim razmerama reprodukuje ropstvo radništva.

Postoji još jedan, manje ekstremistički stav intelektualaca prema savremenoj tehnologiji. Predstavnici te druge struje takođe smatraju da je industrijska proizvodnja nužno nehumana i opresivna, ali ne žele da se odreknu prednosti visoke proizvodnosti rada. Kao i u slučaju klasičnog pojma spoljašnje kritike, oni pokušavaju da otuđujući industrijski rad kompenzuju sve većim slobodnim vremenom. Međutim, u tom slobodnom vremenu oni ne vide neko carstvo atehničke slobode, već carstvo stvaralačkih aktivnosti utemeljenih na korišćenju tehničkih proizvoda savremene industrije. Dakle, radi se o dualističkoj tehnostukturi: na jednoj strani se nalazi industrijski rad, nužno usitnjen i monoton, mada ravnomerno raspoređen i sveden u razumne granice; na drugoj strani se, pak, odvija slobodno ispoljavanje čovekovih sposobnosti uz pomoć tehničkih oruđa koja obezbeđuje baš ta industrijska proizvodnja. Ne treba ulaziti u pojedinosti tog sveta koji postoji negde izvan ovog u kojem živimo. Za nas je važno da to jeste i mora ostati svet izvan ovog sveta, dakle svet koji je bez ikakvog značaja za tehnološku i organizacionu strukturu proizvodnje.

Da bi stekla praktičan značaj, kontestacija date tehnostrukture mora polaziti od savremene krupne fabrike. Unutrašnja kritika mora biti odjek težnji neposrednih proizvođača, rođenih u određenim uslovima rada. Krajem šezdesetih godina u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama je došlo do takve promene osnova same kritike. Upravo u to doba su se kroz masovna reagovanja radnika izrazili nezadovoljstvo i frustracija, izazvani sve većim usitnjavanjem i standardizacijom rada; to su postale društvene činjenice, tj. činjenice o kojima društvo mora povesti računa. To reagovanje radnika išlo je od apsentizma, preko sabotaža vršenih na mašinama ili njihovim delovima, pa do kolektivnih zahteva usmerenih na promenu organizacionih načela, odnosno tehnoloških temelja rada.

Otkuda taj sve veći otpor radnika? Dimenzije procesa, a pre svega njegov spontan karakter, ukazuju da odgovor treba tražiti u dubokim istorijskim promenama, promenama u organizaciji proizvodnje i u sastavu radne snage.

Kada je u pitanju ovo drugo, sve procene se za sada oslanjaju na intuitivnu dijagnostiku. Ipak, većina posmatrača je saglasna u jednom: odlučujući trenutak — kako u SAD, tako i u Zapadnoj Evropi — predstavlja pojava nove generacije usko specijalizovanih radnika koji su stupili u proizvodnju krajem prošle i početkom ove decenije. Ta starosna grupa se zapošljavala u proseku dve do tri godine kasnije no pripadnici prethodnih generacija (usled produženja trajanja obuke). Upravo su članovi pomenute starosne grupe izgradili subkulturu omladine iz šezdesetih godina, omladine koju je pre svega karakterisala intenzivna komunikativnost i spontana osećajnost. Ulazak u svet tehnološke discipline koja ograničava čovekovu ličnost predstavljao je za njih posebno dramatičan događaj. S druge strane, oni su materijalno manje zavisni no što je to slučaj sa srednjom generacijom (lična potrošnja još nije opterećena troškovima vođenja sopstvenog domaćinstva), te su u stanju da samostalnije reaguju. U Evropi je žestina otpora bila veća usled toga što se nekonformistički stav te starosne grupe usko specijalizovanih radnika poreklom iz velikih gradova, podudario sa sličnim reagovanjima radnika imigranata i seoske omladine koju je u velike fabrike bacio nov talas odlaska sa sela.¹¹

Sledeći činilac koji je u znatnoj meri doprineo pomeranju društvene osnove unutrašnje kritike ogleadao se u izuzetnom razvijanju tendencija ka usitnjavanju i standardizaciji rada; ove tendencije su se počele ispoljavati krajem prošlog stoleća. U tom pogledu ne moramo se oslanjati na intuitivne procene jer nam sama buržoaska sociologija rada daje veoma tačna obaveštenja. Analitičko razlaganje procesa rada i spajanje elementarnih zadataka u jedinstven mehanički proces dostigli su takvu savršenost u nekim savremenim industrijskim gramama da gubici izazvani „opadanjem pozitivne motivacije radnika” — sve veća fluktuacija radne snage, nepažljivost, otpori — često prevazilaze uštede koje se postižu zahvaljujući intenzifikaciji rada. Čak i jedan značajan deo buržoaskih sociologa i ekonomista priznaje da bi reorganizacija proizvodnje na bazi obogaćivanja zadataka i povećavanja autonomije radnika bila, sa čisto ekonomskog stanovišta, probitačnija od neograniče-

¹¹ U pogledu SAD vid. Emma Rotschild, „GM in Trouble”, *New York Review of Books*, sveska 18, br. 5/1972, str. 18—25. Na francuskom objavljeno u časopisu *Les Temps Modernes*, septembar—oktobar 1972. Što se tiče zapadne Evrope, vid. A. Gorz, *Critique de la division du travail*, uredio A. Gorz, Paris, 1973, str. 10 i dalje.

nog usitnjavanja rada.¹² Ti novi organizacioni oblici, ukoliko ih posmatramo sa stanovišta tehnoloških osnova savremene krupne industrije, isto su toliko prihvatljivi kao i ekstremni oblici analize zadataka i *organizacije procesa* (tehnološki osnovi savremene krupne industrije mnogo su elastičniji od mašinskog sistema iz polovine prošlog stoleća). S druge strane, sticanje neophodnih znanja i veština nužnih za obavljanje proširenih funkcija ne bi nametalo neke posebne troškove kapitalističkim preduzećima (s obzirom na sadašnji nivo obrazovanja radničke klase). Dakle, zahtevi za autonomnijim radom ne sudaraju se sa preprekama koje postavljaju objektivne granice tehnologije i porast troškova obrazovanja. U pitanju su sticanje moći, problemi vlasti. Naime, takvo obogaćivanje zadataka i takva reorganizacija rada neizbežno bi doveli do stalnog komuniciranja među radnicima, te bi omogućili stvaranje pravih radnih kolektiva umesto sadašnjih paralelnih grupa radnika, međusobno povezanih samo organizacionim načelima koja su objektivizirana u tehničkoj opremi. Lako je predvideti da bi stvaranje takvih kolektiva dovelo do zahteva za tehničkim samoupravljanjem i do zaoštavanja sukoba između neposrednih proizvođača i privilegovanih slojeva nadzornika, kontrolora, verifikatora itd., dakle, svih koji su specijalizovani za upravljanje i kontrolu. Ti slojevi bi morali biti eliminisani kao suvišni, odnosno kao nefunkcionalni. Sigurno je da bi eliminisanje tih „podoficira proizvodnje” uzdrimalo čitavu kvazi-militarističku hijerarhiju kapitalističke fabrike i zapretilo likvidacijom običnih i generalštabnih oficira. U tom sukobu oko vlasti i moći gubi se iluzija da su tehnološki temelji sadašnje organizacije rada odraz jedino objektivne nužnosti.

III

Ono što se naziva „kritikom podele rada” predstavlja odgovor teorijske misli na izazov novih radničkih pokreta, rođenih u uslovima rada na montažnim trakama u krupnim savremenim fabrikama. Glavni doprinos te kritike marksističkoj teoriji ogleada se u uopšta-

¹² Vid. na primer C. R. Walker, *Technology, Industry and Mann*, New York, 1968, str. 129—136; V. H. Vroom, „Industrial Social Psychology”, u *The Handbook of Social Psychology*, uredio G. Lindzey — E. Aronson, tom 5, Beading, Mass., 1969 (drugo izdanje), str. 227—239; L. R. Sayles — G. Strauss, *Human Behaviour in Organizations*, Englewood Cliffs, N. J., 1966, str. 30—36.

vanju iskustava tih novih antihijerarhijskih pokreta i u tome što nedvosmisleno potvrđuje da je tehnička organizacija proizvodnje tesno povezana sa kapitalističkim odnosima proizvodnje.

To je bio odlučujući korak napred. Međutim, moramo imati na umu da tehnička organizacija rada predstavlja samo jedan poseban vid problema. Tehnostrukturu određenog društva ne čini jedino tehnička organizacija rada na nivou fabrike; ona ima i druga obeležja koja se javljaju u širim razmerama (na primer, industrijska struktura nacionalne industrije; sektori u kojima se ostvaruje najbrži razvoj i najveća akumulacija; sastav prirodnih strateških resursa i *vid* njihovog iskorišćavanja; raspoređivanje tehničkog znanja na razne industrijske grane itd.). Ukratko, tehnostruktura svakog društva nije samo u znaku paradigme dominantne fabrike, već i opšte strukture razvika proizvodnih snaga. A promene do kojih je, posle redigovanja *Kapitala*, došlo u paradigmi fabrike predstavljaju samo specifičan trenutak promena koje su zahvatile paradigmu čitavog industrijskog razvika.

Počev od druge polovine 19. stoleća, industrijski razvitak sve više izmiče shemi koju je bilo tako lako primeniti u doba prvog talasa industrijske revolucije: proizvodnje ranijih dobara pomoću ranijih materijala i izvora energije, ali posredstvom mašine, dakle, produktivnije tehnologije. Jasno, povećanje produktivnosti nije izgubilo svoj značaj, ali primena mašina nije jedini način ostvarivanja tog cilja. Sa stvaranjem prvih industrijskih grana koje počivaju na nauci (hemija i elektroindustrija), uvođenje mašina praktično ide u korak sa drugim načinima snižavanja troškova proizvodnje: na mesto ranijih materijala i izvora energije dolaze novi materijali i izvori energije, pronalaze se nove vrste pogonske energije, stvaraju se novi oblici prenosa energije i informacija. To dovodi do proširivanja kruga mogućih proizvoda: uvode se proizvodi bez prethodnih funkcionalnih ekvivalenata i bez izmene bitnih obeležja ranijih proizvoda. Što se više širi krug mogućih supstituta — počev od prirodnih resursa do finalnih proizvoda — to se u sve manjoj meri kao objektivna nužnost javlja data struktura razvika proizvodnih snaga. Povećana varijabilnost tehnoloških činilaca povećava elastičnost proizvodnih snaga u pogledu specifičnih zahteva koje postavljaju odnosi proizvodnje. Društveno-ekonomski sistem je u stanju da određuje ne samo ritam već i pravac industrijskog razvika: on se opredeljuje ili za moguće kombinacije individualne potrošnje industrijskih

grana koje zahtevaju znatan *input* energije, ili za industrijske grane koje su skromnije u tim zahtevima; opredeljuje se za moguće *vidove* iskorišćavanja prirodnih resursa, za moguće orijentacije napora usmerenih na pronalazke i inovacije itd. I upravo od tog izbora zavise oblici dominantnih oblika potrošnje, tehnički okviri podele rada, karakteristični tipovi urbanizma. Taj izbor određuje odnose društva prema prirodi i kulturi — ukratko, sve ono što se naziva modelom civilizacije.

Što se više pogoršava kriza kapitalističke industrijske civilizacije, čisto spoljašnja kritika u sve većoj meri ostaje bez sadržaja. Otuda se opravdano može očekivati da će se ideja o unutrašnjoj kritici proširiti na celu strukturu razvika proizvodnih snaga i to u onom trenutku kada bude praktično formulisana u odnosu na tehničku organizaciju rada.

U stvari, teoretičari kritike podele rada stalno konstatuju da data tehnostruktura i sada nosi pečat kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ali oni ostaju na tom afirmativnom uopštavanju. Naime, veoma su precizni kada govore o društveno-ekonomskim mehanizmima koji su odgovorni za krajnju specijalizaciju rada i za njegovo potčinjavanje vojničkoj disciplini, ali su veoma neodređeni kada je reč o mehanizmima koji opredeljuju makrostrukturu industrijskog razvika. Taj nedostatak preciznosti je, u izvesnom smislu, sasvim normalan. Kritika podele rada nastoji da konceptualizira iskustva jednog praktičnog pokreta i to za sâm taj pokret: otuda nije nimalo čudno što ona pokreće samo onaj teorijski problem koji se može postaviti u praksi — u predvidljivoj budućnosti — tog pokreta. Očigledno je, međutim, da se direktne akcije radnika, usmerene na promenu date tehnostrukture, odnose — čak i na nivou fabrike — samo na ono što se može promeniti bez modificiranja samih sredstava za proizvodnju. Modifikovanje tehnoloških osnova opreme, reklo bi se, pretpostavlja dugoročnije akcije koje bi bile koordinisane na složeniji način no što je to slučaj sa mogućim akcijama na sadašnjem nivou organizacije i konsolidacije antihijerarhijskih pokreta. A to utoliko više važi za promenu strukturalnih odnosa između pojedinih industrijskih sektora:

U takvim uslovima je sasvim prirodno što kritika tehničke organizacije rada izbija u prvi plan, tj. što za sobom ostavlja kritiku globalne strukture razvika proizvodnih snaga.¹³ Ali, ne budimo zadovoljni time što smo

¹³ Ta neravnomerna raspodela teorijskog interesa dobija zanimljiv pojavni oblik: naime, teoretičari kritike podele rada skloni su da poistovećuju koncept kapitalističkih odnosa proizvodnje

upoznali uzroke takvog stanja. Jer, kao što ćemo kasnije videti, iza tog neravnomernog razvitka dva nivoa kritike krije se jedan dublji problem: naime, sadašnji teorijski oblik kritike tehničke organizacije rada nije lako podložan uopštavanju.

Otuda ćemo nastojati da pokažemo: pre svega, da u literaturi posvećenoj kritici podele rada postoje ideje o industrijskom razvitku koje su nespojive sa središnjom tezom te kritike, tj. sa tezom da sama tehnostuktura (a ne jedino njeno ekonomsko i društveno korišćenje) nosi pečat kapitalističkih odnosa proizvodnje; a zatim, da je ta protivrečnost rezultat određenih pretpostavki u pogledu tehničke podele rada.

Kada prethodno razmatramo nužnost kvalifikacija (što ćemo učiniti kasnije), izgleda nam sasvim opravdano da na sledeći način formulišemo shvatanje teoretičara kritike podele rada o savremenom industrijskom razvitku: ukupna proizvodnja dobara i usluga je apsolutno preterano razvijena. Nju karakteriše takav rast proizvodnih kapaciteta, istraživanja i razvitka koji prevazilazi sve granice razumnog; paralelno s tim i kao rezultat tog neograničenog rasta dolazi do neizbežnog pogoršanja ljudskih odnosa, do sužavanja slobode ispoljavanja ličnih sposobnosti, društvene delatnosti i uslova pod kojima se odvija svakodnevni život.¹⁴ Jedan od

sa konceptom hijerarhijske organizacije rada u okviru fabrike. Oni to čine kada, recimo, društva sovjetskog tipa smatraju verzijom kapitalističkog društva. Konstatujući da podržavljenje sredstava za proizvodnju nije uopšte ukinulo hijerarhijsko načelo podele rada; oni zaključuju da u „etatističkim“ privredama i dalje postoje kapitalistički odnosi proizvodnje. Međutim, tehnička podela rada u okviru fabrike predstavlja samo jednu dimenziju onoga što marksisti nazivaju odnosima proizvodnje: moglo bi se reći da se radi o mikroekonomskoj dimenziji odnosa proizvodnje. Druga dimenzija odnosa proizvodnje — makroekonomska — jeste društvena podela rada, tj. skup odnosa kojim su pojedine fabrike povezane u jedinstvenu nacionalnu privredu. Posmatran na tom makroekonomskom nivou, kapitalizam nije izgrađen na načelima formalne hijerarhije koja vlada u okviru preduzeća. U svakoj kapitalističkoj privredi postoji značajna sfera koju sačinjavaju privatna preduzeća (a ta preduzeća nisu hijerarhijski podređena nikakvom višem organu). Nasuprot tome, u društvima sovjetskog tipa, hijerarhija u okviru preduzeća predstavlja samo produžetak piramidalnog sistema koji obuhvata čitavo društvo; taj sistem svojom formalnom vlašću obuhvata sve privredne i vanprivredne delatnosti. Otuda društva sovjetskog tipa treba kritikovati kao društva *sui generis*, a ne kao nov primer kapitalističkih odnosa proizvodnje.

¹⁴ Veoma uspešno formulaciju te teze nalazimo u sjajnom članku Heberta Gintisa, „Consumer Behaviour and the Concept of Sovereignty: Explanations of Social Decay“, u *American Economic Review*, sveska 62, br. 2/1972. Takođe vid. M. Bosquet,

takvih primera pruža nam najnovija istorija automobilske industrije: tražnja automobila počela je da jenjava u prvoj polovini pedesetih godina; od tog trenutka automobilska industrija je mogla obezbeđivati uslove za svoj neprekidni rast jedino ukoliko se stalno ubrzavalo „moralno rabaćenje“ vozila u prometu (to se postiže sitnim inovacijama koje se tiču sporednih osobina ranijih modela). Razume se, time ne želimo reći kako teoretičari kritike podele rada previđaju postojanje neravnomernog razvitka veza i saobraćaja. Kako bi se moglo čutke preći preko teškog stanja kolektivnog prevoza u doba pune krize automobilizma? Međutim, te činjenice o delimičnoj nerazvijenosti javljaju se u kontekstu ideje o opštoj preteranoj razvijenosti: čak i kada proizvodnja nekih dobara ostaje ispod tražnje koju diktiraju potrebe, ukupna proizvodnja ipak neće prevazići nužan i potreban kvantitet uz srazmeran razvitak društvenih okvira života. Teoretičari kritike podele rada smatraju da odlučujuću ulogu u tome igra sve veće rasipništvo u proizvodnji potrošnih dobara čiji je vek trajanja veoma kratak jer valja obezbediti nove kupovine i nove investicije. Otuda bi udruženi proizvođači preorijentisanje industrijske proizvodnje morali izvesti u okviru snižavanja ukupnog obima proizvodnje.

Ali ako priznamo da je moguće proizvoditi u isto vreme *manje* i *nešto drugo*, onda moramo priznati da kapitalistički odnosi proizvodnje pogađaju jedino nivo industrijskog razvitka, dok njegova struktura i smer ostaju van tih uticaja! Očigledno da tako nešto nije moguće. Naime, ako je i sama tehnostuktura (društveni sistem sredstava za proizvodnju, proizvodnih postupaka i tehničkih znanja) plod odnosa proizvodnje, onda će preteran razvitak kao takav nestati tek kada se suštinski promeni *mešoviti* društveni *proizvod*. Čim priznamo da se ne radi samo o tome da *output* sredstava kolektivnog prevoza zaostaje za potrebama, već da je takođe u pitanju iskorišćavanje potencijala pronalazaka i inovacija, inherentno tim sredstvima i procesu njihove proizvodnje, zatim akumuliranje nužnih sredstava i nadležnosti u proizvodnji, kao i srazmeran rast infrastrukture koja je posebno prilagođena kolektivnim oblicima prevoza — moramo shvatiti da je bitna preterana a ne nedovoljna proizvodnja. Znatno deo *tih* mašina, *tih* načina preobražaja i prenošenja energije, *tih* industrijskih istraživanja, *tih* infrastrukturnih sistema i *tih* tehničkih nadležnosti — proizvodni su samo u datoj strukturi pro-

„Socialisme ou écofascisme“, u *Ecologie et Politique*, Galilée, Paris, 1975.

meta. Štaviše, to može biti i prepreka preorijentaciji prometa i saobraćaja; ovo zbog toga što je u pitanju materijalni okvir, prilagođen zahtevima automobilizma, okvir koji se teško usklađuje sa alternativama automobilizmu. Dakle, valja se opredeliti: ili ne postoji apsolutno preterana akumulacija, ili je tehnostuktura neutralna u odnosu na strukturu proizvodnje.

Ideja o preteranom industrijskom razvitku postala je naglašena u literaturi koja se bavi kritikom podele rada, i to upravo u vezi sa skorašnjim krizama energije i sirovina; te krize su učinile popularnim zahteve za kočenjem ekonomskog rasta. Neki od predstavnika takvih shvatanja zalažu se čak za ideologiju „nultog rasta“, naročito za njenu otvoreno antikapitalističku verziju — za američku „radikalnu ekologiju“. Bilo bi, međutim, pogrešno i nepravilno smatrati da ideja o preteranom razvitku odražava samo konjunkturane uticaje u okviru kritike podele rada. Kritika podele rada je od samog početka veoma bliska ideologijama koje su protiv rasta; ona je to po svojoj središnjoj ideji, tačnije po teorijskom obliku u kojem predstavlja društveni karakter tehničke podele rada. Da bi nam ta bliskost postala potpuno jasna, dovoljno je povezati ideju o preteranom razvitku proizvodnih snaga sa problemom industrijskih istraživanja.

Mnogo pre no što su otkrili „radikalnu ekologiju“, neki teoretičari kritike podele rada već su formulisali tezu o tome da će u kapitalizmu sve manji značaj imati istraživanja koja su u stanju da revolucionišu tehniku proizvodnje, dok će se, na drugoj strani, stalno povećavati značaj istraživanja koja služe jedino prilagođavanju već postojećih tehnika promenljivim zahtevima organizacije kapitalističke proizvodnje. Sve veći deo inovacija biće usredsređen na izmenu nebitnih osobina potrošnih dobara; u isto vreme, sve veći deo inovacija koje su još usmerene u pravcu procesa proizvodnje imaće za cilj ne preobražaj temeljnih načela tehnoloških postupaka već jedino usitnjavanje i normiranje zadataka, i to u skladu sa hijerarhijskom organizacijom rada.¹⁵ To znači da će i „inovacije proizvoda“ (*product innovations*) i „inovacije procesa“ (*process innovations*) sticati postepeno samo funkciju održavanja ekonomskih i socijalnih uslova kapitalističke reprodukcije: prve će se integrisati u marketing i privrednu propagandu — dok će druge pokoriti radnike.

¹⁵ Vid. A. Gorz, „Tehnika, tehničari i klasna borba“, u časopisu *Marksizam u svetu*, br. 3/1974.

Neki statistički podaci o industrijskim istraživanjima kao da potvrđuju ta predviđanja. Na primer: ankete, vršene u SAD sa ciljem da se oceni kako se u okviru ukupne industrije raspoređuju investicije na istraživanja i na razvoj, otkrile su da izrazitu prednost (u odnosu na investicije u pronalaskе koji unapređuju proces proizvodnje) imaju investicije u pronalaskе koji se tiču proizvoda.¹⁶ Ali ti rezultati se odnose samo na celinu industrije, tj. ne vode računa o tome na koji način industrijske grane koje proizvode potrošna dobra i sredstva za proizvodnju koriste investicije u istraživanja i razvoj. Ako bismo tako prestrukturirali ukupan iznos investicija u industrijska istraživanja, videli bismo da je njihov najveći deo usredsređen u one industrijske grane koje snabdevaju druge grane pre svega opremom, materijalima i izvorima energije. A to su elektroindustrija, hemijska i mašinska industrija (*machine industry*).¹⁷

Raspored organizovanih laboratorijskih istraživanja, razume se, ne daje vernu sliku faktora tehničkog razvitka. Znatna deo razvitka je plod inovacija koje se vrše izvan laboratorija, pre svega plod empirijskih poboljšanja nastalih u samom procesu proizvodnje. Ukupan efekat tih malenih inovacija, koje ne zahtevaju nikakve posebne investicije, po svemu sudeći prevazilazi efekat laboratorijskih inovacija — bar na planu povećavanja proizvodnosti. Ali to ne znači da strukturu tehničkog razvitka određuju te empirijske inovacije. Temeljni pronalasci pretpostavljaju, opšte uzev, skupo i specijalizovano eksperimentisanje, te nastaju u laboratorijama; što se tiče empirijskih inovacija, one se sastoje u postepenom rešavanju problema prilagođavanja koje te inovacije postavljaju pred proces proizvodnje. Otuda je raspored laboratorijskih istraživanja dosta dobar pokazatelj kada su u pitanju industrijski sektori koji dominiraju razvitkom proizvodnih snaga i modelom ekonomskog rasta. A tu se ne radi o industrijskim granama koje proizvode potrošna dobra. Time želimo reći da svaka politika koja se usredsređuje na sektor potrošnje nužno mora biti površna. Zasnivati kritiku razvitka proizvodnih snaga na inovacijama potrošnih dobara znači kritikovati simptome, a previdati uzroke. Ako su nas nedavne krize energije i sirovina nečemu naučile, onda

¹⁶ Vid. V. E. Gustafson, „Research and Development, New Products and Productivity Change“, u *American Economic Review*, sveska 52, br. 2/1962, str. 177—185.

¹⁷ Vid. R. R. Nelson—M. J. Pech—E. D. Kalachek, *Technology, Economic Growth and Public Policy*, Washington, 1967, str. 49, 80 (tu se ne radi samo o severnoameričkoj industriji).

je pouka upravo u tome da treba shvatiti značaj pret-
hodnog zaključka.

Ako prihvatimo stav da istraživanje i razvoj poka-
zuju tendenciju koncentrisanja na potrošne proizvode,
postavlja se pitanje: kakav zaključak možemo izvući iz
te hipoteze? Kada je u pitanju tehnička organizacija
rada, očigledno je da će se raditi o vrlo radikalnoj ver-
ziji unutrašnje kritike. Što je ta tendencija izraženija,
utoliko je tačnije da sa likvidiranjem kapitalističkih
odnosa proizvodnje postaju apsolutno suvišni ne samo
određene vrste naučnih znanja i specijalizovanih tehni-
ka, već i čitava oblast tehničko-naučnih istraživanja kao
odvojenih delatnosti. Naime, očigledno je da udruženim
proizvođačima neće biti potrebne delatnosti koje služe
za manipulisanje potrošačima ili čiji je cilj da, unutar
fabrike, jačaju hijerarhijske odnose. Obe funkcije bi mo-
rale biti eliminisane u socijalističkom društvu. Ono što
bude ostalo (zadatak organizacije rada) mogu da preuz-
mu sami neposredni proizvođači, i to čim se ukine mo-
nopol koji nad upravljanjem i kontrolom imaju ergo-
nomisti, tehničari i specijalizovani fabrički psiholozi.

Ali kada je u pitanju društvena podela rada, onda
se, polazeći od pomenute dijagnoze tehničko-naučnog
razvoja, izvlače zaključci koji su u suprotnosti sa ide-
jom o unutrašnjoj kritici. Ta paradigma razvoja samo
na prvi pogled bitno se razlikuje od marksističke para-
digme. Kao što smo videli, kod Marxa kvalitativni sa-
stav *inputa* i *outputa* ostaje u suštini nepromenjen; u
stvari, menja se tehnologija koja određuje kvantitativne
proporcije između *inputa* i *outputa*, tj. efikasnost preo-
bražavanja jednog u drugo. Dakle, tendenciju nepro-
menljivosti pokazuju tehnologija i, *a fortiori*, kvalitativ-
ni sastav *inputa*. Nasuprot tome, u konačnom *outputu*
dolazi do stalnih promena koje su drugostepenog znača-
ja. Rezultat je isti u oba slučaja: odnosi proizvodnje
utiču samo na način iskorišćavanja proizvodnih snaga;
struktura samih proizvodnih snaga je objektivno data
u svakom društvu. Kod Marxa je to tako jer je smer
industrijskog razvoja potpuno određen opštim zahte-
vima ekonomske i tehničke racionalnosti koji važe za
svako društvo. U drugom slučaju je to tako jer indu-
strija postepeno prestaje da evoluirati, a ono što se još
naziva razvojem predstavlja beznačajni delić ukupnih
potrošnih dobara proizvedenih datom tehnologijom.
Marx smatra da proizvodne snage nose pečat odnosâ
proizvodnje samo ukoliko ovi potonji dovode do uvođe-
nja mašina i utvrđuju njihov ritam. U drugom slučaju,
proizvodne snage nose pečat odnosâ proizvodnje samo

ukoliko organizacija proizvodnje i kapitalistička realiza-
cija nameću društvu koncentrisanje inovatorskih delat-
nosti na finalne proizvode.

Kritika tehničke organizacije rada svakako postaje
radikalnija čim se može reći da tehničko-naučna istra-
živanja, kao oblast posebnih delatnosti, služe jedino ja-
čanju kapitalističkih odnosa proizvodnje i kapitalističke
realizacije. Ali ona to postaju na račun toga što se vrši
povratak na ne baš tako umerene pozicije spoljašnje
kritike na nivou globalne strukture industrijskog raz-
voja. Ta struktura razvoja postaje objektivna činjenica
kako u kapitalističkom društvu, tako i kada se radi o
komunističkom preobražaju društva. Naime, kao što
istraživanja koja su, navodno, koncentrisana na sektor
finalnih proizvoda ne bi mogla promeniti tehnološke te-
melje industrijske proizvodnje, tako ni njihovo ukida-
nje kao posebne delatnosti ne bi izazvalo nikakve pro-
mene.

Činjenica da teoretičarima kritike podele rada ne
smeta takva protivrečnost ne zahteva neko posebno ob-
jašnjenje ako se imaju u vidu sadašnja kretanja čija
iskustva oni nastoje da konceptualiziraju. Ono što treba
objasniti — to je sama protivrečnost. Zašto stvaraju
paradigm razvoja proizvodnih snaga koja, pored toga
što protivreči ekonomskim činjenicama, nije spojiva ni
sa proširivanjem spoljašnje kritike na globalnu struk-
turu industrijskog razvoja? Čini se da bi odgovor, po
svoj prilici, valjalo tražiti u motivima radikalizacije kri-
tike kada je u pitanju tehnička podela rada. Da dolazi
do takve radikalizacije kritike podele rada je činjenica
koju svako može utvrditi ako upoređuje ranije i naj-
novije tekstove.¹⁸

Otkuda, onda, prijemčivost kritike podele rada na
takvu vrstu radikalizma? Da li su u pitanju pokušaji
stvaranja prostih formula, prostih intelektualnih reše-
nja? Možda se, delimično uzev, upravo radi o tome. Ali
takva hipoteza krije u sebi opasnost donošenja zaključ-
ka po kojem izlazi da presudni uzroci imaju drugačiji,
dublji karakter. Po našem mišljenju, radi se o praktič-

¹⁸ A. Gorz, 1971: „... znatan deo znanja, sposobnosti i nauč-
nih i tehničkih istraživanja postaje ‚proizvođan‘ i funkcionalan
samo ako je vezan za posebne orijentacije i prioritete monopoli-
stičkog rasta...” (Gorz, naved. članak, „Marksizam u svetu”, br.
3/1974, str. 38—39; A. Gorz 1974: „Oni koji su stekli naučno ili
tehničko obrazovanje... žrtve su kapitalizma zato što su zatvo-
reni u specijalizaciju koja im ne dozvoljava da proizvode svoju
suštinu (1) i koja je nekorisna u tom i svakom drugom društvu
(2).” („Caractères de classe de la science et des travailleurs scien-
tifiques”, u *Les Temps Modernes*, br. 330, str. 1175.)

nim problemima sa kojima se suočavaju antihijerarhijski pokreti u svom nastojanju da vrše uopštavanja.

Da bi mogli dospeti na viši nivo, ti pokreti se moraju i horizontalno proširivati. To znači da pored usko specijalizovanih i priučenih radnika treba da privuku i ostale slojeve radničke klase: kvalifikovane radnike i tehničare, one naučne istraživače koji učestvuju u procesu proizvodnje ali nisu uključeni u upravljanje proizvođačima niti vrše kontrolu nad njima. Međutim, tendencije ka opštem obuhvatanju uvek se sudaraju sa profesionalnim partikularizmom tih slojeva radnika.¹⁹ Naime, i ti slojevi su izloženi delovanju hijerarhijske podele i rastućeg usitnjavanja rada. Njihovi pripadnici istovremeno izvlače određene prednosti — materijalne i simbolične — iz hijerarhizacije zadataka; to im daje izvesne mogućnosti da se odupru frustracijama kojima su izloženi usled povećanja svojih korporativističkih prednosti. Što su veći naponi koje pokret mora uložiti da bi slomio profesionalni partikularizam tih privilegovanih slojeva radnika i da bi različite slojeve radnika ujedinio u jednu radničku klasu, to je izraženija težnja da se radikalno odbace sva znanja i posebne veštine. Ako se čini da na ponašanje kvalifikovanih radnika i tehničko-naučnih stručnjaka više deluju privilegije povezane sa njihovim specijalnim obrazovanjem (a u manjoj meri klasni položaj koji im je zajednički sa ostalim radnicima), onda bi se moglo zaključiti da će revolucionarni radnički pokret postati sveobuhvatan tek kada ti kvalifikovani radnici prestanu smatrati da poseduju ono znanje koje nije u isto vreme zajedničko svima.²⁰

Razume se, svi koji pokazu spremnost za takvo odbacivanje stiču snažnu subjektivnu izvesnost u pogledu svoje revolucionarne opredeljenosti. Ti ljudi se mogu smatrati *drugačijim* od ostalih jer su takvom odlukom odbacili sve moguće karijere koje im postojeći sistem može ponuditi. Ali, pored te izvesnosti o njihovoj različitosti (što je svojstveno malom broju revolucionara, rekli bismo: malom broju profesionalnih revolucionara), kakvo značenje za široke slojeve radničke klase može

¹⁹ Što se tiče kvalifikovanih radnika, vid. kolektivnu analizu o kretanju specijalizovanih radnika tokom marta—aprila 1973. godine u Reno-Flinsu, „Le mouvement O. S. de Renault-Flins”, u *Les Temps Modernes*, br. 323, 1973, str. 2414. Neodređenost stava naučnih i tehničkih radnika praktično se razmatra u svim teorijskim delima posvećenim kritici podele rada.

²⁰ „Svaki redosled znanja, tehnike i moći moramo smatrati lošim jer dovodi do trajne diferencijacije između stručnjaka i nestručnjaka.” (Gorz, *Caractères de classe de la science...*, naved. delo, str. 1176.)

imati takvo odbijanje svake naučne i tehničke specijalnosti? U tom pitanju su sadržana dva različita problema. Prvi se sastoji u tome da se sazna može li revolucionarni pokret pridobiti mase naučnih i tehničkih radnika, koji obavljaju čisto proizvodnu funkciju, ukoliko se polazište njihovog priključivanja svodi na negativnu odluku, na poricanje. Razmatranje ovog problema prevaziilazi okvire ovog članka. Nasuprot tome, drugi problem je istovetan sa onim koji smo ovde postavili: da li se odbacivanje naučnih i tehničkih istraživanja kao posebnih delatnosti može smatrati radikalnim? Jasno je da kapitalističko preduzeće neće nikada udovoljiti zahtevu za ukidanjem svih specijalnosti. Ali radikalizam jednog pokreta ne ogleda se u neprihvatljivosti njegovih zahteva. Antihijerarhijski radnički pokreti stiču radikalni potencijal ne zbog toga što kapitalistički sistem navodno nije u stanju da ih prihvati, već zahvaljujući njihovoj sposobnosti da se pretvore u opšte pokrete, da daju novi smer razvoju cele društvene proizvodnje, celog društva. U ovom članku tvrdimo da će kritika podele rada, ukoliko znatno ne izmeni svoje dijagnoze naučnog i tehničkog razvoja, nužno doći u sukob sa mogućom sveobuhvatnošću pokretâ koji teže preobražaju postojeće tehnostukture.

(Marc Rakowski „L'union du capital et de la science”, *Les Temps Modernes*, br. 355, januar 1976 str. 1241—1270)

Preveo Zoran Jovanović

Odgovor Marc Rakowskom

Dragi Rakowski, da li vam je poznat sledeći tekst? „U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individue podeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individue porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteknu obilnije — tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će na svoje zastave moći napisati: Svako prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!”¹

Po vama je ceo taj tekst, izuzev završne rečenice, napisan krajem šezdesetih godina ovog stoleća, tj. njegov autor „pripada onoj struji unutrašnje kritike tehnostrukture... koju obično nazivamo ‚kritikom podele rada‘”. Sumnja — kao što kažete — nije sasvim bez osnova: pisac tog teksta je zaista protivnik onoga što vi nazivate „klasičnim marksističkim shvatanjem”. Vi ukazujete da je taj pisac — Marx — posle svog mladenačkog doba „potisnuo u zadnji plan” kritiku (kapitalističke) podele rada i tu svoju tvrdnju potkrepljujete citatima. Ali čemu to? Mada me čitanje Marxa ponekad još ispunjava zadovoljstvom, uopšte mi nije važno da li

¹ K. Marks—F. Engels, *Kritika gotskog i erfurtskog programa*, BIGZ, Kultura, Beograd, 1972, str. 17.

je Marx mislio pre mene ono što ja danas mislim. Argument autoriteta je dobar za one koji se drže dogme. A Marx nikada nije bio dogmatičar: nikada nije poricao ili svodio bogatstvo stvarnog da bi ga sabio u sheme. Međutim, tvrdim da su se noseći stubovi njegove teorije srušili u poslednjih četrdeset godina i da su neki instrumenti njegove misli postali neupotrebljivi, odnosno da se mogu koristiti jedino uz potrebnu obazrivost i korekciju.

1. Evo šta bih kao prvo želeo da vam kažem u vezi s vašim člankom: nalazim da je dogmatičan zato što vi — verni univerzitetškoj tradiciji — kritikujete (naravno u prva dva odeljka) „kritiku podele rada” ne u njejoj realnosti, dakle ne kao stvarnu praksu jednog dela radničke klase, već samo njene „teorije”; vi, takođe, kritikujete „teoretičare” ne u svetlu različitog tumačenja stvarnog, već u svetlu tekstova klasika.

Čini mi se da vaš članak u mnogo čemu ispoljava simptome skleroze onakvog marksizma kakav se praktikuje uzemljama koje se nazivaju socijalističkim, u „marksističkim” partijama koje kao bitan zadatak postavljaju „osvajanje državne vlasti”, kao i na univerzitetima gde se marksizam predaje kao bilo koji drugi predmet, pri čemu jedan od uslova za ulazak u krug elite predstavlja sposobnost da se marksizmom manipuliše u skladu sa akademskim kanonima.

Posle vašeg veoma oštrog uvoda, vi dajete prikaz Marxovih misli o tehnologiji njegovog doba. Toliko se trudite da logički povežete raznovrsne deliće Marxovog razvitka, da samog Marxa svodite na običnog Engelsonovog učenika, a onda, odjednom, ne znate šta da činite sa onom „svestrano razvijenom individuum” (*allseitig*) koja po vama, sasvim opravdano, predstavlja bitan moment marksističke misli.

Pogledajte čemu to vodi! Počeli ste time što ste u svojoj fusnoti 8 zlobno napali Stephena Marglina. Po vama izlazi da je Engels bio u pravu kada je ovako pisao: „Mehanički automatizam velike fabrike je mnogo tiranskiji no što su to ikada bili sitni kapitalisti. Kada je čovek, zahvaljujući svom pronalazačkom geniju, potčinio prirodne snage, one mu se svete tako što ga — u istoj meri u kojoj ih on potčinjava — podvrgavaju pravom despotizmu, nezavisnom od društvene organizacije. Ako u krupnoj industriji težimo ukidanju sistema vlasti, to znači da želimo uništiti samu industriju, da želimo uništiti parnu mašinu kako bismo se vratili čekrku za predenje.”

Veoma lep način razmišljanja! Dajući Engelsu za pravo, vi osećate da veoma lako možete upasti u opasnu stupicu: ako je despotizam fabrike neminovan, to znači da oslobođenje proletarijata predstavlja puki san. Ako je tako, onda ili Staljin i Rakowski imaju pravo (a Marx greši), ili istovremeno sa odnosima dominacije treba ukinuti tehnologiju fabrike koju je Engels imao u vidu.

Vi oklevate pred tom alternativom: Engels vas zastrašuje, pa se bojite da ne upadnete u „utopizam“; taj strah projicirate na Marxa koji je, prema vašim rečima, dobro pazio da „paradigmu velike mašinske fabrike“ ne zameni nekom drugom paradigmom, Ali, s druge strane, Marx je ipak teoretičar „radničkog udruživanja“; on je želeo da proletarijat postane svestrano sposoban da se ostvari pun razvitak individue.

Kako ćete se izvući iz toga? Vrlo teško! Najpre kažete da je Marx pod „socijalističkim korišćenjem“ postojeće tehnike (Marx, po vama, ne predviđa preobražaj te tehnike) podrazumevao eliminisanje ekscesa despotiske samovolje: vi kažete da se rad radnika ne menja, ali da ulazi u „razumne okvire“, da se preobražava u „dužnosti koje trudenici svesno preuzimaju“. I sami osećate da taj despotizam ugrađen u „dobrovoljno preuzetu“ vojnu disciplinu nije nikakvo rešenje; otuda dodajete da, s obzirom na repetitivnu uprošćenost, isti radnik može obavljati najrazličitije zadatke: sve u svemu — staljinizam plus rotacija zadataka. To rotiranje usko specijalizovanih radnika na različite zadatke, po vašim rečima, jedina je pozitivna promena koju socijalizam unosi u fabriku. Što se tiče ostalog, radnici će ostati robovi zakona učinka: „Udruženi proizvođači će moći da intenziviraju iskorišćavanje mehaničkih proizvodnih snaga do mogućeg maksimuma.“ Prema tome, da li bi Marx bio preteča Stahanova?

Ne baš doslovno: vi ne poričete da je kod Marxa rotacija takođe „jedno od sredstava za ponovno ujedinjavanje manuelnog i intelektualnog rada“ (što bi značilo da se ne rotiraju samo razni zadaci usko specijalizovanih radnika). Ali, kako vi kažete, ta vizija je bila bez materijalne osnove u Marxovo vreme, a što se tiče samog Marxa dodajete: „U njegovom shvatanju razvitka proizvodnih snaga nema mesta bitnoj izmeni paradigme moderne fabrike“.

Zaista se pitam da li govorite o Marxu, Lenjinu ili Staljinu. Jer, Marx je pisao sledeće redove: „Kao neutaživa težnja ka opštem obliku bogatstva, kapital gura (...) rad dalje od odnosa koji svoju osnovu nalazi

u prirodi, te tako stvara materijalne elemente za razvoj bogate ličnosti, svestrane kako u proizvodnji tako i u potrošnji; rad takve ličnosti se više ne javlja samo kao rad, već kao potpun razvitak delatnosti čija je prirodna nužnost nestala u svom neposrednom obliku.“ (*Grundrisse*... Dietz Verlag, 1953, str. 231). Radovan Rihta je koristio ovo Marxovo pogrešno predviđanje, pri čemu je i sam grešio u tumačenju i viđenju ove pojave.

Ovaj odeljak, kao i mnogi drugi koji su vam bez sumnje poznati², pokazuje da je Marx verovao u takav razvitak proizvodnih snaga, koji će ići u pravcu obogaćivanja rada radnika, u pravcu ponovnog ujedinjavanja manuelnog i intelektualnog rada, u pravcu polivalentnosti i autonomije. Marx je smatrao da će „udruženi radnici“ uzeti u svoje ruke sredstva za proizvodnju i razmenu, i to u trenutku kada je već prevaziđena „paradigma mašinske fabrike“, tj. kada se proletarijat već pretvorio od mase nekvalifikovanih i priučeni radnika u klasu politehničkih trudenika koji su istovremeno manuelni i intelektualni radnici, sposobni da ukinu fabrički despotizam koji je postao beskoristan, da uklone gazde, šefove i podšefove (*ali ne da bi ih zamenili drugima*) — ukratko, da likvidiraju vlast i organe vlasti. Takav razvitak je predviđao Marx.

Međutim, on se prevario: umesto nekvalifikovanog radnika nije došao polivalentan, autonoman i univerzalan radnik; automatizacija se nije proširila u očekivanim razmerama, niti je — kako je — Marx smatrao — dovela do ogromnog povećanja slobodnog vremena i prodora radničke klase u sve oblasti znanja. Marx nije bio u stanju da anticipira Marcusea. Zato i priznajem da se ne ponosim time što sam pre jedanaest godina kritikovao Marcusea: nisam se usuđivao predviđati da će kapitalizam u takvoj meri istanjiti evropsko seljaštvo, uključivši i francusko; takođe se nisam usuđivao predviđati da će kapitalizam, uprkos vekovnoj zemljišnoj tradiciji i kulturi okoline, uništavati čovekovu sredinu sa istim onim žarom kakav pokazuju petrolejski baroni Teksasa ili rudarski baroni iz Virdžinije, tj. da će Loaru pretvoriti u dolinu atoma, a Senu i Ronu u radioaktivne keloake, da će parisku aglomeraciju pokriti slojem hemijske magle u kojoj će posetioci iz Los Anđelesa odmah prepoznati svoj „smog“. Najzad, nisam se usuđivao predviđati da će francuska predgrađa u tolikoj

² Vid. Jean Fallot, *Marx et le machinisme*, izdanje Cujas, 1966. Već u tom delu nalazimo začetke nekih teza koje će kasnije posebno razviti Stephen Marglin.

meri nalikovati varvarskom urbanom pejzažu Bafala ili Detroita. Takođe se nisam usuđivao predviđati da će francuska radnička klasa biti, ako ne integrisana u sistem, a ono u najmanju ruku toliko destrukturisana da će, sem u posebnim trenucima i na određenim mestima (naročito u oblastima u kojima se još oseća njeno seljačko poreklo), biti gotovo isto toliko nemoćna kao američka radnička klasa koja u svojim akcijama i svojoj mašti nije u stanju da prevaziđe horizont kapitalizma — najamni odnos, vladavinu robne proizvodnje, zavisnost od državne vlasti. Nisam se usuđivao priznati da, ukoliko je revolucija nezamisliva bez radničke klase, onda radničku klasu ne možemo više smatrati revolucionarnom klasom.

Radnička klasa nije postala revolucionarna klasa kako je to Marx zamišljao. Ovo upravo zbog toga što razvoj nije išao očekivanim pravcem: umesto da „stvora materijalne elemente za razvitak bogate individue“, rast proizvodnih snaga doveo je do stvaranja siromašnije, zavisnije i heterogenije individue. Ona više nema nikakav „zanat“ koji bi je osposobio da sama nešto stvara, već (u najboljem slučaju) poseduje neku „kvalifikaciju“ što joj omogućava da poslodavcu proda svoju radnu snagu koju ionako ne može sama koristiti. Bilo da je reč o programeru ili o variocu, o molekularnom biologu ili o radniku koji se specijalizovao za rad na presi, rad koji oni obavljaju ne razvija u njima ni sposobnosti, niti osećanje autonomne i „svestrane“ delatnosti već ih, pre svega, dovodi u zavisnost od gazde i države. A upravo su gazda i država jedino u stanju da iskoriste tu „kvalifikaciju“, i to kombinujući je sa ostalim kvalifikacijama koje su isto tako usitnjene i nekorisne, čak i za one koji ih poseduju.

Otuda je spontana revandikacija radnika, nameštenika i službenika, u stvari, zahtev da se kapital i država potpunije zabave tim pitanjima. To je daleko od „udruženih radnika koji pod svoju neposrednu kontrolu stavljaju...“ itd. A tako će biti sve dok rad bude u individui gušio sposobnost i smisao za autonomnu delatnost.

Neću reći ni da anglosaksonsku i nordijsku zatvorenost prema marksizmu možemo delimično objasniti protestantskom zadojenošću koja je, za razliku od katoličke zadojenosti, najpre eliminisala eshatologiju, a zatim sklonost ka otkrivanju smisla u istoriji. Nisam mogao predvideti da nas zadojenost marksizmom ne samo neće zaštititi od sociokulturne „jednodimenzionalnosti“ već da će i sama postati instrument jednodimenzional-

nosti; nisam mogao predvideti da će i sâm marksizam biti uništen zahvaljujući strukturalno-naučnom tretmanu koji je u potpunom skladu sa francuskom pozitivističkom tradicijom; taj tretman je veoma lako zbrisao tek aklimatizovanu dijalektičku misao za koju su zaslužni Hyppolite, Lefebvre, Merleau-Ponty i Sartre.

Ukratko, grešio sam zato što sam smatrao da se Marcuseovi pogledi u suštini odnose na američki kapitalizam i da ćemo biti pošteđeni onoga o čemu nam on govori.

2. Ako sam vas pravilno razumeo, prve stranice drugog odeljka vašeg članka odnose se na uvođenje tejlorizma, a zatim na „naučnu organizaciju rada“ (NOR). Vi smatrate da kritika *proces*a rada (to nazivate unutrašnjom kritikom) i podrazvrstavanja zadataka, „ne može steći društveni značaj sve dok rast masovne potrošnje bude cilj po sebi. Time se objašnjava činjenica da su srednji intelektualni slojevi prvi reagovali na istorijske preobražaje savremene krupne industrije“ i da „reakcija tih slojeva nije oslobođena izvesnog romantizma“ koji vi nazivate antinaučnim.

Ne znam na čemu zasnivate te tvrdnje, ali vas uveravam da su one pogrešne. Radnici su širom sveta pružali masovan otpor uvođenju tejlorizma i NOR-a; u Detroitu i Bijankuru, u Kelnu, Geteborgu i Torinu — radnici su se svuda borili protiv tejlorizma, te im je on mogao biti nametnut tek pošto su doživeli vojnički poraz koji je istovremeno bio politički i organizacioni poraz radničkog pokreta. Taj otpor iz dvadesetih godina javiće se pedesetih i šezdesetih godina, u vreme uvođenja NOR-a. Prema tome, nije tačno da visok nivo svesti i konkretna mogućnost drukčije organizacije rada predstavljaju uslove radničke kontestacije. Smatram da ste veoma neoprezni kada tvrdite da je ta kontestacija bila „antinaučna“ i da je predstavljala zahtev za vraćanjem zanatstvu. Da li je ta kontestacija bila isključivo anti-produktivistička? Sigurno je samo jedno: radnici su se borili protiv intenzifikacije rada, pojačanja ugnjetavanja, protiv dekvifikovanja, robotizacije, pretvaranja njihovog rada u spoljašni, unapred određeni kvantitet koji izmiče njihovoj kontroli i koji im se, materijalizovan u vidu proizvodnje na beskrajnoj traci i u ritmovima proizvodnog procesa, javlja kao neprijateljska sila. Ta neprijateljska sila dobija za njih pojavni oblik „nauke“ i „tehničkog napretka“ čiji su isključivi pritežaoци inženjeri, merači vremena i psiholozi ljudskih odnosa koji istraživanja i znanja stavljaju jedino u službu *mrtvog rada*, tj. kapitala (a ne živog rada, tj. radnika).

Vi ne želite da vidite kako navodna NOR vrši transfer znanja i moći u ruke kapitala i njegovih funkcionera: radnici su potpuno lišeni svake kvalifikacije i mogućnosti za inicijativu; sve tehničko i naučno znanje, kao i sva vlast, koncentrisani su u „tehnostrukturi“.

Ne radi se o prosto tehnološkoj mutaciji koja bi sama po sebi bila neutralna i naučno utemeljena (kao što vi pišete: „Tehnološki procesi su se oslobodili stega čovekovih sposobnosti, odnosno stručna znanja, oličena u individualnoj umešnosti zanatlija, zamenjena /su/ objektivnim saznanjima, izraženim u kvantificiranim zakonitostima pozitivne nauke.“). Vi pri tom prelazite preko bitnog aspekta: „objektivna znanja“ su bez ikakve unutrašnje potrebe monopolisana od strane kapitala; ta znanja koja, takođe bez potrebe, dobijaju privid „egzaktne nauke“, često nisu ništa drugo do elitistički, buržoaski oblik te monopolizacije. Naučni formalizam se često dodaje znanjima koja time ništa ne dobijaju: trigonometrijsko izračunavanje oblika noge neke fotelje isto toliko je nekorisno stolaru koliko je radniku za strugom nepotreban diferencijalni račun. Već sam objasnio da se te stvari i dalje uče samo zato da bi radnik bio ubeđen u inferiornost svog manuelnog znanja i u superiornost onih koji su, u posebnim uslovima škole, ovladali matematičkim znanjima, te tako otvorili sebi put ka nemanuelnim zanimanjima.

Znanje koje poprima oblik nauke, onakvo kakvo se predaje eliti i nad kojim ona ima monopol, treba da zameni latinski i pismenost i da postane osnovni instrument za selekcionisanje onih kojima je obezbeđen pristup vladajućoj kulturi i „višim“ zanimanjima. Zao mi je što vas ne mogu naterati da pročitate divan tekst italijanskog fizičara Danijela Amatiya. (On piše o hijerarhijskom, elitističkom, svesno ezoteričkom i „samodelujućem“ karakteru institucionalne nauke.) Međutim, čak ni u tehnički nedovoljno razvijenoj zemlji, koja još nije savladala oskudicu niti prevazišla produktivistički moral, odvajanje praktičnog rada od naučnih znanja nije nikakva neminovnost. Naime, potčinjavanje radnika nauci — onima koji monopolišu nauku — predstavlja sve drugo samo ne nužnost. Ne kažem da su Kinezi rešili problem ponovnog ujedinjavanja intelektualnog i manuelnog; međutim, oni pokazuju kako se tom problemu može prići na drugi način: nejednakost znanja nikad ne smemo izjednačavati sa njihovom hijerarhijom niti je smemo strukturirati u hijerarhizaciju; znanje ne treba da donosi ni vlast, ni privilegije, već — za onoga ko zna više —

samo obavezu da bude autoritet u onoj oblasti iz koje može druge nečemu još naučiti. Ali poslušajte ovaj odlomak iz pera François Sapeura objavljen u *Klappersteiu* (broj 46):

„Moramo demistifikovati, 'osvetliti' i 'deškolarizovati' nauku, moramo se osloboditi naših školskih kompleksa pred tom školom, osloboditi se svih tajnih kompleksa što ih je stvorio dugogodišnji strah od škole. Profesori su nas terali da se znojimo nad problemima fizike, a ono što je ostalo, kada smo na sve to zaboravili, nije nikakva kultura već često ogromno gađenje ili bar osećanje da je izuzetno teško steći ta znanja, odnosno da čovek mora biti vraški obdaren da bi ovladao njima. U stvari, svi smo inteligentni, sposobni da shvatimo suštinu svega. A što se tiče specijalnosti, prepustimo ih zadovoljstvu specijalista.

U brošurama CSFR i APRI, odnosno u časopisu poput *Impascience*, već možemo otkriti nov naučni duh, nov način stvaranja nauke i gledanja na nju (možda to možemo nazvati „ekologijom“). Tu je reč o stvarnoj kulturnoj revoluciji nauke. Do toga je došlo mnogo ranije no što su filozofi i ideolozi (koji ionako uvek zastaju) uspeali da se time koriste na univerzitetu ili u politici.“

3. U pravu ste kada kažete da „tehnička organizacija rada u fabrici predstavlja poseban vid“ odnosâ proizvodnje. Ali ko pobija to mišljenje? Zašto „kritiku podele rada“ svodite na kritiku tehničke podele rada? Ovde se radi o strateškom opredeljenju: da li revolucionisanje odnosâ proizvodnje treba da otpočne odozgo, osvajanjem državne vlasti i podržavljenjem sredstava za proizvodnju ili kroz borbu radnika sa ciljem da svojoj kolektivnoj volji podvrgnu uslove, oblike (tehničke) i ciljeve rada, pa prema tome i odnose u procesu rada, što sve čini obrazac društvenih odnosa, kulture i načina života?

Vama je poznat moj stav koji, uostalom, nije samo moj. Revolucionisanje treba da otpočne odozdo, tj. u oblasti proizvodnje, i to iz dva razloga: 1) Tehnička podela rada nosi pečat društvenih odnosa kapitalističke proizvodnje i uslovljava društvenu podelu rada, mada je i sama njome uslovljena. 2) Borbe u fabrici predstavljaju neophodno oruđe za napad na odnose proizvodnje i na društvenu podelu rada jer su radnici u fabrici okupljeni na jednom mestu i imaju mogućnost stvaranja odnosa snaga koji ide njima u korist. Ako revolucionisanje ne dovede do toga da radnici suvereno odlučuju o radu i njegovim ciljevima, „osvajanje vlasti“ ne znači da su „udruženi radnici“ uništili vlast koja stoji iznad

njih, već samo znači da je izvršena promena nosilaca vlasti i sistema načina upravljanja, ali ne i osnova prirode te vlasti.

Ako želite reći da borbe u fabrici nisu *dovoljne*, da ih treba objediniti na osnovu zajedničkih problema, da im je nužan zajednički strateški i politički cilj, da na nivou „grana“ valja razmišljati o „modelu“ i prioritetima proizvodnje i o mogućim oblicima zadovoljavanja zahteva — to mi se čini sasvim prihvatljivim. Napominjem samo da razlog što u Francuskoj stalno insistiramo na nužnoj autonomiji fabričkih borbi valja tražiti upravo u činjenici da naši zvanični marksisti (a oni uglavnom predstavljaju većinu u radničkom pokretu) više vole jednoobrazne borbe kojima se rukovodi odozgo, dakle borbe iz kojih niče „demokratija“, pri čemu je centralna vlast zadužena da u ime radnika rešava sve njihove probleme. Ali zašto kažete (fusnota 13) da poistovećujemo odnose proizvodnje sa hijerarhijskom organizacijom rada? Zar niste zapazili da *ad nauseam* pokazujemo kako kapitalizam svuda potčinjava živi rad mrtvom radu, kako „logika“ kapitala (tj. njegovi nepromenljivi zahtevi) nameću svoj zakon u svim domenima društvenog i individualnog života? Kada društva sovjetskog tipa nastavljaju sa tim potčinjavanjem živog rada mrtvom radu, životnih zahteva individua nepromenljivim zahtevima koje nameću sredstva za proizvodnju — ne osećam nikakvu potrebu da naglasim kako je reč o *kapitalističkim društvima* (slažem se sa vama da su to kapitalistička društva *sui generis*); zaključak je jasan: u tim društvima još nisu ukinuti *kapitalistički odnosi proizvodnje*.

Izgleda da na različite načine shvatamo pojmove „odnosi proizvodnje“ i „društvena podela rada“: za vas ovo potonje predstavlja ukupnost „odnosa koji ujedinjuju posebne fabrike u jedinstvenu nacionalnu privredu“ (tržište, plan, ekonomska i finansijska politika države i banaka). Sto se mene tiče, ja pod društvenom podelom rada podrazumevam podelu društva na klase koje su hijerarhizirane, kako međusobno tako i unutar sebe (to mišljenje deli većina zapadnih „marksista“). Društvena podela rada, svojstvena razvijenom kapitalizmu, ima između ostalog i tu osobinu da do krajnjih granica razvija teritorijalne specijalizacije, odnosno da narode, regije, komune, grupe i individue lišava i onog minimuma autonomije bez kojeg je nemoguće uspostaviti razumnu vezu između proizvodnje i potrošnje; u takvim uslovima biva potpuno uništen svaki smisao rada i kulture, te na njihovo mesto dolaze odnosi potrošnje

i tržišni prohtevi koji se izražavaju kroz platežnu moć i potrebu za novcem.

Izgleda da i pojam „proizvodne snage“ ne shvatamo na isti način. Pitam se zašto stvarate zbrku oko „preteranog razvitka“ proizvodnih snaga kapitalizma (po Marxu u „proizvodne snage“ ulaze prirodni izvori, radna snaga, kapital i tehnologija). „Preteran razvitak“ u suštini znači da, u odnosu na mogućnosti *rentabilne proizvodnje* u datom razdoblju, postoji preobilje radne snage (posebno „kvalifikovanih“ radnika), kapitala (posebno stalnih kapitala, tj. proizvodnih kapaciteta) i tehnoloških potencijala. To preobilje se ispoljava kroz: nezaposlenost i/ili razvoj neproizvodnih zanimanja; postojanje suvišnih proizvodnih kapaciteta (preterana akumulacija) i/ili suvišnih kapitala koji se ne mogu rentabilno investirati; kroz zaostajanje proizvodnog aparata u odnosu na tehničke mogućnosti (ukoliko bi ove potonje bile ostvarene, one bi još više pogoršale disfunkcionalnosti sistema — pomislite samo na automatizaciju, na iskorišćavanje sunčeve energije).

Pre no što je upao u sadašnju krizu preterane akumulacije (a sve govori da će ta kriza biti dugotrajna), razvijeni kapitalizam (ili neokapitalizam) je stavio u pokret mehanizme koji bi trebalo da mu omoguće odlaganje krize ili bar njeno izbegavanje putem skokovitog rasta. Ubrajam se u one koji su to nazvali tehnikom raubovanja, tj. destruktivnom proizvodnjom, pri čemu je uništavanje integrisano u način proizvođenja i način korišćenja proizvoda, što je uslov održavanja visokog nivoa proizvodnje, pa čak i visoke stope rasta.³ Podsećam vas da se, po meni, najznačajniji aspekt tog uništavanja ogleda u uništavanju sledećeg: 1) autonomnih sposobnosti i 2) prirodnih resursa koji su donedavno bili besplatni:

1) Uništavanje autonomnih sposobnosti se vrši još pre podele rada, i to posredstvom školovanja koje priprema tu podelu rada. Tajna poruka škole, ono čemu vas ona uči tokom svih vidova obrazovanja, sastoji se u sledećem: za svaku delatnost postoje specijalisti koje nikada nećete dostići; ako neki posao želite dobro da obavljate, morate se specijalizovati, tj. ne smete ništa drugo raditi. „Amater“ nikada ne vredi koliko „profesionalac“, a „integralna ličnost“, odnosno „potpuno razvijena ličnost“ uvek će biti „diletant“, „svaštar“ — ukkrat-

³ Vid. A. Gorz, *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*, II i III poglavlje, Ed. du Seuil, Paris, 1964. (Srpskohrvatski prevod: *Radnička strategija i neokapitalizam*, Komunist, Beograd, 1970).

ko, bednik. Ideološka poruka škole („svako treba da ima svoje zanimanje”) tera vas, dakle, da se odreknete polivalentnosti i autonomije u korist školskih „kvalifikacija” (znanja) koje za vas nemaju upotrebnu već samo razmensku vrednost: sa znanjem koje vam je dala škola ništa ne možete uraditi *sami*, jedino što možete učiniti — to je da pokušate da se prodate na „tržištu rada”. Da li ste se zapitali koliko je ljudi naučilo u školi neki strani jezik ili svoj maternji jezik, koliko ih je naučilo da peva, da se služi svojim rukama i nogama ili da se pravilno hrani? Ako ljudi više ne pevaju već *kupuju* milione ploča na kojima za njih pevaju profesionalci, ako ne znaju da se ishranjuju već *plaćaju* lekare i farmaceutsku industriju da ih leče od posledica naopake ishrane, ako ne znaju da odgoje svoju decu već *iznajmljuju diplomirane* dečje negovateljice, ako ne znaju da oprave telefon ili slavinu, da otklone uganuće zgloba i da bez lekova savladaju grip, ako ne znaju da gaje salatu itd., itd. — onda je za sve to kriva škola. Ne *samo* škola, razume se, već *ono* dezintegrirajuće, infantilističko i antikulturno delovanje škole, ono delovanje koje se integriše u istosmerno delovanje društvene sredine i koje ga samo pojačava. Da je ta sredina, da je društvo „edukativno”, tj. da počiva na svuda prisutnoj živoj kulturi, škola ne bi mogla tako sterilno da deluje, niti bi bila ono što je danas. Ako je ona takva kakva jeste, onda je to zbog toga što su znanje, kultura i autonomija izgnani iz rada (a škola treba da priprema za taj rad), baš kao što su izgnani iz odnosa među ljudima i njihovog odnosa prema prirodi, iz sredine u kojoj žive i iz života van rada. Znanje, kultura i autonomija su koncentrisani u specijalizovanim institucijama u kojima neminovno bivaju ugušeni. — Heteronomija i zavisnost su u isto vreme uslov i posledica ekspanzije tržišta i usluga.

2) Uništavanje prirodnih resursa može biti proizvodno (kao i „proizvodna potrošnja” o kojoj govori Marx) ukoliko omogućava da onoga što se proizvodi bude više od onoga što je uništeno (time bi, recimo, bila ojačana dinamična ravnoteža i ciklusi koji u ekosistemu deluju u pravcu širenja viših oblika života). Priroda nije ni dobra ni nedostižna, život je „negentropija”, a čovek je, kako kaže Sartre, „neverovatan”. U tom smislu prometejska težnja (svojevrsna buržoazija 18. i 19. stoleća, kao i Marxu) za „ovladavanjem” ili „pripitomljavanjem” prirode ne bi trebalo da čudi ekološke, niti bi trebalo da bude nespojiva sa nastojanjem da se ekosistemom upravlja na način koji obezbeđuje održavanje velikih

ravnoteži: potčinjavanje resursa koji se mogu obnavljati (sunčeva energija, na primer) je isto toliko „prometejski” projekt koliko i korišćenje nuklearne energije (doduše, korišćenje sunčeve energije je neuporedivo manje destruktivno).

I obrnuto, proizvodnja može biti uništavajuća kada: a) uništava prirodne resurse koji se mogu obnavljati i koji su besplatni, tj. kada ih pretvara u razmensku vrednost; b) zahteva stalno rastuće *inpute* radi zadovoljavanja određenog nivoa potreba.

a) Vazduh, voda, svetlost, prostor, šume — sve su to resursi koji se mogu obnavljati, kojih ima u izobilju i koji su besplatni pod uslovom da se koriste uz poštovanje njihovih ciklusa. Proređeni zbog toga što su izloženi industrijskom uništavanju, koje će u neposrednoj budućnosti dovesti do povećanja troškova industrijske proizvodnje, resursi o kojima je reč postaju plen kapitala, a zatim bivaju ponuđeni tržištu u obliku industrijskih proizvoda, raznih usluga ili industrijskih pomagala („turistička industrija”, vikendice, kvartovi vila, saloni za masažu i „relaksaciju”, zdravstvene usluge i industrija medicinskih pomagala itd.).⁴ Ukratko uništavanje prirodnih resursa, koji su u načelu besplatni, predstavlja činilac povećavanja proizvodnje tržišnih dobara i usluga. Ako bi saniranje načina života i uslova rada eliminisalo bolesti civilizacije, bruto nacionalni proizvod bi se smanjio, a „kriza” sektora zdravstva bi, između ostalih, teško pogodila hemijsku industriju.

b) Može se predvideti da će uništavajuća proizvodnja zahtevati sve veće *inpute* kako bi se bar delimično nadoknadilo uništenje izazvano rastom drugih *inputa*. Stoga će biti potrebna sve veća proizvodnja kako bi se obezbedio nepromenjen stepen zadovoljavanja potreba.

Kritika modela kapitalističkog razvitka otkriva dve stvari koje vi pogrešno obuhvatate jedinstvenim izrazom „apsolutno preterani razvitak proizvodnje roba i usluga”:

1) apsolutno preteranu potrošnju prirodnih resursa;

2) raskorak između rasta materijalne proizvodnje i stalno istog, pa čak i nižeg nivoa zadovoljavanja potreba ili želja.

ad 1) Apsolutno preterana potrošnja prirodnih resursa ne može se meriti ni jednim od kriterijuma postojeće „ekonomske nauke” koja ne uvažava nikakve fizičke granice već „resurse” posmatra kao čiste, u suštini

⁴ Upor. „Socialisme ou éco-fascisme” u knjizi M. Bosquet, *Ecologie et Politique*, Ed. Galilée, Paris, 1975.

neiscrpne kvantitete. Doduše, ta nauka zna kolika je cena ravnoteže, ali previđa činjenicu da dinamične ravnoteže ekosistema *nemaju svoju cenu*: bez obzira na cenu koju smo spremni platiti, neće nam poći za rukom da kroz dvadeset godina smanjimo stopu zagađivanja mora teškim metalima i DDT-jem, nećemo uspeti da ponovo naselimo mora koja su postala mrtva, nećemo vaskrsnuti nestale vrste niti ćemo planetu osloboditi dugoročnog radioaktivnog taloženja.

Apsolutno preterana proizvodnja ili potrošnja nastaju samo u onom slučaju kada izazovu *apsolutna*, tj. bespovratna uništavanja. Dakle, nisu obavezno u pitanju proizvedeni ili utrošeni *kvantiteti* već tehnologije koje se koriste⁵: apsolutno destruktivne pesticide i hemijska đubriva možemo zameniti biološkim pesticidima i đubrivima; grejanje stanova električnom energijom može se zameniti grejanjem pomoću sunčeve energije itd. Ako kapitalizam stoji na putu takvoj vrsti supstituiranja, onda on to čini zato što se iz prirodnih resursa, za razliku od industrijskih procesa i industrijskih proizvoda, ne može izvlačiti višak vrednosti niti se oni daju komercijalizovati i monopolisati.

ad 2) Prema tome, nije nimalo slučajno što se pribegava destruktivnim tehnologijama i što se ne vodi računa o fizičkim granicama: maksimalizacija je sastavni element kapitalističke logike. Po toj logici, najbolji način privređivanja je onaj koji stvara maksimum potreba, te ih zadovoljava maksimalnim količinama robâ i usluga na tržištu, pri čemu se ostvaruje maksimalni profit na bazi maksimalnog utroška materijala i energije. U takvom sistemu je očigledno da svačija potrošnja raste, ali taj rast je uvek mnogo izrazitiji — kvantitativno i kvalitativno — na vrhu, a ne u osnovi piramide. Drugim rečima, rast stalno reprodukuje nejednakosti i pogoršava frustraciju i nezadovoljstvo masâ koje obično nazivamo „nedovoljno privilegovanim” (pod tim se ne misli na stepen zadovoljavanja njihovih *životnih potreba* već na to da je *proširivanje njihovih privilegija* ispod proseka). To istovremeno znači da, nedovoljno privilegovani” ne teže *zadovoljavajućem* životu već životu koji bi bio *privilegovan* poput života „viših slojeva”.

U takvom sistemu, prema tome, siromaštvo znači da je čovek lišen stvari koje su „*socijalno poželjne*”, pri čemu nije jasno da li se one žele kao takve, nezavisno od njihovog posedovanja na osnovu „*privilegija*”. Siro-

⁵ O tome vid. B. Commoner, *L' Encerclement*, Ed. du Seuil. Paris, 1971.

maštvo se definiše kao nemogućnost da se živi i troši u skladu sa dominantnim modelom potrošnje i načina života, sa modelom koji važi za 20 odsto najimućnijeg stanovništva (kao što je poznato, ni taj deo stanovništva nije zadovoljan). Prema tome, u hijerarhiziranom društvu, koje je eliminisalo oskudicu u svemu što je nužno za život, apsolutno je nemoguće ublažiti ili likvidirati siromaštvo: naime, rast uvek počinje time što dovodi do porasta tzv. „*luksuzne*”, raskošne potrošnje koja je, po svojoj suštini, nedostupna većini ljudi. Mase dobijaju neke „*mrvice*” rasta, ali vide da privilegije privilegovanih ostaju netaknute, da se oskudica i siromaštvo reprodukuju na sve višem nivou.

Uzmite sada obrnut model društva u kojem optimalizacija predstavlja svestan cilj društva: uz minimalni utrošak rada, energije i materijala, na najbolji način zadovoljiti potrebe za proizvodima koji su svima dostupni. To je egalitarno društvo u kojem se ne proizvodi ono što je namenjeno samo manjini i u kojem se društveno proizvodi jedino ono što je dobro za sve: na primer, nikakvi avioni tipa „*Konkord*” ili poslovni avioni već obilje tramvaja i autobusa; nikakvi oblakoderi sa obaveznim bazenima i klima-uređajima već, umesto tih nezasićenih potrošača energije, izgradnja toplotno i zvučno izolovanih stambenih naselja koja olakšavaju promet i povezanost njihovih žitelja.

I eto, u takvom modelu društva mogli biste ostvariti mnogo viši stepen zadovoljavanja potreba no što je to slučaj sa društvom u kojem živimo (uz istovremeno mnogo niži nivo potrošnje i materijalne proizvodnje u odnosu na današnji nivo). Sofizam koji suprotstavljate takvoj vrsti eksperimentisanja čini mi se toliko glup da sam se dugo pitao nije li posredi nekakav nesporezum. Ali ne! Vi zaista kažete da automobilska industrija (i njena kriza) ne doživljava preterani razvitak i preteranu akumulaciju. Naime, vi dodajete da je taj preterani razvitak naličje nedovoljnog razvoja kolektivnog transporta koji ne može biti obezbeđen istim metodama i mašinama niti istom „*tehno-strukturom*”. To je potpuno jasno, dragi Rakowski. Ali razmislite malo! Da li bi proizvodnja i korišćenje autobusa, tramvaja i bicikala ikada angažovali toliki kapital, utrošili toliko radne snage, toliko vremena provedenog u prometu i toliko prirodnih resursa — kao što to čini naš „*masovni automobilizam*” koji u Francuskoj čini da se putevima kreće (veoma loše) četrnaest miliona vozila i da se godišnje proizvodi tri i po miliona vozila? Zašto ne priznate da bi „*alternative automobilizmu*” bile *apsolutno* jeftinije

od samog automobilizma, tj. da bi zahtevale upotrebu *manje količine proizvodnih snaga* (kapitala, rada, sirovina, infrastrukture) — i to bez obzira na stepen njihove razvijenosti? Stavite, zar ne vidite da, pošto dostignu određeni nivo industrijskog razvoja, „kontra-ciljevi“ (Sartrov izraz) ili „kontra-produktiviteti“ (amerikanizam koji je Ilič⁶ uveo u Francuskoj) industrijskog sistema rastu brže od korisne proizvodnje (od „upotrebnih vrednosti“)? A to znači da su troškovi rasta veći od prednosti koje nam on donosi: potrebni su sve veći *inputi* da bi se nadoknadile „nekorisnosti“ (štetnosti ili „kontra-ciljevi“) stalno rastućih *inputa*.

Ne odbacujete li vi ideju o preteranoj akumulaciji, o preteranoj potrošnji i preteranom industrijskom razvitku zato što slepo verujete u proizvodne snage (što je dosta raširena pojava kod institucionalnih marksista)? Vi pišete: „Ili ne postoji apsolutno preterana akumulacija, ili je tehnostuktura neutralna u odnosu na strukturu proizvodnje“. E, pa nije tako: tehnostuktura i struktura proizvodnje su funkcionalno međusobno povezane u odnosu na logiku akumulacije koja neminovno dovodi do preterane akumulacije i do uništavanja kapitala.

Pokušao sam da, u tekstovima koje citirate⁷, razjasnim dva pitanja (zanimljivo je da vi sagledavate samo njihove sporedne aspekte, a ne suštinu): 1. Kakav je položaj naučnih radnika zaposlenih u proizvodnji? 2. Kakav je klasni položaj inženjera i viših tehničara proizvodnje?

Da bi se odgovorilo na prvo pitanje, jasno je da se najpre moramo upitati čemu služe istraživanja koja vrši kapitalistička industrija ili koja finansira država. Stavljajući meni primedbu da je istraživanje koncentrisano na ključne industrijske grane (u šta bismo mogli posumnjati!), vi potpuno zaobilazite problem o kojem je reč. Međutim, čini mi se da bismo mogli uočiti dve značajne funkcije investiranja koja se vrše u inovacije. Te dve funkcije ne isključuju jedna drugu. Ali, u zavisnosti od stadijuma razvitka i faze ciklusa, uvek dominira ili jedna ili druga:

a) U prvim stadijumima i za vreme ekspanzije faze ciklusa dominiraju investicije čiji je cilj istovremeno proširivanje proizvodnje i tržišta. Prema tome, te investicije teže:

⁶ Vid. III poglavlje dela *Némésis médicale*, Ed. du Seuil, Paris, 1975.

⁷ Većinom uzeto iz knjige *Critique de la division du travail* (urednik A. Gorz), Ed. du Seuil, Paris, 1973.

- povećanju kapaciteta proizvodnje;
- snižavanju jedinstvenih troškova putem racionalizacije i normiranja procesa proizvodnje i proizvoda;
- pronalazenju novih proizvoda i potreba.

Tesno povezani, ti ciljevi impliciraju nastojanje da se ostvari porast proizvodnosti: obim proizvedenih robâ treba da raste brže od troškova proizvodnje (marksistički rečeno: valja obezbediti istovremeni porast apsolutnog i relativnog viška vrednosti). Dakle, naglasak se stavlja na investiranje u sredstva za proizvodnju i u proizvodne postupke.

b) U stadijumu zrelosti kapitalizma i/ili kada je tržište stvarno zasićeno, glavni ciljevi inovacije nisu povećanje obima proizvodnje i proširenje tržišta već ubrzavanje istrošenosti proizvoda i supstituisanje jedne vrste proizvoda drugom vrstom. Razlog je očigledan: *fizička* apsorpciona moć tržišta je ograničena (ljudi mogu imati ograničen broj vozila, televizora, cipela itd.). Ako hoćemo da ih oni i dalje kupuju, moramo im ponuditi one vrste, oblike i materijale koji ne moraju biti „bolji“, ali koji su „revolucionarni“, „savršeniji“, ukratko — *noviji*. Čini mi se da niste zapazili tendenciju koju smatram bitnom: inovacije kojima se vrše zamene i supstitucije nemaju više za cilj povećanje obima proizvedenih upotrebnih vrednosti već povećanje razmenske vrednosti postojanog, odnosno smanjenog obima robâ. Ubrzavanje istrošenosti (lansiranje „novina“) dobija presudan značaj za održavanje, pa čak i za povećavanje profitne stope, te tako postaje uslov mogućnosti akumulacije (to se posebno zapaža kada se radi o investiranju u nove postupke, u nove mašine). U odnosu na fazu a) postoji, dakle, obrnut redosled prioriteta. Sada je ubrzavanje prometa glavni činilac rasta, a to se postiže ubrzavanjem istrošenosti robâ. Istraživanja imaju za cilj da obezbede takav tok stvari.

Ta funkcija istraživanja neminovno deluje na njegovu prirodu, njegove ciljeve, organizaciju i na hijerarhiju disciplina. Stoga i kažem da su neke specijalnosti (sledstveno tome i određeno istraživačko osoblje) proizvodne samo u okvirima kapitalizma: što se tiče komunizma, te sposobnosti i stručnosti neće biti ni od kakve koristi. (O statusu tih kadrova ću kasnije govoriti.) Vi ističete da su u oblasti istraživanja najveći investitori i inovatori hemijska industrija, mašinska i elektroindustrija. Međutim, tu valja dodati vazduhoplovnu industriju (vi ste na nju zaboravili, a ja vas neću zamarati navođenjem iznosa sredstava koja se u vojnim budže-

tima odvajaju za istraživanja). Želite li da izbliže razmotrimo te industrijske grane?

U pogledu vazduhoplovne industrije sigurno ćete se složiti da je nadzvučna letelica užasna glupost i da će „mlaznjaci“ za rukovodioce i ministre nestati čim se ukinu vlast i privilegije onih koji se koriste tim avionima; što se tiče masovnog prevoza, avion je nepodoban: on nikada neće biti svima pristupačan zato što za to nema dovoljno energije. Prema tome, kriza preteranog razvitka vazduhoplovne industrije neće biti rešena komunističkom popularizacijom aviona.

Hemijska industrija: Ako ste čitali fusnote u mom članku „Tehnika, tehničari...“*, sigurno ste zapazili podatke o farmaceutskoj industriji, tj. o onoj grani hemijske industrije koja se najviše bavi istraživanjima. Ali to je istovremeno i grana koja najsystematskije organizuje preteranu potrošnju nedelotvornih ili štetnih proizvoda, pri čemu se oprobani proizvodi ubrzano zamenjuju proizvodima koji su skuplji, ali su retko i bolji. Ako postoji neka preterano razvijena industrijska grana, onda je to hemijska industrija. Dodajte tome petrohemiju koja je jedan od glavnih uslova svoje reprodukcije našla u ambalažama koje se bacaju, ali su biološki neuništive. Uzmite zatim agrohemiju kojoj je pošlo za rukom da proizvodima industrijske sinteze⁸ spretno zameni i uništi prirodne i besplatne procese, što je dovelo do vama poznatih posledica u oblasti energetskog bilansa poljoprivrede.⁹ Eto, dakle, čitavog jednog sektora u kojem posle revolucije izuzetan značaj moraju dobiti preobražaji i ukidanje određenih delatnosti.

Mašinogradnja? To je zanimljiv slučaj: u mašinogradnji dolazi do brojnih inovacija, a malo se investira. Većina inovacija, i to često značajnih, ostvaruje se u malim preduzećima te privredne grane; ta preduzeća nisu u stanju da svoje inovacije nametnu drugima. Ako

* Objavljen u časopisu *Marksizam u svetu*, br. 3, 1974, str. 31—62. — *Prim. prev.*

⁸ Vid. Barry Commoner, naved. delo.

⁹ Vid. David Pimentel i drugi autori, „*Un gouffre d'énergie: l'agriculture occidentale*“, u *Les Temps Modernes*, avgust-septembar 1975. Posle objavljivanja te studije izračunato je da poljoprivredno-prehrambeni sektor u SAD zapošljava 30 odsto aktivnog stanovništva. Do te brojke se došlo tako što su licima zaposlenim neposredno u poljoprivredi dodati i oni koji rade u „poljoprivrednim“ industrijskim granama (hemija, mašinogradnja) i u prehrambenoj industriji (usklađivanje i prerada poljoprivrednih proizvoda). Dakle, jedan aktivan stanovnik ishranjuje tri ostala stanovnika (to je odnos koji se lako ostvaruje u društvima čiji je stepen industrijalizacije znatno niži).

postoji industrijska grana u kojoj istraživanje ne mora biti odvojena delatnost, onda je to mašinogradnja. Staviše, mašinogradnja predstavlja jedno od poslednjih uporišta koje drže visokokvalifikovani radnici (a njima se veoma teško komanduje). Možda i zbog toga značaj mašinogradnje opada u odnosu na druge, elastičnije i kapitalističkije industrijske grane. Verujem da mašinogradnja ima lepu budućnost u komunizmu.

Najzad, *elektroindustrija*. Najveću podršku dobijaju istraživanja koja se vrše u elektronici i nuklearnoj proizvodnji električne energije. Sto se tiče elektronike, biću kratak: pogledajte izveštaj o IBM¹⁰ i delo Emmanuela Janca.¹¹ Tu ćete videti da razvojna istraživanja manje odgovaraju potrebama iznalaženja maksimalne tehničke efikasnosti (upotrebna vrednost), a mnogo više komercijalnoj strategiji i iznalaženju puteva „kontrola“ (u SAD se to naziva „dominacijom“). To je u tolikoj meri istinito da firme, koje u poređenju sa IBM predstavljaju prave patuljke, prve počinju primenjivati najrazvijenije tehničke postupke koje IBM radije drži u rezervi. Prema tome, komunističko društvo će znatno drugačije koristiti elektroniku, isto onako kao što će drugačije usmeravati istraživanja i davati druga obeležja mašinama.

Kada je reč o nuklearnoj proizvodnji električne energije, tu savršeno jasno vidimo da istraživački naponi ne moraju imati nikakve veze sa tehničkom efikasnošću i sa ekonomskim interesom buduće tehnologije: u pitanju je skuplji, centralističkiji i neizvesniji sistem proizvodnje energije, sistem koji dovodi do većeg zagađivanja prirode. Razvojna istraživanja u oblasti reaktora iziskuje džinovske instalacije, brojne ekipe, teške infrastrukture, javno finansiranje u kojem se ne može računati s tim da će uložena sredstva biti vraćena. Razvojna istraživanja u oblasti sunčeve energije mogu se vršiti bez svega toga: njima rukovode ekipe sastavljene od malog broja ljudi i ono se ne vrši pod nadzorom monopolâ i države. Međutim, to razvojno istraživanje sigurno dovodi do pouzdanije, jeftinije i manje centralizovane proizvodnje one vrste energije koja je neiscrpna. Kapitalizam je izabrao tehnologiju s manjim učinkom, tj. tehnologiju koja je „prljavija“. On je to učinio jer mu ta tehnologija omogućava da maksimalizuje fizičke i finansijske tokove (nuklearna centrala zastareva u roku od 15 do 20 godina),

¹⁰ Vid. XXX, *IBM ou l'émergence d'une nouvelle dictature*, u *Les Temps Modernes*, novembar 1975.

¹¹ Vid. Emmanuel Janco, *Capitalisme et Informatique*, Maspero, 1973.

da ojača monopol centralne vlasti. Sunčeva energija, nasuprot tome, polazi od sasvim drugačije logike. Nuklearna proizvodnja električne energije predstavlja zaista prvu poluvojničku industrijsku granu: ona je toliko opasna da je valja zaštititi od straha, neznanja, grešaka i nebudnosti ljudi. Otuda vlasti stalno nastoje da tu industriju zaštite od ljudi (od njihovih nemira, protesta) umesto da štite ljude od nje. Da bi se razvila i delovala, ta industrijska grana zahteva militarizaciju društva. Aldous Huxley je to video još 1946. godine kada je pisao predgovor za ponovno izdanje svoje knjige *Vrli novi svet* (*Brave New World*).

Iznosim vam nekoliko elemenata „unutrašnje“ kritike razvojnog istraživanja ne da bih zaključio kako je ništavo svako specijalizovano tehničko-naučno istraživanje, već da bih vam pokazao da „proizvodne snage“ i te kako nose pečat odnosâ proizvodnje i da su neke od najrazvijenijih „mašinerija“ potpuno neprihvatljive za komunizam. To važi i za neka znanja i veštine. Dakle, govorim obrnuto od onoga što biste vi želeli da kažem: ne može biti revolucije bez revolucionisanja pravaca, prioriteta i ciljeva istraživanja razvoja, tehnologije proizvodnje, strukture potrošnje. Oni koji žele da ostvare komunizam pomoću proizvodnih snaga kapitalizma (pomoću njegove tehnologije, mašina, veština i kvalifikacija) zatvaraju oči pred činjenicom da su *te* proizvodne snage ne samo proizvodi već i matrice hijerarhijskih društvenih odnosa, piramidalne strukture svih institucija, kulturnih, političkih i profesionalnih monopola. Unutrašnja i spoljašnja kritika podele rada imaju utoliko veći značaj što je komunizam moguće ostvariti jedino ukoliko se izvrši totalna revolucija na svim nivoima (a ne preuzimanje državne vlasti od strane stručnjaka za komunističku organizaciju). Dakle, nije reč o odvojenim akcijama već o povezivanju u jednu celinu kritike proizvoda, strukture potrošnje, načina života, nauke i tehnike.¹²

Ali čim vam se to kaže, vi odmah odgovarate da je reč o „nastojanju tih ljudi da ukinu nauku i tehniku“ (u Francuskoj isto mišljenje ima većina rukovodilaca Socijalističke i Komunističke partije). Kao da su u pitanju *delatnosti koje su nužno odvojene* (izraz je Marxov) i nad kojima monopol moraju imati specijalizovane institucije i profesije. Kada govorim o tome, vi ste toliko gluvi da čujete „specijalizovane delatnosti“, mada ja jasno kažem — „odvojene delatnosti“! Znači li to da

¹² Vid. „Le despotisme d'usine et ses lendemains“ u A. Gorz, naved. delo.

po vama čovek mora biti ili intelektualni ili manualni radnik, ali nikada istovremeno i jedno i drugo, odnosno jedno pa drugo — dakle, da nikada običan manualni radnik neće moći da usmerava i kontroliše specijalizovane istraživače, polazeći pri tom od praktičnih i estetskih kriterijuma?

Vi, takođe, stalno podležete iskušenju da „proizvodne snage“, tehnike i specijalnosti posmatrate kao elemente koji su nezavisni od kapitalističkog načina proizvodnje. Isti je slučaj sa vašim gledanjem na stratifikaciju radničke klase (specijalizovani i kvalifikovani radnici, tehničari, inženjeri, istraživači). Na osnovu svega toga zaključujete da revolucionarni pokret može privući te kvalifikovane slojeve samo ako vodi računa o njihovim specifičnim interesima i ako od njih ne zahteva da se odreknu privilegovanog statusa, svog eventualnog komadića vlasti, svoje vrste kvalifikacija i znanja.

Međutim, iskustvo razdoblja 1968—1972. pokazalo je da naučni i tehnički radnici — upravo zato što su intelektualci — veoma lako prihvataju radikalizam ideja koje izviru iz najrazvijenijih oblika radničkih borbi; oni pristupaju revolucionarnom pokretu ne zato što im on laska ili ne dira njihove „specifične interese“ već to čine u onoj meri u kojoj im dinamizam, autonomija i otvorenost tog pokreta omogućavaju da do kraja obavljaju svoj intelektualni posao, tj. da budu radikalni opozicionari u odnosu na postojeći sistem, tj. stvaraoci i propagatori novih ideja. Upravo zbog toga što većinu tih trudbenika čine intelektualci koji su u svom radu lišeni svake mogućnosti autonomije, slobodnog razvoja i saradnje sa radnicima u borbi, upravo zbog toga ih može privući onaj pokret koji se svojim idejama obraća onome što je u njima intelektualno, što se po svojoj suštini ne poklapa sa bilo kakvom tehničkom specijalizacijom i korporativnim interesom.

I obrnuto, pokret koji bi školovanim ljudima obećao statutarne privilegije i zaposlenje u skladu sa njihovom stručnošću bio bi ne samo nepošten pokret, već i pokret bez ikakve revolucionarne perspektive. U stvari, većina studija i diploma: 1) nema nikakvu autonomnu upotrebnu vrednost za njihove nosioce; 2) nudi stručne položaje koji su nedovoljni u tom društvu; 3) u komunističkom društvu im neće nuditi ništa više (često će im davati i manje od toga).

Prva dva aspekta su tipična za kapitalistički „preterani razvitak“ određene vrste funkcionalnih veština u pogledu na kapitalističku podelu rada. O tome neću ponovo da govorim. Ukazujem vam jedino na činjenicu

da unutrašnji interes, tj. autonomna upotrebna vrednost studijâ najčešće stoji u obrnutoj srazmeri prema njihovom „kotiranju” na tržištu i prema njihovoj razmenskoj vrednosti, tj. prema njihovoj sposobnosti da obezbede kvalifikovan posao. Diplome o završenim studijama iz oblasti humanističkih, društvenih ili tehničkih nauka, kao i diplome o stručnom obrazovanju, nemaju više onaj ugled koji je njihovim pritežiocima obezbeđivao odgovarajuće zaposlenje. Da bi imali sredstva za život, pritežiocci raznih diploma potpuno zavise od toga kakvo će im zaposlenje dati jedina institucija koja je to u stanju. Otuda se oni spontano obraćaju državi (*kao molioći i klijenti*), tražeći od nje da se sve više brine o njihovim „profesionalnim interesima”. Razume se, kapitalistička država nije u stanju da preuzme tu brigu (to je, uostalom, suprotno njenoj ideologiji, ali joj do izvesne granice ipak može izgledati politički oportuno). Kada tzv. leve političke partije koriste takvu situaciju i obećavaju kako će država, kojom bi oni upravljali, obezbeđivati odgovarajuće stručno zaposlenje svim psiholozima, sociolozima, lingvistima, profesorima engleskog, francuskog, istorije, prirodnih nauka, matematike; svim pomoćnim knjigovođama, daktilografima, krojačima, električarima itd. (i to sa privilegisanim statusom kojemu oni teže) — onda to demagoško obećanje guši kritičku svest i politizaciju koja se rađa u tim slojevima; podstičući ih da se stave pod tutorstvo jake države, ta obećanja potiskuju u nedogled revolucionarne preobražaje.

Produžavanje školovanja i studija predstavlja u našim zemljama jedan od načina odlaganja stupanja u aktivan život i ograničavanja nezaposlenosti. Pri tome se daju lažna obećanja da će svi koji su „zaslužni” biti društveno unapređeni. Stoga sam i rekao da su stečene kvalifikacije u većini slučajeva potpuno beskorisne u ovom kao i u bilo kojem drugom društvu. Zna li, dragi Rakowski, da naš Sedmi plan (1976—1980) „predviđa” (tj. preporučuje) nepromenjen nivo zaposlenosti u industrijskom sektoru, smanjivanje poljoprivrednog stanovništva za 370.000 i zapošljavanje 1.080.000 ljudi u bankama, osiguravajućim društvima, u trgovini i uslužnim delatnostima? A vi biste hteli da iz toga ne izvučem zaključak kako „sistem umeća i tehničkih znanja, sredstava proizvodnje i proizvodnih postupaka — i sam nosi pečat kapitalističkih odnosa proizvodnje”! Uostalom, isto važi i za strukturu aktivnog stanovništva.

Jedan od uzroka naših nesporazuma svakako leži u tome što vi pišete iz Mađarske te niste upoznati sa kontekstom u kojem se odvijaju naše kritike; otuda nam

stavljate primedbe čiji mi sadržaj i namera nisu sasvim jasni. Ipak vam zahvaljujem što ste mi pružili priliku da iznesem svoje stanovište; ako je ono nešto prejako dato, onda je to stoga što njime ne odgovaram samo na vaše kritike, već i na kritike vaših ovdašnjih objektivnih saveznika sa kojima se možda ne biste u svemu složili.

(André Gorz, „Pour une critique des forces productives, Réponse à Marc Rakowski”, *Les Temps Modernes*, br. 335, januar 1976, str. 1271—1295)

Preveo Zoran Jovanović

Marxova kritika političke ekonomije, kao učenje čiji iskazi konstruišu društvo s aspekta mogućnosti njegove izmene, ima dvostruki, revolucionarno-teorijski smisao. Prvo, ona razotkriva sasvim prikrivene društvene odnose vladavine i oblike pogrešne svesti; model tog postupka je analiza robe i pokazivanje fetiškog karaktera robe. Drugo, kritika političke ekonomije treba da prikaže istorijsku dinamiku, onu objektivnost društvenog i istorijskog razvitka kapitalističkog toka istorije čiji je revolucionarno-teorijski smisao konstrukcija kapitalističke društvene formacije kao neprekidnosti kriza koje se javljaju kao kvazi prirodna zakonitost. Za Marxa je kriza objektivna uslov revolucionarnih situacija. U tome se ispoljava ona protivrečnost i ona kriza koja je oživotvorila kapital. Prvobitna akumulacija — proces terorističke eksproprijacije sitnih zemljoposjednika i pretvaranja ziratne zemlje u pašnjake, konstituisanje velikih apsolutističkih monarhija čija je vanekonomska prinudna vlast direktna ekonomska snaga u to doba — predstavlja prvu krizu koja je oživotvorila kapital i istog je tipa kao

¹ Ovaj rad predstavlja izvod iz referata koji je H.-J. Krahl podneo 6. februara 1970. godine, neposredno pred svoju smrt, na seminaru o problemu Marxove teorije kriza. Prvi deo autor je naknadno snimio na magnetofonsku traku, drugi i treći nije mogao da diktira. Stoga u fusnotama 2. i 3. dodajemo odgovarajuće pasuse iz „zapisnika sa seminara”, odnosno iz beleški Krahlvih kolega, da bismo nagovestili kakav je bio planirani smer argumentacije. Posebno ukazujemo na problematični karakter izlaganja o jeziku kao mogućem posredniku između kritike političke ekonomije i revolucionarne teorije klasne borbe. — *Napomena nemačkog izdavača.*

i ona koja će mu doneti kraj. Jer, kapital je *ab ovo* opterećen protivrečnošću između društvenog rada i privatnog prisvajanja, privatnog rada i svojine koja se, već po svojoj tendenciji, podružljava koncentracijom i centralizacijom. Ova protivrečnost između podružljava vanja i privatnog prisvajanja nagoni kapital svaki put u krize i proletarijatu otvara mogućnost da sagleda norme radnog vremena i viška radnog vremena, teroristički interiorizovane u prvobitnoj akumulaciji, da se seti eksploatacije i da prozre i sruši prividnu prirodnu zakonitost kapitalističkog razvitka, fetišizaciju, mistifikaciju i postvarenje.

Dakle, pitanje je da li Marxov model krize — jer svaka kriza treba, po svojoj tendenciji, da bude slom kapitala, za šta se iznova stara istorijska reprodukcija kapitala u proširenim razmerama — da li taj model krize stvarno posreduje između kritike političke ekonomije kao revolucionarne teorije društva, koja otkriva oblike pogrešne svesti, s jedne strane, i onih kriznih prekida u procesu proizvodnje, prirodnih katastrofa ekonomskog razvitka, s druge strane, odnosno da li je ova kritika političke ekonomije stvarno oposredovana u teoriji revolucije? U uslovima vladavine poznog kapitalizma, u sasvim prikriivenim odnosima vladavine — pri čemu ovo prikriivanje više ni u kom slučaju ne počiva na sferi prometa obezbeđenoj snagom ideološkog legitimiziranja — u svim pitanjima rekonstrukcije revolucionarne teorije i u pitanjima teorije revolucije mora se pribeci Marxu i postaviti kao problem odnos između proizvodnje i klasne borbe u samoj Marxovoj teoriji. Problem o kome je reč je odnos proizvodnje i klasne borbe; odnos kritike političke ekonomije, kao kritičke teorije kapitalističke proizvodnje, i istorijskog materijalizma, kao teorije revolucija, postao je, dakle, problem. Ova problematika ne leži u Marxovoj rodnoistorijskoj konstrukciji odnosa proizvodnje i klasne borbe. Proizvodnja je princip istorije; ipak, cela istorija, po Marxu i Engelsu, treba da bude istorija klasnih borbi. Klasna borba je nasilan i još predistorijski pojavni oblik ovog principa istorije. Klasna borba predstavlja svaki put tranzitornu fazu prelaza predistorije u istoriju. Proizvodnja, kao princip istorije, ima dvostruki karakter — rada i podele rada. Uopšte, tek proizvodnja omogućava ljudima da razviju aktivan odnos prema prirodi i pokazuje da su ljudi kadri da se na tlu prirode sami emancipuju od te prirode. Dakle, proizvodnja *ab ovo* nosi indeks emancipacije. Ali, kao princip istorije, ona se razvija, u Hegelovom smislu, tek kad su, prvo, sama sredstva za proizvod-

nju dobila karakter proizvoda i, drugo, kad odnosi svojine više nemaju vid zavisnosti, bilo u robovlasničkom ili u feudalnom društvu. Ovaj istorijski karakter proizvodnje ispoljava se tek u kapitalističkoj društvenoj formaciji. Sredstvo za proizvodnju tu više nije zemlja, koju ljudi nisu napravili, nego mašina, koju su napravili sami ljudi. Drugo, odnosi svojine su se tako depersonalizovali da radnik, neposredni proizvođač, ne pripada potpuno, dušom i telom, kao rob gospodaru ili kao kmet feudalcu, već slobodnim ugovorom o radu prodaje svoju radnu snagu kao robu. *Nulle terre sans seigneurs*, kaže Marx, ali *l'argent n'a pas de maître*.^{*} Ova depersonalizacija vlasti je prvi korak ka stvarnoj emancipaciji. Taj korak znači ambivalentnu slobodu slobodnog radnika, koji je slobodan od lične zavisnosti, od kmetovskog odnosa i od svih materijalnih sredstava za izdržavanje, tako da ova sloboda na njega vrši prisilu i prinudu da postvari svoju radnu snagu kao robu na tržištu. Dakle, po Marxovoj konstrukciji, proizvodnja kao princip istorije, otvoreno se razvija zajedno s kapitalističkom društvenom formacijom, jer su se sredstva za proizvodnju historizovala i zato što su se već i odnosi svojine historizovali i depersonalizovali. Ali, istorijsko ustrojstvo kapitalističke društvene formacije permanentno se revocira u predistoriju; sama istorija postvaruje se u drugu prirodu kapitalističke društvene formacije. Drugi moment koji razvija Marx su klasne borbe. Klasne borbe, dakle nasilje, predstavljaju običan — zato i ukidiv — pojavni oblik proizvodnje. One nagoveštavaju da proizvodnja još nije organizovana u slobodnim odnosima, u asocijaciji slobodnih ljudi, već da i sami odnosi proizvodnje još imaju karakter predistorije. Ali, u isti mah, nasilje klasnih borbi implicira njihovo samoukidanje, tj. svaka klasna borba predstavlja deo pretvaranja predistorije u istoriju ako se završi trijumfom potlačenih koji su se pobunili. Ovde ne treba raspravljati o odnosu između proizvodnje i klasne borbe, onakvom kakvom ga je Marx rodnoistorijski razvio, već o tri tačke koje iziskuju uslove revolucije i konstrukciju teorije revolucije u svim prikrivenim kapitalističkim odnosima vladavine:

1. O odnosu između buržoaske i proleTERSKE revolucije u Marxovom učenju i, time, i o pitanju da li je Marx mogao da izgradi adekvatan istorijski pojam proleTERSKE revolucije.

2. O odnosu između društvenog bića i svesti u Marxovom učenju ili, tačnije, sa stanovišta kritike eko-

^{*} Nema zemlje bez vlastelina, ali novac nema gospodara. — *Prim. prev.*

nomije, o odnosu između pojmovne apstrakcije vrednosti i njenog postvarenja u oblik vrednosti, u odnos apstraktnog rada u kome postoji podela rada, tj. o identifikaciji ekonomskih kategorija s praktičnim društvenim odredbama egzistencije, kakve Marx daje u uvodu za *Rohentwurf*. Ova druga tačka treba, naime, da obradi odnos između društvenog bića i svesti, apstrakcije vrednosti i odnosa apstraktnog rada u kome postoji podela rada kao kategorija i društvena realnost.²

² Po Marxu, jezik je praktična svest; on je nastao iz podele rada, on je praktična svest podeljenog rada. Ali, iz Marxove teorije se ne vidi kako je on bio u stanju da sagleda podelu rada u svom vlastitom društvu, iako mu je svest bila određena društvenim bićem. Ako u jeziku i svesti nisu sadržani nikakvi momenti koji donekle izlaze iz okvira određivanja svesti društvenim bićem, kako se onda može kritički spoznati društvo? Koji je to moment koji izlazi iz okvira određivanja svesti društvenim bićem i čime se on konstituiše? Marx daje na to objektivni odgovor: konkurencija, kaže on, ne samo što izoluje proletere jedne od drugih već ih i zbližava, dovodi ih u odnos međusobnog opštenja. Ovo zbližavanje označava sposobnost za sintezu. (Upor. *Nemačku ideologiju*, u MED, tom 6, str. 56.)

Ovo je objektivna interpretacija, ali ona ne objašnjava kako kritika političke ekonomije, kao revolucionarna teorija, pretenduje na to da pokaže uslove izmene društva. Da bi njih pokazala, ona mora najpre da opiše uslove koji sprečavaju formiranje klasne svesti — pogrešnu svest. Tako se glava o robi dosledno uliva u glavu o fetiškom karakteru robe, gde su pokazani oblici pogrešne svesti. Kritika političke ekonomije mogla je na zadovoljavajući način da objasni određivanje svesti društvenim bićem, ali Marxov postulat je da ljudi istoriju prave svesno, tj. da se obrće odnos bića i svesti. S jedne strane, okolnost da je kritika političke ekonomije, kao revolucionarna teorija o razotkrivanju vladavine i o društvenoj dinamici, neposredno povezana s teorijom istorijskog materijalizma kao teorijom i istorijom klasnih borbi, javlja se otuda što je za Marxa revolucija samo činjenica koja se može transformisati, koja je uvek već zatečena i proletarijat je ne može napraviti. Pošto posle 1871. nije izbila revolucija, Marx više nije izrekao nijednu reč koja bi bila relevantna za teoriju revolucije. Kritika Gotskog programa ulazi u konstrukciju budućeg društva, ali ne govori o tome kako se ostvaruje revolucija.

S druge strane, ako se pođe od toga da je proizvodnja, kao princip istorije, rad i podela rada i da je sva istorija istorija klasnih borbi, onda nije moguće logički povezati ovu proizvodnju i svest o proizvodnji s klasnim borbama. (Ja ovde namerno vršim analitičko razdvajanje, mada je analitičko razdvajanje ideologija, ali ono je Marxovo i reč je o uslovima teorije revolucije). Tu se javlja praznina u Marxovoj konstrukciji istorije, koju mislim da mogu nazvati „jezikom”. Porodica, jezik i podela rada su, po mom mišljenju, principi koji se razvijaju u istoriji kao istoriji. Ja sam takođe mišljenja — a to su učili, na primer, Horkheimer i Adorno u *Dijalektici prosvetiteljstva* — da jezik, istina, nastaje iz podele rada, ali da ne može biti puko odražavanje podele rada, jer se inače ne bi moglo objasniti kako je moguće tačno spoznati društvo.

Marx mora navesti ne samo uslove pod kojima društveno

3. Ova tačka odnosi se na pojam rada koji Marx razvija u kritici političke ekonomije, pre svega u *Kapitalu* i u *Teorijama o višku vrednosti*. Ona treba da postavi pitanje da li je Marx uspeo da dijalektiku rada, naime, društveni rad, odredi ne samo kao nesreću koja oplodava vrednost rada, već i kao takvu proizvodnu snagu emancipacije koja negira kapital, dakle, da li je kod Marxa pokazano da proizvodne snage kao takve predstavljaju isto tako i sredstva za emancipaciju. To jest: da li je Marx uspeo da emancipativnu snagu rada metakritički, u obliku kritike sistema, integriše u kritiku političke ekonomije i da tako razvije posredujući član za konstituciju klasne borbe, revolucionarne subjektivnosti organizovanog proletarijata?³

biće određuje svest (a svest koja je određena društvenim bićem jeste pogrešna svest); on mora da navede i uslove kako se svešću određuje društveno biće. To je nužno za formiranje klasne svesti.

Ne kažem da jezik kao princip ima jednaku vrednost kao i pojam proizvodnje; ali, mislim da, u trenutku kad se razvija robna proizvodnja, razmerno opštenje i novac, jezik sadrži onaj moment koji izlazi iz okvira određivanja svesti društvenim bićem.

Tako bi jezik bio konstitutivan za jedan tip podele rada, i to za onaj tip koji se karakteriše apstraktnim radom, kakav proizvodi robu. Naprotiv, u primitivnim društvima, podela rada i jezičko ponašanje određeni su porodičnim vezama ljudskog ponašanja. To se menja tamo gde odnosi razmene potiskuju određivanje ljudskog ponašanja porodičnim vezama. Ako racionalni odnosi razmene nagone individue na komunikaciju preko podele rada i razmernih vrednosti, ako se jezik određuje podelom rada, onda su jezički odnosi, koji podstiču razvoj nauke, genetski uslovi klasne svesti. Ali, Marx njih nije sistematski naveo kao uslove za klasnu svest. Determinacija svesti na toj bazi utemeljena je u jeziku kao ideologiji. Naučno saznanje se razvija drukčije. Ako bi se jezik o ovom smislu ignorisao, prvo, ne bi se videlo kako Marxov jezik može preseći tu vezu. Drugo, kad bi jezik jednostrano bio vezan za podelu rada, onda na osnovu klasnih uslova proletarijata, ne bi moglo biti nikakve proleterske organizacije. Treće, kategorijalna struktura stvarnosti ne može se shvatiti na osnovu odnosa između baze i nadgradnje, osim ako se ne podlegne „pogledu na svet“, teoriji odraza ili ontologiji. Jezik služi konstituciji oblika svesti. On je, takođe, princip društva — kao proizvod svesti, različit je od apstraktnog rada.

³ Treba ispitati Marxov pojam rada. Teza bi bila da pojam rada, ako je sveden na rad koji stvara vrednost, i sam još ostaje na „stanovištu kapitala“. Ako je Marxov pojam rada dat u smislu teorije revolucije, onda pojam proizvodnog rada mora imati klasnoteorijske konsekvence. U svom razvijenom sistemu Marx ima suženi pojam proizvodnje, s obzirom da proizvodni rad ograničava na rad koji stvara vrednost.

Ako se proizvodni rad određuje samo kao rad koji stvara vrednost, onda se problematičnost toga ispoljava u diskusiji o intelektualnom radu. Marx ovde zadržava dijalektiku svog pojma proizvodnje — proizvodnje, s jedne strane, kao proizvodnog rada koji nema vid rada koji stvara vrednost, proizvodnje kao samoostvarenja, a, s druge strane, određene kao proizvodnost

Ad 1. Marx istorijski ispravno polazi od činjenice da revolucije koje on opisuje istorijski progresivno počinju još kao građanske revolucije, da na osnovu faktičke moći proletarijata, na osnovu ekonomskog razvitka razmenskog opštenja, i relativno visokog organskog sastava kapitala prethodi opasnost da one postanu kontrarevolucionarne i da zato moraju biti transformisane u proleterske. Drugim rečima, istorijska situacija, koju Marx prikazuje kao revolucionarnu, mora polaziti i od činjenice da postoji revolucionarno građanstvo koje još nije moglo da osvoji političku vlast u državi. Mada je građansko društvo u ekonomskom pogledu već relativno visoko razvijeno kao sistem potreba, tj. kao sistem pravedne razmene ekvivalenata i rastućeg organskog sastava kapitala, ipak se građanstvo još nije u potpunosti domoglo političke vlasti i još mora da uklanja feudalne

kapitala. Tako Marx kritikuje, na primer, u *Rohentwurf* (str. 504 i sled.) to što A. Smith shematski razdvaja rad i odmor, shvaćen kao slobodu; Marx rad interpretira, naprotiv, kao samopostavljeni cilj, kao opredmećivanje subjekta i samoostvarenje i, time, kao vid slobode u otuđenju. Shemu povezivanja rada s prinudom i dokolice sa slobodom on shvata kao moment građanske ideologije. Naprotiv, on postavlja dijalektiku slobodnog rada i mirne, dobrovoljne prinude. Dakle, na ovom mestu Marx određuje rad kao kategoriju emancipacije.

U pojmu rada trebalo bi povezati kapital-proizvodne i kapital-destruktivne (subjektivno-negatorske) momente. Pošto rad, kao kategorija emancipacije, sistematski ne ulazi u kritiku političke ekonomije, Marx dolazi do „ekonomističke“ interpretacije pojma rada, što za pojam klase ima konsekvence u smislu teorije revolucije. Njegove osnovne klasnoteorijske kategorije kapitalizma, kao što su najamni radnik, kapitalista i zemljoposjednik, nisu povezane s politički delatnim klasama, štaviše, one su određene prvenstveno svojim objektivnim položajem u procesu proizvodnje. Objektivističko određivanje klasa prema njihovom položaju u procesu proizvodnje ima dvojakom konsekvencu: ograničavanje subjekta revolucije na industrijski proletarijat, i naglašavanje kategorije svesti samo u pogledu konstitucije klase za sebe.

Ako bi se razvijala „negatorska“, tj. kapital-destruktivna strana rada, revolucionarnoj klasi bi pripali svi oni koji rade na „proizvodnji moraliteta“. Posledica Marxovog propusta je to što radnički pokreti nisu razvili nikakve koncepcije spontaniteta koje bi trebalo razviti, na primer, s obzirom na nesklad faktičkih kooperativnih oblika industrijskog rada i njegove kvalitativno-pravne organizacije. I postvarena proizvodnost ima svoje momente samoostvarenja, saobrazno svojoj klasnoj organizaciji. Vezujući se za ovo, dijalektiku legitimiteta i legaliteta trebalo bi prikazivati tako da radnički pokret može razviti vlastite kategorije emancipacije, saobrazno proizvodnosti kapital-destruktivnih momenata. Tek vraćanjem na proleterske kategorije emancipacije, omogućilo bi se sagledavanje naučnog rada u proleterskom smislu, mogla bi se realizovati objektivacija klase u klasnu borbu.

i apsolutističke ostatke. Tako je pojam revolucije, do koga je Marx došao praktičnim posmatranjem, dobijen iz onih revolucija koje su sledile restauraciju velike francuske revolucije i ponovnu pojavu dimenzije klasnih borbi progresivnog francuskog građanstva. Francuska stvarnost u doba revolucija 1830—1871 za Marxa je postala osnovni model razvitka socijalnih revolucija u 19. veku. Marx naime, polazi od činjenice da revolucije — kako klasne borbe u Francuskoj⁴ i kontrarevolucija 18. brimera Louisa Bonaparte, tako i proleterska revolucija francuske Komune — istorijski nisu revolucije koje je podigao proletarijat, već su činjenice koje je prethodno dalo građanstvo. Kod Marxa uopšte ne postoji takva predstava da treba navesti istorijsko-genetske uslove subjektivne vrste nastanka revolucija, obrazovanja klasne svesti i konstitucije organizacija. Revolucije, klasne borbe uvek su već aktualizovane i nikad nisu latentne. Građanstvo ih proizvodi, a proletarijat je taj koji mora da ih transformiše. Dakle, Marx stoji pred problemom da uvek već aktualizovanu građansku klasnu borbu, preegzistenciju građanskih revolucija, transformiše u proleterske revolucije. Činjenica postojanja istorijski revolucionarnih situacija doživela je promene u toku istorije. Lenjin takođe polazi od — kod njega nepotpuno sagledane — dijalektike građanske i proleterske revolucije: u industrijski zaostaloj Rusiji (koja još nije potpuno prošla kroz fazu prvobitne akumulacije) ipak donekle već postoje veoma monopolizovana industrijska preduzeća, pa zato, uz izbegavanje građanskog razmenskog opštenja (koje se etablira i prikriva odnose vladavine) i, uopšte, uz izbegavanje građanskih oblika opštenja, građansku revoluciju protiv apsolutističkog, carističko-autokratskog sistema već u začetku, u savezu sa širokim seljačkim masama, treba pretvoriti u proletersku revoluciju. Međutim, u slučaju odnosa vladavine koji su prikriveni, u poznom kapitalizmu stojimo pred problemom da se borbe za odbranu od fašističkih razvojnih tendencija vladavine u poznom kapitalizmu nužno transformišu u proleterske revolucije.

U pogledu Marxove dijalektike građanske i proleterske revolucije nužno je konstatovati: ma koliko da Marx ispravno polazi od istorijskog saznanja i praktičnog posmatranja, po kojima revolucije nisu revolucije koje je podigao proletarijat već su činjenice koje je prethodno dalo još progresivno građanstvo, u okviru kojih treba da se izgradi klasnospecifična svest proleta-

⁴ Upor. beleške uz *Klasne borbe u Francuskoj*, str. 158. i dalje u ovoj knjizi (Vid. izv. prevoda. — *Prim. red.*)

rijata — on ipak postavlja, kao apriornu, dijalektiku građanske i proleterske revolucije. Drugim rečima: on projicira prirodnozakonitu kontingenciju i oblik u kome se odvija građanska revolucija na socijalnu bazu revolucija 19. veka. Ma koliko da u *Osamnaestom brimeru* konstatuje razliku između građanske i proleterske revolucije — naime razliku koja se sastoji u tome što su sve građanske revolucije, zbog svoje legitimizacije, morale da prizivaju duhove prošlosti i da se zaodevaju u ruho prošlih revolucija, isto onako kao što je velika francuska revolucija prizivala duhove Rima i zaodenula se ruhom antike — Marx ipak još projicira tok građanskih revolucija (koji se odvija po slepom prirodnom zakonu) na, tome neprimerno, ustrojstvo svesti oblika u kome se odvija proleterska revolucija. Drukčije rečeno: on sam ne udovoljava svom desideratu, tome da ljudi, tj. proletarijat u socijalnoj revoluciji, treba da nauče da svesno prave istoriju. U stvari, kod njega se klasna svest nameće kao prirodni spontanitet iza leđa i iznad glava proletera. Klasna svest obrazuje se, takoreći, po metafizičkoj logici svetskog duha. Heteronomija već druge prirode produžava se u ovoj predstavi samih klasnih borbi. Prethodno data građanska revolucija usmerava Marxov pogled na istorijsko-genetske uslove nastanka i obrazovanja klasne svesti i klasne organizacije proletarijata. Objektivna dijalektika protivrečnosti, objektivna oblik u kome se odvija otrežnjavanje proletarijata, koji se najpre bori zajedno s građanstvom, treba prirodno da izgradi klasnu svest. Marxova teorija klasne borbe pretvara istorijsku dijalektiku građanske i proleterske revolucije *a priori* u metafiziku klasne svesti kao svetskog duha. U interakciji građana i proletera — bila to interakcija u vidu koegzistencije i koalicije, ili interakcija u vidu međusobne borbe — treba da se izgradi klasna svest kao spontano iskustvo. Koliko god da ima tačnosti u ovoj predstavi, ipak je pogrešna generalizacija koju je ona doživela implicitno i neizričito kod Marxa. Nije nikakva slučajnost što posle propasti republike rada, Komune 1871, Marx nema više ništa da kaže u teoriji revolucije. *Kritika Gotskog programa* polazi od činjenice revolucije *a priori* i opisuje — makar i problematične — uslove transformacije u socijalističko i komunističko društvo. Ali, pitanje geneze revolucije ispada iz refleksije Marxove teorije klasnih borbi u celini. Staviše, revolucionarna svest se obrazuje u interakciji s revolucionarnim građanstvom i s frustracijama, razočaranjima i otrežnjavanjima kakve kod proletarijata, koji je podlegao ideologiji nacionalnosti, nužno

izaziva građanstvo koje, konačno, dolazi na vlast. Marx u latentnom i neizričitom vidu pretvara u metafiziku ovu objektivnu dijalektiku građanske i proleterske revolucije, koja u krajnjoj instanci treba da razvije objektivne uslove klasne svesti, one uslove koji nastaju iz slepih međusobnih akcija ljudi u ovoj revoluciji. Istorijska dijalektika se transformiše u apriornu dijalektiku. Proleterska revolucija se, po obliku u kome se odvija, ne razlikuje od građanske revolucije. Ovu razliku bi, međutim, trebalo utvrđivati kod vrsta svesti; građanske revolucije su primarno političke, one su mnogo više povezane s drugom prirodom, štaviše, one najpre konstituišu drugu prirodu; oblik u kome se odvijaju mora biti kontingentan, dok oblik u kome se odvijaju proleterske revolucije mora biti ukidanje kontingencije i pogrešne svesti. Tek u proleterskoj revoluciji ljudi stvarno uče da svesno prave istoriju. To je sadržano u Marxovom programu, ali se izgubilo u materijalnoj analizi. Dakle, to znači da Marx kontingenciju druge prirode, kakva se razvija u građanskim revolucijama, prenosi na oblik u kome se odvijaju proleterske revolucije. Otuda Marx nije mogao doći do takve teorije klasne borbe koja je adekvatna formiranju svesti i organizacije. Na osnovu istorijske prethodne datosti građanske revolucije, koja se kod njega potajno pretvorila u apriorističku transcendentnost, Marx nije mogao razviti adekvatan pojam proleterske subjektivnosti u revolucionarnoj klasnoj borbi, a istorijsko-genetski uslovi nastanka klasne svesti i organizacije uopšte nisu mu predstavljali problem. Još uvek progresivna, građanska revolucija usmerava njegov pogled na oblik svesti i praktične oblike u kojima se odvijaju socijalne proleterske revolucije 19. veka. Zato nije slučajno što su građanske predstave o emancipaciji prodrle u svest političkih i istorijskih predstava naročito nemačke radničke klase upravo pod poimom pravedne najamnine. Rezime ove prve tačke bio bi sledeći: prigovor koji je kasnije Karl Korsch stavio Marxu — naime, da je Marx još isuviše orijentisan prema poimu građanskih revolucija, prema odnosnim okvirima francuske revolucije — opravdan je. Ma koliko da istorijski ispravno polazi od prethodne datosti građanske revolucije i sebi postavlja problem kako građanske revolucije pretvoriti u proleterske revolucije. Marx je ipak, u krajnjoj instanci, taj problem pogrešno rešio u svojim materijalnim analizama; štaviše, on projicira oblik u kome se odvijaju građanske revolucije na oblik u kome se odvijaju proleterske revolucije.

Drugi argument nas izvodi iz istorijskofilozofske i klasnoteorijske diskusije koju je sadržavala prva tačka i dovodi do sazajnoteorijskog formulisanja pitanja. Ovaj argument se tiče odnosa između društvenog bića i svesti, apstrakcije vrednosti i apstrakcije rada, kategorijalne realnosti i kategorije u Marxovom učenju. Jednu stvar treba pre svega razmotriti. Prvo sazajnoteorijsko postavljanje problema odnosa između proizvodnje i klasne borbe u marksizmu izvršio je svakako produktivnim formulisanjem pitanja Jürgen Habermas. Kao što je poznato, Habermasov sazajnoteorijski argument protiv Marxa odnosi se na to što Marxove materijalne analize, istina, sadrže adekvatan pojam društvene prakse, koji obuhvata oba momenta društvene prakse, naime — rad, odnos subjekt-objekt u razmeni materija između ljudi i prirode, i interakciju, tj. intersubjektivistički odnos društvenih individua, pojedinačnih subjekata koji međusobno opšte i uzajamno dejstvuju, ali Habermas zamera Marxu što na kategorijalnom nivou ovaj dvojaki karakter društvene prakse svodi na *jedan moment* rada, koji Habermas shvata, po logici instrumentalnog delanja, u antropološkom smislu, što potiče iz kritike refleksije o Gehlenu. Habermasova koncentrisana zamerka Marxu sastoji se u tome što Marx na kategorijalnom nivou sazajnoteorijske samorefleksije proces konstituisanja ljudskog roda svodi na instrumentalno-tehnički rad. Ovu zamerku treba ispitati. Verujem da tri argumenta govore protiv Habermasove kritike i da ovde treba postaviti sazajnoteorijski problem kategorijalnog odnosa između proizvodnje i klasne borbe u kapitalističkom društvu. *Prvo*: Habermasov pojam interakcije, kao pojam intersubjektivnosti, sadrži Habermasovo prećutno izvedeno dematerijalizovanje onog materijalističkog pojma prakse koji Marx razvija na materijalnom i kategorijalnom nivou. U *Saznanju i interesu (Erkenntnis und Interesse*, str. 59) Habermas još jednom u koncentrisanim rečenicama iznosi svoju kritiku. Ovde se vrši presudno izjednačavanje. Kao što je pomenuto, rad se identifikuje s instrumentalnim delanjem i, ako hoćete, s logikom tehnike. Interakcija se identifikuje s prevratničkom praksom; prevratnička praksa se, opet, identifikuje s refleksijom i kritikom ideologije. Pojam predmetne delatnosti, koji Marx kritički razvija iz sinteze tradicionalno-kontemplativnog materijalizma i aktivistički-delatnog, ali ne čulno-delatnog idealizma u prvoj tezi o Feuerbachu, kod Marxa se nikako ne ograničava, kako to Habermas pretpostavlja, na rad kao instrumentalno delanje u vidu neposredne razmene materija između lju-

di i prirode, već obuhvata kako odnos subjekata koji međusobno opšte (dakle, onih individua koje druge individue ne susreću kao subjekt već u postvarenom vidu kao objekt), tako i odnos emancipovanih subjekata. Jer, drugi subjekt takođe nije samo subjekt već i drugi materijalni objekt. Predmetna delatnost kod Marxa obuhvata oba elementa društvene prakse, naime, rad i — na ovom mestu reći ću, umesto interakciju — podelu rada, kao uvek postojeću bazu opštenja društva. Interakcija je pojam dobijen iz predstava „cultural antropology”, koji Habermas prenosi na model subjektivnosti koja opšti u samoj sebi u Hegelovoj jenskoj realnoj filozofiji. Po svojoj tendenciji, interakcija svodi društveno opštenje među ljudima — tako kako Habermas određuje ovaj pojam — samo na jezičko delanje. Sledeći vlastiti svet političkih predstava, u teoriji nauke utemeljen u adaptaciji pozitivističkih jezičkih analitika i hermeneutičkog razumevanja smisla, Habermas sledi i logiku parlamentarizma. Isto kao što u *Javnom mnenju (Strukturwandel der Öffentlichkeit)* nailazimo na imanentnu i ne odlučno negatorsku orijentaciju ka parlamentarnoj javnosti liberalnog saobraćanja, pravnih institucija i institucija političkog odlučivanja, tako Habermas i saznanoteorijski zasniva ovaj parlamentarizam, koji utopijski kao dijalog, slobodan od odnosa vlasti, prenosi i na svet predstava budućeg, razumno uređenog društva, na taj način što revolucionarnu praksu svodi na kritiku ideologije, refleksiju i, konačno, jezičko delanje. To označava građansko-prosvetiteljski model revolucionarne prakse, u kome je postalo ilegitimno pitanje emancipativne upotrebe sile, pitanje odnosa ukidanja sile i progresivne primene sile. To znači da Habermasova tendencija dematerijalizovanja revolucionarne prakse i njeno pretvaranje u jezičko delanje, revocira anahronične predstave građanskog prosvetiteljstva. I ovde se pojmu revolucije daje građanski karakter, što ima utoliko značajnije posledice što su u uslovima tehnološke redukcije jezičkog ponašanja, u srazmeri s instrumentalizovanim odnosima subjekt-objekt, prosvetiteljski parlamentarizam i građansko prosvetiteljstvo postali istorijska nemogućnost.

Da još jednom rezimiramo ovaj prvi argument: dakle, kod Marxa se pod proizvodnjom misli uvek na rad i podelu rada. Rad, odnos subjekt-objekt između ljudi i prirode, nikako ne treba shvatati samo po logici instrumentalnog i tehnologizovanog delanja; to je, naprotiv, vrlo kasni stadijum kapitalističkog razvitka. Drugo, pod proizvodnjom se podrazumeva podela rada; jer

rad, uopšte, se samo kao podeljeni rad može zamisliti u ovom smislu. Podela rada je baza opštenja svake postojeće društvene formacije; podelom rada su — ovo svakako treba, na drugom mestu, iznova postaviti kao problem — integrisani u „prvobitnoj sintezi” simbolička interakcija, dakle, društveno jezičko ponašanje i međusobna predmetna delatnost ljudi. Dakle, kod Marxa uopšte nema takvog pojma prakse iz koga ispada moment interakcije. Naprotiv, nužni su suprotni argumenti: Habermas zamera Marxu što daje reducirani i suženi pojam prakse, jer interakcija, kao nepredmetna delatnost (ali delatnost koja ne predstavlja simbolizaciju), dakle, komunikativno delanje, kod Marxa u kategorijalnom samorazumevanju ispada iz procesa samokonstitucije roda, i ovaj proces se saznanoteorijski svodi na rad kao na instrumentalno delanje. Ako Habermas zamera Marxu što daje suženi pojam prakse, onda, obrnuto, Habermasu treba zamerati što sužava pojam proizvodnje; jer on, kategorijalnim samorazumevanjem, svodi proizvodnju na instrumentalno delanje, iz koga eliminiše dimenziju predmetno-komunikativnog delanja u odnosima podela rada. Znači, Habermas može zamerati Marxu što daje suženi pojam prakse samo po cenu da njemu samom bude zamereno što daje suženi pojam proizvodnje. Jer, proizvodnja sadrži, po Marxu, sve elemente društvene prakse, to jest odnos subjekt-objekt i intersubjektivnost, rad i podelu rada, dok Habermas pojam proizvodnje svodi na, intersubjektivnosti lišen, odnos subjekt-objekt u instrumentalnom delanju, dakle, u instrumentalizovanom pojmu rada. Cena koju Habermas mora da plati za takvu redukciju pojma proizvodnje jeste dematerijalizovanje intersubjektivnosti, dematerijalizovanje oblika opštenja, koje on označava apstraktnim nazivom — interakcija, naime, dematerijalizovanje revolucionarne prakse, eliminisane formulisanjem problema upotrebe sile i klasne borbe, u korist jezičkog opštenja. Klasna borba postaje proces refleksije, kritika ideologije, čisto prosvetčivanje. S druge strane, ipak bi bilo značajno dodati da je reduciranje proizvodnje i društvene prakse u celini — na rad, takođe kritična činjenica kapitalističke društvene formacije. Jer, kapitalistička društvena formacija je — kako je to Habermas vrlo tačno uočio — prva u istoriji ljudske proizvodnje u kojoj legitimizovanje vlasti više ne dolazi s negativno ekonomski određenog, kosmološkog neba metafizičkih i religijskih vrednosti. Izraz ove nove strukture legitimizovanja je revolucionarno prirodno pravo građanstva, onakvo kakvo se razvilo počev od Thomasa Hobbesa,

preko Johna Lockea do Immanuela Kanta. Redukciju rada na instrumentalno delanje, do koje faktički dolazi u kapitalističkoj društvenoj formaciji, Marx naziva apstraktnim radom. Apstraktni rad, kao elementarni odnos podele rada i supstancija vrednosti kapitalističkog načina proizvodnje, jeste onaj oblik međusobnog opštenja individua u kome se samo njihovo opštenje organizuje po logici savladivanja prirode.

Apstraktni rad, i time i kapitalistička vladavina u celini, onako kako se apstrakcija vrednosti oposreduje preko pravnog subjektiviteta, *citoyena*, države i kulture, represivna apstrakcija vrednosti odnosa podele rada između međusobno izolovanih proizvođača koji, međutim, privatno rade, nije ništa drugo nego praktično-ideološka projekcija logike savladavanja prirode konkretnim radom na vladavinu ljudi nad ljudima. Ali, vladavinu ljudi nad ljudima treba prikazati kao isto toliko neizbežnu i isto toliko neukidivu koliko je i savladavanje prirode konkretnim radom, po Marxu, većita prirodna nužnost. To jest, vladavina ljudi nad ljudima, na osnovu privatne svojine i izolatorskog odnosa podele rada, u apstraktnom radu koji proizvodi robu jeste projekcija savladavanja prirode konkretnim radom na međusobne odnose i akcije ljudi. Time je dat onaj revolucionarni karakter kapitalističkog načina proizvodnje koji Marx opisuje kao sve veće realno podređivanje rada kapitalu, kao onu tendenciju ka koncentraciji i centralizaciji, koja dejstvuje u pravcu podružljavanja, i kao proizvodnju relativnog viška vredosti. Jer, logika savladavanja prirode, projicirana na društvene odnose među ljudima, podružljava proces konkretnog rada takoreći u sebi. Apstraktni rad je prvi i jedini odnos proizvodnje koji se vraća proizvodnim snagama i samom neposrednom procesu rada, tako da opšte društvene proizvodne snage (onakve kako ih Marx opisuje pod nazivom: socijalna kombinacija, kooperacija, postvorena kooperacija sistema mašina, nauka i tehnika) i same postaju neposredne proizvodne snage, tako da opšte društvene proizvodne snage, kakve Marx prikazuje u *Rezultatima* na str. 60. i dalje, koje za svoje postojanje mogu da zahvale neposredno društvenom opštenju, u sebi podružljavaju proces rada. Proces rada, dakle, postaje sve manje izolovani kontakt pojedinca s oruđem i sirovinom, a sve više sistem koji je u sebi samom već podružljen. Podređivanje rada kapitalu znači da ovaj, po sebi društveni karakter kapitalističkog načina proizvodnje, naime, odnosi međusobnog opštenja ljudi, prodire u samo neposredno savladavanje prirode, tj. da se ovaj po sebi društveni karakter

kapitalističkog načina proizvodnje prikriva privatnom svojinom. To prikriivanje se, svakako, više ne može održati uz pomoć monopolskog kapitala (čiji se prauzor može zapaziti u obliku organizacije akcionarskih društava), već tamo gde se otvoreno ispoljava protivrečnost između tog po sebi društvenog karaktera i privatnosvojinskog pojavnog oblika.

Realno podređivanje rada kapitalu znači, prvo, neprekidno podružljavanje samog kapitala, koje Marx opisuje kao tendenciju ka koncentraciji i centralizaciji u svetu kao neprekidnom nizu kriza; drugo, podružljavanje proizvodnog rada na tlu samog najamnog rada, što znači da socijalna kombinacija, kooperacija, postvorena kooperacija sistema mašina, nauka i tehnika, sve više postaju primarna proizvodna snaga; odnosi podele rada sve više postaju opštedruštvene proizvodne snage, koje zapadaju u sve oštriju protivrečnost, s privatnosvojinskim i privatno organizovanim odnosima, koji dolaze do izražaja u postvarenom radnom vremenu, novčanom obliku, robi. Ukratko: dijalektika proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje važi, u strogom smislu, uopšte tek za kapitalističke odnose proizvodnje, jer ovi odnosi proizvodnje, po svojem privatnosvojinskom odnosu, postaju moć koja sputava proizvodne snage, a u svom podružljavajućem obliku, postaju snaga koja permanentno revolucioniše proizvodne snage. Ova dijalektika je moguća samo kad su sami odnosi proizvodnje već *a priori*, takoreći srazmerno savladavanju prirode koja se tehnologizuje, ideološki organizovani, što znači da je vrednost taj *a priori* tehničkog razvitka, isto onako kao što je apstraktni rad savladavanje prirode, odvojeno od njegovih nosilaca i prirodne baze. Vladavina ljudi nad ljudima u kapitalističkoj društvenoj formaciji je idealizovano savladavanje prirode, koje se tek danas stvarno javlja kao takvo, pošto se nauke sve više tehnološki pretvaraju u sistem mašina, fiksiran za kapital, i na taj način sama vlast dolazi do izražaja kao tehnološka i sociotehnička. Dakle, reduciranje procesa konstitucije ljudskog roda na rad je — nasuprot Habermasu, što se mora istorijski ustanoviti — kritičko stanje stvari kapitalističke društvene formacije. Kad Habermas zamera Marxu što proces konstitucije roda reducira na rad, on, naime, zamera Marxu to što ovaj zamera kapitalističkoj realnosti, koja u stvari realizuje proces reduciranja. Ovde smo ukratko izneli dva argumenta protiv Habermasa; oba argumenta naše prve linije argumentacije protiv Habermasa glase: 1) S obzirom da Habermas ima suženi pojam proizvodnje i podele rada, dakle, s obzi-

rom da oblike opštenja ne obuhvata pojmom predmetne delatnosti i time proizvodnju reducira na rad, on i može Marxu zamerati da daje suženi pojam prakse. Pošto oblike opštenja ne obuhvata pojmom predmetne delatnosti, Habermas istovremeno oblike opštenja, a i oblik opštenja klasne borbe, mora da dematerijalizuje i da pojam revolucionarne prakse identifikuje s kritikom ideologije i refleksijom, a, u krajnjoj instanci, s jezičkim delanjem. (Refleksija je za njega proizašla iz previše pozitivne i premalo kritičke adaptacije hermenautičkog razumevanja smisla i pozitivističkih jezičkih analitika najrazličitije vrste). 2) Pošto Habermas zanemaruje Marxov princip istoriografije, koja celokupnu istoriju treba da objasni samo na osnovu perspektive najrazvijenije društvene formacije, isto onako kao što se anatomija čoveka ne može objasniti na osnovu anatomije majmuna nego *vice versa* i, prema tome, kao što se pretkapitalističke zajednice mogu negativno — identično shvatiti samo na osnovu perspektive proizvodnje razvijene kapitalističke društvene formacije — dakle, pošto Habermas zanemaruje, da upotrebimo Sartreov izraz, ovaj princip progresivno-retrospektivne istoriografije, on Marxa i tretira kao rodnoistorijskog antropologa koji istoriju konstruiše *ab ovo*. To dovodi ne samo do instrumentalizovanja već i do dehistorizovanja pojma rada kad se uvidi da njegovo instrumentalizovanje, koje uvek sledi logiku industrijske masovne proizvodnje, predstavlja, istorijski, pozni proizvod u istoriji ljudske proizvodnje i ljudskog roda; to takođe dovodi i do toga da on faktičko reduciranje društvenih odnosa (odnosa opštenja među ljudima) na rad ne vidi kao kritično činjenično stanje i, tako, revolucionarnu dijalektiku proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje ne shvata po logici praktičnog i ideološkog savladavanja prirode, tj. ne uviđa da je apstraktni rad savladavanje prirode, projicirano na *mundus hominum*, na *mondo civile*. Vladavina ljudi nad ljudima u kapitalističkoj društvenoj formaciji je idealizovano savladavanje prirode. Vrednost je ovo idealizovano savladavanje prirode; stoga tek odnos između baze i nadgradnje, tj. ne samo — kako to Habermas vidi — legitimiziranje, već i konstitucija ideologija vladavine i institucija, izrasta iz baze društvenog rada.

Drugi osnovni argument protiv Habermasa odnosi se na saznanje teorijsko vraćanje od Hegela — Kantu. Habermas, s pravom — rezimirajmo to tako — zamera Hegelu što on tim istim instrumentarijumom kojim s pravom kritikuje Kanta metafizički pada iza Kanta. Šta to znači? Hegel zamera Kantu što želi da ispita istini-

tost moći saznanja pre nego što ta moć pristupi sadržajnom radu saznavanja. Isto kao što Nietzsche, u odnosu na teoretičare saznanja ovaj Hegelov argument ponavlja na pragmatičnom nivou — „Mi, klasični teoretičari saznanja, hteli bismo da ispitamo palidrvce a da ga ne zapalimo” — tako i Kant, po Hegelu, želi da nauči da pliva a da ne uđe u vodu: da ispita istinitost moći saznanja, a da tu moć ne oproba stvarno praktično na predmetu saznanja. Hegel, dakle, s pravom zamera Kantu pozitivnu transcendentalnu filozofiju, tj. to što Kant apriornu vezu čiste subjektivnosti — naime, oblike opažanja prostora i vremena i kategorije — s formalnim uslovima mogućnosti ne samo iskustva već i predmeta iskustva, konstruiše posredstvom prvobitno-sintetičnog jedinstva transcendentalne apercepcije, ukorenjenog u dubinama ljudske duše. Hegel želi, međutim, da kritiku saznanja etablira u tom smislu što se za vreme stvarnog procesa saznanja, pošto subjekt teorijski usvaja neki objekt, ujedno zbiva i kritička samorefleksija subjekta, kako je on to zabeležio u programskoj postavci u uvodu *Fenomenologiji*: „Ovo dijalektičko kretanje”, piše Hegel, „koje svest vrši na sebi samoj, kako na svom znanju tako i na svom predmetu u stvari je ono što se naziva iskustvom.”⁵ Hegel želi da organizuje kritičko iskustvo refleksije i refleksiju iskustva, tj. onu refleksiju drugog stepena, u kojoj se u neposrednoj vezi subjekta s objektom njegova tobožnja neposrednost sagledava kritički pomoću samorefleksije subjekta. Dok Kant samorefleksiju subjekta logički stavlja ispred stvarnog procesa saznanja koji prima empirijske momente, Hegel želi da samorefleksiju subjekta stavi na isti nivo sa stvarnim procesom saznanja koji prima empirijske momente. Ukidanje i prevazilaženje transcendentalnosti — unutarstvarnog pojavnog oblika apsolutnog kao apstraktne negacije, naime kao onoga što nije ni pozitivno-empirijsko ni pozitivno-transcendentno — Hegel vrši na saznanje-kritički način, u određenom obliku negacije *totaliteta*, kao nečeg što je kako pozitivno-empirijsko tako i pozitivno-transcendentno (kako je to kod Marxa došlo do izražaja u pojmu momenta i, materijalistički, u pojmu robe kao čulno-natčulne stvari).

Ovu transformaciju transcendentalnosti u totalitet Habermas gubi iz vida. Svakako, on je u pravu kad Hegelu zamera što on ovo pretvaranje Kantove logike transcendentalnosti u logiku totaliteta može da izvrši

⁵ *Phänomenologie des Geistes*, Hamburg (Meiner), 1952, str. 73.

samo po apsolutno idealističku cenu reprodukcije Fichteovog ukdanja Kantove stvari po sebi. Istim onim kritičkim instrumentarijumom kojim kritikuje formalnu transcendentalnost Kantove teorije saznanja, Hegel ukida svoju vlastitu kritiku, u onoj meri u kojoj problematiku konstitucije pojmovnog sveta predmetnih iskustava i naučnog pojmovnog sveta i problematiku obrazovanja ja-identiteta ukida u idealističkoj logici proizvodnje. Hegel mora da eliminiše Kantov problem kritičke konstitucije. To je neposredna identifikacija teorijskog i praktičnog uma, proizvodnje i konstitucije, onakva kakva je, u ekstremnom vidu, označena kod Fichtea; to je lažna cena koju je prava kritika morala da plati Kantu. Habermas teži materijalističkoj teoriji saznanja jer se u njoj mora ponovo pojaviti problem konstitucije. Kod Marxa postoji problem konstitucije kad teorijski i praktični um — ja mislim i ja delam — ne mogu i ne moraju da se poklope. Neposredna identifikacija teorijskog i praktičnog uma moguća je samo po cenu idealizma. Samo, budući da Habermas, nasuprot Hegelu, daje ovu kritičku konstataciju, on i pada iza Hegela, jer pozitivno adaptira pojmove transcendentalnosti i konstitucije uz apstrakciju kritike ideologije, koju bi takođe trebalo dodati ovim pojmovima. On potpuno apstrahuje metafizičku dimenziju, problem sintetičkih sudova *a priori*, koji se vijū oko pojmova transcendentalnog subjekta i problematike konstitucije. Horkheimerova i Adornova kritika ideologije, izvršena na transcendentalnom subjektu, razotkrila je ovaj subjekt kao apstraktnog ukupnog radnika, metafizičku travestiju subjekta kapitalističke proizvodnje.

Pojam totaliteta ukinuo je pojam transcendentalnosti utoliko što se u Hegelovom idealističkom pojmu totaliteta na postvareni način vrši refleksija o odnosu empirije i inteligibilnosti, apstrakcije vrednosti i upotrebne vrednosti. U pojam transcendentalnosti, transcendentalni horizam empirijskog inteligibilnog subjekta, kakav praktično nastaje u kategoričkom imperativu i u njegovom pretvaranju u fazi terora koje je izveo Robespierre u francuskoj revoluciji, ulazi represivna i neumoljiva apstrakcija vrednosti kod posebnih upotrebniĳ vrednosti, potreba, interesa, struktura nagona i kod individua. To se, takođe, odnosi i na idealistički pojam totaliteta, ali tako da ovaj proces apstrakcije postaje jasan kao sâm proces apstrakcije i da moment u posebnosti njegove upotrebne vrednosti predstavlja samo moment opšteg. Ili, drukčije rečeno, transcendentalni subjekt i totalitet u Hegelovom smislu odnose se uza-

jamno kao vrednost i oblik vrednosti. Transcendentalni subjekt artikuliše apstrakciju vrednosti, ali ne i njen proces postvarenja u oblik vrednosti; konkretno potčinjavanje upotrebne vrednosti apstrakciji vrednosti, kako se to predstavlja u pojmu momenta u kategoriji totaliteta. Habermas formalizuje pojam transcendentalnosti u pojam uslova mogućnosti iskustva. On apstrahuje kako metafizičku dimenziju pojma transcendentalnosti, tako i kritiku ideologije, koju treba čvrsto povezati sa sadržajem pojma transcendentalnosti, i prepušta se pozitivističkom interpretiranju *Kritike čistog uma*, koje veruje da se metafizički sadržaji i osetljive tačke pojma transcendentalnosti mogu analitički eliminisati iz njega a da se pri tom ne izgubi istinitost, koje veruje i u to da se *Kritika čistog uma* može tretirati takoreći kao moderna jezička analiza. Habermas je primenio pozitivistički kriterijum interpretacije na *Kritiku čistog uma* kad je apstrahovao metafizičku dimenziju pojma transcendentalnosti i kritike ideologije na ovom pojmu i transcendentalnost formalizovao u zbir uslova mogućnosti iskustva i time isključio ceo problem transcendentalnog idealizma, prvobitno-sintetičnog jedinstva. Otuda Habermas dolazi do vrlo nejasnog, difuznog pojma teorije saznanja (koji jedva da se još može ispuniti sadržajem), čiji je zadatak da, u skladu sa svojim samorazumevanjem, izloži smisao saznanja.

Habermas ne izvodi dalje u čemu je taj smisao saznanja. Konkretno: Kantova teorija saznanja, kao i Hegelova kritika saznanja — koju Hegel kao premisu skicira u uvodu *Fenomenologije duha* — tretiraju problem konstitucije ili proizvodnje iskustva, pojmovnog sveta predmetnih iskustava i naučnog pojmovnog sveta zato što je njima stalo do problema ja-identiteta građanske individue. Kant — čiji pojam transcendentalnosti stoji na stanovištu sfere prometa i prava, čiji zbir građanske individualnosti predstavlja jedinstvo lica, kao ono „ja mislim, koje mora biti kadro da prati sve moje predstave” — mora ovo (a time i proces same sinteze koji Kant shvata kao neprocesualan, iz koga su iskorenjeni svi genetski momenti) učvrstiti u *hiatus irrationalis*, u neizmernim dubinama ljudske duše. Ove neizmerne dubine ljudske duše Hegel — već tendenciozno — ukida u društvenim odnosima subjekt-objekt, ukoliko se jedinstvo lica uopšte tek izgrađuje kao konkretan odnos između subjekta i objekta, a ne kao formalno-apriorni odnos pravsveskog subjekta, s mogućim formalnim uslovima predmeta. Konačno, Marx dešifruje te neizmerne

dubine ljudske duše kao privatnosvojinski organizovane odnose proizvodnje, u kojima se izgrađuje građanski identitet. Naime, smisao teorije saznanja je da izloži konstituisanje, u Kantovom smislu, ili proizvodnologičku istoriju obrazovanja, u Hegelovom smislu, individualnosti — jedinstvo lica. Teorija saznanja nije pozitivistička formalna teorija nauke, jer u nju ulaze još konkretni ljudski subjekti ili, ako hoćemo, individuiranje i subjektivizacija, kao centralni, emancipativni interes uma, kako je to izraženo kod Kanta u pitanju filozofije istorije koje oposreduje teoriju i praksu: „Čemu se smem nadati?“ Drugim rečima: teorija saznanja i kritika saznanja su teorije individualnosti; kritika saznanja razlikuje se, u suštini, od čiste teorije saznanja po tome što ona obuhvata i genezu individualnosti, konkretnu istoriju obrazovanja. To sadrži, u metafizičkom obliku, Hegelova *Fenomenologija duha* i ono što se postvarenim žargonom naziva „nemački roman o obrazovanju“, dakle, *Wilhelm Meister*. Habermas apstrahuje sve sadržajne elemente Kantovog pojma transcendentalnosti, tako da se na njega donekle — može primeniti prigovor zbog pozitivizma, koji on stavlja tradicionalnom naučnoteorijskom pozitivizmu. Samo po cenu pozitivističkog načina interpretacije *Kritike čistog uma*, pojam transcendentalnosti se može formulirati kao zbir uslova mogućnosti iskustva, ili, drugim rečima: samo po cenu takvog pozitivističkog načina interpretacije može se formalizovati zbir uslova mogućnosti iskustva iz metafizičko-sadržajnog odnosnog okvira u kome stoji, naime, iz okvira jedinstva lica i opšteg zasnivanja iskustva pomoću apriornih veza s uslovima predmeta.

Dakle, prvo, vidimo da Habermas operiše formalizovanim pojmom transcendentalnosti, koji on pozitivno adaptira; stoga ne može realizovati istorijski proces transformacije Kantove transcendentalne logike konstitucije, u Hegelovu totalnu proizvodnu logiku — pri čemu ona prva stoji na stanovištu građanskog razmenskog opštenja i pravnog opštenja, a ova druga, na stanovištu građanske ekonomije kao apstraktnog rada — niti, konačno, može realizovati ukidanje ove totalne proizvodne logike u Marxovoj materijalističkoj logici izlaganja. Izlaganje u Marxovom materijalističkom smislu podrazumeva kritiku postvarene i postvarujuće konstitucije i proizvodnje u isti mah, naime, jedan određeni odnos između delatnosti koja proizvodi upotrebne vrednosti i koja proizvodi robu, s jedne strane, i predmetno-konstitutivne i pojmovnokonstitutivne prakse, s druge

strane. Ono drugo što Habermas pozitivno-logički preuzima s pojmom transcendentalnosti, jeste pozitivan pojam konstitucije. Konstitucija je sazajnoteorijski centralni pojam. Ako postavimo pitanje kako se može odrediti ovaj pojam, svakako ćemo naići na iznenađujući rezultat da je njega teško okarakterisati samim sazajnoteorijskim pojmovima. Pojam konstitucije postaje jasan samo na osnovu ideološko-kritičke refleksije i tek na toj osnovi. Konstitucija, u pravom smislu ovog pojma, predstavlja zbir građanskih pravnih i državnih ustrojstava, onako kako se govori o ustavnoj monarhiji i o osnovnom zakonu Savezne Republike Nemačke, njenom ustavu, njenoj konstituciji. Dakle, konstitucija označava pravno ustrojstvo nekog društva, reducirano iz apstrakcije vrednosti, i pravnu subjektivnost.

Stoga nije nikakva slučajnost što su tri Kantove kritike u kontekstu pravnoteorijskog zasnivanja. Može se reći da Kantova filozofija prava, metafizika običaja, nije hronološka, ali je logična pretpostavka tri kritike: čistog uma, praktičnog uma i moći rasuđivanja. Konstitucija — da ovo formuliramo u vidu poentirane hipoteze — u Kantovoj kritici čistog uma je francuska nacionalna skupština velike revolucije, preneti na nivo moći saznanja. Konstitucija znači organizaciju moći saznanja u skladu s građanskim pravnim opštenjem i građanskim pravnim odnosima. Stoga je objašnjivo što konstitucija, s jedne strane, predstavlja akt i proces sinteze i što se, s druge strane, ovo sintetično ostvarenje transcendentalne apercepcije, prvobitno ukorenjeno u *psychologia rationalis*, ne sagledava kao genetski proces; jer, u pojam konstitucije kao osnovnog političkog pravnog ustrojstva, kojim su utvrđena ljudska prava, ne ulaze momenti geneze, to jest proizvodnje, pošto je (prometom zasnovana) konstitucija, nastavak oblika vrednosti robe, utemeljena u pravnom subjektu koji proizlazi iz ravnodušnosti koja nosi karakter maske i, stoga, iz pojedinačnog važenja vlasnikâ robe, koji međusobno miroljubivo opšte u neprijateljskim konkurentskim odnosima. Konstitucija, koja je u ovom smislu zasnovana prometom, mora prikrivati momente proizvodnje, isto onako kao što je sfera prometa u svom fetišizovanom obliku kamatonosnog kapitala, novca koji stoji u izvesnom odnosu sa samim sobom, novca koji rađa novac, N—N, dovela sve elemente procesa proizvodnje do ideološkog iščezavanja. Dakle, konstitucija nije slučajno čisto važenje kao neprocesualni proces izgrađivanja predmetne objektivnosti. Konstitucija je — ovo treba ponoviti — građansko

pravno ustrojstvo, projicirano na nivo moći saznanja. To znači, Kant ne shvata ni slučajno ni samo u vidu metaforične analogije kritiku čistog uma kao sud. Kao što u značajnom odeljku na kraju *Kritike čistog uma* govori o umu u polemičkoj upotrebi, kritika čistog uma treba taj um da prebaci iz prirodnog ratnog stanja u mirno građansko pravno stanje. Nije nikakva slučajnost eksplicitno ukazivanje, po analogiji na Levijatana Thomasa Hobbes-a, na apsolutističku i etatističku pacifikaciju prirodnog stanja građanskog rata. Jer, kaže Kant, um u prirodnom stanju ne rešava svoje sporove kritički, već dogmatski, tj. ne mirno, već ratom. A kritika čistog uma ne rešava sporove uma i njegove antinomije sredstvima rata i nasilja, već sredstvima procesa i sentencije. Kritika čistog uma kao problematika konstitucije je osnovni zakon, ustav i konstituenta moći saznanja, saobrazno građanskoj pravnoj subjektivnosti i revolucionarno-građanskom pravnom opštenju. To ima značajne posledice za saznanjoteorijske refleksije. Naime, odatle sledi da je pozitivna teorija saznanja, kakvoj Habermas ponovo teži, logička nemogućnost; a samo to što Marx ne daje neku pozitivnu teoriju proizvodnje, već kritiku proizvodnje, omogućava kritiku konstitucije. Drugim rečima, konstitucija nije bez sadržaja, niti je čisto formalna kategorija. Konstitucija uvek znači prikrivanje koliko genetskog toliko i, sa stanovišta logike važenja, relevantnog procesa obrazovanja sveta iskustva dvojakog karaktera: fetišizovanog i sagrađenog sveta iskustva. Ako je pravna subjektivnost zasnovano povezana s robnim fetišizmom, onda je konstitucija uvek prikrivena proizvodnja fetišizovanih svetova iskustava. U pojam konstitucije ulazi dvojak karakter rada — konkretan i apstraktan rad. Kritika konstitucije značila bi upravo razotkrivanje fetišizovanih svetova iskustava, saobrazno materijalističkoj logici izlaganja; pri čemu materijalistička logika izlaganja znači da način izlaganja kritike političke ekonomije kritički razjašnjava ono što zamagljuje, prikriva samoizlaganje vrednosti u razmenjskoj vrednosti, samoizlaganje kapitala. A to znači: kritika konstitucije ne znači ništa drugo nego rekonstrukciju povezanosti proizvodnje i konstitucije.

Konstitucija, u smislu onog razdvajanja procesa proizvodnje koje se vrši po logici važenja, i metodološki, uvek predstavlja konstituciju fetišizovanih svetova iskustava, saobrazno pravnosubjektivnim svetovima predstava. Sa gledišta kritike ideologije, u pojam konstitucije ulaze kategorije fetišizovanja, postvarenja i

otuđenja. Zato kod Marxa ne može biti nikakve pozitivne teorijske konstitucije. Odatle, takođe, sledi da je, shodno Marxovoj kritici idealizma, problematika konstitucije moguća samo na tlu uvek već konstituisanog predmetnog sveta, saobrazno pojmu predmetne delatnosti. Predmetna delatnost, kao totalitet proizvodnje, dakle, rad i podela rada, ukazuje — nasuprot Hegelu i Kantu — na konstituciju sveta iskustva. Rad daje materijal opažanja, materijal percepcije. Podela rada je kategorijalan okvir apercepcije, i to ne transcendentalne apercepcije, već konkretno, empirijsko-materijalno i predmetno vezane apercepcije. Delatnost konkretnog rada, koja proizvodi upotrebne vrednosti, daje materijal percepcije i opažanja, a delatnost podele apstraktnog rada, koja stvara vrednost, daje netranscendentalni okvir apercepcije ideologizovanog sveta kategorija. To znači da je apstraktni rad naučnokonstitutivan, pojmovnokonstitutivan i ujedno odgovoran za ideologizovanje pojma, pri čemu je ideologija, za razliku od mita, i sama pojam racionalnosti; mit ne može biti istinit ili lažan, ali ideologija može biti istinita ili lažna i jeste istinita i lažna, ona je pravi odraz lažne društvene stvarnosti i, kao pogrešna svest, lažna projekcija prave društvene stvarnosti. Konstitucija je uvek konstitucija ideologizovanih svetova iskustava i pojmova; u nju ulazi i sam moment ideologije kao pojam, rasvetljen sa stanovišta kritike ideologije. Habermas apstrahuje ovo elementarno stanje stvari, zato on pozitivnom preradom pojma konstitucije stoji na stanovištu građanskog prava. To ima značajne posledice za argument koji se odnosi na redukciju i koji on iznosi protiv Marxa.

Rezimirajmo još jednom drugi argument: Habermasova pozitivna prerada pojma transcendentalnosti moguća je samo po cenu formulisanja tog pojma saobrazno pozitivističkom načinu interpretiranja, koje se usmerava na kritiku čistog uma. Drugo: Habermas ne sagledava pojam konstitucije ideološkokritički, kao pojam građanskog pravnog ustrojstva u koje ulazi logika sfere prometa i time iščezava proizvodnja i koje Kant projicira na dimenziju moći saznanja, tretirane saobrazno kakvom sudu. Tako Habermas stoji na tlu građanskog prava, a ne na tlu kritički rasvetljene proizvodnje. Odatle slede konsekvence za opstanak njegovog argumenta koji se odnosi na redukciju. Videli smo da Habermas, samo po cenu pojma proizvodnje, koji je sam suzio, naime, reducirao na instrumentalno delanje, Marxu može zameriti što daje u celini suženi pojam

prakse, pri čemu Habermasov tobože nesuženi pojam prakse, društvene odnose među ljudima reducira na čisto jezički *flatus vocis* simboličkih i simbolizirajućih postupaka; ovo nikako ne treba da umanjí društvenu relevantnost jezičkog opštenja, ali Habermas više ne veže jezičko opštenje za konkretne predmetne individue, on ga više ne materijalizuje u odnosnom okviru predmetne delatnosti.

Ovo je moja teza: zbog toga što s pojmom konstitucije stoji na stanovištu građanskog prava, Habermas, konačno, i konstruiše takav pojam svojine koji je i sam dobio građanski karakter, koji on, dakle, može da shvati samo shodno juristički sankcionisanoj svojini. Habermas želi da dokaže da kod Marxa postoji suženi pojam proizvodnje i suženi pojam prakse upravo tamo gde Marx pokušava da sve elemente ekonomske intersubjektivnosti ekonomskih oblika opštenja, naime, proizvodnju i promet, raspodelu i potrošnju — da u jednoj opštoj odredbi u uvodu za *Rohentwurf*, u odredbi koja je ipak istorijski učvršćena u iskustvu univerzalizovane robne proizvodnje. Tu Habermas pokušava da dokaže da Marx primarnu raspodelu privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, koja — kao što je poznato — počiva na nasilnim klasnim borbama, dakle na revolucijama, ne može da podvede pod pojam proizvodnje, pošto je raspodela takva veličina koja se ne može, slično instrumentalnom delanju, izvesti iz proizvodnje. Sasvim je tačno da se primarna raspodela sredstava za proizvodnju, a time i klasne borbe i revolucije, ne može izvesti iz instrumentalizovanog pojma rada, već iz totaliteta proizvodnog pojma rada i podele rada, kako to Marx stvarno i čini. Ako se primarna raspodela sredstava za proizvodnju, koja počiva na nasilju, klasnoj borbi i revoluciji, ne bi mogla spojiti s pojmom proizvodnje kao principa istorije, principa koji tek teži da se razvije u prirodnoj istoriji istorije, tako da je sama istorija proizvod istorije, — onda ne samo da sama proizvodnja ne bi bila *princip* istorije, nego bi to značilo da se pretvaraju u princip nasilni pojavni oblici istorije klasnih borbi, a to bi sadržavalo neukidivost nasilja, što je Engels u smislu materijalističke teorije razjasnio u svojoj polemici protiv prevrata koji je u nauci izvršio gospodin Eugen Dühring. Drugim rečima, tada bi se iz Habermasove teorije saznanja dobio taj paradoksalni rezultat da on, s jedne strane, tako dematerijalizuje pojam društvene prakse kao intersubjektivnih oblika opštenja, da revolucionarnu praksu svodi na jezičko dela-

nje i ne dopušta pitanja progresivne upotrebe nasilja, a, s druge strane, faktički postojeće nasilje društva hipostazira u večnu prirodnoistorijsku činjenicu. Ova ideologija prikrivenog priznavanja nasilja i otvorenog pacifističkog odbacivanja nasilja je tradicionalna ideologija građanstva. Ali, čak ako iz osamostaljivanja primarnog momenta raspodele i ne bi jasno sledilo hipostaziranje nasilja u princip istorije, Habermasova argumentacija — na ovom mestu uperena protiv Marxa — iz osnova je pogrešna. Habermas piše: „Pokušaji da se pomoću definicije svi momenti društvene prakse podvedu pod pojam proizvodnje, ne mogu prikriti da Marx mora računati sa socijalnim pretpostavkama proizvodnje, koje ne spadaju — kao što je to slučaj s materijalom za rad, oruđem za rad, radnom energijom i organizacijom rada — neposredno u elemente samog procesa rada. Marx ima valjane razloge što želi da kategorijalni okvir shvati tako da se ‚predekonomske činjenice‘ ne uzimaju u obzir za mehanizam razvitka rodne istorije. Ali, raspodela koja je uključena u proizvodnju, dakle, institucionalizovani odnos nasilja koji utvrđuje raspodelu oruđa za proizvodnju, počiva na onoj povezanosti simbolično posredovanih interakcija koja se, uprkos svim definicijskim identifikacijama, ne može svesti na sastavne delove proizvodnje, na potrebu, instrumentalno delanje i neposrednu potrošnju.”⁶ U stvari, mislim da pojam primarne raspodele sredstava za proizvodnju treba podvesti u celini pod pojam proizvodnje, i to onda kad pojam proizvodnje, kako se to praktično događa kod Marxa, materijalno i kategorijalno obuhvata stvarno ne samo rad kao instrumentalno delanje već i rad i podelu rada.

Ovaj odnos između proizvodnje i raspodele je bitan, jer se u njemu rasvetljava odnos kritike političke ekonomije prema teoriji klasnih borbi, prema teoriji revolucije, i javlja se pitanje da li se same klasne borbe, opet, mogu objektivno i ekonomsko-kritički odrediti. Ako se sledi Habermasova argumentacija, onda se primarna raspodela sredstava za proizvodnju, dakle, nasilni oblik opštenja u vidu klasnih borbi, koji je i kulturnokonstitutivno posredovan, ne može izvesti iz proizvodnje, jer instrumentalno delanje ne oslobađa iz samog sebe komunikativno delanje. Tačno je da iz logike tehnike ne sledi oblik opštenja jezika, ali, kao što smo dokazali, sâm ovaj pojam proizvodnje je sužen, jer Marx pod proizvodnjom uvek misli na rad i podelu rada. Kao konsekvencija, odatle sledi moja teza: primarna raspodela

⁶ *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt 1968, str. 75.

sredstava za proizvodnju može se uneti u totalitet pojma proizvodnje, jer ona ne samo konstituiše nov oblik podele rada, već predstavlja i novi tranzitorni oblik same podele rada.

(Hans-Jürgen Krahl, *Konstitution und Klassenkampf. Zur historischen Dialektik von bürgerlicher Emanzipation und proletarischer Revolution*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1971, str. 385—406)

Prevela *Olga Kostrešević*

Nicola Badaloni

POLITIČKA TEORIJA KLASA I MATERIJALNA BAZA KOMUNIZMA

1. Prilikom analiziranja stvarnosti krize kojom smo direktno zahvaćeni, preliminarni je problem koji se postavlja pred sve marksiste: ustanoviti koja su valjana saznanja sredstva i koji su odgovarajući koraci. Grubo rečeno (ali i grubost neki put može poslužiti), pitanje se odnosi na analitičku sposobnost marksizma i na aktualnost njegovih političkih odgovora. Pitanje se zatim određenije odnosi na italijanski marksizam koji se razvio od Gramscija, i na politiku kojoj on odgovara.

Ovde je, međutim, nemoguće razmotriti pitanje u njegovoj složenosti, zbog čega za sada želim da istaknem samo jedan njegov vid. Kapital je bio, a delimično je i danas, velika ujedinjavajuća snaga ljudskih sposobnosti. Njegova se ujedinjavajuća sposobnost ostvarila u obliku vladavine klasa i kroz iskorišćavanje čoveka od strane čoveka. Ona se nametnula, poremetivši prethodne društvene odnose i podvrgla ih svojoj logici. Danas takva direktna vladavina kapitala u svetskim razmerama pokazuje izrazite znakove krize, ali je njegova indirektna vladavina i dalje vrlo snažna. Razlozi slabljenja direktne vladavine su u suštini eksplozija snažnih političkih i društvenih težnji za oslobođenjem, koje više nisu voljne da se potčine tom obliku vrednosti. Razlozi opstanka indirektna vladavine proizlaze iz činjenice što snage koje su izbegle idejnu i političku potčinjenost kapitalu nisu u stanju da izraze složeni program ponovne izgradnje na tako visokom nivou, a koji bi mogao predstavljati, upravo time što je novi ujedinjujući oblik,

dalje širenje oslobođenih kapaciteta. Kad je postavio pitanje hegemonije, Gramsci je shvatio da je nužno zamijeniti rukovodeću sposobnost kapitala, bar u prelaznoj fazi u kojoj živimo, drukčijim oblikom rukovodeće sposobnosti. Ali njegovo je poimanje hegemonije istorijski uslovljeno i danas nas više ne zadovoljava u potpunosti.

Svejedno, problem postoji kao vid klasne borbe. Marksizam u stvari mora nastaviti s čitanjem sadašnjosti kroz oblike dominacije svog protivnika, a ne da istorijski proces svodi na puko suprotstavljanje subjektivnih težnji. U periodu direktne vladavine kapitala razvilo se mnoštvo društvenih običaja i društvenih nauka koje su bile integrisane u kapital, te su ga tako i podržavale. Danas se takva potčinjenost obliku vrednosti (i periodu u kojima se ona ostvaruje) više ne sagledava kao postvarenje razvoja sazajnih i delatnih čovekovih sposobnosti. Predmeti nauka (i periodu koji se odnose na njih) nisu više neposredno na raspolaganju kapitalizmu, šta više, u mnogim su mu slučajevima protivrečni. Da javno (država) treba da postane funkcija privatnog i da se taj obrt javlja kao nužnost za kapitalistički sistem, sigurno je znak teškoća u kojima se on nalazi. Ipak, te teškoće neće uvek biti očigledne u svoj svojoj dubini ako kriza potčinjenosti nauka i institucija logici kapitala ostane prikriivena ideološkom iluzijom o njihovoj apsolutnoj nezavisnosti. Stanovište od kojeg uvek treba polaziti, ako je u istorijskoj stvarnosti savremenog sveta dominantan element bio kapital, i ako on delimično nastavlja da vrši tu funkciju, da veliki potencijal marksizma leži u činjenici, da on zna da analizira duboke razloge i istorijske protivrečnosti u ostvarivanju te moći. Marxova kritika političke ekonomije ukazala je na tačku iz koje proizlazi nužnost te dominacije i pokazala njene granice u okviru objektivnih teškoća i sprečavanja razvoja ljudske civilizacije. Pokretačka snaga kapitala sukobljava se sa mogućnostima razvoja čovekovog prisvajanja prirode i s unutrašnjim teškoćama da održi svoju istorijsku pokretačku funkciju. Podsticajima u pravcu proizvodnog razvoja pretila opasnost da ih nadvladaju podsticaji u pravcu razvoja destruktivnih snaga i rasipanja.

Ostaje, međutim, nerešen problem postavljanja i pridavanja istorijskog značaja toj protivrečnosti. Marx je svoje osnovno delo definisao kao kritiku *političke ekonomije*, jer je ono, prateći razvoj oblika vrednosti kao dominantnog elementa kapitalističkog sistema, obezbedilo da se sagleda mogućnost drukčijeg načina strukture i ujedinjenja, različito od dominacije, koji bi, na-

protiv, podrazumevao njegovo prevladavanje i odumiranje. Ponovo složiti razdvojene elemente, isključujući dominaciju — to je problem, otvoren ka istorijskom prelasku iz kapitalizma u komunizam, iz čega proizlazi nužnost ponovnog određenja gramšijevske teme hegemonije.

2. To je, po mom mišljenju, razlog zbog kojeg je B. de Giovanni u svom nedavnom radu o *Političkoj teoriji klase u „Kapitalu“*¹ osetio potrebu da ponovo obradi temu hegemonije, razotkrivajući problem povezanosti između proizvodnje i prometa u periodu direktne dominacije kapitalizma, kao i problem krize kao raspadanja starih društvenih odnosa i nužnosti novih. Izbor odnosa proizvodnja—promet nije slučajna: pažnja je usmerena na onaj momenat procesa složene reprodukcije kapitala u kome dolazi do prikriivanja eksproprijacije (nezakonitog prisvajanja) radne snage u pravnim oblicima konsenzusa i ugovora. Izgleda da do prisvajanja radne snage dolazi u vidu jednostavne razmene: pravna razmena, koju garantuju određene političke težnje, pokazuje kao slobodan izraz volje ono što stoji nasuprot tome, budući da je prisvajanje osnovna baza dominacije kapitala. Analizirajući rezultate prvih odeljaka druge knjige *Kapitala*, de Giovanni otkriva da odatle proizlazi politika koja se temelji na klasnoj borbi. Tendencija momenta prometa, a time i razmene, da na vreme proizvodnje ne gleda kao na vlastito nastajanje, nego samo kao nužno zlo i istovremeno svođenje živog rada na radnu sposobnost, koja je formalno kompenzirana nadnicom — to su uslovi na kojima kapital gradi svoju „politiku“, zasnovanu na racionalnim oblicima koji ne otkrivaju stvarnost procesa i institucionaliziraju njegove podvojenosti. Politici kapitala i njenoj racionalnosti (a to je ona ista koju je izložio Max Weber, pridajući optičainom procesu potpuno kapitalističko obeležje), moguće je suprotstaviti drugu politiku koja nije usmerena na institucionaliziranje prisvajanja radne snage unutar samog opticaja (čime bi istovremeno nestao konsenzus i ozakonjenje), nego nastoji opet da dođe do jedinstva, polazeći od stvarne podvojenosti koja je izražena u klasnoj borbi. Teorija klase „je stoga moguća samo sa stanovišta jedne klase koja teoretizira osnovnu suštinu antagonizma“² Na ovom mestu kritika političke ekonomije prelazi u kritiku politike i u teoriju revolucije, ne kao rezultat mehanicističkog tumačenja sloma, nego kao pre-

¹ Bari, De Donato, 1976.

² Isto, str. 237.

lazak politike (u njenom drugom smislu) upravo u prostor između proizvodnje i optičaja, gde su teoretičari Druge internacionale očekivali slom, kao objektivan i situacijom uslovljen događaj. B. de Giovanni je vrlo dobro učinio što je iz „gramšijevske“ (i zato vrlo polemike, s obzirom na determinizam i odgađanja) tradicije opet izvukao najplodnije jezgro, revolucionarnu struju Druge internacionale, pridajući tako svom izlaganju karakter jedne vrlo sugestivne ponovne interpretacije ove složene tačke Marxove misli. U svom istraživanju italijanska marksistička misao otkriva klasični problem zapadnog marksizma (koji je opisao samo Colletti), pružajući, čini mi se, tačan odgovor na zahtev da se ekonomistička tema sloma svede na drugi oblik. U završnom delu ogleđa, politika, u njenom drugom značenju, stavlja se u kontekst „kritike ekonomije“, što je daleko od svih mehanicističkih i ekonomističkih iskušenja, a sve je to obogaćeno jednim analitičkim dodatkom o Gramsciju. Centralna tačka je „ponovno uspostavljanje rada kao ukupnosti“³, što je moguće samo unutar politike shvaćene u drugom smislu reči. Ali polazeći dalje od ove tačke, prihvaćena je i još bolje ponovo definisana osnovna težnja talijanskog marksizma, a to je da se na široku i složenu transformaciju kapitala odgovori proširivanjem obima hegemonijske borbe.

Uspostavljen je odnos između pojma krize i hegemonije. Povezanost tih dveju kategorija, upozorava nas de Giovanni, „postavlja probleme... složene upravo zato što ne uključuje opšti i ubrzani porast „svesti“ (hegemonije) nasuprot „molekularnoj“ regresiji činjenica (kriza), već istovremenost progresivnih podsticaja, razvoja, „opadanja“, tendencija ka krizi teškoća da se ponovo uspostavi celovitost. Povezanost krize i hegemonije spaja, na istom planu, različita i antagonistička istorijska vremena“⁴. Podsticaju progresivnog molekularnog širenja (tj. razvoju kapitalizma s njegovim protivrečnostima) suprotstavljaju se revolucionarne težnje i svest, koje ne mogu zaustaviti ni napredovanje kapitala i kada izgleda da mogu daleko odvesti, ni krize za koje se svakog puta brzopleto misli da su definitivne. Momenat krize nije instrumentaliziran, da bi i dalje podržavao protivrečnost. Na nastali raskid mora biti moguće dati realan i pozitivan odgovor. Srž problema je u isprepletenosti „hegemonije“ i „ekonomije“, gde je ekonomija važna zbog sposobnosti da „koncentrisano“ izrazi „poli-

³ Isto, str. 299.

⁴ Isto, str. 303—4.

tičke“ odnose hegemonije među klasama. Opšti momenat hegemonije je onaj koji se pokreće sada u novim područjima, putem omasovljene dimenzije proizvodnje”⁵. Ukratko, ovde se javlja odnos između krize, u prenesenom smislu, kapitalizma i složenosti hegemonijske politike, koja se odvija u borbi oko države i u njoj, jer je to područje koje je izabrao kasni kapitalizam, no koje se još dublje zasniva na zgusnutoj političkoj generalizaciji sveukupnih protivrečnosti.

3. Iz ovog sažetog izlaganja očigledna je sva politička aktualnost knjige, koja izlazi u trenutku krize talijanskog društva i u kojoj *hegemonijski* odgovor mora biti na visini složenosti problema. Ako, smatra de Giovanni, klasičan način postavljanja problema krize kod Marxa zahteva „hegemonijski“ odgovor, ako je taj odgovor već potencijalno sadržan kod Marxa, a razjasnio ga je Gramsci, onda revolucionarna borba mada se mora projicirati na duži period, koji nameće „rat pozicija“, ipak poseduje jedno čvrsto uporište, a to je raspoloživost rada „kao ukupnosti“ da teme i probleme, koje postavlja kriza, prevede u isto takve motive za razvoj hegemonije.

Ovako formulisan, problem odnosa Marx—Gramsci ide i dalje, s obzirom na rezultate koje smo postigli ja⁶ i Ch. Glucksmann⁷, jer je tema rekompozicije marksizma viđena ne samo kao projekt i ne samo kao antimehanicistička ispravka teorije države, već je njeno polazište u samom središtu kritike političke ekonomije. Tako Marxov teorijski aparat (a posebno ključna tačka odnosa između živog rada i radne snage) može dati i nove aktuelne elemente, čime se pobija mišljenje da su pojmovi kao vrednost i višak vrednosti samo arhaični ostaci⁸.

Daćemo sada jedan deskriptivni i ograničeni primer za aktualnost tih kategorija, s obzirom na trenutnu krizu talijanskog društva. Elementi koji bliže karakterišu tu krizu su, čini mi se, sledeći: 1) relativnom poboljšanju položaja radničke klase u nekim granama proizvod-

⁵ Isto, str. 305.

⁶ N. Badaloni, *Il marxismo di Gramsci. Dal mito alla ricomposizione politica*, Einaudi, Torino 1975.

⁷ Ch. Glucksmann, *Gramsci e lo Stato*, Editori Riuniti, Rim 1976.

⁸ Upor., između mnogih pozivanja na redimencioniranje teorijskog aparata marksizma, pozivanje sadržano u nedavno objavljenoj knjizi: D. Zollo, *Stato socialista e libertà borghesi. Una discussione sui fondamenti della teoria politica marxista*, Laterza, Bari 1976.

nje s višom organskom strukturom suprotstavlja se opstanak uslova velikog izrabljivanja u drugim oblastima, sa nižom tehničkom strukturom. Ta se pojava prepliće sa pojavom tzv. rada na crno; 2) što se tiče kapitala, opadanju profita suprotstavlja se povećanje kamate, tako da država veliki deo društvnog neto-proizvoda, intervenišući na taj način, usmerava u pravcu proizvodnje. Na tom planu je propala i vladajuća grupa Demohrišćanske stranke, što je gotovo opštepriznato prilikom analiziranja načina raspodele prihoda koji su iz toga proizašli; 3) centralizacija kapitala (kao različita pojava od njegove koncentracije, koja je uvek više ili manje direktno povezana sa proizvodnim kapitalom) podstakla je obiman izvoz značajnih vrednosti nacionalnog bogatstva. Do te pojave je došlo gotovo istovremeno sa obimnim izvozom radne snage, tako da se Italija može „pohvaliti” da je znatno doprinela formiranju svetskog bogatstva bilo svojom radnom snagom, bilo svojim kapitalima.

Sada se pitam da li te pojave (i njihove sociološke i ekonomske posledice, npr. u poljoprivredi) zahtevaju poseban i sveukupan ugao gledanja. Saznaje li se više izdvajajući, ili sagledavajući međupovezanosti? S metodološkog stanovišta potrebna su oba načina analize. Ali sa stanovišta koje teži zahvatanju sadašnjosti kao mesta onih transformacija koje su se burno očitovale u društvenim i političkim pojavama (1968; ili komunističko nadiranje), potrebno je pribeći složenom prikazu, a nemoguće je da se ovaj izjednači sa razvojem, a ne s redukovanjem marksizma.

Uzmimo prvu pojavu koju smo gore pomenuli. Jedna od novih posledica je rad na crno. Neki teže da ga interpretiraju kao aspekt „džungle” nadnica, tj. da ga odmah svedu na drugu posledicu, a to je loša raspodela prihoda. Tako ponovo dolazi do neke vrste salvemizma*, prema kome se ugao gledanja liberalnog tipa usredsređuje na tržište rada, na njegov nedostatak fleksibilnosti sa stanovišta kapitala. Ali razlog te pojave je drugi. Radi se o odgovoru kapitala, o njegovom prilagođavanju uslovima koje je nametnula klasna borba. Određene oblasti kapitala nailaze, kao na prepreku izrabljivanju radne snage, na radnička udruženja i državni zakon koji utvrđuje radni dan, pa čak i na radnička „prava”. Ne treba zaboraviti da je Marx pripisivao kapitalu apsolutnu tendenciju obuhvatanja totaliteta radnog dana. Radno vreme je tekuća veličina. Njegovo je

* G. Salvemini, italijanski istoričar i politički teoretičar. — *Prim. prev.*

ograničavanje rezultat spoljne intervencije, odluka države nametnuta klasnoj borbi. Ako se razmotri ono što Marx naziva *apsolutnim viškom vrednosti*, onda radni dan nije datost, on je *tok*⁹. Ricardo prihvata radni dan kao datost, jer cilja već u potpunosti na kombinovanje izrabljivanja radne snage i tehnološkog napretka, dakle, na masu viška vrednosti, koju stoga vidi isključivo kao profit. Ali, ne dokazuje li upravo fenomen povratka, kome u Italiji prisustvujemo i koji počiva na dvostrukom radu, da je Marx uočio potrebu da se profit razmotri u svetlu njegove geneze kroz višak vrednosti? Ne važi li možda još i danas da zamena para vrednost—višak vrednosti parom profit—nadnica već po sebi podrazumeva prihvatanje kapitalističke ideologije.

Jedna od teza koje je Gramsci suprotstavljao klasičnom liberalizmu bila je ona po kojoj je tehnološki napredak velikim delom bio nametnut od strane masovnih udruženja radne snage. Danas je očigledno da taj podsticaj nije više dovoljan. Između dve krajnosti koje je postavio Gramsci (s jedne strane masovni sindikalni pokret, a s druge revolucionarno transformisanje buržoaske države), postavlja se centralna karika, a to je učešće radničkog pokreta u državnoj preraspodeli dobijenog viška vrednosti. Plan ponovnih izmena u industriji jasno ukazuje na tu novu društvenu stvarnost. Ali da bi se upravo uočila realističnost ove politike u okviru prelaznog procesa, nije teorijski neophodno zastupati stav da se radi o intervenciji na nivou raspodele viška vrednosti, a ne o priznavanju nezamenljive funkcije profita? Uostalom, pitanje važi i za uže aspekte, prema kojima kamata prevazilazi profit.

Radnička klasa se može suočiti s tom bolešću klasnog kapitalističkog društva samo ako postojano, principijelno ostane pri tome da bilo profit, bilo kamata proizilaze iz viška vrednosti, i to pod uslovom, kako pokazuje de Giovanni, da se iza ove analitičke kategorije kapitalističkog društva ne pojavljuje više kapitalistički element rekompozicije. Onaj ko kreće u suprotnom pravcu, upada u grešku da poveruje da su se stvari toliko zakomplikovale da zahtevaju napuštanje Marxovih jednostavnih modela. Ali istina je na suprotnoj strani, tj. da komplikovanje dovodi do opasnosti da ostanemo potpuno slepi ako se napuste upravo ti jednostavni modeli i odustane od njihovog razvijanja.

⁹ Ricardo, piše Marx u *Teorijama o višku vrednosti*, nije uopšte vodio računa o povećanju radnog dana, jer on ne istražuje poreklo viška vrednosti ni apsolutni višak vrednosti, te stoga posmatra radni dan kao datu veličinu.

Ostajanje pri složenosti teorije (razvijanje jednostavnih oblika u složenije) znači za radničku klasu održavanje mogućnosti teoretske hegemonije i u sadašnjim uslovima, tako da na temelju strateške perspektive interpretira vlastitu neposrednu političku praksu. Naprotiv, zanemarivanje para vrednosti—višak vrednosti i njegovo zamenjivanje parom profit—nadnica stvara od sadašnje faze krize italijanskog kapitalizma i demohrišćanske vlasti, koja joj je delimično uzrok, fenomen čiji nosioci nisu klasa neposrednih proizvođača. Osim toga, to radničkoj klasi ne pruža sredstva za prevazilaženje klasičnog okvira socijaldemokratske prakse koja predviđa savezništvo između kasnog kapitalizma i radničke aristokratije, to je nerealna hipoteza u talijanskoj situaciji, no koju je ipak moguće ideološki iskoristiti u druge svrhe.

4. Zatim, u čemu se zapravo sastoji „metafizička“ teorija vrednosti — viška vrednosti koja bi, odvrćući od njega, bila suprotna „naučnom“ postupku razgraničenja? Ono što Ricardo želi da dokaže, jeste da kapitalističkim načinom proizvodnje dominira antagonistički odnos između nadnica i profita, dok obeležje privatnog vlasništva nad kapitalom ostaje van diskusije. Ricardo nikad ne razmatra temu nadnice onako kako to čini Gramsci, tj. u njenoj zavisnosti od organizovanosti radnika; za njega je trajanje radnog dana i naknada na granicama mogućnosti opstanka, i na osnovu toga smatra da se smanjenje nadnice može postići tehnološkim razvojem, kao osnovom relativnog viška vrednosti. Profit se nameće ispred nadnice, jer može prisvojiti naučne rezultate, dakle, može da snizi troškove proizvodnje i onih dobara koja čine nadnicu, dok se nadnica (uprkos svojoj istorijskoj dinamici) ne udaljuje mnogo od granica mogućnosti opstanka. Ništa manje od divljenja koje je obuzelo Marxa, i današnjeg čitaoca obuzima divljenje pred trideset prvim poglavljem: *Principi političke ekonomije i nameta*, koji je Ricardo dodao trećem izdanju svog glavnog dela. On se pita kome koriste mašine. Njegovo ranije mišljenje polazilo je od pretpostavke, kao i kod Smitha, da radnička klasa, podjednako kao i druge klase, učestvuje u prednostima sniženja cena proizvodima koji proizilaze iz upotrebe mašine. Ali tada je primetio da takvo rasuđivanje nije ispravno. „Greška u koju sam upao — piše on — proizilazi iz toga što se društveni bruto-dohodak smatra povećanim svaki put kad se povećava neto-dohodak: sada primećujem da se i te kako može desiti da se poveća sadržaj fonda iz kojeg zemljoposednici i kapitalisti izvlače svoj prihod, dok

istovremeno opada sadržaj drugog fonda od kojeg izričito zavisi sudbina radničke klase: iz toga proizilazi, ako se ne varam i ne grešim, da isti uzrok koji može dovesti do povećanja nacionalnog neto-dohotka i do blagostanja stanovništva koje tu živi, može pogoršati položaj radnika.”¹⁰ Nešto dalje, Ricardo se trudi da ublaži ovu drastičnu konstataciju, praveći ustupak Malthusu, i kaže da neto-dohodak koji pripada klasi kapitalista može poslužiti za zapošljavanje „posluge”, i ide dotle da zemljoposednicima i kapitalistima savetuje da slede primer starih barona i da se odluče, između raznih mogućnosti luksuza, na to da imaju „veliki broj podređenih i posluge”¹¹. Ali na ovom mestu Ricardo naučnik ustupa mesto Ricardu apologeti kapitalizma, na istoj liniji, sa utilitaristima i *idéologues* (ideolozima).

Želeo bih, međutim, da istaknem jednu drugu tačku. Onaj ko prihvata Ricardovu pojmovnu sliku (ili menja njene detalje, ali ne i suštinu) ne može a da ne dođe do tog zaključka. Umesto posluge zemljoposednika i kapitalista mogle su nastati sluge države. Umesto starih oblika luksuza moguće je naći nove (kao što je proizvodnja oružja i organizovano i široko rasipanje), ali pitanje se ne menja. Kakav je Marxov stav s obzirom na to pitanje? I Marx smatra da opstanak kapitalističkog sistema proizvodnje neizbežno dovodi do tih posledica, i stoga do oblika neproductivnog rada. Interpretirajući Ricarda, on razlikuje dva značenja relativnog viška vrednosti. Prvo je povezano sa razmenom recipročnih vrednosti roba, ukoliko su one relativno nezavisne (od vremena rada); drugo, koje Ricardo isto tako naziva relativnim, direktno je povezanost sa vremenom rada i upotrebom mašina. Ovo drugo značenje je određenje koje, prema Marxu, treba imati na umu prilikom analize. Iz toga proizilazi da je shvatanje razlike organske strukture kapitala znatno važnije i značajnije za sveukupnu teoriju od Ricardovog razmatranja, „da je pad robnih cena posledica pada profitne stope, ili, što je isto, povećanja najamnina”¹². Ricardo prenosi složenije određenje (ono koje proizilazi iz izmene organske strukture kapitala) u okvire jednostavnijeg (odnosa prema nadnici) i ne vidi da je razvojni pravac obrnut (ne uzimajući u obzir neprimerenu definiciju naziva), da je jednostavnije od-

¹⁰ D. Ricardo, *Principi dell'economia politica e delle imposte*, ital. prevod, Utet, Torino 1966, str. 296.

¹¹ Isto, str. 300.

¹² K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, u K. Marx, *Dela*, tom 25, Prosveta, Beograd, 1972, str. 152.

ređenje osnova drugog (određenja koje Marx izlaže kao varijaciju organske strukture).

Isti problem proizilazi iz povezanosti jednostavnog oblika razmene i složenijeg oblika koji određuje proizvodne troškove. Drugi oblik, utoliko što ne protivureći prvom, predstavlja proces proizvodnje unutar logičkog modela jedinstvo-razlika, gde se elementi međusobno dopunjuju, a razlika je funkcija jedinstva. Ipak, za Marxa komplementarnost razdvojenih elemenata nije činjenica. Konstitutivni elementi mogu se ne samo povremeno i parcijalno, već stalno i sveukupno, međusobno razdvajati i prekidati saradnički odnos „suprotstavljajući se jedan drugom”. Jedinstvo-razlika (tj. saradnja odvojenih elemenata, kao robe i novca) tek je početni čin. U logički nužnoj odvojenosti već je sadržana mogućnost razdvajanja. Ostvarenje te mogućnosti je uzajamno odbijanje oblika (robe i novca), koji se odvajaju u vremenu i prostoru. Ako definišemo jednostavno uslove za mogućnosti kao apstrakcije, aktualizacija i razvoj tih mogućnosti su konkretna stvarnost. Pojava stvarne odvojenosti je provera početne apstraktne mogućnosti. Time što razbija jedinstvo odvojenih elemenata (koji su na početku saradivali) i što ih međusobno silom suprotstavlja, kriza proverava u stvarnoj, nastaloj protivurečnosti početni model distinkcije.

To je otprilike široki teorijski okvir u koji Marx postavlja pitanje krize, a koje B. de Giovanni interpretira na pomenuti način. To je slika u kretanju, koja polazi od korelacije dva pojmovna para — upotrebne vrednosti i vrednosti uopšte (s njenim pojavnim oblikom prometne vrednosti) s jedne strane, i živog rada i apstraktnog rada, s druge strane. Čini se da dominacija prometne vrednosti i apstraktnog rada nije na početku ništa drugo do bezopasna saradnja odvojenih elemenata. Razvoj nas zatim stavlja pred raskid, razdvajanje i protivurečnost elemenata.

U neposrednijem političkom ključu čuje se, kako apologeti kapitalizma i danas ponavljaju, da su uzroci krize u povećanoj ceni rada. To je objašnjenje koje bi Ricardo odmah protumačio potrebama razvoja organske strukture kapitala. Po svojoj logici (svojstvenoj kapitalizmu, ali naučnoj) on bi u razvoju proizvodnih snaga video odgovor kapitala, što odgovara onome što bi Marx definisao kao njegovu istorijsku funkciju. Ali, previše je zahtevati od kasnog kapitalizma da odgovori takvom logikom. On igra na kartu prvobitnog elementa, na deo viška vrednosti koji kao nadnica ostaje radniku. Radnička klasa je prisiljena da istakne drugu stranu

problema i akumulaciju učini pitanjem koje se nje direktno tiče. Ali, u tom svetlu se pitanje krize opet postavlja, kako tačno zapaža de Giovanni, kao pitanje hegemonije, tj. napuštanja (suštinski, ako ne i formalno) uloge protagonista od strane starih klasa i napredovanja novih društvenih formi, kao što je već uočio Gramsci, pa čak i Gobetti.

5. B. de Giovanni je uvek vrlo oprezan u svojim polemičkim intervencijama. Ponekad on polemiše oštrije sa onima koji su mu politički bliži nego sa onima koji su mu dalji. Ali i to je jedan od aspekata bogatstva talijanskog marksizma. Naravno, ne može se pretendovati da to svi shvate. Verovalo se da se iz ovih polemika mogu izvesti i teorijski nedostaci, kao i nedostaci političkog jedinstva. Ali marksizam je deo moderne kulture i ne voli formalno jedinstvenu strogost skolastike. Da se vratimo de Giovanniju — on započinje svoju knjigu s polemičkim pozivanjem na veoma poznate postavke, koje je Colletti izneo u svom *Političko-filozofskom intervjuu*.^{*} Polemika je uglašena i sadržana je u sledećem sudu: „Polje širenja filozofije marksovskog („profetizma”) pokazuje se veoma prostranim, tako da Marxovoj nauci ostavlja premalo prostora.”¹³ Neka mi bude dozvoljeno da nešto dodam, ne zato što sam svadljiviji od de Giovanniija, već zato što mi to pitanje može pomoći da formulišem jednu primedbu na njegovu knjigu.

Kao i Colletti, i ja smatram da se radnički pokret mora osloboditi poprilične doze metafizike. Zbog toga ne nameravam u potpunosti da odbacim razmatranja koja on iznosi u svom tekstu *Marksizam i dijalektika*, inače dodati *Intervjuu*. No, budući da se može dogoditi da se iz tih teza izvuku redukujuće posledice, tako da sa vlastitom metafizikom potpuno nestane i marksizam, želim ponovo za trenutak da postavim pitanje „stvarnosti protivurečnosti”.

Postavljam kao pretpostavku da treba prihvatiti razliku između pojma stvarnog odbijanja ili suprotnosti i pojma dijalektičke protivurečnosti. Bez obzira na sve druge izvore, razlika je implicitno sadržana u marksovskom pojmu moći i u njegovom ljudskom korelatu *sposobnosti*. Moć neke stvari je, piše Marx, „nešto svojstveno samoj stvari, iako se to unutrašnje svojstvo može izraziti samo u odnosu prema drugim stvarima. Tako je npr. privlačna sila moć same stvari, iako ta moć

* Vid. *Marksizam u svetu*, br. 1—2, 1977. — *Prim. red.*

¹³ B. de Giovanni, naved. delo, str. 7.

ostaje latentna, dok nema predmeta na koji može delovati". A na ovoj distinkciji je izgrađen i pojam ljudske radne sposobnosti, koja postoji kao fiziološka činjenica, pre nego što je istorijski uslovi podvrgnu nejednakoj razmeni. Isto tako, „vrednost stvari je njen vlastiti *virtus*, dok je njena razmenska vrednost sasvim nezavisna od njenih objektivnih svojstava". Prema tome, razmena nije odnos među stvarima „kao prirodnim stvarima, jer nije stupanj njihove korisnosti taj koji određuje kvantitete (mere) u kojima se one razmenjuju".

Ako je to pretpostavka, šta onda znači protivurečnost? Colletti smatra da mora obnoviti zakonitu upotrebu tog pojma, zastupajući da metoda protivurečnosti postaje ispravna kada se primeni na kapitalističko društvo, jer su tamo odnosi stvarno otuđeni i fetišizovani. Ako su svi pojedinci nezavisni i međusobno suprotstavljeni, onda i njihov uzajamni odnos, društvo, „poprima svoje vlastito, odvojeno postojanje"¹⁴. Ova konstatacija nije, međutim, naučna, već filozofska. Teorija o novcu kod Marxa nije isto što i Ricardova teorija (što je sasvim tačno, ali to za Collettija znači da ona nije naučna, nego je filozofska); rasprava Bortkiewiczza i Sraffea (za koju je očigledno da se kreće na području nauke) „s Marxovog stanovišta je" (koji očigledno ostaje na području filozofije) „besmislena"¹⁵. Marx, dakle, ima ponekad pravo kao filozof, ali nikada kao naučnik.

Colletti tako ide mnogo dalje od Poppera, koji kod Marxa razlikuje neke naučne teorije u okviru svoje sasvim historicističke, tj. metafizičke filozofije. Značajno je, zatim, kako Colletti zaključuje svoj ogleđ, upućujući na hegelovsku temu *prvobitnog jedinstva* i na razdor u odnosu na njega. Marxova misao, kaže on, pretpostavlja „prvobitno jedinstvo... a posle njega sledi period postupnog raskida i odvajanja, predodređenog da postigne vrhunac u kapitalizmu i da zatim, na osnovu novih i viših uslova, dođe do ponovnog rekonponovanja protivurečnosti između individuuma i roda, tj. do prevazi- laženja odvojenosti čoveka od čoveka, kao i čoveka od prirode. Mada izmenjena, javlja se ponovo shema Hege- love filozofije istorije. A upravo se to javlja kao drugo Marxovo lice, pored lica naučnika, naturaliste i empiričara"¹⁶. Croce je to već rekao; ali on bar nije raspolagao obimnim materijalom koji danas posedujemo o Marxo- vom etnološkom istraživanju.

¹⁴ L. Colletti, *Intervista politico-filosofica*, Laterza, Bari, 1974, str. 110.

¹⁵ Isto, str. 99.

¹⁶ Isto, str. 112.

Iz tih istraživanja proizilazi da je Marx težio da dokaže ne da je postojala prvobitna država, nego, naprotiv, da je bila pogrešna teorija o prirodnosti i prvobitnosti položaja vlasništva. I ova poslednja je rezultat raspadanja prethodnih uslova i očituje se bar u dva različita oblika: u plemenskoj porodici i azijskoj seoskoj zajednici. Engels je u svojoj čuvenoj knjizi¹⁷ razmatrao samo prvi od tih oblika, uključujući ga u svoja istraživanja u vezi s germanskim keltskim zajednicama; ali je zanemario drugi oblik. Država nastaje u Grčkoj i u Rimu razvojem rodovske zajednice, stvarajući odvojenost između tela političke uprave i oblika vladavine koji je postojao kod *gentesa* (rodova). Država nastaje na sasvim različit način u Aziji, gde je rezultat stranih invazija koje zamenjuju oblike vladavine primerene seoskim zajednicama (ne uspevajući ipak da vekovima spreče održanje i razvoj tih oblika u uskim granicama izuzetno spore akumulacije).¹⁸ Ovi oblici nisu po sebi prvobitni i iza njih stoje momenti istorijskog razvoja i istorijsko-prirodnog nastajanja, u čijem su pravcu Marx i Engels podsticali naučno istraživanje. Zašto onda Colletti svojom kategorijom *prvobitnog jedinstva* želi poput Crocea da svede na Hegela ono što s Hegelom nema više nikakve veze?

Čini mi se da je van sumnje da je Marxova upotreba pojma „prvobitan" metodološki proverena. I čuvena figura negacija negacije ima specifičan predmet: svet vlasništva. Marx svuda ponavlja da „čovek koji proizvodi u društvu" nailazi na „već izmenjenu prirodu", i to prirodu „transformisanu u organe vlastite aktivnosti". Malo-pomalo, pretpostavke su prvobitne samo s obzirom na razvojne procese koji iz njih nastaju. Isto tako krajnji ishodi postoje samo u odnosu na iste pretpostavke. Zbog toga se mogu preduzeti završni postupci pri prikazivanju stvari i revolucionarnih mogućnosti u praksi, ali se nikada ne predviđa prestanak istorije i nastajanja.

Što se tiče „stvarnih protivurečnosti", dijalektičko je izlaganje političke ekonomije upravo ono logičko sredstvo koje omogućava da se odnosi, koji se u drugim kontekstima javljaju kao stvarne suprotnosti (i stoga prvobitne), interpretiraju kao protivurečnosti. Do toga dolazi kada se oblik, koji je na početku podstakao

¹⁷ F. Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Kultura, Beograd 1950.

¹⁸ Upor. sada za tu važnu razliku novo delo L. Kradera, *The asiatic mode of production*, Assen 1976.

saradnju tih elemenata, razvio i kad saradnja prestaje da bude normalno stanje odnosa. Oblici postoje kao stvari. Njihovo pomeranje postaje moguće kad se njihova prividna suprotnost uzdigne do „stvarnosti“ protivurečnosti. Termin stvarnost ukazuje da do pomeranja protivurečnosti ne može doći bez intervencije neke moći, tj. jedne stvarne prakse. Sama puka snaga mišljenja pokazuje se nedovoljna, iako transformacija položaja odnosa od suprotnosti (ili drugih oblika odnosa) do protivurečnosti otvara put praksi. Dijalektičko izlaganje je logička preglednost jednog stvarnog stanja. Unutar izlaganja su protivurečnosti stvarne kad ih izlaganje prikazuje kao takve, tj. pokretne, ali samo putem intervencije prakse. Sigurno je da je Engels mnogo toga pojednostavio i rekao neodržive stvari. Ipak, i za njega je prava svrha dijalektike prirodnih nauka bila da pokaže kako se protivurečnost javlja u odnosu ljudskog prisvajanja prirode i kapitalističke dominacije nad tim prisvajanjem. Zameniti spontano upravljanje kapitala upravljanjem društvenih subjekata, oslobođenih uslova dominacije, znači programirati razvoj nauka i pokazati, u odnosu na stvaranje bogatstva, protivurečnosti starih oblika dominacije. Različite grane proizvodnje su se razvijale nejednako i s obzirom na nejednak razvoj nauka (dovoljno je pomisliti na zaostalost fiziologije i hemije, s obzirom na mehaniku, i dovesti to u vezu sa zaostalošću poljoprivrede i funkcionalnosti te zaostalosti s obzirom na teoriju rente kako ju je izložio Marx). Ono što je Engels stvarno tražio, iako uz mnoga ograničenja i greške, to je sveukupna slika nauka i njihovih unutarnjih nedostataka, ostajući pri marksovskom pojmu razvoja proizvodnih snaga u raznim oblastima u odnosu na pitanje tehničke strukture kapitala. Ako takav način mišljenja o razvoju nauka treba smatrati suvišnim, to proizilazi iz neostvarivanja političkog projekta samouprave, a nije njegov uzrok.

6. B. de Giovanni citira samo jednom C. Napoleonia, koji bi po oštini svojih argumentacija i po strogosti svog moralnog zalaganja zaista zaslužio mnogo veću pažnju. Njegovo ime je vezano uz Collettija, u vezi sa nedavno objavljenim ogledom gde se istražuje pitanje vrednosti. I u ovom slučaju dozvoliću sebi da razmatranjima B. de Giovannija dodam i neka druga polemička razmatranja.

Napoleoni u potpunosti prihvata Collettijevo razgraničenje i to izričito i tvrdi: Marx, kaže on, koristi pojam vrednosti da bi istakao jednu protivurečnost. Nedavno je, nastavlja on, „bilo precizirano, argumentima koji

nam se čine vrlo korisni za rasvetljavanje pitanja kojim se bavimo, da Marxova primena kategorije protivurečnosti na kapitalističku stvarnost nije posledica, kako se često zastupalo, činjenice što Marx razmatra stvarnost uopšte (prirodnu i istorijsku) kao protivurečnu, jer bi to značilo nametnuti Marxu gledanje na stvari kao *idealne* stvarnosti u Hegelovom smislu, nego je, naprotiv, posledica činjenice što Marx, iako materijalistički shvata stvarnost, koja počiva na principu ne-protivurečnosti, pripisuje međutim protivurečnost specifično kapitalizmu, jer je za njega kapitalizam „obrnuta“ stvarnost, utoliko što je ovaj poslednji i savršeni izraz razdora koji je uništio prvobitno i prirodno jedinstvo samih ljudi, te ljudi i prirode. Pojam vrednosti je sigurno svojstven marksovskoj teoriji kapitalizma, koja čini osnovu tog gledanja na kapitalizam kao na protivurečnost. Ali je isto tako precizirano da je kod Marxa prisutan nastavak naučne rasprave o klasičnoj ekonomiji, tj. rasprave koja, baš zato što je naučna, mora ignorisati kategoriju protivurečnosti. Nesumnjivo je sada da pojam cene pripada ovom drugom vidu Marxove misli. Ali onda pokušaj ustanovljavanja *matematičkog* odnosa između cene i vrednosti znači izdvajanje pojma vrednosti iz „filozofskog“ konteksta odakle vodi svoje poreklo, kako bi bio stavljen u kontekst koji bi ga učinio ispraznim kao pojam, različit od pojma cene. Ako je tačno (kao što zaključuje interpretacija Marxove misli na koju smo upozorili) da je moguća dihotomija između Marxa „filozofa“ i Marxa „naučnika“, trebalo bi nedostatak rešenja problema transformacije kod Marxa protumačiti kao izraz, možda kao principijelan izraz te dihotomije. U tom smislu treba reći da, u okviru marksizma, transformacija ne predstavlja *poseban* problem: činjenica što je sve to do danas ostao otvoren problem čak je i odlučujuća okolnost za sudbinu marksizma”.¹⁹

Dakle, Marx je filozof i naučnik (ali na kojim je mestima on to uistinu, to izmiče i ovom izlaganju). Teorija vrednosti je filozofska (koju su, međutim, klasici izneli kao naučnu teoriju, iz čega treba zaključiti da je razlika između rada i radne sposobnosti filozofska, a koju Marx zastupa kao svoju vlastitu). Naučna je klasična ekonomija, čiji je predmet otuđeni i fetišizirani svet, kako u velikoj meri priznaje i Napoleoni. Filozofsko je isticanje te situacije obrta, no da li to važi i za stvari? Naučni je problem cene, za koji se marksizam, budući

¹⁹ C. Napoleoni, *Valore*, Isedi, Milano 1976, str. 99—100.

da je on za Napoleonija filozofija, ne bi trebalo da interesuje. To je zaplet spoznajnih oblika, koji nipošto nisu bespredmetni i koji se postepeno sa znatnom samovoljom postavljaju na strani filozofije i na strani nauke.

Uzmimo da je problem transformacije rešiv samo rikardovskim svođenjem radne snage na robu, koja služi njenoj reprodukciji. Ne kreće li se možda Marx u istoj oblasti kad razmatra sheme reprodukcije? U društvu koje se ne prepušta dominaciji tržišne logike ipak su neophodna sredstva računanja. Nije li Marx pisao da: „... posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, a sa zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrednosti predominantno u tome smislu što regulisanje radnog vremena i podela društvenog rada među različite grupe proizvodnje, najzad, knjigovodstvo o tome, postaju važniji no ikada”.²⁰ Gde se onda nalazi diskriminanta? Čini mi se da se ona nalazi upravo u hegemonističkom korišćenju izvesnog pojmovnog aparata. Marx je video problem vrednosti ne samo kao problem izbora (tj. u okviru naučne strategije) nego i objektivno kao pitanje dominacije. Ako su izvesne pojmovne sadržine iskorišćene kao dominantne, iz toga proizilazi da razvoj nauke ostaje iznutra determinisan izvesnim društvenim odnosima koji ga određuju. Ali ako se te pojmovne sadržine koriste kao podređena sredstva (upravo kao elementi proračuna, a ne kao sredstva dominacije), onda njihova naučna valjanost ostaje, ali je njihova funkcija duboko izmenjena.

Treba obratiti pažnju da smo došli do ključnog pitanja savremene epistemologije. Verujem da je to bila Garganijeva²¹ zasluga što je pod drugim nazivima i u drugom kontekstu rasvetlio taj problem. Opasnost od ponovnog oživljavanja takve epistemologije, koju zastupaju Colletti i Napoleoni, sastoji se, po mom mišljenju, u neshvatanju koje je već unutar nauke, a ne samo u odnosu prema filozofiji, mogućnosti raznih strateških primena. Ako je tačno da se odbacuju sociološki prodori u nauke, tačno je takođe da određivanje valjanosti neke nauke ne treba sagledavati samo s obzirom na strogost njenih pretpostavki, već i s obzirom na funkciju koju razgraničenja postepeno dobijaju. Strateški izbor može biti i u odnosu prema kretanju društvenih oblika. Važno je da u odnosu na njih ostaje otvoren problem

²⁰ K. Marx, *Kapital*, III, u *Dela*, tom 23, Prosveta, Beograd 1972, str. 708.

²¹ A. Gargani, *Il sapere senza fondamenti. La condotta intellettuale come strutturazione dell'esperienza comune*, Einaudi, Torino 1975.

vlasti i subordinacija, kao što je, uostalom, u početku dobro uočio Althusser.

Ne može se reći da Napoleoni ne poznaje pitanje koje sam pokušao da izložim. Kod njega Marxova „filozofija” nije predmet uobičajenog sarkazma. Naprotiv, on oseća njenu oslobađajuću snagu. Ipak njegova podređenost onome što on naziva nauka, *tout court* ostaje očigledna. Kada procenjuje pojam vrednosti razmene u odnosu na njegov *status* pojavnog oblika vrednosti, odmah i precizira da Marx zastupa da je takav pojavni oblik „nužan”, da bi odmah zatim zaključio (a to je mnogo manje tačno) da je „vrednost bez prometne vrednosti besmislica”²². U stvarnosti ona poprima različit smisao ako se uzima kao oblik u funkciji vlasti, ili pak ako služi kao proračun i stoga kao usmerenje za organizovanje proizvodnje u društvu, oslobođenom takvih oblika. Vrednost nije „nužno” prometna vrednost; ona „nužno” treba u stvari da samo bude „razgraničena”. Ne sme se, dakle, igrati sa sredstvom razgraničenja u samo jednom smislu. Napoleoni uviđa, zajedno sa Collettijem, da iza vrednosti stoji jedna otuđena moć; zbog toga apstraktni rad postaje novac i kapital u određenom društvenom obliku. „Nužnost” proizilazi iz ovog društvenog oblika. Ali i ostajući u okviru Marxovog teksta, ako je apstraktni rad sagledan u svom prvobitnom obliku fiziološke moći, on nema nikakav odnos nužnosti sa jednostavnim oblikom novca i sa oblikom koji razvija kapital. Sledeći i dalje Collettija, Napoleoni na drugim mestima definiše apstraktni rad kao „ljudsku radnu sposobnost uopšte, nerazlučenu u njenoj unutrašnjosti, koju je u njenoj unutrašnjosti moguće razlikovati samo kao kvantitativno različite, ali kvantitativno identične delove. Privatni, po sebi ne-društveni rad, postaje društven time što gubi svoju neposrednu prirodu konkretnog, korisnog određenog rada, te se pokreće u svoju suprotnost, tj. u apstraktni rad.”²³ Ali, sledeći tu, po sebi ispravnu definiciju, a da se ne nastavi sa izdvajanjem njenog značenja, moralo bi se zaključiti da je jedini način da se ponovo zadobije konkretnost — povratak na individualni rad. Sigurno je da Marx metodološki koristi ovu razliku da bi obrazložio kapitalističko društvo, ali, ako želimo da idemo dalje, moramo ipak da priznamo da više nema povratka na konkretnost zanatskog rada i da će konkretni rad biti opet postignut u odnosu prema kapitalu, svedenom na materi-

²² C. Napoleoni, naved. delo, str. 55.

²³ Isto, str. 53.

jalnu bazu novog oblika zajednice. Komunističko društvo je naslednik kapitalističkog društva, a ne povratak na njegovu genezu.

Smatram da bi i Colletti morao ponovo razmisliti o ovom aspektu pitanja. Pod Collettijevim uticajem Napoleoni vidi smisao Marxove filozofije u opozivu otuđenja i izrabljivanja. Ali komunizam nije samo ponovno uspostavljanje „subjektivnosti”, on ne znači samo ponovno prisvajanje opredmećenog rada u okviru živog rada, nego znači takođe i oslobađanje opredmećenog rada od postvarene dominacije prometne vrednosti. Razvoj društvenog subjekta je suštinska strana pitanja; druga strana je oslobađanje objektivnog od uslovljenosti koju određuje vrednost i njegova povezanost sa subjektom u direktnom odnosu, kome ne posreduju postvarena sredstva.

Kad Ricardo (naučnik, a ne apologet) suprotstavlja nadnicu i profit, iza prve kategorije ne vidi radnu sposobnost kao prirodnu, oduzetu snagu. Za njega je nadnica suprotstavljena profitu, ali ne kapitalu u kome su kristalizovani objektivni uslovi rada koji se, kao sile koje su postale nezavisne, suprotstavljaju radniku.²⁴ Za Ricarda je kapital tehnički, objektivni entitet, koji nipošto nije u antitezi s radnikom: činjenica da kapital u svojoj ukupnosti postaje privatno vlasništvo, za njega nije problem. Ali, sprečiti tako evidentnost suprotstavljenosti kapital — rad, da bi se baziralo samo na antitezi slabijeg pojmovnog para (nadnica — profit), znači i odustajanje od shvatanja mogućnosti da istorijski proces pređe u uspostavljanje ne više antagonističkog odnosa, kooperativnog tipa, zajedno s onim što se u starom društvu naziva kapital, a što nije ništa drugo (u svom materijalnom aspektu) do zajednička objektivizirana pozadina. Sada kooperativni odnos ne znači, naravno, identičnost u hegelovskom smislu. On zadržava obeležje razlike (a njime takođe i mogućnost protivurečnosti). Približno možemo reći da je potrebno, kako bi nastala protivurečnost, da radna sposobnost samu sebe znatno razvije, tj. svoju kreativnu i regulatornu moć, izvan i unutar potrebnog rada, ali uvek uz njegovu prisutnost, a ne pretpostavljajući njenu ponovnu apsorpciju od strane subjekta. I na ovom mestu se javlja pitanje „dominacije”. Kapitalističko društvo je takav oblik organizacije ljudskih odnosa u kome vlada opredmećeni rad, upravo kao kapital nad živim radom; komunističko društvo je onaj oblik organizovanja ljudskih odnosa

²⁴ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*.

gde vlada živi rad, tj. rukovodi i raspolaže svesno opredmećenim radom. Ovaj poslednji, akumulirani rad se ne gubi, naprotiv, on postaje objektivni uslov za uspostavljanje zajedničke saradnje među subjektima. Postojanje ove zajedničke objektivizirane pozadine je ono što omogućava odnose saradnje novog tipa. To je priroda, ukoliko se u njoj utelovljuje rad; ili je veštačka priroda, ukoliko su proizvodna sredstva opredmećeni rad (tj. prirodna, ljudski posredovana snaga). Na obe oblasti vrši pritisak subjekt koji se razvio iz najobimnijeg mogućeg prisvajanja znanja iz prošlosti (tj. rada u onom obliku koji Marx naziva univerzalnim). Tehnički progres više ne ometaju promene vrednosti, koje stalno remete i delimično i uništavaju akumulirani fond. Sada su ljudske potrebe te koje vrše direktan pritisak. Par sredstvo—cilj se samo u tim uslovima javlja kao podudaran parovima rad—potreba i proizvodnja—potrošnja, a da više ne koristi skraćenu definiciju vrednosti, koju Napoleoni naziva robinsovskom.

Jer (i to je poslednja primedba koju nameravamo da uputimo Napoleoniju), ako on usvaja robinsovsku definiciju rada i nesvesno svodi kapitalistički način proizvodnje na jednostavni radni proces, ne može a da ne svede marksizam na filozofiju (iako u najboljem značenju te reči). To se jasno vidi kad, zbog distanciranja od Robbinsa, Napoleoni zastupa da bi neoklasični prikaz vrednosti garantovao homogenost odnosa sredstvo—cilj, pretvarajući kapital bilo u sredstvo, bilo u cilj; dok bi marksistički prikaz garantovao takvu homogenost u obliku preokreta odnosa kapital—kapital u odnos rad—rad. On prema tome može zaključiti da je to u sadašnjim uslovima još jedna utopistička rasprava. Stoga je ovde napuštamo.²⁵

Moj je utisak da je odnos rad—rad, onako kako o njemu razmišlja Napoleoni, ne samo za sada utopistički, nego će to uvek biti, ukoliko se ne razviju njegove implikacije. Ne može se misliti o odnosu rad—rad kao totalnom ponovnom prisvajanju unutar subjekta s nestankom objektivnosti kao posledicom. On će i dalje biti odnos između subjektivnog i objektivnog rada, u obliku zajedničkog akumuliranog fonda. Smatram devijantnim predstavljati jednu utopiju *zauvek* kao utopiju *za sada*. Utopija *zauvek* (ili, Napoleonijevim jezikom, Marxova „filozofija”) sastoji se u predstavljanju stvarnog odnosa između prirodnih čovekovih sposobnosti (istorijski razvijenih) i prirodnih proizvodnih sposobnosti objektiviziranih

²⁵ C. Napoleoni, naved. delo, str. 184.

ranih u zemlji i u industriji samo kao odnos unutar subjektivnosti. To nikada neće biti stvarna mogućnost. A sve to se odražava u činjenici da se marksizam ponovo otkriva u svom (još uvek filozofskom) bogatstvu kao uvek otvorena mogućnost, tj. izraženo jezikom nauke, kao nerešiva protivurečnost. Tu smo na pragu jedne neokjerkegorske redukcije marksizma. Pošto je stvoren paradoks (njegovom relativnom smrtnom bolešću, nastalom zbog nemogućnosti ostvarenja jednog projekta), oplada još uvek nije rešena. Oblači se ozbiljno odelo službenika Wilhelma, ali nedeljom se ne odustaje od razmišljanja o Kraljici, davnoj i zapostavljenoj verenici. Tada prozaičnom životu službenika Wilhelma paradoks pridaje obeležje asketizma i poezije.

7. Celokupni smisao ovih primedbi može se razjasniti nadovezujući se na ono što sam u jednom svom ranijem tekstu nazvao „pojam humanizovane prirode”. Radi se o pojmu koji odgovara onome što je Marx u kapitalističkom sistemu definisao kao konstantni kapital, ali se ne poklapa s njim. Marx dolazi do tog pojma putem prepoznavanja konstantnog kapitala unutar kapitalističke društvene formacije. Ipak, konstantni kapital je intrinzično ograničen varijabilnim kapitalom, te je, dakle, pojam primenljiv za prikazivanje formacije, čija je osnova besplatno prisvajanje živog rada. U tom smislu de Giovanni ima pravo kad ističe, i polemizujući sa mnom, taj funkcionalni karakter konstantnog kapitala. Ali, ako se ide dalje s procesom apstrahovanja istorijskih uslova, da bi se sagledali uslovi za mogućnost komunističkog društva, onda ono što u kapitalističkom društvu predstavlja konstantni kapital treba shvatiti kao materijalnu bazu komunizma. Dakle, dva su uslova neophodna za prelazni proces. Prvi je oblikovanje obogaćenog društvenog pojedinca; drugi je stvaranje jednog zajedničkog fonda, ne samo kao tehničko-materijalne pretpostavke nego i kao sadržaja oblika društvene individualnosti. Hegemonija kao politički prelazni proces, ili kao stalan revolucionarni odgovor na krizu kapitalizma, ima potrebu da sagleda obe strane problema i perspektivu za njihovo ujedinjavanje.

Pre nego što pokušamo da sagledamo ovu stranu problema u njegovoj političkoj aktuelnosti, hteo bih da dodam nekoliko opaski o funkciji tog zajedničkog fonda. On nije zemlja, sagledana kao prvobitna laboratorija. U stvari, pojam „prvobitan” je, ponavljamo to, u Marxovoj raspravi kontrolisano primenjivan. Prelaz iz prirodnosti u artifičijelnost ne zbiva se u određenoj istorijskoj tački. Plodnost obrađene zemlje sigurno je u vezi sa

prirodom, ali kada se živi i opredmećeni rad prenesu na zemlju, ovi istorijski kvaliteti se ponovo javljaju kao prirodni. Kapitalistički sistem proizvodnje stalno doprinosi tom prividu, na primer kada farmer, posle isteka perioda zakupa, vraća zemljoposjedniku njegov stari posed, koji je sad obogaćen njegovim radom, ali koji ipak nije sagledan kao takav i pripisan je prirodi. Jednom sprovedena melioracija zemljišta prestaje da ulazi u cenu proizvodnje i meša se sa prirodnom plodnošću zemlje. To što se pokazuje kao jednostavni, prvobitni element u kapitalističkom načinu proizvodnje, uvek je u stvarnosti istorijsko-prirodna pretpostavka (kao što je neobrađiva zemlja često rezultat stare plodnosti koja je izgledala kao prirodna). Treba pomenuti u ovoj diskusiji, koja obuhvata Smitha, Ricarda i Marxa, i ime jednog manjeg ekonomiste, za kojeg Marx ipak, kao i za Pettyja, Boisguilleberta i za fiziokrate, pokazuje veliko interesovanje. Govoreći o J. Andersonu, Marx prenosi njegovu teoriju da: „stupnjevi relativne plodnosti kod *različitih* vrsta zemlje, dakle i relativna neplodnost lošijih vrsta zemlje, upoređena s boljima, nemaju apsolutno nikakve veze sa *apsolutnom* plodnošću poljoprivrede. On je, obrnuto, istakao da se ne samo apsolutna plodnost *svih* vrsta zemlje može stalno povećavati i da se sa porastom stanovništva mora povećavati, nego je pošao još i dalje pa je tvrdio da se *nejednakost* u *plodnosti* različitih vrsta zemlje može progresivno *izravnavati*. On kaže da sadašnji stepen razvitka poljoprivrede u Engleskoj ne daje ni da se nasluti njen mogući *razvitak*. On iz toga zaključuje, da apsolutna plodnost u poljoprivredi nema apsolutno nikakve veze sa rentom”.²⁶

Ovaj pasus u kome se raspravlja o knjizi jednog praktičnog zakupca, objavljena 1777²⁷, pruža u svojoj ukupnosti uvid u ono što znači pojam razvoja zajedničkog fonda akumulacije. Interesi kapitaliste, kaže Marx, suprotstavljeni su interesima zemljoposjednika, ali za njega je ipak nužno „da zemlja *ne bude* zajednička svojina, da stoji prema radničkoj klasi kao uslov za proizvodnju koja ne pripada njoj, a ta svrha je potpuno postignuta ako zemlja postane državna svojina, ako, dakle, država prima rentu”.²⁸ U drugom pasusu dalje razjašnjava, upravo u odnosu na akumulaciju zajednič-

²⁶ K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, tom II, str. 90—91.

²⁷ Reč je o tekstu *An Enquiry into the Nature of the Corn Laws with a View to a new Corn Bill proposed for Scotland*, Edinburgh 1777. Bila je prošla godina dana od objavljivanja glavnog dela A. Smitha.

²⁸ K. Marx, naved. delo, str. 32.

kog fonda, da bi „rikardovski zakon“ (tj. relativna renta primenjena na zemljište čija je posledica napuštanje manje plodnog zemljišta, što je vrlo živa uspomena za milione talijanskih seljaka na Jugu) „važio i onda, kad zemljišna svojina *ne bi ni* postojala. Ukidanjem zemljišne svojine i zadržavanje kapitalističke proizvodnje, ekstraprofit koji proizilazi iz razlike u plodnosti ne bi iščezao. Ako bi država postala vlasnik zemlje, a kapitalistička proizvodnja ostala, onda bi se renta zemljišta II, III, IV (najboljih zemljišta, prim. prev.) plaćala državi, ali sama renta bi ostala. Ako bi zemljišna svojina postala *narodna* svojina, onda bi uopšte nestala osnova kapitalističke proizvodnje, osnova na kojoj se zasniva osamostaljenje uslova rada prema radniku.”²⁹

Šta znači ukidanje te nezavisnosti? To znači upravo i jedino činjenicu da se radna sposobnost (u svom najopštijem značenju) i zajednički društveni fond (objektiviziran u prirodi ili fiksiran u mašinama) više ne suprotstavljaju. Razviti ovu raspravu, uključilo bi mnog toga, a takođe i nacrt teorijskog objašnjenja ne samo onog što se dogodilo u Italiji krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, već i onog što se tridesetih godina dogodilo u Rusiji. Ali ostajući u našem daleko ograničenijem području, to znači da se komunizam naročito u svojoj prvoj fazi i dalje ogleda s problemima opredmećenja rada, iako ponovo stvara formalni sistem društvenih postvarenih odnosa. Svesti celokupno pitanje unutar subjekta na odnos rad—rad je, kako smo rekli, pogrešno.

Uostalom, pozivanje na zajednički fond opredmećenog rada može poslužiti osvetljavanju jednog aspekta Marxove logike. Ova ukazuje na dva pravca kretanja. Prvi teži predstavljanju relativnog prvobitnog i jednostavnog aspekta koji podržava složeniji razvoj. Drugi predstavlja razvoj, nastojeći da ukaže na morfološke ishode. Onaj ko razdvaja ova dva logička kretanja neizostavno stiže do odvajanja Marxa naučnika i Marxa profete. Uzmimo rikardovsku teoriju rente. Marx, s jedne strane, ide natrag i odbacuje rikardovsku pojmovnu sliku, koja je sva usmerena na kvantitativno i relativno. Naravno, nasuprot proračunu Rodbertusa „Pomeranca“, koji ne ubraja predujam u naturi u najamne troškove, Marx ističe modernost sistema proračuna kod kapitalističkog *farmera*, što i Ricardo odražava u svojoj teoriji, no ipak kad Ricardo zastupa nepostojanje jedne „apsolutne“ rente i svodi celi proračun na sravnjivanje pri-

²⁹ Isto, str. 80—81.

nosa, Marx reaguje na to i priziva istorijsko nasleđe u sadašnjost: način kapitalističke proizvodnje se uzaludno napreže kako bi prikrrio svoje poreklo iz feudalnog načina proizvodnje. Analogno rikardovskom proračunu, koji daje kao pretpostavku određenost radnog dana, Marx se povlači i u teorijskom prikazu obnavlja skriveni prvobitni momenat, kada je radni dan postojao kao tok. I u poslednjim godinama svog života Marx je produbljivao različite mogućnosti preko kojih se razvija privatno vlasništvo nad zemljom i sa njim zemljišna renta. U azijskom obliku, država je ta koja vrši dvostruku funkciju — ona uspostavlja i ubire namet i potražuje rentu. Oba elementa ostaju nerazdvojena u tom načinu proizvodnje, određujući političku organizaciju u kojoj država vrši funkcije, a koje se u građanskom društvu, nastalom iz feudalnog vlasništva, ogledaju u okviru „civilnog građanskog društva“.

Pošto je utvrdio ove jednostavne elemente, Marx ih primenjuje i da bi ukazao na unutarne prepreke u načinu proizvodnje koji, poput kapitalističkog, teži (sagledavši samo aspekt prometa) apsolutnom razvoju proizvodnih snaga, pa ipak ostaje uslovljen svojom genezom. Saznajna sredstva, koja upotrebljava Ricardo, izražavaju suštinu građanskog društva, ali ga istovremeno ideologiziraju, zato što kao puke relativne funkcije (tj. kao činjenice svojstvene prometnom procesu), prikazuju ono što je, naprotiv, izgrađeno na materijalnoj osnovi prisvajanja radne snage i privatnog prisvajanja zemlje i sredstava za proizvodnju. Zbog toga, kao odlučujući, ostaje eksplikativni model viška vrednosti. Njegova važnost je u činjenici što je, prikazujući zajedničku genezu profita, rente i interesa, uzdrmao Ricardov čisto odnosni prikaz, koji je zbog tog aspekta i ideološki. Osim toga, on ponovo postavlja na noge pojam „prvobitno“, koji smo u više navrata pomenuli. Marx upućuje Rodbertusu kritiku da ne shvata logički obrt koji u kapitalističkom društvu doživljava ono što je istorijski bilo prvobitno. O ovom aspektu pitanja Marx piše: „S gledišta kapitalističke proizvodnje javlja se *svojina nad kapitalom* stvarno kao „prvobitna“, jer se javlja kao vrsta svojine na kojoj se zasniva kapitalistička proizvodnja, što za svojinu nad zemljom ne važi. Ova poslednja *javlja se* kao izvedena, jer savremena svojina nad zemljom u stvari je *feudalna* ali preobražena uticajem kapitala na nju, dakle, u svom obliku *izvedena* kao savremena svojina nad zemljom, ona je rezultat kapitalističke proizvodnje. Što Ricardo posmatra stvar kakva ona jeste i kako se javlja u savremenom društvu, i kao *istorijski* „prvo-

bitnu", dok Rodbertus, umesto da se drži savremenog oblika, ne može da se otrese zemljoposedičkih uspomena „predstavlja obmanu kojoj podležu buržoaski ekonomisti u odnosu na sve buržoasko-ekonomske zakone, koji im se čine kao „prirodni zakoni“, pa zato i kao istorijski „prius“³⁰.

Složenost ovog pojma „prvobitno“ implicira razliku između onoga što je istorijski i onoga što je logički takvo. Istorijsko prvobitno služi za demistifikaciju onoga što je ideološki predstavljano kao logički prvobitno. Međutim, Ricardo ostaje unutar svoje logičke vizije prvobitnog. Ona predstavlja napredak u čitanju sadašnjosti s obzirom na one koji i dalje gledaju na istorijsku izvornost kao na dominantan elemenat. Pa ipak, i logička predstava, ako je odvojena od istorije, postaje ideološka. Marx polazi od sadašnjosti (logičke prvobitnosti), ali je ponovo svodi na istorijsku izvornost. Iz toga proizilazi ograničenje težnje za apsolutnošću, tj. otkriće onih protivurečnosti za koje se Ricardo, oslanjajući se na Saja, pobrinuo da ih prikrije.

Za diskusije za i protiv istoricizma s početka šezdesetih godina može se reći da su skrivale u sebi nedovoljno shvatanja dvaju unutarnjih kretanja Marxove logike i njihovog jedinstva. Za one koji su hteli istoriju bez logike prvenstven je problem bio eliminacija pretkapitalističkih ostataka, ostavljajući po strani proces napredovanja; oni koji su na istoriju gledali kao na logičku relaciju zapažali su da je sadašnjost otišla dalje, ali nisu shvatili da je i ta spoznaja sadašnjosti bila ideološki kompromitovana i da je prelaz u komunizam morao izvršiti izvesne raskide, koje funkcionalna logika (ili, kako se tada govorilo, tauto-heterološka logika) nije bila u stanju da rasvetli. Teorija ovih raskida sadržana je u zametku u prepoznavanju odnosa između kapitalističke krize i političke hegemonije (što je i srž istraživanja B. de Giovannija); kada (dodajemo mi) ponovno uspostavljanje perspektive uzima u obzir ne samo živi rad već i odnos između društvenih individualnosti i opredmećenog rada, koji je postao zajednički fond, te prema tome i materijalna baza komunizma.

8. Veliki teoretičari Druge internacionale zasnivali su svoje tumačenje krize na onom delu trećeg odeljka druge knjige *Kapitala* čiji su predmet sheme reprodukcije. B. de Giovanni, međutim, ostavlja ove poslednje u pozadini. Taj je izbor indikativan i savršeno dosledan njegovom shvatanju hegemonije. Ipak je potrebno otići

³⁰ Isto, str. 121.

dalje i ponovo, u savremenim terminima, obuhvatiti interpretaciju onog dela trećeg odeljka koji sadrži čuvene sheme reprodukcije. Prelazni proces ih ne sme zaboraviti.

Italijanski radnički pokret se već danas u zametku suočava (u periodu trajne indirektno dominacije kapitala) sa problemom ulaganja i u vezi s tim strategije izmene industrije. Italijanski radnički pokret nastoji da reši niz problema koji su bili karakteristični u doba NEP-a, iako ne poseduje uporište državne moći. Obeležja tadašnje situacije bila su, najkraće rečeno, sledeća: 1) politička vlast radničkoj klasi; 2) državni sektor ekonomije; 3) sektor koji bi sarađivao s ekonomijom; 4) privatni sektor. Politika NEP-a trebalo je da bude sredstvo regulisanog prenošenja viška vrednosti iz privatnog u državni i kooperativni sektor. Pa ipak, prema Lenjinovoj zamisli, NEP nije trebalo da bude samo to. Vrlo je dubok smisao lenjinističke tvrdnje koja je sadržana u ovom čuvenom odlomku: „Mi... moramo priznati korenitu promenu čitavog našeg gledanja na socijalizam. Ta korenita promena sastoji se u tome, što smo mi ranije težište stavljali i morali stavljati na političku borbu, revoluciju, osvajanje vlasti, itd. Sada se međutim težište menja utoliko što se prenosi na miran organizacioni „kulturalan“ rad. Gotovo bih rekao da bi se sad težište našeg rada moglo preneti na čisto kulturalan rad, da nije međunarodnih odnosa, da nije obaveze da se borimo za naš položaj u međunarodnim razmenama. Ali ako to ostavimo po strani i ako se ograničimo na unutrašnje ekonomske odnose, onda se sada kod nas zaista težište rada svodi na kulturalan rad.“

Pred nama stoje dva glavna zadatka, koja su od epohalnog značaja. To je zadatak preuređenja našeg aparata, koji upravo nije nizašta... Drugi naš zadatak sastoji se u kulturnom radu sa seljaštvom, a taj kulturni rad u seljaštvu, kao ekonomski cilj, ide upravo za kooperativizacijom.”³¹

Taj Lenjinov tekst postavio je u pravu istorijsku perspektivu V. Gerratana³², i stoga neću insistirati na tom aspektu. Ono što me zanima je, naprotiv, veza između ekonomije i „kulturene revolucije“, kategorije koju treba izuzeti od olakih ideologiziranja i koju je potrebno ponovo predložiti u njenoj pravoj suštini. Lenjin je smatrao da će, nakon osvajanja državne vlasti i ponov-

³¹ V. I. Lenjin, *Dela*, 3. izd., Knj. 27, str. 397, u *Lenjinski zadružni plan*, Zadružna knjiga, Beograd 1948.

³² V. Gerratana, *Ricerche di storia del marxismo*, Editori Riuniti, Rim 1972, str. 263—4.

nog oživljavanja ekonomije privatnog sektora, osnovni zadatak postati idejno pridobijanje seljačkih masa za kolektivni oblik upravljanja ekonomijom. Problem za Lenjina predstavlja upućivanje masa na sticanje iskustva u kolektivnom upravljanju, da bi ga zatim, preko „kulturne“ karike projicirao na upravljanje zajedničkim društvenim fondom. U toj perspektivi je uništavanje postvarenih oblika vlasti postajalo nužno, te se nametnulo pitanje transformacije države u administrativni organ akumuliranog društvenog bogatstva, tj. problem njenog odumiranja kao odvojenog i vladajućeg tela.

Vrlo je različita situacija u kojoj deluje italijanski pokret. On nije osvojio državnu vlast, iako je bio odlučujuća snaga prilikom svrgavanja fašističkog oblika državne vlasti; ništa ga ne zaštićuje od uslovljenosti međunarodnim kapitalizmom; javna ekonomija odgovara interesima klase koja je na vlasti; kooperativni je pokret nešto sasvim drugo; veliki kapital je uključen u multinacionalnu logiku, kojoj su podređena i mala preduzeća. Pa ipak, uprkos ogromnim razlikama, moguće je izdvojiti obeležja sličnih istorijskih prilika. Ako je Lenjinova pažnja bila usmerena na kulturu, iza tog naziva stajalo je u stvari istraživanje načina jednog masovnog demokratskog iskustva. I kod nas upravljanje zajedničkim fondom, koji je još u privatnim rukama, podleže uslovljenosti demokratskim iskustvom masa.

Pokušajmo da razjasnimo ovaj pojam. U istorijskom iskustvu buržoaske države logika upravljanja zajedničkim fondom od strane privatnika potpuno je odvojena od logike demokratije. Zajednički fond u privatnim rukama zahteva primenu određenih pravila racionalnosti, koja su odvojena od demokratske vizije. U osnovi kapitalističke logike stoji kvantitativni proračun. Država prikriva tu logiku logikom vlasti. Pravno-formalni odnosi pogoduju razvoju zajedničkog fonda koji su akumulirali privatnici, jer oni prikrivaju njegovo stvaranje privatnim ugovorom i brane ga silom u trenucima kada pravo više nije dovoljno. I u ovom području analize države, teorija mora da sjedini dva logička kretanja koja, uzeta svako za sebe, onemogućuju saznavanje celovitosti. Idući unatrag, ta teorija vidi u predstavničkoj državi nasleđe prekapitalističkih istorijskih oblika podređenih funkcionalnoj vladajućoj logici; ostajući u sadašnjosti, ona se ograničava na sagledavanje te funkcionalne logike, ne obazirući se na istorijsku genezu oblika vlasti. Kao i kod zemljišne rente, tako i kod predstavničke države, pripojenost izgleda tako savršena da bi mogla da uspostavi neutralni pravni formalizam. Tj. kao što se

rikardovska zemljišna renta rešavala u kvantitativnoj logici odmeravanja relativne plodnosti, tako izgleda, s obzirom na državu, kao da je buržoazija stvorila svoju teoriju države i primenila je zatim tokom svoje istorije, ostvarujući njen pojam. Ali u stvarnosti je to bilo drugačije, a buržoaska teorija države je sama rezultat istorijskog procesa hegemonije, preko kojeg su već postojeći načini dominacije bili podređeni vladajućem elementu pravnog formalizma. I danas se pred nama odvija proces transformacije institucija koje se prilagođavaju novom obliku vlasti i novom načinu upravljanja, te prelaz poprma približni oblik kontinuiteta.

Ipak, stvari ne stoje baš tako. U stvari, buržoaska misao je izrazila i jednu demokratsku političku teoriju, koja ne pogoduje razvoju proizvodnih snaga. „Društveni ugovor“ je sigurno jedan ideologizirani aspekt subjekata, koji su jednaki pred zakonom, a osim toga demokratskoj teoriji nedostaje tačka povezivanja s razvojem proizvodnih snaga. Ona je ipak bila u stanju da od utopije, ili od ideologije pređe u „nauku“, kada je klasna borba postala istorijski očigledna činjenica. Kapital se našao u nemogućnosti da vlada, prikazujući kao društvenu potrebu svoje privatno upravljanje zajedničkim fondom, te je tada pribegao ili sili, koja je ostala latentna u prekapitalističkom nasleđu njegovog oblika države, ili je prihvatio vršenje vlasti u indirektnom obliku, pristajući da klasni protivnik vrši čak i važne funkcije u upravljanju državom vrhovnog administratora kapitala. Sloboda da se organizuju, ustupljena radnicima, postaje po tog logici novi moćni podsticaj akumulacije.

Idući dalje, moguće je zamisliti, kao neku vrstu idejnog eksperimenta, oblik upravljanja sredstvima za proizvodnju koji je poveren radničkoj klasi, a odakle kapitalisti izvlače korist. Suptilna ironija koja je prisutna u *kejnzijanstvu*, shvaćenom kao vrhunska apologija buržoaskog društva, nalazi se upravo u činjenici što bi toliko uzdizani lik kapitaliste preduzetnika mogao biti zamenjen drugim pravnim licima, dok lik *rentiera*, kojem je namenjena eutanazija, ostaje nezamenljiv. Značenje ovog procesa, ili latentne zamene društvenih uloga, ogromno je. Ono ukazuje na krizu direktne dominacije, ukoliko se ona vrši u okviru pravnog formalizma. Marx je osetio značaj tog pitanja kada je napisao: „Kapitalisti kao *funkcioneri* procesa koji istovremeno ubrzava društvenu proizvodnju, a time i razvoj proizvodnih snaga, postaju suvišni u istoj meri u kojoj uživaju pogodnosti tog procesa da bi upravljali društvom“, dodajući odmah zatim da „se dešava i njima kao feudalnoj

gospodi, čija su se *prava* izmenila, u istoj meri u kojoj su njihove *usluge* postajale suviše, u zastarele i nepotrebne privilegije i tako ubrzala njihov zalazak". Ipak se efekat koji nastaje obrtom tiče direktne, a ne indirektno vlasti kapitala.

Ako želimo da uključimo i ovu poslednju, potrebno je pozvati se na razliku, koju je predložio de Giovanni, između dva smisla politike i primeniti tu distinkciju na dva smisla demokratije. U užem značenju, demokratija je ona faza procesa u toku kojeg zastarevaju određeni društveni oblici, a zamenjuju ih drugi, čak i u izvršnim funkcijama upravljanja društvom. Oblici novca i kapitala ostaju, međutim, dominantni, a mnogi društveni činovi, hteli to oni ili ne, vrše opunomoćenu funkciju. U širem značenju, demokratija je faza u kojoj se nameće „kulturalna” izmena uloga, u onom smislu koji Lenjin pridaje toj reči. Zaključak hegemonijskog procesa je onda uspostavljanje direktnog odnosa između društvenih pojedina i opšteg fonda društva, a to je opredmećeni rad. Ljudska priroda se obogaćuje i reguliše proces organske razmene s prirodom, fiksirajući u njoj objektivni rad. Svojina živog rada i fiksiranog rada se više ne rasipa. Nauka i tehnika su zajedno u službi prvog i drugog. Kultura ponovo preuzima svoju ulogu pokretača istorijskog razvoja prirodnosti.

Realistički govoreći, možemo reći da smo upravo na pragu prve faze procesa. Izmjena društvenih uloga navodi na izmenu u institucijama, a ona je hegemonijska, tj. takva da stavlja u prvi plan funkcije koje već deluju kao sekundarni elementi. U tim uslovima se ne oseća toliko potreba za marksističkom teorijom države uopšte, koliko za teorijskom sistematizacijom, koja bi stvorila svest o tim hegemonijskim promenama. Prevlast javnog nad privatnim mora poprimiti pravni oblik. Pa ipak, verujem, da na pitanje, koje se s opravdanom upornošću postavlja — kakav socijalizam treba prihvatiti — treba odgovoriti da je nužan takav socijalizam koji teži komunizmu (tj. koji se drži projekta za ostvarenje demokratije u najširem smislu), a da najveća opasnost stoji u prihvatanju redimenzioniranja demokratskog projekta, koji bi izgubio iz vida perspektivu komunizma.

Prošlo je mnogo vremena od kada je E. Barone zastupao da bi ministar proizvodnje u socijalizmu bio prisiljen, kako bi dobro upravljao, da izdaje kao naredbe one zahteve koje tržište spontano postavlja. Istina je da se socijalistička faza regulisanja proizvodnog i reproduktionog procesa još u doba NEP-a morala suočiti s problemima ravnoteže u okvirima tržišta. Isto

je tako tačno da i danas ostaje otvoren problem ravnog ekonomskog razvoja socijalističke akumulacije, koja bi izmenila sve iracionalnosti i nesigurnosti koje prete prevlašću destruktivnih nad produktivnim snagama. Ali kako ovaj veliki napredak kvaliteta ne bi ostao samo projekt društvene inženjerije koja anticipira nove oblike postvarenja, potrebno je da se i on, kako nas je upozorio de Giovanni, projicira u svestranijem procesu demokratskog razvoja, u koji bi bila uključena i politička rekompozicija, koja bi izmenila status bilo subjektivnog, bilo objektivnog. Ako bi tada neko zagovarao nužnost da se ostane pri današnjoj situaciji, ili ako bi isticao opasnosti sadržane u projekciji sutrašnjice, trebalo bi, mislim, odgovoriti Lenjinovim rečima, ističući nužnost da se već u sadašnjosti ukaže to sutra. Istorijsko iskustvo je poučilo da je propuštena „kulturalna” projekcija današnjice pratila zakašnjenja i anticipirala promašaje naše epohe.

(Nicola Badaloni, „Teoria politica delle classi e base materiale del comunismo”, *Critica marxista*, br. 3—4, 1976, str. 3—28).

Prevela Tatjana Roić

portreti

Cristiano Camporesi

MARKSIZAM I SINDIKALIZAM U DELIMA
DANIELA DE LEONA

1. *De Leonovo formiranje i njegovo mesto u američkom radničkom pokretu*

Jedan od centralnih problema američkog marksizma leži u samoj njegovoj definiciji, odnosno u tome do koje se mere on stvarno može nazivati „američkim”. I oni koji ga precenjaju, i oni koji ga kleveću, ipak se slažu u tome da on predstavlja pojavu koja je potekla više od evropske emigracije, nego što je nastala iz originalnih korena. Nasuprot tome, danas Daniela De Leona mnogi smatraju jednim od teoretičara i političara koji su pokušali, prvenstveno, da tumačenje marksizma prilagode stvarnoj situaciji u Sjedinjenim Američkim Državama, mada su neki naučnici podvlačili izvesne njegove ograničenosti koje su proisticale iz njegovog preteranog dogmatizma. U momentu kada je američka levica otkrivala revolucionarni sindikalizam i radikalizam na početku ovog veka, stvarajući značajne naučne konstrukcije, ali takođe ističući ponekad i mitske i romantične aspekte tog perioda¹, De Leonova ličnost je poprimila poseban značaj, jer je nametala opštu ocenu o socijalizmu u Sjedinjenim Američkim Državama između kraja devetnaestog veka i početka prvog svetskog rata.

¹ Zbog tog literarno-romantičarskog aspekta, sukobljavalo se preterano slavljenje *Industrial Workers of the World* od strane pisaca, kao što su bili Jack London, John Reed, Max Eastman, John Dos Passos i kritičko-naučni stav istoričara, kao što je bio James Weinstein. Vid. James Weinstein, *The Decline of Socialism in America, 1912—1925*, New York 1967. str. 1.

Rođen u holandskoj koloniji Curaçao, 14. decembra 1852. godine, Daniel De Leon je sa četrnaest godina poslat u Evropu da studira. Najpre je, kako sâm priča u svojoj autobiografskoj skici, pohađao klasičnu gimnaziju Hildesheim u Nemačkoj, a kasnije univerzitet, iako o toj činjenici nije ostala nikakva zvanična dokumentacija. Vratio se u Sjedinjene Američke Države 1872. godine, u Njujork, i na Kolumbija univerzitetu diplomirao međunarodno i ustavno pravo 1878. godine. U 1886. godini, godini konferencija i mitinga Wilhelma Liebknechta i bračnog para Aveling po Sjedinjenim Državama, učestvovao je u kampanji za nominaciju poznatog reformatora i agrarnog utopiste Henry Georgea za gradonačelnika Njujorka i 1887. se izjasnio protiv osude na smrt anarhista umešanih u „ aferu Haymarket“, a 1888. godine se pridružio *Knights of Labor*. Takva radikalna politička aktivnost onemogućila ga je da otpočne akademsku karijeru. Kao lektor na Kolumbija univerzitetu, nije bio izabran za profesora, te je odbio reizbor za lektora. Oktobra 1890. godine De Leon je ušao u *Socialist Labor Party* (SLP — Socijalistička radnička partija), organizaciju nastalu 1877. godine, kojom su preovladavali elementi većinom nemačkog porekla. Bilo ih je i iz Istočne Evrope. Organizacija je u to vreme brojala oko 1.500 članova. Partija je prolazila kroz rasprave i rascepe između marksista i lasalovaca, socijalista i anarhista; njeni protagonisti bili su toliko izvežbani u kompromisima i umerenjaštvu da su ih proglašavali „nemogućima“ i „doktrinarnima“. U istom periodu Lenjin je lično polemisao s *Knotenima* (magarcima, grubijanima) američke partije, optuženim za „teorijsku aroganciju“, „zbrku“ i „lasalizam“².

Godine 1891. osnovan je partijski nedeljni list na engleskom jeziku *The People* s Lucienom Sanialom kao direktorom i De Leonom kao zamenikom direktora lista. Engels je novi list negativno ocenio, kvalifikujući ga

² Vid. pismo F. Engelsa Sorgeu od 8. februara 1890. godine u *Karl Marx and Friedrich Engels, Selected Correspondence*, New York 1942. str. 461—462 (isto tako, vid. u MEW, t. 37, str. 352—355). Između ostalog, Engels obaveštava Sorgea (pismo od 7. oktobra 1893. godine) da je u Cirihu video De Leona i Saniala koji ga nisu mnogo impresionirali. Vid.: K. Marx i F. Engels, *Letters to Americans*, 1894—1895; izd. Alexander Trachtenberg, New York 1953, str. 256 (takođe i u MEW, t. 39, str. 133). O Socijalističkoj radničkoj partiji vid. H. Quint, *The Forging of American Socialism*, Columbia, South Carolina, 1953; A. Sartorius von Waltershausen, *Der moderne Socialismus in den Vereinigten Staaten von Amerika*, Berlin 1890; W. J. Kerby, *Le socialisme aux Etats-Unis*, Bruxelles 1897.

beznačajnim i neukusnim. Sledeće godine De Leon je postao direktor, koji je listu utisnuo „ortodoksno-marksiistički i izvanredno sektaški“³ pečat. Za to vreme De Leon je ostao u redovima *Knights of Labor*, koristeći taktiku infiltracije iznutra, s namerom da tu organizaciju dovede do socijalizma. U stvari, De Leon je podržavao jednog od pristalica *Knightsa*, Jamesa R. Sovereigna protiv linije Terencea Powderlyja, *Grand Master Workmana*; takva taktika „boring from within“ se, međutim, pokazala pogrešnom. U prvom momentu predstavnik *Socialist Labor Party*, Lucien Sanial nije mogao da postane direktor *Journal of the Knights of Labor*, a sledeće godine (1895) na konvenciji *Knights* bio je isključen i sam De Leon, pod izgovorom da nije radnik nego advokat. Kao odgovor na takav stav, socijalisti revolucionari su formirali novi sindikat, *Socialist Trade and Labor Alliance*, čije je rađanje Socijalistička radnička partija prihvatila s velikim oduševljenjem:

„Pozdravljamo, s neizrecivom radošću, stvaranje *Socialist Trade and Labor Alliance*, kao krupan korak ka ukidanju ropskog jarma najamnog radnika... pozivamo socijaliste u zemlji da revolucionarni duh *Socialist Trade and Labor Alliance* unesu u sve radničke organizacije i tako okupe američki proletarijat u nezadrživu armiju opskrbljenu klasnom svešću, naoružanu kako štitom ekonomske organizacije, tako i mačem glasova *Socialist Labor Party*“⁴.

Time je De Leon pokrenuo američki proletarijat ka „dual unionizmu“, to jest stvaranju socijalističke organizacije suprotstavljene postojećim umerenjačkim sindikatima. De Leonov udarac bio je prvenstveno upeoren protiv *American Federation of Labor*, pod rukovodstvom Samuela Gompersa, P. J. McGuirea i Adolpha Strassera. Sindikalna linija *American Federation of Labor* je pre svega sadržavala zahteve za poboljšavanjem plata i madnica samog članstva, koji su bili kvalifikovani radnici organizovani na bazi zanata. Gompers je sindikalizam shvatao veoma pragmatično, upravo kao posao, kao radnički *business* i otvoreno je odbacivao utopističke iluzije o klasnoj borbi. U svojoj autobiografiji iznosi:

„U prvo vreme imao sam običaj da diskutujem sa socijalistima. Govorio sam im da *Klassenbewusstsein*

³ Paul Buhle, *American Marxism*, referat održan na First „Telos“ International Conference, *The New Marxism*, 8—11. oktobar 1970, str. 3.

⁴ *Proceedings, Ninth Convention*, 1896, str. 30.

(klasna svest), koju smatraju veoma važnom, ne predstavlja ni osnovni ni bitni element, jer je klasna svest mentalni proces, svojstven svima onima koji imaju maštu a *Klassengefühl* (klasni osećaj) je osnovna snaga koja vuče korene iz iskustva. Klasni osećaj je jedna od najjačih sila kohezije radničkog pokreta... Prema mom iskustvu, profesionalni socijalizam se povezuje s nesigurnošću suda, ili intelektualnom nepažnjom prouzrokovanom nesposobnošću da se priznaju činjenice”.⁵

„Unions pure and simple”, formulu koju je Gompers primenio da bi podvukao odvojenost ekonomskih revandikacija od političke i socijalne borbe, kasnije su njegovi neprijatelji koristili da bi se žigosalo „korporativno” umerenjaštvo *American Federation of Labor*, koja je izričito nazvana *American Separation of Labor*, jer je favorizovala samo radničku aristokratiju. Kada je kasnije republikanac Mark Hanna, industrijalac i čovek od poverenja predsednika McKinleja, definisao umerene sindikaliste kao „zamenike industrijskih kapetana”, izraz „labor lieutenants of the capitalist class” postao je jedna od parola u De Leonovoj polemici protiv Gompersa i *American Federation of Labor*. Gompers se, sa svoje strane, pakosno osvetio, nazvavši De Leona „Loeb”, misleći na njegovo jevrejsko poreklo. Osim toga, prilikom štrajka u New Bedfordu, De Leon se vratio u taj grad da bi održao čuveni govor *What Means This Strike?* Dva dana pre marksističkog teoretičara, stigao je u New Bedford Gompers, pa ga je lokalna sekcija *Socialist Labor Party* pozvala da diskutuje sa De Leonom: ne samo da je Gompers odbio ponudu, već je u jednom svom govoru uporedio De Leona s jednim od agenata Pinkertona (privatni policajci u službi industrijalaca), koji je dobio zadatak da pocepa radničku klasu. Napad je bio toliko lažan i nepravičan da se sindikalista William Cunnane,

⁵ Samuel Gompers, *Seventy Years of Life and Labor*, revised and edited by P. Taft and J. A. Sessions, New York, str. 214—215. Na isti način umereni socijalista Herbert N. Casson, u svom delu posvećenom AFL-u, izjednačuje „socijalizam” u pravom smislu reči s „američkim demokratskim duhom”, koji je gotovo dostigao jednakost građana. Casson se poziva na knjigu Thomasa Skidmorea, *The Rights of Man to Property* i objašnjava: „Socijalizam stvarno nije nemački ili francuski proizvod. On se javio kao predlog koji se odnosio na zdrav američki smisao za posao, dok je u Francuskoj smatran kao imaginarni socijalni ideal i javio se znatno ranije nego što je razrađena nemačka gvozdена filozofija. Isto tako se može reći da je konsolidovanje industrije, što predstavlja osnov i potrebu socijalizma, u Evropi još samo teorija ili politička platforma, dok je to u Americi najvažnija činjenica” (Herbert N. Casson, *Organized Self-Help*, New York, 1901, str. 143).

sekretar za finansije štrajkačkog odbora, javno ogradio od toga, ukorivši Gompersovu nekorektnost. „Kolaboracionistički” karakter rukovodilaca *American Federation of Labor* se jasno otkrio američkim radikalima 1901. godine, kada su Gompers i Mitchell prihvatili učešće u *Nacional Civic Federation*, organu koji je stvorio Hanna sa zadatkom da izgladi sukobe između kapitala i rada.

De Leon je 1896. održao značajan govor *Reform or Revolution*⁶. Treba podsetiti da mnogi napisi našeg autora predstavljaju prepise govora u kojima su se isticali njegovi veliki oratorski kvaliteti. Uvod je posvećen ironičnom razmatranju aspekata reforme, kojoj je suprotstavljena naučna rigoroznost revolucionarnih socijalista:

„Uzmite, na primer, pudlicu. Možete je oblikovati na mnogo načina. Možete je sasvim ošišati i na repu joj ostaviti jednu kiku; možete joj probušiti oba uha i vezati plavu vrpцу za jedno, a crvenu za drugo uho; možete joj staviti mesinganu ogrlicu s vašim inicijalima i elegantan ogrtač — ipak, ona ostaje pudlica... Svaki od tih preobražaja i svaki od tih perioda može obeležiti autentičnu epohu u životu pudlice. Međutim, u suštini, to je bila i ostaje pudlica. To je reforma”.

De Leonova polemika nije usmerena samo protiv diletantizma reformista, već i protiv površnosti nekih revolucionara: odatle je usledila kritika anarhističkih teorija, kojima se želeo nekritički odstraniti svaki princip autoriteta. Nasuprot tome, De Leon, na temelju Marxa, obrazlaže da je ekonomsko-proizvodni sistem budućeg socijalističkog *Cooperative Commonwealth* sličan velikom orkestru, kojem je, da bi harmonično funkcionisao, potreban sposoban dirigent: dirigent nije tiranin, on je samo čovek koji ima veće kompetencije da bi sprovodio *leadership*. U posebnom slučaju, *leadership* pokreta mora vršiti *Socialist Labor Party*, ta samosvesna manjina čija je obaveza da vaspitava radne mase. U tom kontekstu, izborni glas je važan, ali mora biti tesno povezan s jačanjem klasne borbe. Oni koji se ograničavaju da glasaju za *Socialist Labor Party*, objašnjava De Leon u sledećem govoru, „svodeći čitavu svoju aktivnost samo na jedan dan u godini — na dan izbora — idu po oblacima”⁸.

Već smo videli kako je De Leon, uostalom kao i drugi socijalistički pisci, definisao socijalističku repub-

⁶ Daniel De Leon, „Reform or Revolution” (26. januar 1896. godine), New York 1932.

⁷ Daniel De Leon, „Reform or Revolution”, str. 2.

⁸ Daniel De Leon, „What Means This Strike?” (11. februar 1898.), New York, 1913, str. 25.

liku kao *Cooperative Commonwealth*, termin izveden iz naslova čuvenog dela utopističkog pisca Laurencea Gronlund; ako razmotrimo kakva je bila njegova vizija istorijskog materijalizma, primetićemo da se nije mnogo razlikovala od opštih pojmova koje su prihvatili pristalice Druge internacionale. De Leon je preveo na engleski Engelsov *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* i Marxov *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* i njegova je slika socijalističkog *Weltanschauung*a ostala vezana uz teme koje su kanonizovane *Anti-Dühringom*. Karakteristično je korišćenje izvesnog naturalističkog modela u sociološkoj raspravi američkog teoretičara, mada je sve-sno izbegavao oblike „socijalnog darvinizma”, u koje su upadali mnogi američki socijalisti tog vremena:

„Zakoni koji upravljaju sociologijom teku paralelnim linijama i predstavljaju potpunu suprotnost zakonima koje je prirodna nauka uspostavila u biologiji; centralna figura na planu sociologije je na prvom mestu ona koja odgovora vrsti na planu biologije i predstavlja je. U sociologiji ekonomske klase zauzimaju mesto vrsta u biologiji”⁹.

U taj okvir se uklopio De Leon sa zadatkom da posreduje u ideološkoj raspravi da li socijalizam mora biti evolutivan ili revolucionaran, da li mora napredovati polako i postepeno, ili skokovito. U tom shvatanju De Leon donekle pati od optimističkog determinizma tog vremena, jer smatra da je evolutivni proces nepovratan i predodređen da unutrašnjom dinamikom izazove „revolucionarne krize”¹⁰.

Treba zabeležiti i veliko divljenje koje je De Leon izražavao prema antropologu Lewisu Morganu, divljenje koje ga je potaklo da oduševljeno govori o „veličanstvenoj Morgan—Marxovoj teoriji materijalističkog shvatanja istorije”¹¹. Na bazi tumačenja *Ancient Society*, De Leon se upušta u duge rasprave o „poreklu porodice, privatnog vlasništva i države” i, opisujući nastanak klasne podele u primitivnim kulturama, daje prednost diskusiji o proizvodnom instrumentu. Neke De Leonove stra-

⁹ Daniel De Leon, „Reform or Revolution”, str. 10.

¹⁰ Daniel De Leon, „Marxian Science and the Colleges”, New York 1932, str. 26—27.

¹¹ Daniel De Leon, „The Ballot and the Class Struggle”, New York, 1935, str. 12. O granicama De Leona kao teoretičara stoje na raspoloženju kritičke primedbe Paula Buhlea „Intellectuals in the Debsian Socialist Party”, *Radical America*, IV, 1970, br. 3, str. 36; *Debsian Socialism and the New Immigrant Worker*, rukopis.

nice podsećaju na tvrdnje (i pogrešna tumačenja) Achillea Loria o funkciji tehničkog oruđa:

„Pojava gvođenog oruđa verovatno nije mogla biti dovoljna da podeli društvo na klasu vlasnika i klasu slugu. Ali je pojava gvođenog oruđa kao događaj koji je podsticao društvo ka usavršavanju, zajedno sa zakonom progresa, koji je podsticao društvo da izađe iz duboke brazde opštih i primitivnih uslova, ubrzala tok događaja i utisnula mu svoj odlučujući pečat”¹².

Izgledalo bi da se nalazimo pred pomalo mehaničkim shvatanjem kako progresa tako i razvoja društvenih snaga, utoliko više što su De Leona veoma slabo interesovali dijalektički aspekti Marxove misli. Dakle, pomanjkanje filozofskog produbljanja (što je, između ostalog, tipično za čitavu američku kulturu tog vremena) pothranjivalo je vraćanje na Kanta ili Hegela, ali, ipak, kod našeg autora nailazimo i na inlektualne podsticaje koji nisu bili u skladu sa scientističkom i pozitivističkom klikom (na primer, ocena modernističkog pokreta razvijena tokom polemike s jezuitom Thomasom Gassonom)¹³.

De Leonov nepomirljiv i uporan stav doveo je do snažnog neprijateljstva američkih socijalista prema njemu. U *American Labor Party* De Leonu su se suprotstavljali Morris Hillquit, Job Harriman i Max Hayes. Poslednji je bio, istovremeno, funkcioner u *American Federation of Labor*, dok su, s druge strane, socijalistički eksponenti kao što su bili Eugene Debs i Victor Perger 1898. formirali Social Democratic Party. Posle dramatičnog oцепljenja grupe Hillquit (takozvani „Kangaroos”) od *Socialist Labor Party* 1899. godine, dve organizacije su se ujedinile formirajući *Socialist Party*, partiju koja je postala hegemon u američkom pokretu i s brojčane i organizacione tačke gledišta zasenila *Socialist Labor Party*. Sa De Leonom je raskinuo i prosocijalistički sindikat, *Brewery Workers Union*: De Leon je optužio lidere tog sindikata da su „podivljali od alkohola”, na što su ovi odgovorili definisanjem De Leona kao „intelektualca bez korena”¹⁴. U stvari, dogmatizam De Leona, optuženog da se ponaša kao papa ili car američkog socijalizma, doveo je do udaljavanja od njegove partije raznih aktivista kao što su bili: Lucien

¹² Daniel De Leon, „The Ballot and the Class Struggle”, str. 8.

¹³ Daniel De Leon, „Abolition of Poverty. Socialist Versus Ultramontane Economics and Politics”, New York 1935, str. 31.

¹⁴ Vid. John Laslett, *Labor and the Left. A Study of Socialist and Radical Influences in the American Labor Movement*, New York and London 1970, str. 19.

Sanial, Herman Simpson, Hugo Vogt, bivši direktor *Vorwärtsa*, itd. Morris Hillquit, jedan od lidera Socijalističke partije i uporni De Leonov neprijatelj, dao nam je tendencioznu, ali ne i netačnu sliku svog suparnika:

„Daniel De Leon je bio snažna ličnost. Neposredno po svom ulasku u socijalističku sredinu, pocepao je pokret na dva antagonistička područja — na svoje obožavatelje i sledbenike i svoje oštre kritičare i protivnike... Daniel De Leon je bio fanatik. Nepomirljivi mislilac i oštri logičar našao se, procesom svoje apstraktne i na neki način talmudističke logike, izvan područja stvarnosti”¹⁵.

Ipak, zanemarujući pitanje „temperamenta”, mnogi američki socijalisti bili su De Leonovi protivnici zbog svoje umerenjačke linije, koja ih je dovela do prihvatanja dvosmislenih stavova; kada je izbio špansko-američki rat, u nekim socijalističkim sredinama zauzet je proradni stav, sličan Gompersovom: „Američki uspeh doprineće sazrevanju kapitalističkog ploda, ubrzavanju pada ekonomskog sistema koji danas drži svet u ropstvu”¹⁶.

Nasuprot tome, De Leon je mnogo ispravnije smatrao da će širenje imperijalizma i osvajanje novih teritorija oslabiti revolucionarne snage i učvrstiti američku privredu; kasnije su De Leonova shvatanja bila potvrđena u ocenama Thorstena Veblena, koji je 1904. godine govorio o špansko-američkom ratu kao pojavi koja je „olakšala depresiju i dovela do prosperiteta u poslovnoj zajednici”¹⁷.

Zbog takvog rigoroznog prihvatanja marksizma De Leon je zahtevao organizaciju „koja je netolerantna kao nauka” i koja bi raspolagala „celokupnom ‘tiranijom’ istine”¹⁸. Međutim, unutrašnja dijalektika njegove partije nije zbog toga bila onoliko živa kao u *Socialist Party*.

¹⁵ Morris Hillquit, *Loose Leaves from a Busy Life*, Rand School Press, New York 1934, str. 46. Isto je tako i radikal Louis Fraina, novinar *Peoplea*, okrivljavao držanje De Leona kao jezuitizam; Louis Fraina, „De Leon”, u *The New Review*, tom II, 1914, br. 7, str. 391.

¹⁶ Naved. iz Howard H. Quint, „American Socialism and the Spanish-American War”, u *American Quarterly*, tom X, 1958, str. 134—137.

¹⁷ Daniel De Leon, u *The People*, 26. juna 1898; Thorstein Veblen, *The Theory of Business Enterprise*, New York and London, str. 120.

¹⁸ Daniel De Leon, „Reform or Revolution”, str. 10; „Letter Box” (To „S.” Meriden, Conn.), u *The People*, 9. jula 1899, str. 3; „Letter Box” (To T. I. T. Buffalo, N. Y.), u *The People*, 7. januara 1900, str. 5.

2. Američki i evropski socijalizam

U vezi s izbornim rezultatima Socijalističke partije, *Socialist Labor Party* je postala organizacija koja se mogla zanemariti: na izborima 1904. godine prva je dobila 409.230 glasova, prema 31.248 glasova druge (između ostalog, u 1905. godini, *Socialist Trade and Labor Alliance* je svedena na 1.450 članova). Upravo je zbog toga Karl Liebknecht, prilikom jednog putovanja u Sjedinjene Američke Države 1910. godine, pozivao pristalice *Socialist Labor Party* da uđu u *Socialist Party*, ne toliko iz teorijskih motiva, koliko zbog činjenice da je Socijalistička partija bila snažnija organizacija. Ne iznenađujući se zbog negativnih rezultata izbora, De Leon je, doista, uveravao da je kvalitet, a ne kvantitet ono što je značajno, neustrašivo nastavljajući bitku protiv revizionističkih tendencija u Americi i Evropi¹⁹. U tom pogledu simptomatične su ocene koje je De Leon dao o evropskim socijalistima prisutnim na kongresu Internacionale u Amsterdamu 1904., na kojem je učestvovao kao predstavnik *Socialist Labor Party*.

Jedan od problema o kojem se najviše diskutovalo na amsterdamskom kongresu proizlazio je iz slučaja Milleranda i odbrane revizionističkih pozicija: Alexandre Millerand bio je francuski socijalista koji je ušao u buržoasku vladu, čiji je ministar rata bio general Galliffet, koji je masakrirao Komunu. Ulazak Milleranda u radikalni kabinet Waldeck-Rousseaua izazvao je rascep u socijalističkom pokretu, jer ga je veoma oštro osudio Guesde, ali podržao Jaurès. Na kongresu Internacionale u Parizu 1900. godine, Kautsky je pokušao da izmiri suprotne frakcije, predlažući rezoluciju u kojoj se isticalo da je „izolovani ulazak jednog socijaliste u kapitalističku vladu” samo „privremeno i izuzetno sredstvo” i da je svakako ocena te činjenice „taktičko, a ne principijelno pitanje”. Ta izuzetno umerenjačka pozicija bila je kasnije ispravljena na kongresu u Drezdenu (1903) od strane nemačke socijaldemokratije. Na ovom kongresu su osuđena „revizionistička nastojanja” i njihova „politika koncesija uspostavljenom poretku”. Drezdenska rezolucija je prihvaćena, uz manje izmene, na kongresu

¹⁹ De Leon je negativno ocenjivao uključivanje marksista i lasalovaca u nemačku socijaldemokratiju, jer „fuzija uvek nameće napuštanje principa”. Vid. Daniel De Leon, u *Daily People* 7. januara 1900. i „Did Marx Err?”, u *Daily People*, 9. jula 1911. De Leon je smatrao da je za nemački pokret prikladnija podela na dva dela, — na radikalniju socijalističku partiju i progresivniju buržoasku partiju.

u Amsterdamu i za nju je glasao i De Leon, pošto je jedna znatno radikalnija rezolucija bila odbačena. U opisivanju takticizma Kautskyog, čije je teze u Sjedinjenim Američkim Državama podržao Moris Hillquit, De Leon je u svom referatu o drezdenskom kongresu upotrebio tonove koji su istinski bili zajedljivi. Razmatrajući socijaldemokratsku grupu „centra“, De Leon je pustio na volju svojoj retorici: „Gruppu o kojoj je reč sačinjavaju teoretičari (*theorickers* — u pejorativnom smislu) koji se obaraju na teoriju...; tipičan primer grupe predstavlja Kautsky. Njegova je karakteristika u tome što sedi na dve stolice”²⁰. Isto tako, interesantno je za beležiti kako je u vezi s Kautskyim De Leon citirao, u pozitivnom smislu, *Iskru*, časopis koji je osnovao Lenjin „koji je ironično obrazlagao kako autora, tako i rezoluciju, nazvavši je ‚gumenom rezolucijom’”²¹.

U svom rezimiranju amsterdamskog kongresa, De Leon je s nesumnjivim literarnim majstorstvom dao psihološke i političke portrete učesnika, kako onih koje je simpatisao, tako i onih čiji je bio protivnik. Efikasno je opisao Jauresovu inteligenciju, sklonost ka oratorstvu Victora Adlera, „komedijantsko” držanje Vanderveldea, dok su najveća solidarnost i simpatija rezervisane za Augusta Bebela. Bebel je za De Leona predstavljao najznačajniju ličnost evropskog socijalizma, čoveka obdarenog moralnom i umnom egzaltacijom, onoga koji teži da „idealizuje praksu”, ukratko, jednog gotovo romantičnog heroja. Između De Leona i Bebela postojala je po neka tačka teorijskog neslaganja koju je Amerikanac već ranije podvlačio, prevodeći na engleski i komentarišući Bebelov rad *Die Frau und der Sozialismus*. U tom je delu Bebel smatrao da je Nemačka preuzela vođstvo u revolucionarnom pokretu, dok je, prema De Leonu, u Nemačkoj, kao i u mnogim drugim evropskim državama, još preovladao feudalni duh; „...Nemačka zaostaje gotovo za pola revolucionarnog ciklusa (u odnosu na Sjedinjene Države). Njena buržoaska revolucija

²⁰ Daniel De Leon, *Flashlights of the Amsterdam Congress*, New York, 1906., str. 196. O kongresima u Parizu i Amsterdamu vid. G. D. H. Cole, *Storia del pensiero socialista. La Seconda Internazionale, 1889—1914*, Bari 1968, Prvi deo, str. 50—76. De Leon je učestvovao na sledećim kongresima Internacionale: Cirihi (1893), Amsterdam (1904), Stokholm (1907), Kopenhagen (1910). Socijalistički predstavnik Morris Hillquit je na kongresu manevrisao kako bi De Leon izgubio mesto u Birou Socijalističke internacionale, ali nije postigao svoj cilj.

²¹ Daniel De Leon, *Flashlights of the Amsterdam Congress*, str. 201.

je samo polovično uspela... feudalne hridi su zakrčile put revolucionarnom socijalističkom pokretu u toj zemlji”²².

3. Umerenjački i revolucionarni sindikalizam

De Leon je smatrao da su Sjedinjene Države, zemlja bez feudalnih naslaga i s veoma visokim industrijskim razvitkom najbliže revolucionarnoj situaciji. U tom utopičkom poletu nije vodio računa o pesimističkoj analizi koju je sam formulisao, o stepenu klasne svesti američkih radnika. U svom veoma poznatom delu iz 1902. godine *Two Pages from Roman History*, delu koje je Lenjin želeo da prevede na ruski²³, De Leon je opovrgavao nevaspitnu ulogu umerenjačkih sindikata u radnim masama, vršeći interesantno poređenje s rimskom istorijom. Sindikalisti *American Federation of Labor* upoređeni su antičkim plebejskim tribunima koje je često mogla korumpirati aristokratija. „Upravo kao i narodni tribun, i sindikalni lider je ‚praktičar’, i time se hvali; nema ‚vizija’, ne bira ‚himere’”²⁴. Na isti način je senator Mark Hanna, tvorac pomirenja između kapitala i rada u „korporativnoj” viziji ekonomije, ironično upoređen s Rimljaninom Camillom, koji je izgradio hram *Concordii* (boginja sloge). Događaj iz rimske istorije, koji je De Leon smatrao najznačajnijim za istoriju radničkog pokreta, bio je poraz braće Grah; on nije odbacivao reforme, već je, suočen s nepomirljivom opozicijom rukovodećih klasa, kao jedini način za ostvarivanje reformi smatrao osvajanje vlasti od strane revolucionara. U vezi s tim, De Leon je nabrojao čitav niz pouka koje zaslužuju da se ponove: „Proleterska revolucija ne trpi forme; ona je neumoljivo logična; ublažavanje zla je samo palijativno; proleterska revolucija razvija sopstvene kodekse; neumoljiva je; predostrožna je prema sopstvenim snagama; odbacuje darove pomirenja; podstiče je i održava razum a ne retorika; nije dvosmislena; izgrađuje karaktere”.

De Leonovo nepoverenje prema *labor leaders* motivisano je ne samo stavom sindikalista iz *American Federation of Labor*, već i stavom nekih njegovih socija-

²² Daniel De Leon, primedba na 372. strani, August Bebel, *Woman under Socialism*, New York 1904.

²³ Vid. V. I. Lenin, *Opere complete*, Roma 1969, t. XXVI, str. 383.

²⁴ Daniel De Leon, *Two Pages from Roman History*, New York 1935, str. 46.

lističkih kolega. Tipičan je primer Harryja Carlessa iz *Essex County Independent Socialist Club*, a takođe i „nacionalnog organizatora” *Socialist Labor Party*; on je polemisao s De Leonom, iznoseći argumente da *Socialist Labor Party* ne sme imati ništa sa sindikatima, jer sindikati sprovode „egoističnu” odbranu posebnih ekonomskih interesa svojih članova, dok jedna socijalistička organizacija mora razvijati solidarnost svih radnika. Dakle, kao socijalista, Carless se mora solidarisati s radničkom klasom, ali kao član sindikata *Silver Polishers*, morao je da obezbedi poboljšanje nadnica samo članovima svog sindikata. U *The Burning Question of Trades Unionism*²⁵ De Leon se nije ograničio samo na otkrivanje te i drugih protivrečnosti u američkom radničkom pokretu, već je takođe pokazao da su tradicionalni instrumenti demokratskog parlamentarizma, koje koriste socijalističke partije, nedovoljni ako su odvojeni od revolucionarnog sindikalizma. U stvari, kada bi radnici i razvili takvu političku svest da pobeđe na izborima, kapitalisti bi mogli blokirati proizvodnju i time izgladneti zemlju. Nasuprot tome, radnici bi morali zauzeti fabrike i sami organizovati proizvodnju. Ovde se problem uklapa u čuveni odlomak u kojem De Leon razvija hipotezu o jednom parlamentu, izabranom ne na geografskoj osnovi, već na osnovi pripadnosti određenoj industrijskoj organizaciji, što vodi mišljenju da je reč o sistemu sličnom sovjetima²⁶.

Ostaje da se vidi koliko je De Leonova teorija o revolucionarnom sindikalizmu u skladu s idejama uvezenim iz Evrope. U svojoj studiji o *Industrial Workers*, Paul F. Brissenden pogrešno smatra da su ideje o *Wobblies* bile autohtone. „Samo posle 1908. godine *francuski revolucionarni sindikalizam* je donekle imao direktnog uticaja na američki sindikalni pokret”²⁷. S druge strane, veoma se lako može dokazati da je De Leon krajem 1899. godine objavljivao u *Peopleu* članke koji su izlazili u *Mouvement socialiste*, pod rukovodstvom Huberta Lagardellea i da je 1904. u *Daily Peopleu* povoljno

²⁵ Daniel De Leon, *The Burning Question of Trades Unionism*, New York 1934, str. 37—43 i 11—12. „Tipičnost” De Leonove kritike „union officersa” otkrio je Robert Michels, *La sociologia del partito politico*, Bologna 1966, str. 421, 422, beleška 38 i 41.

²⁶ Radi upoređenja De Leona i Lenjina vid. Antonio Gramsci, u *L'Ordine nuovo*, t. II, 1920, br. 12. i 14 (sada u *L'Ordine Nuovo*, Torino 1954, str. 152) i Siney Hook, *Towards the Understanding of Karl Marx*, New York 1933, str. 309.

²⁷ Paul F. Brissenden, *The IWW, A Study of American Syndicalism*, New York 1919, str. 53.

citirao Artura Labriolu²⁸. Približavanje De Leona anarho-sindikalističkim tezama odvijalo se polako i postepeno: godine 1904. kritikovao je „mit” o generalnom štrajku kao „arhaičan” i podređen dvojakoju greški; kasnije je, stvaranjem *Industrial Workersa*, ispravio gledište. Rađanje *Industrial Workers of the World*, organizacije mučnog i osporavanog života od samog početka, označilo je zaokret u istoriji američkog radničkog pokreta. Posle jedne neformalne konferencije, održane u jesen 1904. godine, u Čikagu se januara 1905. godine održao sastanak tridesetak predstavnika američke levice, sa koje je objavljen Manifest²⁹. Među učesnicima su bili socijalisti: Eugene Debs, A. M. Simons, Ernest Untermann, Charles Moyer i William D. Haywood iz *Western Federation of Miners*, sindakata koji se 1897. godine odvojio od *American Federation of Labor*, zatim katolički sveštenik Thomas Hagerty s anarhističkim idejama i Frank Bohm iz *Socialist Labor Party*, koji je učestvovao u ličnom svojstvu, dok De Leon nije bio pozvan. Jedna tako nehomogena grupacija nije mogla trajati, jer je objedinjavala predstavnike veoma različitih tendencija. Jedna klauzula Manifesta postavila je da se *Industrial Workers* ne sme afilirati ni u kakvu političku partiju, kako se ne bi favorizovala neka od postojećih socijalističkih organizacija. U stvari, predstavnici Socijalističke partije veoma su sumnjali u uspeh *Industrial Workersa*. Još je Max Hayes, koji je predstavljao socijalističku tendenciju u *American Federation of Labor* (i koji nikada nije uspeo da radikalizuje taj sindikat), izrazio snažno podozrenje da će nova „unija” biti isto toliko sektaška i ekstremistička kao i *Socialist Trade and Labor Alliance*. Jedan od potpisnika Manifesta i marksistički teoretičar izvesnog ugleda, Ernest Unterman, u maju 1905. godine se požurio da članove *Western Federation of Labor Miners* upozori na opasnost od prisustva De Leona u novom pokretu, da bi se na vreme izbegle negativne posledice koje bi se svakako pokazale.³⁰

„Preambula” koja je prihvaćena na prvoj konvenciji *Industrial Workers of the World* odlikovala se još odlučnijim tonom u isticanju nezavisnosti sindikata od partije: upravo je De Leon insistirao da se Hagertyjev izraz „without affiliation with any political party”, koji

²⁸ Don K. McKee, „Daniel De Leon: A Reappraisal”, u *Labor History*, t. I, 1960, br. 1, str. 286—287.

²⁹ „Manifesto”, u *Rebel Voices. An IWW Anthology*, u redakciji Joyce L. Kornbluh, Ann Arbor 1964, str. 709.

³⁰ Ernest Untermann, u *The Voice of Labor*, maj 1905, str. 8—10.

je već bio upotrebljen u Manifestu, ponovo unese u tekst:

„Radnička klasa i klasa poslodavaca nemaju ničega zajedničkog... Između tih dveju klasa mora se razviti borba, sve dok se svi radnici ne ujedine kako na političkom tako i na industrijskom planu i uzmu u svoje ruke ono što proizvode sopstvenim radom i to sačuvaju pomoću radničke ekonomske organizacije koja neće biti uključena ni u jednu političku partiju”³¹.

Ovu drugu političku klauzulu De Leon je branio ne samo da bi izbegao preteran uticaj Socijalističke partije na *Industrial Workers*³², već i da bi potvrdio da se revolucionarna akcija radničke klase ne može izjednačiti s prostom „fizičkom silom”. „Varvarin pokušava fizičkom silom, kulturnan čovek završava njome, ako je fizička sila neophodna”³³. Upravo u vezi s tim temama, koje su se odnosile na ujedinjavanje ekonomske i političke borbe i korišćenje fizičke sile u socijalnim sukobima, nastupio je kasnije dramatičan rascep između De Leona i „anarhosindikalističke” struje. Istovremeno, bilo je i onih koji su jasno sagledali kompromisne pozicije koje je u tom momentu zauzeo De Leon pokušavajući da izmiri marksističke i anarhističke stavove. Sam De Leon je godinu dana ranije ublažio svoje tvrdnje o generalnom štrajku, da ne bi izazvao neprijateljstvo između Haywooda i *Western Federation of Miners*. U govoru koji je održao 10. jula 1905. godine u Mineapolisu da bi prokomentarisao i protumačio „Preambulu”, De Leon će objasniti da pod pojmom „generalnog štrajka” treba podrazumevati odstranjivanje (lock-out) kapitalista od sredstava za proizvodnju jednom kada ih se radnici dočepaju³⁴. U tom govoru De Leon je pokušao da naknadno objasni zauzimanje pozicija *Industrial Workers* o političkoj borbi, nezavisno od postojećih socijalističkih partija. Precizirao je da dok je moto 'konzer-

³¹ Preambula, usvojena na IWW Convenciji 1905. u *Rebel Voices* cit., str. 12.

³² Zatim je De Leon istakao: „Suočavajući se s činjenicom da postoje dve suparničke socijalističke partije, IWW je 1905. imao posla ne sa teorijom, već sa stvarnim stanjem. Preambula IWW ide ususret (tom) stanju...” Daniel De Leon, „France and America” (uvodnik), u *Weekly People*, 13. aprila 1912, str. 4. Treba istaći da dok je unošenje pojma političke borbe izazivalo anarhistu Hagertyja, koji je u njemu gledao samo izbornu smicalicu, tačku o neuključivanju ni u jednu partiju oštro su kritikovali Simonsovi socijalisti.

³³ „Proceedings”, *First IWW Convention*, New York 1930, str. 52—57.

³⁴ Daniel De Leon, *Socialist Reconstruction of Society*, New York 1930, str. 52—57.

vativnih rukovodilaca *American Federation* „nikakve politike u sindikatu”, za revolucionarne sindikate *Industrial Workers* postoji neraskidivo jedinstvo ekonomske i političke borbe. Samo ekonomsko-sindikalna organizacija (dakle, ne partija!) može radničkoj klasi obezbediti prisvajanje sredstava za proizvodnju. Morala bi se zauzeti, i održati, preduzeća, fabrike itd. Nasuprot tome De Leon je tumačio:

„Upravo se suprotno dešava u pogledu „političke vlasti”. Ona se mora osvojiti da bi se ukinula. Iz toga proizlazi da je cilj političkog pokreta čisto destruktivan. Pretpostavimo da klasno svesni radnici dođu do punog uspeha na izborima... pretpostavimo da naši kandidati dobiju mesta od predsednika do kongresa...; pretpostavimo sve to. Šta bi tada trebalo učiniti? Jednostavno, odmah se prilagoditi *sine die*. Ako... politička pobeda zatekne industrijski organizovanu radničku klasu, tada bi dalje postojanje političkog pokreta bilo jednako pokušaju uzurpacije onih ovlašćenja koja su se njegovom pobedom željela preneti na centralnu administraciju industrijske organizacije”³⁵.

De Leon ne govori samo o ukidanju države, ispravljajući barem delimično engelsovski problem „odumiranja”, već isto tako pretpostavlja da u budućoj socijalističkoj državi neće postojati ni glavni grad. „Tamo gde generalni izvršni savet — *Industrial Workers of the World* — bude održavao svoje sednice, to će biti glavni grad zemlje”³⁶. „Utopistička” teza o ukidanju državne vlasti naišla je na snažnu opoziciju među prvcima Socijalističke partije: „napustiti političku vlast pošto je osvojena, ne razlikuje se mnogo od odbacivanja borbe za političku vlast” — komentariše James Oneal. Na to je De Leon ironično odgovorio: „Rušenje Bastilje, pošto je osvojena, malo se razlikuje od odbijanja da se pre svega zauzme”³⁷. Nisu se svi predstavnici Socijalističke partije ponašali na isti način: bilo ih je koji su, kao William J. Ghent, propovedali da treba ignorisati *Socialist Labor Party* i De Leona; Eugene Debs, koji je kritikovao politiku socijalista prema *American Federation of Labor*, našao je reči poštovanja za De Leona, iako je osuđivao njegovu „intelektualnu hladnoću”: ... „De Leon je čvrst u pitanju sindikalizma”; „činjenica’ je, štaviše, da je

³⁵ Daniel De Leon, *Socialist Reconstruction of Society*, str. 46.

³⁶ Daniel De Leon, *Socialist Reconstruction of Society*, str. 47.

³⁷ A. Petersen, iz uvoda u *Socialist Reconstruction of Society*, str. 6.

oštra opozicija članova Socijalističke partije prema *Industrial Workersu* zasnovana u De Leonovoj glavi i da se sastoji iz čisto lične netrpeljivosti...³⁸

4. Diskusija o anarhosindikalizmu i isključenje De Leona iz IWW

Život De Leona u *Industrial Workersu* nastavio se kroz ponekad veoma žestoke sukobe i teškoće. Na Drugom kongresu organizacije (1906. godine) De Leon se priključio anarhosindikalističkoj struji (William E. Trautmann, finansijski sekretar *Industrial Workersa* i Vincent St. John) da bi istisnuo predsednika C. O. Shermana i tako zadao odlučan udarac najumerenijim elementima u *Industrial Workersu*: to je bio udar takozvane „proletarian rabble” (proleterskog ološa), koji je kasnije javno osuđen od socijalističkih predstavnika na kongresu Internacionale u Štokholmu (1907. godine), kao jedna od uobičajenih „razbijačkih” mahinacija De Leona (Morris Hilquit, J. Mahlon Barnes).

Kao što je istakao Don K. Mckee u svojoj ranije citiranoj studiji, pre svega je Trautman („r-r-r revolucionar Trautman”, kako su ga ironično nazvali socijalisti iz umerenjačkog krila) u tim godinama izvršio uticaj na De Leona, zajedno s teoretičarima evropskog sindikalizma, jačajući time njegove „ekstremističke stavove”.

³⁸ Eugene V. Debs, „The Coming Labor Union”, u *Miners' Magazine*, t. 7, 26. oktobar 1905, br. 122, str. 13; „The Socialist Party and the Trade Unions”, u *The Worker*, 28. jula 1906., ili u *Miners' Magazine*, 30. avgusta 1906, str. 9. U vezi s opozicijom socijalista prema De Leonovoj sindikalnoj strategiji, još od vremena *Socialist Trade and Labor Alliance*, vid. N. I. Stone, „The Attitude of the Socialists towards the Trade Unions; An Address Given at the Rochester Unity Convention”, March 28, 1900, New York. Polemika Stonea, bivšeg člana SLP sklonog zajedničkoj politici socijalista sa ALF protiv De Leonovog doktrinarnstva, bila je veoma žestoka: „Nepomirljivom ftnatiku, koji je svoj socijalizam shvatao kao svemoćni lek proizašao iz plodnog mozga njegovog učitelja, koji pred sobom nije video ništa drugo do svoju ‚fiksdeju’ i ostao slep i gluv za život i njegovu stvarnost; koji je... verovao da treba prebrisati ili anulirati sve ono što se ne uklapa u njegove koncepcije — sindikati su se javljali u drukčijoj svetlosti” (isto, str. 1). U debati sa socijalistom Job Harrimanom 25. novembra 1900. godine, De Leon smatra da sindikate, kao što su AFL, treba „razbiti izvana”: „A Debate on the Tactics of the ST and LA Toward Trade Unions between Daniel De Leon and Job Harriman”, New Haven, Conn; nov. 25, 1900. Upor. i Morris Hillquit, *History of Socialism in the United States* (peto izdanje), New York 1965, str. 337.

Međutim, De Leon je, u krajnoj liniji, bio i suviše blizak marksističkoj ortodoksiji Druge internacionale da bi bez rezerve mogao prihvatiti teorije o direktnoj akciji i sabotazi. Na konvencijama 1907. i 1908. godine, posle kratkog okršaja na kongresu 1906. godine, taj se sukob, koji je predstavljao latentnu protivrečnost u De Leonovoj misli, otvoreno manifestovao, i De Leon je najzad, nastojanjem Trautmanna i St. Johna koje je podržao Haywood, bio isključen iz *Industrial Workers* (1908. godine). De Leon je bio naročito ozlojeđen shvatanjima nekih predstavnika anarhosindikalističke struje o revolucionarnoj aktivnosti, koju je smatrao infantilnom i improvizovanom. Na konvenciji 1907. godine taj „levičarski” sektor predstavljali su slabo poznati delegati kao što su bili Foote, Axelson, Glover, a posebno Ludoviko Caminita, direktor anarhističkog lista *Socialno pitanje*, koji je predlagao da se izbacila politička klauzula. U odbrani revolucionarnog industrijalizma i socijalizma, De Leon se pozivao na Marxova mišljenja o njihovoj spojivosti, ne stoga što je Marx bio apsolutno u pravu, već zato što je iskustvo pokazalo tačnost njegovih shvatanja. De Leon je u humanističkim tonovima isticao prvenstveno moralnu prednost socijalizma nad kapitalizmom: „Ne postoji glasačka kutija za kapitalističke glasove, kao što ne postoji ni kapitalističko glasanje, kao što ne postoji kapitalistička sloboda govora. Sve su to pobjede koje je ljudski rod oteo iz kandža rukovođeće klase...”³⁹ De Leonov govor je dočekan aplauzom, a podneta rezolucija o izbacivanju političke klauzule bila je poražena sa 113 protiv 15 glasova. Ovoj privremenoj pobjedi prethodile su u zimu 1906—1907. intenzivne diskusije između De Leona i predstavnika direktne akcije, kao što su bili John Sandgren, Arturo Giovannitti, Joseph Wagner i Leon Vasilio. Sandgrenu, koji je čisto političku aktivnost za rušenje kapitalističkog sistema smatrao bezvrednom, De Leon je prigovarao da brka političku aktivnost uopšte i konkretnu politiku, kao što je učešće na izborima: „Ne može se odbaciti sve ono što je kapitalizam ostvario. Tako vandalsko mišljenje uništilo bi divovsku mašineriju moderne proizvodnje. Među značajnim stvarima koje je uveo kapitalizam nalazi se i ideja o miroljubivim sredstvima da se izglade spirovi”⁴⁰. U diskusiji su kasnije učestvovali Joseph Wagner

³⁹ Govor De Leona je uzet iz Rudolph Katz, „With De Leon since 89”, i „Daniel De Leon, The Man and His Work”, *A Symposium*, New York 1969, str. 131—141.

⁴⁰ Daniel De Leon, *As to Politics*, New York, 1935, str. 17.

i Leon Vasilio, koji su kao primer uzeli Generalnu konfederaciju rada Francuske. Naročito je bio glasan Arturo Giovannitti, jedan od Sorelovih obožavatelja. Rođen u Italiji 1882. godine, umro 1959, Giovannitti je u Sjedinjenim Državama rukovodio nedeljnikom *Proleter*; bio je jedan od protagonista štrajka tekstilaca u Lawrenceu (1912. godine) i sudskog procesa koji je usledio. De Leon je iskoristio priliku da istakne da su njegovi stavovi i stavovi *Socialist Labor Party* istovetni sa stavovima Artura Labriole u Italiji; između ostalog, Giovannitti nije imao nikakvog prava da citira Labriolu da bi potkrepio sopstvene stavove, jer je Labriola pripadao Italijanskoj socijalističkoj partiji. Uz to se američki teoretičar, koji je u krajnoj liniji partiju smatrao jednim od oblika svesti izvan proletarijata, nije uzdržao da svom sagovorniku održi lekciju o društvenoj svesti:

„Giovannitti tvrdi da klasa koja stvarno teži da ispuni svoju istorijsku ulogu mora biti revolucionarna ne u pogledu cilja nego svojim metodom i sredstvima”. Ta tvrdnja je dvojako pogrešna u odnosu na društvenu svest. Njena prva greška se sastoji u upotrebi izraza ‚metod’ i ‚revolucionarna sredstva’. Ne postoje ‚revolucionarne metode i sredstva’. Sredstva i metodi mogu biti dobri ili loši, mudri ili glupi, nikad ‚revolucionarni’. Fizička sila, revolucionarna sredstva i metodi... nisu revolucionarni po svom biću; oni mogu biti ultrareakcionarni”⁴¹.

Teorijska nadmoćnost i dijalektička sposobnost nisu sprečile poraz De Leona na kongresu 1908. godine. Trautmannova kampanja je počela pod jednim izgovorom, polazeći od činjenica da je izvesni E. Markley napisao u *Daily Peopleu* članke protiv *Industrial Workersa* (optužba za koju je De Leon dokazao da je lažna). Nasuprot tome, osnovanija je bila bojazan da će *Socialist Labor Party* pokušati da zauzme hegemonu poziciju u *Industrial Workersu*, što je posvedočio i Justus Ebert, De Leonov sledbenik, koji je napustio partiju da bi prešao u *Industrial Workers*.

De Leonovo isključenje, međutim, nije bilo i zvanično opravdano tim razlogom. Kao što iznosi istoričar Patrick Renshaw, „pošto De Leon nije bio najamni radnik, nije mogao biti član organizacije. Njegovi akreditivi odbačeni su zbog činjenice da je predstavljao *Store and*

⁴¹ Daniel De Leon, *As to Politics*, str. 50. O tom pitanju vid. takođe, Melvyn Dubofsky, *We Shall Be All, The History of the Industrial Workers of the World*, Čikago 1969; Phillip S. Foner, *History of the Labor Movement in the United States*, tom IV, *The Industrial Workers of the World, 1905—1917*, New York 1965.

Office Workers Union, umesto lokalnu sekciju *Priting and Publishing*, kojoj bi morao pripadati kao direktor lista *The People*”⁴².

Antideleonovsku grupu na kongresu predstavljala je takozvana „Overall Brigade”; bila je sastavljena od radnika sa Zapada koji su putovali teretnim vagonima iz jednog grada u drugi, da bi propagirali ideje *Industrial Workersa*. Himnu im je predstavljala pesma „Alleluia, I’m a Bum” (Aleluja, vagabund sam). Na napad je De Leon odgovorio: monotono ponavljanje „vagabund sam, vagabund sam” odgovara fideizmu i fatalizmu srednjovekovnog mota „bog to hoće”.

Uprkos neprijateljskoj atmosferi i poviku „hteo bih da ošamarim papu (De Leona)”, uprkos tome što je St. John razvio ulogu „javnog tužitelja” uz „levičarsku ariju”⁴³, De Leon se sjajno branio govorom koji je kasnije objavljen pod naslovom *The Intellectual against the Worker*⁴⁴. Isključen iz organizacije, De Leon je osnovao sopstvenu *Industrial Workers* sa sedištem u Detroitu. S druge strane, kasnije će i sam Trautmann napustiti zvanične *Industrial Workers*, da bi se 1912. godine priključio De Leonovim sindikatima. Trautmann je oko 1923. godine usvojio mnogo umerenije ideje, podržavajući koncepcije demokratskog društva Waltera Rathnaua i Woodrowa Wilsona⁴⁵.

Kada su rukovodioci *Industrial Workersa* De Leonov govor na III kongresu objavili pod naslovom *The Intellectual against the Worker*, učinili su američkom teoretičaru veoma lošu uslugu, izolujući ga u aristokratsko-kulturni kontekst, suprotan istinskim interesima radnika. Ironijom sudbine, i sam De Leon je u jednom trenutku uvrierističke ushićenosti kritikovao „konformističko” držanje umerenog intelektualca — socijaliste:

⁴² Patrick Renshaw, *Il sindacalismo rivoluzionario negli Stati Uniti*, Bari 1970, str. 71.

⁴³ Rudolph Katz, *With De Leon since '89*, str. 150—151.

⁴⁴ Vid. Daniel De Leon, „The Intellectual against the Worker”, u *Industrial Union Bulletin*, 10. oktobar 1908, str. 1—2 i govor Vincent St. John, „The Worker against the Intellectual”, isto.

⁴⁵ Evoluciju IWW od 1905. do 1917. shematski je prikazao istoričar Paul F. Brissenden na sledeći način: 1905: Sherman... De Leon... St. John ili Haywood... Trautmann; 1906: De Leon... St. John... Trautmann; 1908;

I De Leonovi sledbenici (SLP ili IWW iz Detroita); II Grupa St. John-Trautmann (IWW iz Čikaga ili „Bummery”); 1917: Grupa De Leon-Trautmann (The Workers’ International Union) (IWW); Grupa St. John-Haywood. (Iz P. F. Brissenden, *The IWW. A Study of American Syndicalism*, str. 219—220).

„On će reći sve i potpisati sve, ali će se povući kada mu se prohte“⁴⁶.

Dok su, s jedne strane, rukovodioci *Industrial Workersa* iskoristili De Leonovo isključenje da bi podneli amandman na „preambulu“ iz 1905. godine, brišući političku klauzulu i insistirajući na direktnoj akciji⁴⁷, De Leonova polemika je sve više išla protiv revolucionarnih sindikalista, optuženih zbog „veiled dynamitisma“. Distancirajući se od svojih protivnika, De Leon se takođe angažovao i oko istorijsko-filozofskih razlika koje se odnose na samo značenje izraza „sindikalizam“. On se poziva na razliku između „industrial unionism“ i „syndicalism“, navodeći argumente da je „sindikalizam“ pojam francuskog porekla vezan za uslove koji su postojali u francuskom radničkom pokretu. U Francuskoj su Hervéove i Lagardelleove teorije imale bar tu vrednost što su se suprotstavljale umerenjačkom krilu Socijalističke partije, sprečavajući proletarijat da zapadne na krivine „parlamentarnog kretenizma“. Suprotno tome, teza o direktnoj akciji je u Sjedinjenim Državama nepouzdana, jer (ovde je De Leonov zaključak veoma slab) američka radnička klasa koja, za razliku od evropske, nema iskustvo obavezne vojne službe, ne može efikasno organizovati ustanak. „Industrijski unionizam“ predstavlja čistu suprotnost ‚sindikalizmu‘. Dok je kod sindikalizma istaknuta *funkcija* organizacije — rušenje kapitalizma fizičkom silom — kod industrijskog unionizma akcent je stavljen na organizacionu strukturu⁴⁸. Na istoj liniji nalazi se i sukob sa „Big Billom“ Haywoodom, koji je 1908. godine bio isključen iz *Western Federation of Miners* zbog nepomirljivosti između te federacije i *Industrial Workersa*. On će 1913. godine biti prinuđen da napusti Socijalističku partiju i biti isključen iz Izvršnog komiteta. Godine 1905. prihvatio je s velikim oduševljenjem De Leonov govor u vezi s preambulom *Industrial Workersa*. Nasuprot tome, sada je De Leon kritikovao Haywooda što je potcenjivao političku akciju i podržavao čisto destruktivne pozicije koje su favorizovale individualne eksproprijacije, hrabrile krađu i sabotaže. Kao poslednji udarac, gotovo kao odjek na optužbe Hillquitove, De Leon upoređuje Haywoodov

⁴⁶ Daniel De Leon, „The Intellectual“, u *Daily People*, 19. mart 1905, preštampano u *Industrial Unionism*, New York 1920, str. 22.

⁴⁷ „Preamble and Constitution of the Industrial Workers of the World“, amandman 1908, u *Rebel Voices*, str. 12—13.

⁴⁸ Daniel De Leon, „A propos of ‚Direct Action‘“, u *Daily People*, 2 april 1913, preneto u *Industrial Unionism*, str. 51.

program s kritikovanim anarhistom Bakunjinom⁴⁹. De Leon nije slučajno navodio problem sabotaže s obzirom da su tu parolu koristile pristalice i neprijatelji *Industrial Workersa* u vezi s američkim revolucionarnim sindikalizmom. „Sabotaža“ je podsticanje koje potiče od manifesta i planova objavljenih u *Solidarity* kao i pesmica Ralpa Chaplina, jednog od „bardova“ *Industrial Workersa*, dok je umereni socijalista William J. Ghent primećivao da moral sabotaže nije dostojan radnika obdarenih klasnom svešću, jer je na nivou pobune robova rimskog carstva. Ekonomista i sociolog Thorstein Veblen je istančanije uklopio tematiku sabotaže u svoj govor o krizi vrednosti buržoaskog industrijskog društva; sabotaža je za Veblena simptom „socijalističke ravnodušnosti“, reakcija na dehumanizaciju rada kroz „svesno suzbijanje efikasnosti“. „Često levičarski značaj koji se u američkoj upotrebi pridaje toj paroli, označavajući nasilje i nered, treba zahvaliti činjenici da su takvu upotrebu uvele prvenstveno ličnosti i listovi koji su težili da diskredituju korišćenje sabotaže od strane organizovanih radnika...“⁵⁰

Razume se da se De Leon nije odrekao borbe na jednom drugom frontu — naime, borbe protiv umerenjačkih predstavnika Socijalističke partije; kao izgovor za borbu uzeo je izbor Victora Bergera, „američkog Bernsteina“, za člana Kongresa („prvi američki socijalistički kongresmen“), da bi napisao niz majstorskih i ubistvenih napada koji su izvrsno opisali Bergerovu neposobnost da formuliše politiku socijalnih reformi. De Leon je svoje kritike uperio na projekt zakona o penzionisanju starih radnika koji je podneo Berger. Berger je, pre svega, kao granicu penzionisanja uzeo 70 godina života, dok je prosečan vek američkog radnika bio 40 godina; osim toga, penziju ne mogu da dobiju siročad radnika koji imaju nedeljna primanja od šest (6) dolara. „S izuzetkom 14. juna i 31. jula — uzviknuo je De

⁴⁹ Daniel De Leon, „Haywoodism and Industrialism“, u *Daily People*, 13. april 1913, preneto u *Industrial Unionism*, str. 71—79. O negativnoj oceni De Leona od strane Haywooda vid. William D. Haywood, *Bill Haywood's Book*, New York 1929, str. 220—222, 278—279. Trideset sedam članova Socijalističke partije, koji su protestovali protiv isključenja Haywooda iz izvršnog komiteta, a među kojima su bili poznati predstavnici kao Louis B. Boudin, William English Walling i Max Eastman, iskoristili su priliku da u svojoj *Resolution of Protest* osude ortodokсни dogmatizam à la De Leon i njegov „lov na veštice“. Vid. *New York Call*, 4 januara 1913.

⁵⁰ Thorstein Veblen, „Gli ingegneri e il sistema dei prezzi“, u *Opere*, Torino 1969, str. 910.

Leon povodom Bergerovog projekta — socijalizam je u kongresu ostao nem i malodušan; 14. juna se pokazao kao neznanica; a sada, 31. jula, kao slab⁵¹.

5. Polemike i ocene De Leonovih teorija

Poslednji, posebno interesantan element u delu De Leona, jeste stalno prisustvo učenja *Revolutionary Fathers*. U ličnostima kao što su Thomas Jefferson i James Madison pronalazio je demokratsku i progresivističku orijentaciju, koju su proklamovale američke rukovodeće klase i koju samo socijalizam, shvaćen ispravno, može ostvariti. Još 1889. De Leon je Jamesu Madisonu posvetio jedan članak (objavljen u časopisu „nacionalističkog” pokreta iz Bellamyja, *Nationalist*), nastavljajući da ga pozitivno navodi i u poslednjim rukopisima (na primer, u članku iz 1913, pod naslovom *Karl Marx*).

Jedna od zasluga koju je De Leon pripisivao Madisonu jeste realizam u tumačenju društvenih pojava; još je Madison predvideo da će većina američkih građana ostati bez vlasništva, što se u praksi sreće u sadašnjoj epohi. Razmatranja te vrste postaću svojstvena progresivnoj američkoj historiografiji, a pre svih ostalih, Charlesu A. Beardu, autoru veoma poznate *Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, koja je slikala Madisona kao jednog od Marxovih preteča.

De Leon je umro 11. maja 1914. godine. Odmah posle njegove smrti otpočelo se s preobražavanjem njegove ličnosti u mit. I dalje su, kako sledbenici, tako i neprijatelji, od De Leona stvarali više zastavu koju treba srušiti, ili veličati, nego ličnost koju treba razumeti. Napadi socijalista suparnika poprimali su histerične tonove; uvodnik u *New Yorker Volkszeitungu* od 13. maja 1914. obaveštava „Ono što se desilo mnogima, desilo se i onome koji je umro u ponedeljak ujutro; umro je sa zakašnjenjem od dvadeset godina i nadživio samog sebe. Njegova smrt nije gubitak”. S druge strane, posle oktobarske revolucije postavio se problem da li je i do koje mere Lenjin poznavao i cenio De Leonovo delo. Danas, dok oduševljeni sledbenik De Leona, Arnold Petersen, upoređujući svog buntovnog i usamljenog učitelja sa

⁵¹ Daniel De Leon, „Revolutionary Socialism in US Congress”, *New York Labor News Co.* 1935, str. 64. Na De Leonovu polemiku punu ironije protiv Bergerovog lista *Milwaukee Leader*, koji su njegovi urednici skromno definisali kao „najveći socijalistički dnevnik na engleskom jeziku u svetu”, poziva se Arnold Petersen (*Daniel De Leon Pioneer Socialist Editor*, New York 1931, str. 28—29).

doktorom Stockmannom iz Ibsenovog *Neprijatelja naroda*, u svom nekritičkom divljenju ističe „da se Lenjin veoma dockan sprijateljio s deleonizmom da bi se mogao u potpunosti njime koristiti”. Američki komunisti su tridesetih godina pokušali da razbiju De Leonovu teoriju kao jednu od najtipičnijih grešaka američkog radničkog pokreta. Tako je 1934. godine, Walter Burke u *De Leonism in the Light of Marxism-Leninism* stigao dotle da je optužio sovjetskog istoričara Leonida G. Raiskog što je veoma blagonaklono razmatrao De Leona u svojoj studiji *Daniel De Leon, The Struggle Against Opportunism in the American Labor Movement*, štampanoj četiri godine ranije u *Komunistu*, teorijskom časopisu Komunističke partije Sjedinjenih Država.⁵² Istim apriorističkim sudom De Leona su osudile i druge grupe američke levice⁵³ i čini se da je njegov sadašnji uticaj ograničen više na diskusiju među istoričarima, nego na političke odluke pokreta američke levice.

Kao što je 1957. godine pisao Hal Simon, rukovodilac sekcije američke Komunističke partije, danas se De Leon smatra „mrtvim psom”:

„Iznositi danas na svetlo dana Lenjinovo odobravanje iz 1920. De Leonove fraze kojom je definisao sindikalne rukovodioce kao ‚kapitalističke namesnike u redovima radničkog pokreta’, da bi se to predstavilo kao osnovna direktiva za sindikalnu taktiku i strategiju u Sjedinjenim Američkim Državama, sve je drugo samo ne korisno. Desile su se neke sitne promene one vrste za koje je Lenjin uvek smatrao da ih treba imati u vidu. Ako bismo u 1957. godini drukčije postupali s ‚deleonizmom’, ne bismo zaista bili lenjinisti⁵⁴.”

Iz ovog izlaganja jasno izlaze na svetlost dana ograničenosti De Leonovog dela. Njegovo postavljanje je često više polemičko i žurnalističko nego naučno (u njegovom delu nedostaju radovi koji daju obeležje pravog i istinskog naučnika). Na isti način, njegova povezanost

⁵² Walter Burke, „De Leonism in the Light of Marxism-Leninism”, u *The Communist*, t. XIII, 1934, br. 3, str. 302—310; br. 4, str. 405—416. Delo Leonida G. Raiskog, *Daniel De Leon: The Struggle Against Opportunism in the American Labor Movement*, preštampano je iz *New York Labor News Co.* 1931. Članci Arnolda Petersena o De Leonu preštampani su u *Daniel De Leon: Social Architect*, New York, 2 tom., 1941. i 1953.

⁵³ Između ostalog vid. K. Svanum, „Daniel De Leon”, u *International Council Correspondence*, tom. I, 1935, br. 6, str. 1—4.

⁵⁴ Hal Simon, „Per un mutamento radicale nella politica sindacale del PC”, u *Il XVI congresso dei comunisti americani*, Milano 1958, str. 80—81. Lenjinov odeljak na koji se Simon poziva nalazi se u *L'estremismo, malattia infantile del comunismo*, Rim 1970, str. 73.

s marksizmom je ponekad više dogmatičarska, nego kritička; njegova veoma uspešna intuicija o osobenostima američke situacije u poređenju s evropskom, ostaje izolovana u često neprodubljenim stavovima. Pre svega, u poređenju s mnogim njegovim protivnicima u Socijalističkoj partiji, nesumnjiv je njegov lik političara, odnosno lidera koji uspeva da blagovremeno uoči teorijske i praktične probleme s kojima se suočavao. Ipak mu nedostaje dosledno razlikovanje taktike i strategije, što ga je dovodilo do stalnih, često sterilnih sukoba s protivnicima na desnijim ili levijim pozicijama. Isto tako, De Leon nije uspeo da dosledno razreši sukob između ortodoksnog i anarhosindikalističkog socijalizma. Shodno odgovarajući uslovima trenutka, čini se da je suprotstavljao ta dva elementa jedan drugom, čas insistirajući na revolucionarnoj praksi radničke klase da bi se porazio socijalistički revizionizam, čas precenjajući strukturu političke partije i značaj demokratskih institucija (izbori, učešće u parlamentarnom životu), da bi se porazio ekstremizam *Industrial Workers of the World*. Ipak, iz celokupne njegove aktivnosti, u krajnjoj liniji ne proizlazi novi model revolucionarnog marksizma, kao što su na razne načine formulisali lideri evropskog radničkog pokreta. Na taj način, De Leonovo delo delimično zaostaje iza dela Lenjina, Trockog, Rose Luxemburg, Gramscija.

(Cristiano Camporesi, „Marxismo e sindacalismo in Daniel de Leon”, u: *Storia del marxismo contemporaneo*, Istituto Giangiacomo Feltrinelli, Milano 1974, str. 625—642)

Prevela Mirjana Janković

prikazi

KLASNA BORBA

GIAN ENRICO Rusconi: ALERGIJA PREMA DRUŠTVENOM KONFLIKTU

U klimi ucenjivanja izazvanoj ekonomskom krizom koja je pritisla zapadni svet, nemačka vlada je, merama koje bi u drugim vremenima izazvale talas protesta u zemlji i inostranstvu, dalje usavršila svoj aparat vanrednih zakona. Kod nas se, s iznenađujućim čuđenjem, ograničilo samo na registrovanje kretanja Nemačke ka neliberalnoj demokraciji. Događaj je od izvanrednog značaja, jer ćemo, pre ili kasnije, morati direktno da se razračunamo s „nemačkim modelom“.

Iznenađuje izvesna podudarnost: dok su se u vezi sa slobodom izražavanja i slobodom profesionalne aktivnosti usavršavale mere protiv takozvanih „radikala“ (s *Berufsverbote* nom je zabranjeno primanje komunista i borbenih predstavnika leve u javne ustanove i nastavu) istovremeno je došlo do širenja *Mitbestimmunga*, „saodlučivanja“, koje je prvobitno ocenjeno i od sa-

mih sindikata kao nezadovoljavajuće. Čudna koincidencija kojom je preventivno zadat udarac i kažnjen svaki anti-konformizam, prvenstveno omladine, a za radničku klasu ustanovljena gotovo prinudna saradnja rada.

Uspešnost nemačkog modela ne sadrži neku tajnu čudotvornu formulu. Izgleda kao primena priručnika iz politikologije. Počiva, u stvari, na tri temelja: čvrstoj ekonomiji, stabilnom političkom okviru (svojevrсни bipartizam koji je ipak prinuđen da se vrti oko treće manje partije), disciplinovanom radničkoj klasi spremnoj, štaviše, na saradnju. Radnička klasa, koja kroz svoju raznovrsnu raščlanjenost predstavlja najveći deo stanovništva, doista nije „izvan“ ekonomskog i političkog mehanizma — ona obezbeđuje njegovo funkcionisanje i čak ga ozakonjuje.

Toj problematici je posvećena knjiga Habermasa, neda-

vno objavljena na italijanskom jeziku, pod naslovom *La crisi della razionalità del capitalismo moderno* (Križa racionalnosti savremenog kapitalizma), Laterza, 1975., koja tematski prilazi „problemima legitimnosti razvijenog kapitalizma” — kako glasi originalan naslov. Ovde se neću baviti celokupnom habermasovskom problematikom, već samo središnjom tezom knjige — pomanjkanjem legitimnosti koja je strukturalno inherentna sistemu razvijenog kapitalizma, tezom koju ću pokušati da potvrdim pozivajući se direktno na nemačku situaciju.

Premda jezik Habermasa nije uvek kontrolisan (kao što, uostalom, to nisu ni neke konceptualne šeme, što je potvrda još uvek provizornog karaktera njegove rasprave), „pomanjkanje” ne znači „križu legitimnosti”. U stvari, „križa legitimnosti” se javlja čim zahtevi za nadoknadama koji bi odgovarali sistemu, brže rastu od raspoložive mase vrednosti, ili kada se javljaju očekivanja koje je nemoguće ispuniti nadoknadama koje odgovaraju sistemu. Prema takvom, tipično habermasovskom načinu izražavanja, koje društvenu ravnotežu posmatra kao pitanje zahteva i nadoknada, razvijeni kapitalizam bi strukturalno trpeo od legitimnosti, ali on ipak uspeva da se izvuče iz propasti (iz „križe sistema” u naglašenom smislu te reči). Kod takve otvorene situacije, predlog o novom načinu podružtvljavanja ili legitimnosti, zasnovan na „praksi pregovaranja” u suprotnosti s onim tehnokratskim i sistemskim pozicijama koje pretpostavljaju društveno-politički razvitak, u celini podređen „racionalnoj” opravdanosti, dobija (ili bi trebalo da dobije) snaisao. Pomanjkanje legitimnosti razvijenog kapitalizma nastaje iz činjenice što je pokrenuo ali nije prevazišao križu sistema koja je srušila li-

beralni kapitalizam. Naime, novi kapitalizam je pokrenuo i pokreće niz poboljšanja da bi se izbegla globalna kriza sistema, ali ta poboljšanja izazivaju procese delegitimitnosti, o čijem ishodu, uostalom, nije lako dati sud. Korektivni elementi koji su pokrenuti da bi se otklonio krah jesu: a) sistematska ekspanzija države, posebno njenog administrativnog aparata koji se ograničava više na to da upravlja kapitalističkom dinamikom reaktivno, a ne kreativno; međutim, ta inovacija zadire u celokupan način proizvodnje i izvlačenja društvenog viška vrednosti sa značajnim uticajem na organizaciju društva i njegovu stratifikaciju; b) političko rešenje industrijskog konflikta (politička nadnica) i imuniziranje sistema u odnosu na taj glavni konflikt, koji bi ga inače pritiskao; posledica toga je prebacivanje društvenih troškova tog kompromisa na periferne i najslabije socijalne grupe, ili na same državne strukture od opšteg interesa (socijalne usluge) koje su zahvaćene hroničnom neefikasnošću; c) obuzdavanje ekonomske krize na račun stalnog deficita državnih finansija sa širokom i nezadrživom inflacijom. Ukupan rezultat takve situacije je stvaranje „potrebe za legitimnošću”, koja se pokriva državom, kao *distriktuterom nadoknade* raznim socijalnim grupama koje se s vremena na vreme pokrenu. Dakle, osim što je saupravljač kapitalističke ekonomije, država mora prihvatiti obavezu legitimnosti čitavog sistema. Sistem postaje zaista legitiman ukoliko je kadar da pruži nadoknadu socijalnim grupama. A to može da čini država pošto je ostvarena depolitizacija ogromne većine stanovništva putem čisto formalnog funkcionisanja masovne predstavničke demokratije koja je dovela do raspadanja identiteta klase, do razbijanja njihove

društvene svesti. Ovim se ne želi reći da je iščezla klasna struktura: jednostavno je dovedena u „latentno” stanje.

Nije, međutim, jasan način na koji Habermas govori i upotrebljava pojam „latentnost” klasnih sukoba. Nije jasno ni šta je, ili kako se izrazila, „aktuelnost” samih konflikata.

To je odlučujuće pitanje, jer se neposredno tiče načina i intenziteta procesa legitimnosti-nelegitimnost. Neka se pitanja spontano nameću: da li nelegitimnost koja je u toku a koja svoj koren ima u latentnosti klasne strukture omogućava — kad se jednom dostigne određeni stepen intenziteta — izričitu reaktivizaciju klasnog konflikta? Kakve bi oblike taj konflikt poprimio? Da li su klasni sukobi koji su u Evropi karakterisali poslednju deceniju, obuhvatajući i Nemačku, bili izraz latentnosti ili aktuelnosti klasnog sukoba? Nemoguće je kod Habermasa naći neposredan i nedvosmišlen odgovor na ta pitanja, jer u njegovoj analizi nema značaja organizaciono-institucionalna dimenzija posredovanja između ličnosti, i ako su one okupljene u grupe, i države (koja izgleda da monopolizuje političku dimenziju). Partije, sindikati, grupe pritiska, ne postoje kao kolektivni subjekti. Sukob se još jednom javlja (prema frankfurtskoj tradiciji) između individue i društvenog totaliteta. Usredsređen na procese porodične i profesionalne privatizacije građanina i s tim povezane mehanizme depolitizacije, Habermas se ne bavi obrnutim procesima ponovnog stvaranja dugog diskriminiranih kolektivnih interesa, koji su takođe klasne prirode i stoga aktuelni izraz klasnog sukoba.

Pokušaću, ipak, da izložim i proverim neke elemente habermasovske analize, nasuprot ponašanju današnje nemačke radničke klase. Proširujući i kon-

kretizujući tu analizu, radnička klasa, identifikovana sa svojim zvaničnim predstavničkim organizacijama (prvenstveno sindikatima), našla bi se u stanju pune depolitizacije, blagonaklona prema formalističkom korišćenju mehanizama predstavničke demokratije i institucionalizaciji industrijskog sukoba. Ta institucionalizacija ima svoj oslonac u suštinskom prihvatanju od strane sindikata „politike dohoda” kojom upravlja država, prilagođena ekonomskom i društvenom razviku usmerenom prema kriterijumima oligopolističkog kapitalizma. Jedini zahtev sindikata (očekivan od radnika) bila bi „adekvatna nadoknada”, kao nagrada za razumno ponašanje. „Adekvatnost” nadoknade, okoga se razvija sukob industrijskih *partnera*, funkcioniše kao jedini realan moment legitimnosti samog sistema. To znači da čim sistem ne bude u stanju da obešteti radničku klasu, ona će samom sistemu oduzeti njegovu legitimnost.

Do koje tačke je takvo tumačenje društvenog konflikta zadovoljavajuće? Zar nije paradoks da se ocrtava bank jedne svemoćne, antidemokratske i „sindikalne države” koja ukida slobode, dok se slične analize nalaze (razume se, uz oštre polemičke akcente za drukčiju ideološku perspektivu) u krugovima opozicione sindikalne leveice, među konzervativcima (koji monopolizuju štampu i javno mnjenje). Da li ponašanje nemačke radničke klase potvrđuje ili opovrgava takvo tumačenje?

Ako uporedimo ponašanje nemačke radničke klase ovih poslednjih godina s ponašanjem radničke klase u drugim evropskim industrijskim zemljama, ograničavajući se na štrajkačke akcije, iznenađuju neke činjenice: pomanjkanje štrajkova, relativno visok stepen spontanih ili „divljih” ak-

cija; veoma nizak stepen politizacije samih akcija. Reč je o činjenicama koje se tumače na dijametralno suprotan način: kao znak zrelosti radničke klase u njenom stavu prema demokratskom sistemu, ili kao znak njenog „pasivnog mirjenja sa stanjem” u vezi s mogućnošću društvenog preobražaja u socijalističkom smi-

slu. Umesto pokušaja da doktrinarno razrešimo to pitanje, pogledajmo neke kvantitativne pokazatelje. Prema statistika koje pruža *Internacional Labour Office*, godišnji proseki troja radnika koji štrajkuju i radnih dana izgubljenih zbog štrajka ili zatvaranja fabrika je od 1967. do 1973. godine bio sledeći:

Nacije	Godišnji proseki radnika u štrajku 1967—1973 (u hiljadama)	Broj dana u štrajku ili zatvaranja preduzeća Godišnji proseki 1967—1973 (u hiljadama)
	Italija	4.681
Francuska	3.442	24.379
V. Britanija	1.557	9.994
SR Nemačka	158	838

Upoređenje je utoliko upečatljivije ako se ima na umu da se posmatrani period u Evropi karakterisao ciklusima nacionalnih borbi koje su dostizale svoj vrhunac u različitim momentima (1968. u Francuskoj, 1969. u Italiji, 1972. u V. Britaniji), dok se u samoj Saveznoj Republici Nemačkoj beleži nagli prekid razvojnog ritma koji je trajao jednu deceniju, pokrenuvši istinski i pravi ciklus aktivnosti radnika. Upoređenje se, dakle, ne vrši, s jedne strane, između evropske radničke klase koja je u borbi, i nemačke uspane radničke klase, s druge, već između dva veoma različita oblika akcije, reakcije na globalno ekonomsko kretanje. Budući da su u zvaničnim statistikama štrajkovi veoma potcenjeni i ne obuhvataju nedozvoljene obustave rada (divlje štrajkove), začuđujuće je nizak nivo zvaničnih konflikata radnika u Saveznoj Republici Nemačkoj u odnosu na evropske standarde. Kao kompenzacija, „demonstrativni učinak” štrajkova je takvih razmera da se teško može uporediti s

onim u drugim zemljama. Ko je imao prilike da prisustvuje odvijanju nekih štrajkova, kao što je pisac ovih redova bio u prilici za vreme velikog štrajka u javnom sektoru (OTV) februara 1974. godine, impresioniran je osećanjem „izuzetnosti” kojim su aktivni učesnici doživeli taj događaj, a ne manje, i celokupno javno nunenje.

Potrebno je povesti brižljivu diskusiju i o fenomenu spontanih štrajkova. Razume se, ta pojava ne predstavlja izuzetak za Saveznu Republiku Nemačku. U periodu od 1949. do 1968. godine 55,3 odsto obustava rada bilo je ilegalno, nedozvoljeno (ili divlje). U stalnom porastu su učestalost, učešće radnika i intenzitet spontanih štrajkova (83,3 odsto u periodu od 1964. do 1968). U najvećem i najznačajnijem sindikatu (IG Metall) već godinama predstavljaju više pravilo nego izuzetak. Naročito je upečatljivo da je dve trećine svih radnika steklo iskustvo u štrajkovima u periodu od 1964. do 1968. To iskustvo doživeli su kroz spontane štrajkove,

koje nije odobrio sindikat. Značajan je, isto tako, porast intenziteta štrajkova u vidu kratkotrajnih obustava rada koje dostižu gotovo 30 procenta svih izgubljenih radnih dana. U svetlosti tih podataka, zvanične statistike o štrajkovima i lokautima u Saveznoj Republici Nemačkoj dobijaju sasvim drukčiju težinu.

Razume se, sve ovo ne može pobiti osnovnu tvrdnju da nemački radnik malo štrajkuje. Od kraja rata do danas ni jedan odsto nemačkih najamnih radnika nije učestvovao u štrajkovima. Međutim, razlike unutar tog veoma niskog procenta vidljive su. U prvoj deceniji života Savezne Republike radnici su u mnogo većem broju učestvovali u štrajkačkim aktivnostima nego u sledećoj deceniji.

Tek nedavno, počev od kraja šezdesetih godina, učešće radnika je postalo snažnije iako je ukazalo na značajno pomeranje sa zvaničnog sindikalnog konflikta na spontanu pobunu malih grupa. To predstavlja element koji moramo malo bliže razmotriti.

Ako posmatramo period od 1967. do 1974. zapaža se nešto što se obično naziva „cikličnost”, i to ne samo ako se imaju u vidu određeni ekonomski pokazatelji kao što su porast bruto društvenog dohotka i stopa porasta nadnica, već i krivulja zvaničnih registrovanih štrajkova (čija je najviša tačka u 1967. godini 339.000 izgubljenih radnih dana; u 1969. — 249.000; u 1971. — 4.484.000; u 1973. — 563.000 i u 1974. godini — 1.051.000.

Ciklus počinje najnižom stopom porasta bruto društvenog proizvoda (1967=0,2 odsto) i porasta realnih nadnica (1967=1,5 odsto), dostiže vrhunac 1969—1970. u odnosu na ranije pomenute najviše tačke (8,2 odsto porasta bruto društvenog proizvoda u 1969. i 8,7 odsto porasta realnih nadnica u 1970), da bi u 1974. uglavnom

pao na početni nivo. Reč je o minimalnim i maksimalnim vrednostima koje su dostignute u istoriji Savezne Republike Nemačke. To je očigledan znak da je stari model razvika zaustavljen, a da sistem još nije našao nove ritmove njegovog oživljavanja.

Unutar tog kretanja štrajkačka akcija ima svoju logiku. Snažan porast nadnica u 1970. godini očigledno se može pripisati uticaju talasa spontanih štrajkova u jesen 1969. godine. Sindikat je bio potstaknut na energičniju akciju kolektivnog pregovaranja, pošto je mogao da računa i na povoljan konjunkturni pokazatelj. Osim toga, spontani štrajkovi u 1969. godini pokazali su se kao podizanje nadnica na račun profita unutar konjunkturnog oživljavanja koje sindikati nisu dobro iskoristili u toku pregovora. Godine 1971. imamo obrnutu tendenciju. Uvučena u opštu depresiju kapitalističkih zemalja, Savezna Republika Nemačka pokazuje novo smanjenje porasta dohotka, praćeno sličnim smanjenjem nadnica, koje se nastavlja uprkos radnog spora u 1971. godini. Porastom nacionalnog dohotka u 1973. godini ponavlja se mehanizam iz 1969. godine. Brojne grupe radnika, nezadovoljne rezultatima koje su sindikati postigli u pregovorima, spontano stupaju u štrajk. Ovog puta, međutim, štrajkovi nisu takvi da mogu sprečiti smanjenje stope porasta nadnica, prema onoj iz prethodne godine. Na to su veoma snažno uticala dva faktora: inflacija, koja se kretala oko 7 odsto i preteća pojava nezaposlenosti, koja je u decembru 1974. godine već dostigla 4 odsto, da bi u 1975. premašila 5 odsto, što već predstavlja znak za uzbunu (ravno 1.154.000 nezaposlenih). Pod psihološkim dejstvom tih faktora, koji su impresionirali sve ekonomske činioce, sindikaliste, radnike i vladu, mo-

že se smatrati da je ciklus koji je otpočeo u 1967. godini završen.

Ako ostavimo po strani iznete činjenice, nastojeći da damo viziju ukupnog prisustva radničke klase u periodu od 1967. do 1974. godine, dobija se utisak o izvesnom uča-urivanju u dinamiku u kojoj je radnička klasa prestala da deluje kao subjekt, da bi delovala kao prosta ekonomska veličina radne snage. Nalazimo se pred egzemplarnim slučajem ciklusa protivakcija koje sačinjavaju upravo divlji i spontani momenti.

„Radnička autonomija” koju su istakli, predstavlja akt optužbe organizacija koje bi morale da budu ovaploćenje te autonomije. Ona sve do danas nije u stanju da ozbiljno blokira institucionalni aparat za sprečavanje društvenog konflikta. Divlji štrajkovi stvarno dopuštaju da se pre svega tumače kao znak nesposobnosti sindikata da odbrani svoju dvojaku ulogu: predstavnika radne snage, i garanta sprovođenja državne ekonomske politike. Samo sekundarno predstavljaju simptome nesposobnosti razvijenog industrijskog sistema da zauzda sopstvene protivrečnosti.

Problemi koje divlji štrajkovi postavljaju pred sindikate kao radničku organizaciju su ozbiljniji nego što su to objektivne smetnje konjunktura, ili vlast poslodavaca. Oni deluju više kao doterivači kolektivnih ugovora, ili slabih, bojažljivih i krnjih inicijativa zvaničnih sindikalnih predstavništva, nego kao indikatori alternativnog ponašanja politički sve-sne radničke klase. Reč je o iskustvima koja ne treba mitologizirati, već ceniti onakvima kakva jesu: kao „elementarno izražavanje” u punom i pozitivnom smislu reči. Naime, tim putem je većina nemačkih radnika prošla kroz ono neposredno iskustvo dru-

štvenog prekršaja (koje je u toliko značajnije ukoliko je bilo veće očekivanje da se neće dogoditi). Ono je predstavljalo obavezan prelaz ka „participaciji”, koja se ne svodi na zvaničnu participaciju u sporazumevanje na vrhu između sindikalnih i poslodavačkih organizacija. Uprkos njihovom antagonizmu, one su funkcionisale kao sastavni delovi istog postojećeg poretka.

Ovim smo se vratili na srž problema od kojeg smo pošli: na političku institucionalizaciju društvenog i industrijskog konflikta kao strukturalnog momenta stabilizacije nemačkog razvijenog kapitalističkog sistema. Nije dovoljno govoriti uopšteno o apolitizaciji, „dezideologizaciji”. Kao što bi bilo pogrešno evoluciju nemačkog radničkog pokreta zameniti nekom vrstom engleskog „laburizma”. Drukčije ponašanje i upotreba društvenog konflikta, posebno štrajka, od strane engleskih i nemačkih sindikata predstavljaju odlučujuće aspekte, koji ukazuju na duboke razlike i u prividno istim pragmatičnim ponašanjima.

Zabrinjavajuća alergija prema društvenom konfliktu, koja karakteriše osim širokih društvenih slojeva i čitavu nemačku političku klasu, ne ograničava se na podršku komplikovanog aparata za sprečavanje samog konflikta. Institucionalni aparat je tesno povezan s nizom stvarno neslobodarskih „zaštitnih mera” celokupnog političkog okvira. Sve to problematiku legitimnosti nemačkog razvijenog kapitalističkog sistema premešta na jedan dosta komplikovaniji i politički raščlanjeniji nivo nego što to proizlazi iz Habermasove analize. To dovodi u pitanje značaj latentnih klasnih konflikata i, prema tome, plan njihovog institucionalnog i organizacionog oposredovanja, što autor zanemaruje, ili

bolje, smatra irelevantnim u odnosu na osnovne tendencije razvijenog kapitalizma. Kroz takvu optiku i same neliberalne inicijative, pomenute u početku našeg rada, daleko od toga da im se daju klasna obeležja, svedene su na manifestacije takve „administrativne kontrole” sistema koja, u pomanjkanju pozitivnih nadoknada, pribegava prinudnim sredstvima.

Čini se da ovakvo tumačenje nalazi snažnu potvrdu u činjenici da su te inicijative prinude preduzete od strane legalnih demokratskih organa, pod rukovodstvom jedne socijaldemokratske vlade.

Ta nepobitna činjenica ipak zahteva objašnjenje koje se ne uklapa ni u kakvu sistemsku šemu, pa makar ona bila i kritički posmatrana. Depolitizacija nemačke radničke klase i, uopšte, širokih društvenih slojeva, predstavlja rezultat istorijskih trauma kolektivnih iskustava. Ova se ocena mora uzeti u obzir prilikom razmatranja legitimnosti postojećeg sistema: na primer, pažljivim ocenjivanjem eksplicitnih i implicitnih oblika „javljanja legalnog nasilja”, koje zauzima odlučujuće strategijsko mesto u mehanizmu funkcionisanja nemačkog sistema.

Ali, postoji još nešto. Preopterećena zakonskim funkcijama, osim administrativnom kontrolom, država nije bezlični monolit. Shvaćena kao dopunski aparat funkcionisanja proizvodnog podsistema, država je objekt sukoba partija. Dopushtajući ipak, za trenutak, da su vlada, partije i sindikati jedinstveni momenti jednog jedinog državnog aparata, ne može se zanemariti da dinamiku njihovih odnosa podstiče struktura koja je još uvek klasna struktura. Napetost između države-administrativnog aparata i predstavničke države u obliku partija, predstavlja jednu od konstanti orga-

nizovanog kapitalizma. Tip i stepen tenzije je različit u različitim istorijskim fazama. U takozvanoj liberalnoj fazi kapitalizma, područje države-aparata je relativno skromno i u sukobu sa snažno klasno obeleženom partijskom državom; u razvijenoj fazi organizovanog kapitalizma, područje delovanja države-administracije je neizmerno šire i čini se da se konfrontira s državom partija koja je manje klasno obeležena (ovo bar važi za društvene sisteme u kojima radničkim pokretom rukovodi socijaldemokratija; u zemljama kao što je Italija problem je znatno drukčiji). Sve bi to moralo dovesti do ponovnog razmatranja potencijalne repolitizacije društvene strukture razvijenog kapitalizma.

Sistematsko, ali kritičko tumačenje, ima prednost jedne *realpolitike* i ne dopušta mitologizacije, ali preči opasnost da mu izmaknu neke realne činjenice. Upravo onaj koji — kao pisac ovog članka — izražava krajnje opreznu ocenu značaja ciklusa borbi 1967—1974 prvi treba da vidi u Saveznoj Republici Nemačkoj zanke obnavljanja političke svesti, koja se artikuliše i izvan tradicionalnog radničkog jezgra, da bi zahvatila nove društvene subjekte (intelektualne radnike) koje je stvorio sam razvijeni kapitalizam.

Najzad, ne treba zaboraviti da razvijeni kapitalistički sistem vuče legitimnost iz činjenice da se javlja kao politički oblik koji obezbeđuje neke osnovne vrednosti klasične liberalne demokratije. To se s posebnom upornošću vrednuje u nemačkom sistemu koji je prošao iskustvo nacional-socijalizma. On teži da se predstavi kao složeno struktuiran, sa strukturom koja se može usavršavati, ali je u suštini „dovršena” mada ne i savršena. Običnim rečima: to što postoji jeste demokratija; svaka alternativa je nedemokrat-

ska. To ubedenje, koje je nesumnjivo ukorenjeno u svim društvenim slojevima, predstavlja strahovito oruđe protiv svakog „radikalnog” predloga koji dolazi od radničke klase ili drugih društvenih slojeva — nosilaca obnoviteljskih instanci, koji dovode u sumnju liberalno nasleđe. U trenucima ekonomske krize (ili nezadovoljavajućeg funkcionisanja raspodele nadoknada), kao posledica takve situacije, sistem otklanja opasnost sopstvenog dovođenja u pitanje nizom preventivnih „legalnih” političkih mera, koje razotkrivaju

slabe tačke sistema. Iz toga proističu zadaci svih demokrata: repolitizacija područja društvenog konflikta u oblicima na koje ukazuje složena i raznovrsna organizacija razvijenog kapitalizma, i uporno ukazivanje na njegovu neliberalnu evoluciju. Inače, pomanjkanje legitimnosti sistema će uvek biti apsorbavano širim popravkama, ili još oštrijim represalijama.

(*Rinascita*, br. 17,
23. april 1976)

Prevela Mirjana Janković

GIAN ENRICO Rusconi: OPOZICIONA JEZGRA NEMAČKE LEVICE

Autor polazi od pretpostavke da politička i društvena stabilnost Savezne Republike Nemačke počiva danas, u suštini, na identifikovanju socijaldemokratije i sindikata s postojećim „demokratskim sistemom”. Tek jedna beznačajna manjina unutar partije i van nje, kao i sindikata, bori se protiv takvog shvatanja u ime autentičnog socijalizma. Nekoliko časopisa (*Express*, *Probleme des Klassenkampf* i *Links*), koji stoje na čelu „Sozialistische Büro die Offenbach” (organizacije koja drži na okupu tzv. „poverljive” članove sindikata, studenata i intelektualaca) na pirlično otvoren način iskazuju unutarnje stanje zategnutosti u samoj levisi, koja traži alternativu za zvaničnu socijaldemokratiku i sindikalnu politiku.

Prenebregne li se, međutim, „Jusos”, zvanična organizacija mladih socijalista Socijaldemokratske partije, iz klupka zamršene nemačke situacije ne mogu se povući osnovne niti. Jer, za članove Jusosa vredni ocena da teorijski nisu originalni, a organizaciono još

manje nezavisni, pa ih podjednako loše ocenjuje kako nova levica, tako i dobronamerno raspoložena štampa. Oni, u stvari, predstavljaju grupu koja zadaje najviše glavobolje protagonistima „establishementa” Savezne Republike Nemačke. Istovremeno, dok u okviru inače veoma heterogene, nemačke „socijalističke opozicije” postoji gotovo istovetni fond analiza i parola na opštem planu, kada su u pitanju konkretne posledice, između njih izbijaju značajne razlike. Zajednički je, naime, zahtev za stvaranje novog kvaliteta društvene i političke analize razvijenog kapitalizma i njegovih reperkusija na socijalnu strukturu, nasuprot socijalliberalnom konformizmu zvanične političke doktrine programa iz Bad Godesberga, koja odbacuje svaku ozbiljniju socijalističku naučnu analizu, zadržavajući se jedino na kvupnim rečima deklarativnog izjašnjavanja o etici. Organizacija Jusosa u priličnom je škripcu kada — vezujući se uz staru tradiciju nemačkog

socijalizma — istovremeno mora da ostane, barem formalno, verna programu iz Bad Godesberga. Međutim, iz analize društvenih i političkih posledica koncentracije kapitala, upletivosti države u taj proces, postepenog pogoršavanja uslova rada, umanjivanja značaja radne sredine i manipulisanja kolektivnom svesću, pomaljaju se dve parole, zajedničke mladim socijalistima i članovima sindikata — politizacija masa i stvaranje protuteže moći.

Jedna od osnovnih postavki Jusosa ogleda se u ocenjivanju uloge države, odnosno njenih mogućnosti da vodi istinski socijalističku politiku, i to instrumentima kojima danas raspolaže. Članovi ove organizacije, doduše, priznaju „dijalektičku prirodu” države koja purza — premda sužen — prostor za delovanje socijalista unutar postojećih institucija. Polazeći od takve pretpostavke, otvara se perspektiva strukturalnih reformi. Podržava se, takođe, dalji razvoj „autonomnog i delotvornog planiranja”, koje može da se sprovodi jedino radikalnim menjanjem odnosa ekonomske moći i, prema tome, putem strategije postepenog sukobljavanja s kapitalom. To, konkretno, podrazumeva da se, na primer, raspolaganje građevinskim terenima preda u ruke javnih vlasti, da se izvrši nacionalizacija kreditne politike, kao i najznačajnijih preduzeća koja uslovljavaju tokove ekonomskog razvoja. Veća intervencija države, ali uz istovremeno proširivanje demokratskih instanci iziskuje: veći stepen saučestvovanja u upravljanju na svim nivoima, snaženje položaja sindikata u fabrici i društvu, likvidaciju monopola u oblasti informisanja i masmedija, demokratizaciju škole, ukidanje svih onih zakona i odredbi koji su usmereni

protiv demokratskog i socijalističkog pokreta, uvođenje moralnih normi ponašanja u administraciji, jačanje parlamenta, užu povezanost socijaldemokratske grupe u parlamentu i same partije i razvoj unutarnje demokratije u partiji.

Sindikalnoj opoziciji Jusosi prepustaju osnovni deo političkog delovanja. Borbeni elan mladih socijalista izražava se u tzv. „komunalnoj politici”, odnosno u njihovom političkom angažovanju na problemima pojedinih gradskih četvrti. Oni, na primer, uzimaju u zaštitu stanare koji su predmet špekulacija građevinskim terenom, rade na poboljšanju javnih službi, aktivno učestvuju u urbanističkom planiranju, u procesu demokratizacije javnih ustanova, itd. Premda je takvo delovanje veoma korisno za formiranje njihovih samih, kao omladinaca, ono u sebi krije opasnost od pragmatizma, koji je sklon kompromisu. Što partijski i sindikalni vrhovi obilno koriste.

Socijalistička sindikalna opozicija (okupljena oko *Sozialistische Büro die Offenbach*) odlučno je raščistila s dvojnošću Jusosa. Istovremeno, čitavim nizom veoma solidno obrađenih istorijskih i socioloških analiza, ona opovrgava dosadašnju politiku SDP, posebno njene vlade. Karakterističan je, u tom pogledu, rad Eberharda Schmidta, *Die verhinderte Neuordnung 1945—52* (Frankfurt a. M. 1970) u kojem se razmatraju inicijative radničkog pokreta, usmerene u prvim posleratnim godinama na podruštvljavanje, radi stvaranja novog društvenog poretka. Međutim, savezničke okupacione snage i snage probuđenog kapitalizma, blokirale su i sprečile razvoj u tom pravcu. Na tu temu je i delo *Ordnungsfaktor oder Gegenmacht. Die politische rolle der Gewerkschaften* (Frankfurt a.

M. 1971). U *Expressu* (12. 2. 1974) pod naslovom „Dilema o politici stabilizacije SDP” Walter Hanesch prebacuje na vladu SDP-a dobar deo odgovornosti za „stagnaciju” koju danas preživljava Savezna Republika Nemačka. U skladu sa svojim tradicionalnim poimanjem ekonomike, SDP je dugo pothranjivala nade u mogućnost pune i stabilne zaposlenosti, koja je ubrzo plaćena rastućom stopom inflacije. I sama žrtva takvog ćorsokaka, socijaldemokratija se ne usuđuje da „napada politiku investiranja i ucenu kapitala”. I tako, ekonomska politika SDP bespomoćno se kreće u začaranom krugu. U ništa boljem položaju se ne nalaze ni sindikati koji su ispočetka bezrezervno podržavali politiku SDP. „Otkako su poslodavci otkrili i iskoristili strukturalne slabosti politike SDP — sindikalno rukovodstvo, koje je bilo lojalno prema SDP — nije više uspevalo da kontroliše svoje članstvo. Spontanom štrajkovima 1973. godine nedvosmisleno je ukazivano na dilemu konjunkturne socijaldemokratske politike, utoliko više što su elementi inflacije i eksplozije profita, s jedne strane, i kočenje sindikalnih vrhova, s druge, raspirivali dalje razvoj štrajkova”.

Današnja politika socijaldemokratije zaoštrila je suprotnost između rada i kapitala. Stanje je još dramatičnije ako se ima u vidu da SDP — koja je bila pionir u proklamovanju koncepcije države kao instrumenata kontrole u periodima krize — sada istupa s demagoškim pretnjama o izbijanju krize ako radnici ne budu skromniji u svojim zahtevima. „Vlada SDP može prekinuti inflacionističku spiralu bez izazivanja masovne nezaposlenosti, jedino pod uslovom da radnici i sindikati odstupe od svojih zahteva.” Međutim, sindikati, poučeni lo-

šim iskustvom divljih štrajkova, postali su oprezniji u bezuslovnoj podršci SDP.

Jednostran i dosta drastičan način reagovanja karakterističan je za sindikalnu opoziciju. Ali, u mnogim kraćim radovima koji se godišnje objavljuju, takav se stav prikazuje na dokumentovani način, kao na primer, u *Kritische Jahrbuch* pod naslovom: „Die Gewerkschaften und Klassenkapf”, u redakciji: Otto Jacobi, Walter Müdler Jentsch, Eberhard Schmidt. Iz obrade čitavog niza najrazličitijih tema proizlazi kritika svakog vida tobožnjeg automatizma kapitalističkog sistema u savlađivanju socijalnih razlika, posebno na račun države kao *Krisenmanagement*, koja, navodno, ne radi protiv interesa radničke klase. U pomenutim radovima, sindikat ostaje najpogodniji objekt kritičkih analiza, i to kako zbog njegove strategije prema kapitalu, tako i zbog internih kriza oko funkcije predsedništva. Drugi vid teorijskog delovanja opozicije ogleda se u sistematskom sakupljanju podataka i informacija o radničkom pokretu.

Međutim, u pozadini celokupnog delovanja sindikata postavlja se jedna sasvim određena dilema: nastojanje da se pronađu novi subjektivni oblici buđenja nemačke radničke klase, kako bi se sagledala okosnica nove strategije njene mobilizacije. Jer, reč je o novom ofanzivnom udaru na inicijative poslodavaca, o propustima socijaldemokratske vlade, ili samog sindikata. Iz svih reagovanja se može zaključiti da su u toku nastojanja da se nađe najuspešnije koordiniranje u bazi i na nižim lestvicama sindikalnog rukovodstva, kako bi se što efikasnije suprotstavilo inerciji, ako već ne — kako kaže autor ovog napisa — bojkotu vr-

hova u sindikatima. Ovo razmatranje, međutim, ne bi bilo celovito ako se u njemu ne bi ukazalo i na subjektivnu ograničenost i drugog partnera — *Sozialistische Büro* —

koga autor naziva fetišizacijom antiorganizovanja.

(*Rinascita*, 24. januar 1975)

Priredila N. S. M.

DE GIOVANNI, Biagio: LA TEORIA POLITICA DELLE CLASSI NEL CAPITALE (Politička teorija klasa u Kapitalu) — De Donato, Bari 1976.

Debata o „radničkom” reformizmu, koja se još uvek naveduje na marksizam, angažovana je u definisanju jednog praktičnog i ujedno teorijskog polja, polja inicijative i zakonitosti, polja koje bi predstavljalo posredovanje između stvarnosti klasnog sastava, koji reformizam treba da registruje, i predloga koji mu se upućuju i formulišu i unutar njegovih sopstvenih redova.

Postoje dva pola između kojih treba posredovati. Prvi je predstavljen kritičnom situacijom (specifična kriza unutar samog italijanskog „potpomognutog” neokapitalizma), antagonizmima konkretizovanim u preciznim oblicima borbe sektorâ radne snage koji su podvrgnuti dubokim preobražajima unutar klasnog političkog sastava, to jest obrazovanjem proletarijata uslužnih delatnosti i intelektualnog proletarijata, koji usled specifičnog omasovljavanja i kapitalističke reorganizacije biva neposredno „poradničen”, uporedo preobražajem sektorâ javnih troškova, u prave pravcate sektore celokupnog promenljivog kapitala. Drugi pol sačinjavaju teorije o „autonomiji političara”, to jest istraživanja koja, uzimajući kao dat duboki autonomni nivo, kao i istorijski i logički primat radničkih borbi u odnosu na kapitalističke strategije razvoja i krize, ipak oslobađaju partiju

(u njenom odnosu s državom i upravljanjem odozgo privredom i institucijama) rukovođenja i integracije u odnosu na sektor koji je svaki put vukuća snaga klasnog sastava. Ukratko, oslobađaju partiju zadatka da rukovodi neposredno antikapitalističkim borbama klase, zadatka da im bude memorija i sinteza. Partiji, prema ovim tezama, pripada funkcija analize, instrumentalna funkcija — ali, ove funkcije podrazumevaju kontrolu ponašanja same klase koje je neadekvatno za izvršenje reformističkog preobražaja države.

Obe hipoteze: partija kao organ unutar klasne autonomije, i partija kao politička institucija nezavisna od klase i njenih potreba — predstavljaju raskid sa specifično italijanskom komunističkom tradicijom; prva zato što razvija protivrečnost između neposredne radne snage i kapitalističke akumulacije, sledeći širenje sfere proizvodnje i valorizacije, umesto da nanovo sastavi pomoću političkog sistema savezništva oko klase slojeve i sektore smatrane heterogenim. Druga, stoga što izbegava bilo kakvu materijalističku i klasnu ustanovu iz sfere politike, likvidirajući u pravo pojam koji posreduje, u italijanskom komunizmu, između sfere neposredne proizvodnje proizvođača (koji su samoorganizovani protiv pa-

razitizma aparata vlasnikâ fabrika konsolidovanog i ozakonjenog u državi, kako je to Gramsci formulisao u svom ordinovističkom* periodu) i složene stvarnosti organizacionih aparata konsenzusa. To je upravo sfera hegemonije, koja nastaje u Gramscijevoj partiji očigledno usled registrovanja specifične italijanske situacije, koju je sam Gramsci proširio kao podatak koji karakteriše odnos države i građanskog društva u naprednim društvima (još nezahvaćenim procesima amerikanizacije, „fordizmom“) kao bezrezervno opredeljenje klase za „revoluciju odozgo“ u organizaciji proizvodnih snaga.

Hegemonija postaje — u svom osnovnom značenju — mogućnost uključivanja intelektualnih slojeva (i klasnih sektora koje su oni organizovali) u radničku „viziju sveta“ i u njenu revolucionarnu praksu. Ovi slojevi stvarno postoje kao nehomogeni ostaci u odnosu na dominirajući kapitalističko-agrarni blok. Ostaci u odnosu na jednu nepotpunu buržoasku revoluciju, u odnosu na zaostalost, na „odbacivanje“ nacionalne vladajuće klase ne samo u odnosu na proizvođače, već i u odnosu na građansko društvo u celini. Odbacivanje koje je istorijski određeno porazom progresivno-demokratskih hipoteza u procesu nacionalnog ujedinjenja koje se ostvarilo kao specifičan slučaj „pasivne revolucije“, s ishodima koji su se stalno ponavljali, značajno i u odnosu buržoazija-reformistički radnički pokret. Seljaci, potisnuta sitna buržoazija Juĝa, nehomogena u odnosu na društveno konzervativni kosmopolitizam kroćevske kultu-

re, demokratski intelektualci, katolici, svi sektori koje nedovršena industrijska revolucija i uz to vezana praznina buržoaske hegemonije stalno reprodikuju postaju kod Gramscija područje ideološkog, pre nego socijalnog saveza, koji mora da preokrene italijansku „zaostalost“ u širenju Lenjinovog prostora klasne diktature proletarijata i mora dozvoliti posredno i kapilarno prodiranje u „rasprostranjene“, da tako kažemo, državne funkcije.

Najznačajnije i najzanimljivije pozicije unutar marksizma koji se poziva na „komunističku tradiciju“ (mada prošle uzduž i popreko kroz ovo ustanovljenje pojma hegemonije, bar u fazi koja je usledila krizi zakonitosti koja se od 1968. pojavljivala) nastoje danas, da ostvare posredovanje o kome je bilo reći na početku, pomoću ponovnog ustanovljavanja hegemonije, ne više kao strategije za heterogene saveze unutar stanja nejednakog razvoja i celokupne zaostalosti, već kao prostor kritičnog stanja klase u sferi reprodukcije društvenog kapitala.

U tom smislu, u ovom specifičnom značenju, zaista se može tvrditi, kao što to čini B. De Giovanni u polemičkom istupanju u *Rinascita*, da su teze „neosocijalističkih“ teoretičara, kao što je M. Salvadori, nepromišljene. Ne zato što one otkrivaju stvarno postojanje uticaja lenjinizma, odsustvo garantizma — mada očito u Gramscijevim političkim prilazima, koji je taktički blizak antifašističkom usredsređenju Bertijevog izveštaja — prilikom zasnivanja Gramscijeve misli o partiji kao građanijelu saveza, već zato što te

kritičke teze ne otkrivaju novi nivo razrade hegemonije. One su upućene sa teorijsko-političkog područja, koje je utvrdilo i učinilo nepromenljivim rezultate jednog idealnog modela demokratije (koja sledi buržoaskoj revoluciji, a ova je, isto tako, istorijski neproverena na političkom planu, koliko i „model“ savršene konkurencije i industrijske revolucije u „anglosaksonskim uslovima“ na ekonomskom planu). Ove teze ne otkrivaju pokušaj da se hegemonija utemelji kao mesto na kome se razrađuje politički klasni sastav u uslovima „posebno dubokog“ tumačenja konstituisanja same klase u sferi reprodukcije.

Ovo je interpretacija složene, širokog i zanimljivog istraživanja De Giovannija, koje se većim delom zasniva na podrobnom tumačenju II knjige *Kapitala*, kao knjige o sferi reprodukcije, gde se implicitno mogu tumačiti Marxove političke kategorije. Kao što vispreno primećuje N. Badaloni², De Giovanni, izabravši II knjigu, izbegava i ostavlja u senci temu reprodukcionišema, kritičnu tačku debate, prvo, II internacionale, a potom teoretičara „epigona“ krize radničkog pokreta (Stenberg, Grossmann, Moskowska). U stvari, ta debata, koja zatim predstavlja diskusiju o genezi krize i propasti i o prirodni protivrečnosti unutar kapitalističke akumulacije, podrazumeva precizno tumačenje teorije partije u odnosu na klasni sastav: sindikalnu akciju, kao trenutak dinamizma i revolucionarnog vaspitanja, trenutak porasta svesti sposobne da prati i obeleži sopstvenom subjektivnom masovnom inicijativom mogućnost varva-

rizacije, koju podrazumeva potkonsumistička hipoteza Rrose Luxemburg iznesena u njenoj polemici s Bauerovim „arhiforizmom“, a zatim, prihvatanje intervencije države i državnog upravljanja privredom i njenog organizovanja od strane države u disproporcionalističkim Hilferdingovim tezama, ali i u Lenjinovim. Kod Hilferdinga i Lenjina partija se nameće klasnom sastavu unoseći u njega — posredstvom radničke države — svoje organizacione zahteve, zakone „socijalističke akumulacije“, umesto da se oblikuje prema njenim političkim i revendikativnim potrebama. Konačno, debata podrazumeva jednu radikalnu endogenističku analizu kao što je Grossmannova, koja pripisuje genezu krize i, prema tome, disproporcije između I i II sektora Marxovih shema reprodukcije, poraslim potrebama (i „političkim“) za investiranje u postojani kapital — koja, dakle, nameće da se prizna nemogućnost upravljanja krizom od strane radnika, nemogućnost njenog kontrolisanja isključivo ekonomskim programiranjem.

Tumačenje ove vrste, delimično prihvaćeno i stvaralački preuzeto u militantnim analizama, sugerije razmišljanje o političkoj genezi tendencije opadanja profitne stope, o kapitalističkoj potrebi da se isključivi živi rad iz proizvodnog procesa, i stavlja premise za interpretaciju u smislu nepodređenosti živog rada od strane radnikâ, i u smislu destruktivnog antiradničkog napada od strane kapitalista. Ono, prema tome, omogućava stvaranje teorije o partiji i krizama (ekonomska teorija i

* Period u Gramscijevom životu (1919—1920), nazvan još i period saveta, prema listu *Ordine Nuovo* (Novi poredak). — *Prim. prev.*

¹ To su sektori koje su same najnaprednije pozicije marksizma II internacionale videli kao slojeve prihvatljive za radničku klasu preko procesa materijalnog širenja kapitalističkih proizvodnih odnosa — kao što se vidi u Kautskyjevim analizama o stručnjacima u velikoj monopolističkoj industriji 90-ih godina u Nemačkoj.

² Upor. „Teoria politica delle classi e base materiale del comunismo“, *Critica marxista*, br. 3—4, 1976. (Prevedeno u ovom broju *Marksizma u svetu. Prim. red.*). U teorijskom raščlanjavanju unutar „radničkog reformizma“, Badaloni ima sasvim specifičnu ulogu, kao dosledan pobornik centralnog položaja neposredne proizvodnje i efekta vlasti koju sprovodi kontrola proizvođača nad „humanizovanim pojansom“ koji uključuje postojani kapital.

politička teorija), čije je središte u *protivrečnosti* na svim nivoima do kojih se pruža kapitalistička inicijativa: dinamično državno upravljanje društvenom kontrolom iz iskustva 30-ih godina, posle poslednje krize klasičnih oblika, eksplozivne i rušilačke, planska država iz 60-ih godina, upravljanje krizom u smislu međunarodne reorganizacije-rekonstrukcije 70-ih godina.

Ta problematika, sa svim prekidima koje nameće, ostaje tako izvan De Giovannijeve analize, koja se, međutim — sledeći krajnjom prefinjenošću složenost oblika i razmeštaja nivoa Marxove rasprave koji se ovde ne mogu ni u kratko preporučiti a još manje pobiti tačku po tačku — usredsređuje na kretanje triju stadijuma kapitalizma, a naročito na III — robni kapital, koji predstavlja rezultat i mesto gde se ostvaruje i rezimira stadijum novčanog kapitala i proizvodnog kapitala. „Reprodukcija i teorija klasa” je naslov jednog od centralnih paragrafa studije: u njemu se, između ostalog, optužuje nedovoljan interes socijaldemokratskih revizionističkih teoretičara — Bernsteina i Kautskyog — za objavljivanje II knjige *Kapitala*, jer bi ona „bila od manjeg interesa za radničku klasu nego prva, kojoj bi bilo stalo samo do proizvodnje viška vrednosti u fabrici”³.

Ne želeći da budemo branioci hiperreformiste Kautskyog, ipak treba podvući da centralni položaj reprodukcije u teoriji klasa nije tajni nivo skriven u naborima Marxove rasprave. To nije samo nivo koji najfinija hermeneutika može da otkrije i čiji izostali prijem treba pripisati pomanjkanju teorije u radničkom pokretu sve do Gramscijevog istraživanja, već je u potpunosti angažovan — prema De

Giovanniju — na tumačenju implicitnih protivrečnosti u obliku vrednosti (u kome je izražen proizvodni proces u kapitalističkom društvu), u analizi reprodukcije i „*institucionalnog tkiva*” koje ona podrazumeva.

Ukratko, ovaj prioritet nije logički prioritet u formalnoj strukturi marksističke ekonomsko-političke rasprave. On se može pojaviti samo u kontekstu samog procesa napada, čiji razvoj za sada sagledavamo u okviru krize 70-ih godina — na klasni sastav, centriran na veoma dobro određenoj ličnosti radnika. Preko napada na komandu postojanog kapitala i na komandu njegove organizacije — borbom protiv rada i njegove organizacije, i napadom na namninu kao materijalnu bazu porasta organizovanih potreba sposobnih da skrše tržišne zakone radne snage podižući „Philipsovu krivulju”, ova radnička ličnost prisiljava kapital da upotrebi državu protiv klasnog sastava, da stvori mrežu službi u obliku kapilarne kontrole radne snage, da rasprši decentralizacijom i fluidifikacijom proizvodnog ciklusa proizvodno-političko jedinstvo fabrike, da potom „poradničički” — učinivši radnike protagonistima proizvodnje profita — sve one sektore u koje država i kapitalizam već ulažu tako veliki deo viška vrednosti proizveden u neposrednoj proizvodnji.

Ponovno davanje centralnog mesta reprodukcioni sferi — koja nije nužno mesto gde se neposredno proizvode razvijena antagonistička ponašanja, ali koja je, u svakom slučaju, rezultat napada na centralni sektor neposredne proizvodnje — je prema tome, u suštini, istorijska posledica klasne borbe. U ovom smislu III knjiga, s analizom tendencije ka pre-

obražajima u tehničkom sastavu kapitala i analizom antagonističkih uzroka u odnosu na zakon, i analizom razvoja unutrašnjih antagonističkih mu protivrečnosti, nije, dakle, manje centralna od II knjige za tumačenje *političkih* tendencija savremenih klasnih odnosa...

Sfera reprodukcije je osnovna, jer se u njoj, kao mestu gde proces proizvodnje postaje odnos vlasništva, ubiranja rente, zadovoljenja potreba, ponovno pojavljuju i razvijaju protivrečnosti proizvodne sfere. U zategnutosti između tehničkog i političkog klasnog sastava, sastava kapitala i institucija kapitalističke države, mogu se tako razaznati kategorije za osnivanje jedne marksističke teorije klasa (i prema tome teorije partije). Suprotno tome, De Giovanni ne vidi kao stvarnu i *istorijsku* pojavu ove nove protivrečnosti, ovog centralnog mesta reproduktivne sfere, već je tumači kao nosioca formalno-logičkog primata, iz koga izvodi činjenicu da institucije koje posreduju između odnosa vlasništva i potreba, osporavaju pregrupisanje odnosa snaga, saglasnosti, sposobnosti organizovanja socijalnih potreba od strane klase proizvođača. U ovom slučaju ovaj primat ne može a da se ne nametne antagonističkom odnosu neposredne proizvodnje, *autonomiji* klase.

Istina je da se na ovaj način radnička i proleterska autonomija ne obesnažuje imedijatizmom, da joj se ne ukazuje na neophodne heterogene saveze, kao što se to dešavalo u „istorijskom” toljatzizmu. Ali, ona se ni ne uzima kao pokretačka razvojna varijabla kojom radnička partija uspostavlja instrumentalni odnos uzajamne funkcionalnosti, u kojoj bi bila likvidirana mark-

sistička teorija države u njenim različitim istorijskim oblicima, ali u kojoj bi se, sa svoje strane, partija definitivno odrekla kontrole unutar radničkog klasnog političkog sastava, odvajajući radničke nivoe svesti od nivoa partijskih intelektualaca.⁴

Za De Giovannija, materijalni prostor afirmacije klasne autonomije u sferi koja dozvoljava prethodno pregrupisanje odnosa snaga je jedino hegemonija, u novom i prepunom smislu na koji sam na početku ukazala: „Sav problem se tako utapa u građenje ovog pojma — pojma hegemonije — budući da nivoi opštavanja politike, nivoi njenog ubacivanja među mase, već tipični u izvesnoj meri za modernu buržoasku revoluciju... sve više poprimaju oblik institucionalnog rasprostiranja aparata hegemonije u unutrašnjoj horizontalnoj dimenziji društva”. (Naved. delo, str. 308–309). Portivrečnost inherentna samom obliku vrednosti izlazi ovde iz svoje lokalističke izolacije u neposrednoj proizvodnji i širi se preko državnih, sudskih, političkih posredovanja reprodukcije. Portivrečnost (i, prema tome, politički slom, klasni karakter partije, radnička autonomija) ne biva savladana dobrotvoljno, to jest na osnovu politicističkog izbora kao u Gramscijevim *Quadernima* (Sveske) i u toljatzizmu, već biva zasnovana već kod Marxa, to jest u jednoj interpretaciji usmerenoj u pravcu političkog posredovanja već unutar marksističkih kategorija.

Ovoj poziciji, koja ozakonyava jednu preciznu politiku, politiku „radničkog” reformizma, nije dakle dovoljno suprotstaviti još jedno tumačenje Marxa. Potrebno joj je suprotstaviti jednu diferenciranu

⁴ Operacija koja obuhvata jednu celu fazu radničkog pokreta, sankcionisanu velikom vispernošću u eseju A. Asor Rose, „Intelletuali, coscienza di classe e partito”, *Contropiano* br. 3, 1971.

³ B. De Giovanni, naved. delo, str. 237.

i tačnu analizu novih klasnih sektora, njihovih odnosa s radničkom klasom, s klasom proizvođača i njihovim zahtevnim i političkim ponašanjem. Ukratko, treba srušiti metod i krenuti od jedne političke a-

nalize klasa, da bi se izgradila jedna teorija o njima. (Maria Grazia Meriggi)

(Aut-Aut, br. 159—160, 1977)

Preveo Vladimir Jeremić

MAUPEAU — ABBoud, Nicole de: GREVES ET RAPPORTS SOCIAUX DU TRAVAIL: MODELES CLASSIQUES OU SCHEMAS NOUVEAUX? (Štrajkovi i društveni odnosi rada — Klasični modeli ili nove sheme?) — Sociologie du travail, br. 3, juli—septembar 1974.

Kakvo je danas mesto štrajkova u društvenim odnosima rada? Ovo je osnovno pitanje na koje Nicole de Maupeau-Abboud, istraživač u francuskom Nacionalnom centru za naučna istraživanja, želi da da odgovor. Da bi dala taj odgovor, Nicole de Maupeau-Abboud je analizirala više od stotinu štrajkova u Francuskoj, usmeravajući svoju pažnju prvenstveno na tri sledeće grupe problema: 1) uticaj karakteristika štrajkačkih masa na obim i kvalitet promena izazvanih štrajkovima; 2) uticaj sindikalističkih teorija o štrajkovima na navedene promene; 3) oblik odnosa koji postoje između pojave određenog modela štrajka i karakteristika preduzeća u kojima dolazi do štrajkova.

Nicole de Maupeau-Abboud izdvaja ove tri grupe problema zbog, kako to sama kaže, „njihovog strategijskog položaja u savremenoj polemici o uslovima razvoja štrajkova, značajnih po snazi njihove efikasnosti ili po novom karakteru promena koje izazivaju na planu društvenih odnosa rada” (str. 267).

Da bi se shvatile promene koje štrajkovi izazivaju u savremenim društvenim odnosima rada, Nicole de Maupeau-Abboud razlikuje dve „dimenzije”: prva, „spoljna”, po njenim rečima, ukazuje na zna-

čaj poremećaja, potresa izazvanih na planu društvenih borbi na nivou jednog preduzeća (i eventualno drugih preduzeća iz „okruženja”, odnosno onih preduzeća koja su na neki način povezana s posmatranim); druga, „subjektivna”, takođe po rečima Nicole de Maupeau-Abboud, ukazuje na sadržinu promena u društvenim odnosima do kojih dolazi u vreme odvijanja štrajkova.

Drugoj od ovih „dimenzija” Nicole de Maupeau-Abboud posvećuje znatno više pažnje nego prvoj. Značenje koje su u očima štrajkača (učesnika u štrajkovima koje je Nicole de Maupeau-Abboud analizirala) imala iskustva iz potresa u društvenim odnosima za vreme štrajkova, može se „svrstati” u više vrsta, od kojih su najznačajnije: 1) razvijanje kolektivnih emocija, 2) shvatanje sopstvene snage štrajkača i odnosa snaga u društvenim borbama, 3) različiti fenomeni „grupa” (kohezija htenja, saodlučivanje, kreativnost i sloboda štrajkača i dr.), 4) izmene u „uobičajenoj fizionomiji” uloga i „pravila” u radu.

Može se, takođe, značenje štrajkačkih iskustava „svrstati” u samo dve grupe. U prvu spadaju, kako ih Nicole de Maupeau-Abboud naziva, „sociodramatična značenja”, a u drugu politička. U okviru ovih

drugih, Nicole de Maupeau-Abboud razlikuje tradicionalna i netradicionalna politička značenja.

Možda pri tom najviše dolazi do izražaja ona problematika koju je Nicole de Maupeau-Abboud izdvojila i naslovom ovog svog rada — problematika „klasičnih” ili novih „shema” štrajkova. Po njoj, na primer, „sociodramatično” značenje karakteriše ona iskustva kolektivnih emocija koja su usko vezana za međuljudske odnose u preduzeću, ili, isto tako, iskustva vezana za shvatanje sopstvene snage štrajkača i odnosa snaga u preduzeću, kao i druga.

Ovaj rad Nicole de Maupeau-Abboud je posebno interesantan upravo zbog toga što sadrži svojevrsnu „unakrsnu” analizu svih navedenih značenja. Odnosno, u okviru „sociodramatičnih” značenja, Nicole de Maupeau-Abboud opširnije analizira sve one četiri vrste značenja koje su navedene u četvrtom pasusu ovog prikaza. Te iste četiri vrste ona odvojeno analizira i onda kada nose karakteristiku „tradicionalnih” i karakteristiku „netradicionalnih” političkih značenja.

„Sociodramatično” značenje štrajkova je slabo, po „klasifikaciji koju daje Nicole de Maupeau-Abboud, onda kada štrajkovi „poseduju” samo jednu ili dve od prethodno navedene četiri vrste značenja. Kada, pak, „poseduju” tri ili četiri, onda se može govoriti o jakom „sociodramatičnom” značenju.

„Sociodramatično” značenje je, manje ili više, vezano samo za okvire jednog preduzeća. Političko značenje je, pak, po rečima Nicole de Maupeau-Abboud, definisano određenim uopštavanjem. Sam pojam uopštenosti, pri tom, varira. Kada je, na primer, reč o značenjima vezanim za kolektivne emocije, uopštavanje tada zna-

či određenu depersonifikaciju aktera. Ili, kada je reč o shvatanju sopstvene snage i odnosa snaga, uopštavanje, kao najbitnija karakteristika političkog značenja štrajkačkih iskustava, znači određeno udaljavanje u odnosu na „specifično operativno polje” jednog preduzeća i, manje ili više eksplicitno, ukazivanje na određen širi društveni sukob.

Tradicionalno političko značenje karakteriše ona iskustva koja su vezana, po rečima Nicole de Maupeau-Abboud, za štrajkačke „sheme manje ili više direktno inspirisane marksističkom teorijom sindikalizma” (str. 271), dok se „kategorija netradicionalnog političkog značenja primenjuje za iskustva čija su značenja u direktnom odnosu s tezama i rukovodećim principima modernog revolucionarnog sindikalizma; među tim tezama i principima se ističu: primat spontanosti masa nad njihovom organizacijom, odbacivanje razlika između „sindikalnog” i „političkog”, mogućnost da se kapitalistički sistem već sada podrije, i to tako što će se napadati njegov sistem političke i ideološke dominacije” (str. 273).

Pa ipak, mimo svih prethodno navedenih značenja, „dominantno značenje jednog štrajka jeste orijentacija koja se stvara u smislu procene učestalosti njegovog pojavljivanja” (str. 276). U tom smislu Nicole de Maupeau-Abboud daje sledeću klasifikaciju štrajkova:

- 0 Štrajkovi bez značenja
- 1 Štrajkovi sa slabim sociodramatičnim značenjem
- 2 Štrajkovi s jakim sociodramatičnim značenjem
- 3 Štrajkovi sa slabim tradicionalnim političkim značenjem
- 4 Štrajkovi sa slabim netradicionalnim političkim značenjem

- 5 Štrajkovi s jakim tradicionalnim političkim značenjem
- 6 Štrajkovi s jakim netradicionalnim političkim značenjem
- 7 Štrajkovi s mešovitim tradicionalnim i netradicionalnim političkim značenjem (str. 176—177)

Od 123 štrajka, na čijoj analizi Nicole de Maupeau-Abboud zasniva svoja empirijska istraživanja, 17 bi, po njenoj oceni, spadali u nultu grupu, odnosno u grupu štrajkova bez značenja, isto toliko štrajkova bi spadalo u prvu grupu, 18 u drugu, 13 u treću, takođe 13 u četvrtu, 19 u petu, 15 u šestu i 11 u sedmu.

Kada je reč o uticaju karakteristika štrajkačkih masa na obim i kvalitet promena izazvanih štrajkovima, Nicole de Maupeau-Abboud ovaj deo svoje analize svodi na tri osnovna pitanja: 1) „tip“ štrajkačkih masa, definisan po svom odnosu prema štrajkačkim tradicijama ili po „stepenu svoje dotadašnje potčinjenosti“ (str. 280); 2) preovlađujući socio-profesionalni sastav štrajkača, prvenstveno na bazi razlika između nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika; 3) učestalost mladih u štrajkovima, koje može poprimiti dva oprečna oblika — fuziju s drugim štrajkačkim starosnim grupacijama (granicu između mla-

dih i drugih starosnih grupa) cija Nicole de Maupeau-Abboud određuje na 30 godina života, i to, po njenim rečima, „shodno postojećim normama u radničkim sredinama“), ili oblik „autonomizacije kombinovane s *leadershipom*“, odnosno nastojanjem da se igra uloga dominirajuće štrajkačke snage.

Nekoliko je interesantnih ključaka do kojih dolazi Nicole de Maupeau-Abboud. To je, na primer, onaj o većoj snazi štrajkova kvalifikovanih radnika u odnosu na štrajkove nekvalifikovanih, što je, izgleda, „sasvim na liniji tradicija radničkog pokreta već od njegovog nastanka“ (str. 290). Kao novi elementi u odnosu na ovu tradiciju javljaju se: veća učestalost štrajkova među nekvalifikovanim radnicima, i to štrajkova s političkim značenjem i, drugo, izmenjeni odnos snaga u vezi sa starosnim sastavom štrajkača danas, posebno kada je reč o „usmeravanju“ štrajkova. U najznačajnijim francuskim radničkim sindikalnim organizacijama mladi su najčešće, po rečima Nicole de Maupeau-Abboud, „legitimni lideri najviše politiziranih pokreta“ (str. 290), što je svakako jedan od „rezultata“ velikih štrajkova francuskih radnika i demonstracija francuskih studenata iz maja i juna 1968. godine.

Ivan Stojanović

Morawe, Bodo: AKTIVER STREIK IN FRANKREICH ODER KLASSENKAMPF BEI LIP (Aktivni štrajk u Francuskoj ili klasna borba pri Lipu.) — Rowholt—Taschenbuch—Verlag, Reinbeck 1974.

Münster, Arno: DEM KAMPF BEI LIP ARBEITERSELBSTVERWALTUNG IN FRANKREICH (Borba pri Lipu. Radnička samouprava u Francuskoj) — Rotbuch, tom 111, Rotbuch—Verlag, Berlin/West 1974.

U jednoj spektakularnoj akciji juna 1973. godine radnici su zauzeli fabriku časovnika *Lip* u Bezansonu, isterali direktore, u sopstvenoj režiji i na sopstveni račun preuzeli proizvodnju i prodaju satova i od dobiti više puta sami isplaćivali najamnine. Tako je nastala jedna nova forma radničke borbe, koja se mogla osloniti na širok pokret solidarnosti u celoj Francuskoj, ali i u inostranstvu. Jedva četiri nedelje posle završetka ovog konflikta, radio-novinar Bodo Morawe dao je prvi prikaz ovog „aktivnog štrajka“; knjiga Arna Münstera izašla je nekoliko meseci kasnije.

Obe knjige karakteriše užurbanost kojom su pisane. To što su kod Morawe ostale slovne greške koje izvrću smisao — da je akcioni komitet bio „odsustvo“ radnika — još se može i podneti. Znatno je teže što se njegov prikaz, u suštini, ograničava na vreme zauzimanja fabrike. Pregovori s posrednicima, koji su trajali mesecima, pomenuti su samo u dodatnoj hronici; izgladivavanje konflikta se uopšte nigde više ne pominje. Na taj način, autor je još samo mogao da izloži originalnost oblika borbe pri *Lipu*, ali ne i njenu delotvornost. Na pojedinim mestima stiže se utisak da radnici *Lipa* nisu štrajkovali radi očuvanja svojih radnih mesta, već da bi isprobali nove oblike borbe.

Münster se, doduše, bavi celim periodom „afere LIP“. Ali, i njegova knjiga sadrži mnoge greške, nastale usled brzine,

od kojih treba pomenuti samo dve: Tako je nakon stečaja firme demonstriralo u Parizu ne 50, nego 500 radnika LIP-a. Tek tada postaje razumljivo zašto je ministarstvo industrije stavilo „u pripravnost... jake policijske snage“. I, najzad, groteskno je kad autor piše da je jednom delu radnika ponudneo njihovo radno mesto u jednoj fabrici „cigli“ (franc. brique) umesto — kako bi to moralo glasiti — u jednoj fabrici upaljača (franc. briquet).

Hitnja s kojom su obe knjige bile napisane nije samo spoljne prirode. Upravo je ona omogućila autorima da daju međusobno znatno usaglašene političke izjave. Obe knjige su u priličnoj meri pisane iz žablje perspektive; ekonomska i politička pozadina konflikta dotaknuta je samo delimično, u kompilacijskim uvodnim glavama. Autori svoj pogled upućuju na „bazu“ i od samih radnika ne vide organizacije radnika.

Tako Morawe i Münster, gotovo istovremeno, pripreme za borbu radnika *Lipa* objašnjavaju samo majskim revoltom, a ne i situacijom francuske časovničarske industrije i strukturom radnih mesta koja je najviše bila izražena u regionu Bezansona. „Komplikovanost“ između preduzetništva i države, očigledna kod *Lipa*, jedva da je naznačena, iako je ona imala znatan udeo u tome da radnici budu spremni da napuste okvire buržoaskog legaliteta. Ni najznačajnija pretpostavka za uspešno dvomesečno

zaposadanje fabrike nije uopšte istaknuta: akciono jedinstvo između sindikata CGT i CFDT, koje je upravo stvorilo osnovu za međusobnu solidarnost radnika, za uspešnu „popularizaciju“ konflikta i za prodaju „divlje“ proizvedenih časovnika.

Umesto da uđu u probleme i teškoće ovog akcionog jedinstva, oba autora su se nabrzinu oslobodila od CGT kao „faktora reda“, koji „većito“ stišava. Nema prilike da se proveriti ova stereotipna, stalno ponavljana tvrdnja: oba autora su se odrekla toga da dopuste CGT-u da u postojećem dodatku dođe do izražaja. Dok Morawe, na primer, piše da je CGT „pokušao od ekstenzivne interpretacije Lipovog eksperimenta, koju su istakli CFPT i revolucionarne grupe, i pre svega od oblika borbe, koji bi mogli poslužiti kao primer budućim radničkim borbama“, u letku CGT stoji nešto sasvim drugo. „Radnici pri SNIAS, koji prave ‚Concorde‘, ne mogu uočiti da podražavaju Lip“. Uticaju CGT-a treba takođe pripisati to što radnici *Lipa*, nakon duže diskusije, zaposadanje fabrike nisu smatrali aktom „radničke samouprave“ već „aktivnim štrajkom“. Koliko je to bilo ispravno, pokazalo se u avgustu 1973, kad je brutalnom intervencijom policije definitivno razbijena iluzija o „samoupravi“. Ipak Münster u podnaslovu svoje knjige ponovo govori o „samoupravljanju radnika“, međutim, ne obrazlažući bliže ovu interpretaciju. Ne pominje se

ni, s tim povezana, indikativna činjenica da je vlada, nakon privremenog sloma svih pravnih i policijskih sredstava, prihvatila reč „samoupravljanje radnika“ i izvesno vreme bila spremna da prizna pretvaranje fabrike u „radničku kooperativu“. To je utoliko više za žaljenje što se i u SR Nemačkoj — kao u slučaju Fritza Vilmara — sporadično propagirala samouprava radnika, dok su, s druge strane, državne instance u više mahova pokušavale da prilikom obustava rada putem zahteva sindikata uklone ono što može izazvati eksploziju u društvu.

Razrada ove strane slučaja *Lip* predstavljala bi značajan prilog diskusiji o sindikalnoj strategiji u vreme mnogobrojnih spajanja preduzeća. Nje nema ni u jednoj od ove dve knjige. Ograničenošću prikaza na aktivnost baze ispuštena je iz vida politička dimenzija štrajka pri *Lipu*. Na taj način *Lip* nije postao primer „klasne borbe u Francuskoj“. Umesto toga, oba autora su se tuđila da prikažu suprotnosti CGT i CFDT, između baze i „aparata“ — ma šta se time nazivalo. Međutim, upravo primer *Lipa* pokazuje da su takve suprotnosti — gde one uopšte postoje — premostive i da se moraju savladati. Da to nije kod *Lipa* uspelo, ne bi bilo ni „aktivnog štrajka“ niti ove dve knjige. (Wolfgang Shöhr (Marburg)

(*Das Argument*, br. 90, 1975)

Prevela Slobodanka Kovačević

LEFEBVRE, Henri, REGULIER, Catherine: LA REVOLUTION N'EST PLUS CE QU'ELLE ETAIT (Revolucija nije više ono što je bila) — Editions Libres — Hallier, Paris 1978.

Knjiga je dijalog između Henrija Lefebvrea i Catherine Regulier, mlade francuske komunistkinje, vođen u drugoj polovini 1977. godine. Do naslova knjige Lefebvre i Regulierova su došli, kako to ističu na str. 163, oktobra 1977. godine u Cavtatu, na skupu „Socijalizam u svetu“.

Knjiga *Revolucija nije više ono što je bila* sadrži uvod, šest glava i, na kraju, na samo nekoliko strana, „Teze za novi put“. U uvodu Lefebvre govori o bitnim karakteristikama savremenog sveta, filozofiji, Marxu i marksizmu. Možda su u ovim uvodnim stranama najinteresantnije one koje je Lefebvre naslovio „Pohvala koncepta“.

„Iz još nedovoljno poznatih istorijskih razloga, u Evropi je, piše Lefebvre, koncept u centru misli; teorija se sastoji od niza konceptata. Ovdje, mi ne govorimo o konceptu uopšte, niti o konceptu u vulgarnom smislu reči. Ono što mi hoćemo da dostignemo jeste koncept koncepta, a to treba razlikovati od ‚ideje‘, ‚predstave‘, ‚odraza‘ i ‚simbola‘, od ‚analogije‘ i ‚figure‘, itd. Ovaj pristup pretpostavlja poznavanja formalne logike i lingvistike. Teorijski koncept je sklop grupe činjenica, posebnosti i predstava... Da bi se shvatilo šta je to koncept i da bi se došlo do koncepta koncepta, potrebno je imati u vidu određene primere. Uzmi-mo, kao primer, koncept robe. Taj koncept uključuje, najpre, razdvajanje upotrebne i prometne vrednosti. Zatim, njime se promišljeno vrši apstrakcija — apstrahuje se sadržina, a to znači predmeti, njihova materijalnost, potrebe koje se njima zadovoljavaju. Jednom

reči, apstrahuje se upotrebna vrednost. Taj koncept oslobađa, izdvaja formu s njenim pretpostavkama i implikacijama: prometnu vrednost. Ta forma pretpostavlja proizvodne aktivnosti, određenu podulu rada, utvrđene odnose između individua i grupa. Koncept robe ne izražava, znači, samo razmenjene proizvode, već i modalitete razmene: tržište, s njegovim mestima, pravilima, kruženjima i putevima. Ti uslovi, obuhvaćeni konceptom, razvijaju se i stvaraju svoje posledice tokom istorije, koja započinje od arhaične razmene do svetskog tržišta. Istorija prolazi kroz Istoriju. Ona prati, idući napred ili pozadi, rast proizvodnih snaga ili njihovo opadanje — ono što, po Marxu, omogućuje da se shvati čitava istorija. Treba, ovdje, insistirati i na činjenici da, iako robna i trgovačka praksa potiče još iz najudaljenije antike, koncept robe se pojavljuje tek u XVIII veku, i to u veoma složenim uslovima; on se pojavljuje kod engleskih ekonomista, ali povezan sa saznanjem koje u potpunosti poprima konceptualnu formu, kao što se to vidi i u filozofiji...“ (str. 21—22).

Već se iz naslova šest glava knjige *Revolucija nije više ono što je bila* može približno sagledati osnovni sadržaj. Ti naslovi su: Teorijska situacija, Istorijski kompromis i njegova problematika, Revolucija nije više ono što je bila, Čega ima novog u svetu, Novi put je put kritike, Od utopijskog socijalizma do konkretne utopije.

Teorijska sadržina knjige *Revolucija nije više ono što je bila* koncizno je data u dva-

deset i dvema „tezama za novi put“. Te teze su:

1. Posle Boga i Čoveka, Istorija umire.

Za nihilizam Istorija umire.

Za beznađe smisao Istorije je mrtav.

2. Ako postoji novi put, to je stoga što postoji nova situacija.

Ono što je u toj situaciji novo, to je da je ona kraj svih drugih.

3. Novi put treba da podrazumeva tri dimenzije marksizma: Progresivnost, Humanizam i Utopizam. Ali, ona će te tri dimenzije dalje i drugde dovesti.

4. Novi put prolazi između odbacivanja i prihvatanja, između nihilizama i dogmatizama. Taj novi put se definiše ne kao nekakav srednji put, već kao stalni pokret aktivne kritike.

5. Demokratija treba da stvori nove društvene oblike i prakse, koji će umaći Etatizmu.

6. Utopija današnjice jeste mogućnost sutrašnjice.

7. Misija radničke klase i naroda angažovanog u novom putu jeste da se realizuju prelaz kvantitativnog u kvalitativno, prelaz rasta u razvoj.

8. Sve do danas zahtevi ekonomije su dominirali nad društvenim. Novi put treba da izmeni taj prioritet.

9. Novi put se neodložno nameće zemljama evrokomunizma. Zajedničko tim zemljama je sledeće:

a) revolucionarne tradicije,
b) industrijalizacija i modernizacija savremenih proizvodnih snaga,

c) upornost agrarnih pitanja,
d) postojnaje nejednako razvijenih regiona sa specifičnim karakteristikama,

e) postojanje srednjih objektivno antimonopolskih srednjih klasa,

f) postojanje jakih, aktivnih i snalažljivih komunističkih partija.

10. Nikada nije postojala proleterska revolucija. Mi nju očekujemo. Nije li potrebno, s njenim nailaženjem posle jednog veka rasta proizvodnih snaga, ponovo je definisati?

11. Narodne i seljačke revolucije iz XIX i XX veka su ostvarile gotovo potpunu likvidaciju zemljoposedničke aristokratije, oslobađajući tako proizvodne snage određenih otkova i omogućujući pojavu novih proizvodnih i društvenih snaga.

12. Mi konstatujemo dvojak stanje marksističke misli: rast je u kapitalističkom načinu proizvodnje demantovao određene Marxove teze. Suprotno ovome, značaj ekonomskog u savremenom svetu je potvrdio Marxove teze. Jedino odvažna teorijska inicijativa može omogućiti izlaz iz tog dvojstva i dokrajčiti ideološko beznađe. Novi put je definisan ukazivanjem na moguće kritikom postojećeg.

13. Novi put nije trasiran, a njega se samo ukazuje idejama i praksom istorijskog kompromisa i evrokomunizma.

14. Trebalo je, po Marxu, da rast proizvodnih snaga proizađe iz Revolucije. No, desilo se suprotno — rast proizvodnih snaga je prethodio Revoluciji. Ta situacija zabranjuje i opravdava težnju za novim društvom, čiji su materijalni uslovi već sad ostvareni. Tu se umeće naša kritička analiza.

15. Svetske firme nameću svoje zakone svetskom tržištu. U tome leži jedna bitna činjenica savremenog sveta.

16. Svetsko tržište se analizira kao: tržište trajnih i potrošnih proizvoda, tržište kapitala i novca, tržište tehničkih sredstava i znanja, tržište informacija i oružja, tržište radne snage, pa čak i tržište

rade. Države nastoje da kontrolišu te različite aspekte tržišta i aktivnosti svetskih firmi. One to nejednako uspevaju, zavisno od različitih strategija.

17. Socijalističke države su najbolje naoružane za borbu protiv svetskih firmi. Strategije socijalističkih država ne upadaju u saučesništvo i podređenost. Ali, dokle će to biti tako? Sama borba protiv svetskih firmi nosi u sebi rizik da Država postane još jača. Njeno odumiranje se onda ne može sagledati u nekoj definisanoj budućnosti. Ovim ponovo dolazimo, doduše s novom oštrinom, do jednog starog problema — problema demokratske kontrole i demokratskog upravljanja u čitavom društvu.

18. Staljinizam predstavlja etatizaciju društva. Država je iznad društva. Demokratija biva srušena. Upravljanje društvom se ostvaruje u društvu. Kako izaći iz birokratskog sistema?

19. Voditi računa o onome što se zbiva već čitav jedan vek nije nikakva nova ideja. Ta ideja nije, međutim, dovedena do kraja. Nedavno vršene analize su tu ideju usmerile ka nekim već trasiranim putevima — reformističkom, maoističkom itd. Ni naučno-tehnička, ni kulturna revolucija ne iscrpljuju ideju i praksu novog puta. Obrnuto, ideja i praksa novog puta nose u sebi naučno-tehničku i kulturnu revoluciju. No, ideja i praksa novog puta su šire od naučno-tehničke i kulturne revolucije.

20. Teoretičari su samo interpretirali marksizam. Sada je reč o tome da se on transformiše.

21. Dugo se mislilo da će Revolucija ostvariti jedinstvo sveta. To je jedinstvo, međutim, ostvareno svetskim tržištem. Možemo se nadati tome da će socijalistička Revolucija dovesti do jedinstva sveta, ne poprimajući politički oblik nekakve svetske Države, već omogućujući da se razviju sve različitosti.

22. Ne može se samo ukazivati na probleme; potrebno je i rešavati ih.

Revolucija nije više ono što je bila nije naučno delo. Ima u njoj dosta površnosti, neargumentovano i olako datih ocena. S druge strane, čitavu ovu knjigu odlikuje izraziti antidogmatizam. Po svojoj sadržini, *Revolucija nije više ono što je bila* jeste jedan pravi mali „susret svetova“ — susret određenog dogmatizma prisutnog u idejama Catherine Regulier i izrazitog antidogmatizma Henrija Lefebvrea, susret ekonomskog i političkog, filozofskog i sociološkog. Gotovo da je o svim značajnim problemima savremenog sveta ponešto rečeno u ovoj knjizi, između ostalog i o jugoslovenskom „putu u socijalizam“. Izgleda nam da upravo na stranama na kojima se govori o Jugoslaviji ima možda i najviše površnog sagledavanja nekih problema (to je, na primer, slučaj sa stavom da je „Tito žrtvovao socijalizam nesvrstanosti“ i nekim drugim — str. 74—77).

U suštini, ono što je dobro, značajno i interesantno u knjizi *Revolucija nije više ono što je bila* jesu Lefebvreaova izlaganja. Za izlaganja Catherine Regulier bi važila suprotna ocena.

Ivan Stojanović

SWEETZ, PAUL M., und HARRY MAGDOFF (Hrsg.): REVOLUTION AND COUNTER-REVOLUTION IN CHILE (Revolucija i kontrarevolucija u Čileu), Monthly Review Press, New York 1974.

Ovaj zbornik članaka, koji su sastavili izdavači Monthly Review, verovatno je danas najbolja marksistička interpretacija (Allende) Allendeovog Čilea u SAD. U celini, u njemu je došla do izražaja veoma dobra informisanost o određenim aspektima čileanske politike i istorije. Većina autora sprovedla je veoma opsežna istraživanja o Čileu i živela tamo duže vremena. Dva članka ističu se kao primerne političke analize: Petrasovo istraživanje o prvoj godini Allendeove vlasti (50) i članak Zimbalista i Stallinga — završen samo nekoliko nedelja pre puča — o predstojećem odmeravanju snaga (120).

Ipak, teorijsko jedinstvo ovog zbornika, koje treba da se uspostavi Sweezyevim članom, sadrži nekoliko veoma ozbiljnih pogrešnih ocena čileanske situacije. Po Sweezyu, „čileanska tragedija dokazuje ono što je već davno trebalo da bude jasno, i što je mnogima i bilo jasno, naime, da ne postoji mirni put u socijalizam.“ (11) Sweezyeva teorijska izvesnost proističe iz njegovog uverenja da je očigledna istina to da vladajuća klasa neće nikada napustiti svoje privilegije, a da ne posegne za metodama borbe, koje u jednom određenom stadijumu nužno moraju poprimiti formu oružane konfrontacije. Pošto je, po Sweezyu, ovaj *određeni stadijum* bio dostignut izbornom pobedom levice 1970. godine, Allende je poražen jer nije „pripremao oružanu konfrontaciju, koja je konačno i neizbežno nastupila 11. septembra 1973.“ (12) Istina, malo je onih koji će posumnjati u Sweezyeva izlaganja o ponašanju ugrožene vladajuće klase, ali jedna potpunija analiza

njegove argumentacije otkriva da je on zainteresovaniji za to da potvrdi važnije istorijskih zakona revolucije nego da shvati čileansku istoriju.

Po Sweezyu, Allendeov poraz mora se svesti na to što on nije bio voljan da postavi sebi pitanje vlasti. On predlaže: Allende je odmah po preuzimanju dužnosti trebalo da pokuša da zadobije kontrolu nad političkim sferama države, koje su se nalazile u rukama opozicije. Po Sweezyevom mišljenju, ova mogućnost je postojala u toku prvog stadijuma Allendeovog predsednikovanja. U to vreme Allende je trebalo da zahteva plebiscit, koji bi mu omogućio da reformiše ustav i da time postigne potpunu kontrolu u oblasti jurisdikcije i zakonodavstva. Ali, čak ni ova potpuna kontrola političkih sfera državnog aparata ne bi, po Sweezyu, obezbedila uspeh Allendeovog mirnog puta. Naprotiv, ugrožena političkim porazom, buržoazija bi se neizbežno okrenula armiji. Da je levica izašla kao pobednik iz ove konfrontacije, bilo bi rešeno pitanje vlasti i mogao bi da počne prelaz ka socijalizmu.

Put koji je Sweezy predložio zasniva se na njegovoj oceni prvih šest meseci Allendeove vladavine. Po njegovom mišljenju, početni uspeh Allendeove ekonomske politike, koji se ogleda u podršci 49,7% glasaova levice u opštinskim izborima u 1971., pružio je vladi „zlatnu šansu“ (17) za traženje plebiscita. Ali, Allende je pogrešno protumačio jasni mandat ovih izbora i nije zahtevao plebiscit, već je umesto toga, što je bila greška, odlučio da izgrađuje jednu ekonomsku politiku, koja je u suštini bila kratkoročna. Dalje,

dokazuje Sweezy, Allende nije bio spreman da se suoči s konsekvencama jedne nasilne konfrontacije, zato što beše naseo mitu demokratije i zato što su se mnogi u Narodnom frontu (Unidad Popular) prosto plašili napuštanja uobičajenog miljea parlamentarne politike. (16, 20)

Premda Sweezy s pravom naglašava da je početna vladina ekonomska politika bila kratkoročna, on ipak svoje čitaoce dovodi u zabludu, tvrdeći da je vlada ovu politiku smatrala trajnom. To što se Allendeova ekonomska politika nije nikada u osnovi promenila, ne može se pripisati ekonomskoj naivnosti njegovih savetnika. Problem je bio jednoznačno politički, delimično povezan sa sposobnošću partija Narodnog fronta da postignu međusobnu saglasnost i da deluju u skladu s jednom dugoročnom političkom strategijom. Ne suočavajući se s političkim problemima koji su uslovljavali promenu ekonomske politike, Sweezy utoliko može da zanemari i kompleksne probleme, povezane s odlukom o plebiscitu. Pošto odbija da se suoči s ovim pro-

blemom u kontekstu jedne šire interpretacije čileanske istorije, njegov predlog da je Allende trebalo da naoruža radnike pokazuje se kao ne-realističniji, čak i od mirnog ideala, koji on napada. Karakteristično je da je Sweezy, koji svoju analizu počinje tvrdnjom da bi istorijski zakoni revolucije mogli objasniti zašto je Allende morao da bude poražen, bio na kraju prinuđen da se osloni na pojmove straha i mita, kako bi mogao da objasni zašto rezultat nije bio drukčiji. U njegovoj analizi postoji nešto što se ne može spojiti: s jedne strane, on odbacuje mirni put, s obrazloženjem da on nije za život sposobna istorijska mogućnost; s druge strane, predlaže određene korake, koje je bilo moguće učiniti iz njegove perspektive čileanske revolucije. Ali, u Sweezyevoj teoriji nema nikakve vidljive spone između ove dve ravni. Spona koja tu nedostaje je, jednostavno, čileanska istorija. (*Julio Faundez B.*)

(*Das Argument*, br. 92, 1975)

Prevela Jelka Imširović

KRITIKA NAUKE

Bernardino Fantini: SAMOKRITIKA NAUKE

Obeležja studentske 1968. godine: liberalističko-antibirokratska napetost, zahtevi za novom kulturom, novim idealima, optuživanje akademskog sveta za povezanost s krupnim monopolima i vojnim aparatom, a sve to ipak zajedno, s nesposobnošću da se shvate konkretno izvodljivi politički ciljevi — ta obeležja prenela su se, nekoliko godina kasnije, posebno između 1971. i 1973. godine, u naučne i tehnološke istraživačke centre čitavog kapitalističkog sveta. To

nije bio kvantitativno širok pokret, ali je upotpunio pozitivne efekte studentskog pokreta, kritikujući veoma duboko i doprinoseći eliminisanju proširenog i nametnutog mita o sposobnosti kapitalizma da prevaziđe sopstvene krize zahvaljujući „naučnoj i tehnološkoj revoluciji“.

Prvo izdanje te knjige, koju su pripremili novinar Alain Joubert i fizičar Jean-Marc Lévy-Leblond, izašlo 1973. godine upravo na vrhuncu tog borbenog pokreta, opravdava

njegovu fragmentarnost i unutrašnje protivrečnosti spontanošću i živošću intervencija, dokumenata. Međutim, razmatranje neke tematike „dok je vruće“, upozorava na ograničenost svojstvenu takvoj vrsti knjige. Kao što je pravilno podvukao sam Lévy-Leblond, odgovarajući i izbegavajući na taj način oštre kritike iznete u 108. broju časopisa *Scientia*, knjiga se jednostavno pojavila kao instrument borbe i ne treba joj pridavati više značaja nego što ga stvarno ima.

Očigledno su se ocene promenile; pripremljeno je drugo izdanje, koje je objavljeno 1975. Iz njega su odstranjeni nedovoljno uspešni odlomci najneposrednije vezani za aktuelne događaje i ono je, uz manje ispravke, prevedeno na italijanski. Do tog trenutka čisto opovrgavanje se institucionalizovalo, postalo je politička i teorijska linija i time se duboka neslaganja sa sadržinom nisu mogla više prikri- vati simpatijom koju je izazivala svežina angažovanja.

To još više važi za italijanski prevod. Slična tematika je u našoj zemlji imala možda širi odjek nego drugde, i ne samo u istraživačkim centrima u kojima se svest o marginalnoj ulozi koju je istraživanje imalo i ima u životu zemlje pridodala netrpeljivosti prema birokratskim aspektima i naučnoj organizaciji rada, koja mehanički oponaša američki model. Posebno je nova uprava časopisa *Sapere*, kojim rukovodi G. A. Maccacaro, umela da kondenzuje sve ono što je vredno u tim pokretima, povećavajući im time značaj. Međutim, pravi, originalni karakter pokreta i diskusije na temu nauke koja se razvila u Italiji, sastoji se u aktivnom učešću organizovane snage radničkog pokreta. S individualističkog i često proizvoljnog opovrgavanja, s jalo- ve pobune pojedinog istraži-

vača koji se bori protiv „institucija“ (pomislimo koliko je naučnika prestalo da se bavi istraživanjem da bi sprečilo negativno korišćenje dobijenih rezultata), prešlo se na raspoznavanje političkih ciljeva (o fizičkom i mentalnom zdravlju, organizaciji rada, „kvalitetu“ industrijskih proizvoda itd.) i instrumenata masovne borbe da bi se ti ciljevi postigli. Međutim, umesto da se vežu uz taj pokret stvarne borbe, pozicije „naučne kritike“ ponekad su nastojale da se vežu s radničkim pokretom izvana, zahvaljujući pokušaju da se čisto opovrgavajućim pozicijama udahne teorija, uz oslonac na površno i zlonamerno tumačenje marksističkih tekstova (u vezi s tim, videti skorašnje izdanje *L'Ape e l'Architetto* [Pčela i arhitekta] objavljeno u istoj seriji).

Ako, s jedne strane, povezano sa stvarnim iskustvima, posebno s temama najneposrednije vezanim za određenu društvenu situaciju, nalazimo bogatstvo sadržaja s kojima se ponekad ne slažemo, ali koji su uvek podsticajni i pozitivni (videti, primera radi, poslednji broj časopisa *Sapere*, koji je velikim delom posvećen dečjoj socijalizaciji), s druge strane, nailazimo na oživljavanje čisto protestnih pozicija.

Ne možemo detaljno razmatrati probleme koji su istaknuti u raznim prikupljenim materijalima. Osnovnu zajedničku tezu predstavlja tvrdnja da je nauka društvena, politička i ekonomska činjenica. Već ovlašno istorijsko istraživanje pokazalo bi da ta veza oduvek postoji, ali to, međutim, nije sprečavalo da nauka stekne predmete saznanja, objektivno „istinite“ i validne teorije. Meta na koju se usmerila kritika je zastarela; to je upravo meta iz devetnaestog veka: koncepcija prema kojoj je nauka „istraživanje apsolu-

tne, racionalne i univerzalne istine“ (str. 9), arheopozitivistička koncepcija koja, premda još može biti rasprostranjena na nivou zdravog razuma (ili bolje rečeno, može biti nametnuta mistificirajućom upotrebom „naučne popularizacije“), ne odgovara naučnoj realnosti. To zakašnjenje u uočavanju ispravnog cilja čini da (opravdane, ali prevaziđene) borbe protiv scientizma devetnaestog veka sprečavaju da se vode mnogo značajnije borbe protiv današnjih oblika scientizma rasprostranjenih u anglosaksonskoj i, kao što s pravom beleže autori, u kulturi socijalističkih zemalja u kojima razdvajanje naučne i socijalističke revolucije, dveju revolucija koje treba samo „uskladiti“, često sprečava kritičko usvajanje naučnog saznanja.

U suštini, postoji epistemološka protivrečnost koju treba otkriti. Ako je tačna tvrdnja da se „nauka kao bilo koja društvena aktivnost može i mora shvatiti samo kao kolektivna praksa i „odnos čovek-priroda uvek povezan s odnosima među ljudima“, onda se ne može postići društveno oposredovanje svakog odnosa s prirodom. Ta pozicija, dovedena do ekstrema, kao što, na primer, radi Marcello Cini u jednom članku objavljenom u prvom francuskom izdanju (koji je u ovom izdanju izostavljen — međutim, takve pozi-

cije su široko rasprostranjene), dovodi do tvrdnje da je „realnost proizvod ljudske istorije“, uspostavljajući dakle idealizam subjekta koji traži sopstveni objekt. Uprkos očiglednog cilja koji razmatrane pozicije imaju u pogledu teorijskih aspekata koji se gotovo uvek posmatraju izolovano od „činjenica“, došli smo do teorijske i filozofske linije razdvajanja. Završavajući, smatramo da je istorijski zadatak da se razviju pozitivni podsticaji prisutni u tim tekstovima, uz isticanje jasnih političkih ciljeva i oblika borbe, razvijajući svest o kulturnom značaju nauke (na prvom mestu zahvaljujući produbljenom istorijskom razmišljanju o razvoju naučnog saznanja).

Inače, preti opasnost da tvrdnje — kao što je ona koja je proširena kroz bilten *Science for the people*, organ radikalnih američkih naučnika, iz koga su preneti prilozi za koje smatramo da su najbolji — da „nauka za narod ne može biti drugo do nauka koju stvara narod“ formiranjem masovne naučne svesti kao „kolektivnog usvajanja znanja o naučnoj tehnici“ — da takve tvrdnje ostanu samo privlačne parole, isto toliko mistificirajuće, kao i starodrevni scientistički mitovi.

(*Rinascita*, br. 33, 1976)

Prevela Mirjana Janković

Giorgio Israel, NAUKA KAO PLAN DRUŠTVENOG RAZVOJA

Polemika o knjizi *L'Ape e l'architetto*, (Pčela i arhitekta), s podnaslovom „Naučni obrasci i istorijski materijalizam“ (autori: G. Ciccotti, M. Cini, M. Maria i G. Jona-Lasinio), koju je izdao početkom godine Feltrineli, s uvodom Marcelle Cini je — kao što

se sećamo — nekoliko meseci veoma oštra i za nekoliko nedelja se ugasila. Verovatno zato što se vodila na pomalo pojednostavljenom i neuobičajenom terenu manihejske svađe, između „negatora“ i „podržavaoca“ nauke. Problemi, međutim, ostaju i diskusija je

važna. Šta o tome kaže knjiga i za koje se teme iz diskusije čini da zaslužuju da se istaknu i dalje razvijuju?

Analiza sadašnje epistemološke diskusije predstavlja glavnu nit koja raščlanjuje knjigu i put kojim autori dolaze do formulisanja pojma naučni plan, koji predstavlja najinteresantnije i najoriginalnije jezgro u tri osnovne studije koje sačinjavaju prvi deo knjige. Čini se da su te koncepcije o naučnom programiranju autori dostigli kroz tri razvojne niti koje u izvesnoj meri karakterišu tri odgovarajuće studije, iako se stalno uzajamno prepliću. To su: ranije pomenuta epistemološka analiza; analiza nivoa društvene integracije nauke u savremenom kapitalističkom društvu i formi prelaza u tehnološku fazu; marksistička koncepcija odnosa čovek-priroda i njegova korelacija s društvenim odnosima proizvodnje. Odvajanje ta tri gledišta, mada šematsko, pomaže ne samo da se uoči način kojim autori dolaze do formulisanja pojma planiranja, već pre svega, da se ocene rezultati istraživanja i predlozi o „kulturnoj politici“ koji odatle proizlaze.

Pregled epistemološke diskusije dvadesetog veka ima značaja jer nam pruža tumačenje u svetlosti krize poverenja, koja se otvorila početkom veka o karakteru pravolinijskog i rastućeg razvitka nauke; krize koju je konvencionalizam Poincaréa prvi pokušao da razreši unutar same nauke, nastojeći da joj povрати lik „neutralnosti“. Upravo u svetlosti tog zaokreta mogu biti shvaćene orijentacije savremene epistemologije. Prema tome, postoji jasan uzajamni odnos između kritičkog prikaza epistemologije i rasprave „Razvoj i kriza mehanizma“ koji se, po mom mišljenju, moraju zajedno čitati. Zaista, takva rasprava, putem istorijske analize, pruža racionalno objašnjenje

zaokreta koji je, pre svega Planckovim i Einsteinovim radovima, doveo do napuštanja mehanističkog i „unitarističkog“ gledišta o klasičnoj fizici, izazivajući ozbiljnu krizu orijentacije u naučnoj zajednici.

Razvoj epistemološke diskusije i kritičke analize dovode do potrebe da se upravo na terenu korelacije između nauke i društva traži objašnjenje „naučnih revolucija“. U takvom gledištu osnovnu ulogu igra tvrdnja o *korelaciji* između vrednosti jedne teorije i istorijsko-društvenog konteksta u kome se razvila, kao i tvrdnja o planskom karakteru te iste teorije. Upotrebom pojma „korelacija“, autori su stvarno želeli da istaknu da „nauka nije samo odraz prirode, već i projekt društva“ (str. 133). Time izbija na površinu jedan od najboljih vidova knjige — naime, stalno preplitanje istorijske analize i pokušaja da se izdvoje pojmovni instrumenti, metode, radi adekvatnog suočavanja sa sadašnjom društvenom funkcijom nauke. Preplitanje, jer istorijska problematika vodi problemu kritike analitičkih instrumenata i, obrnuto, obogaćuje metod ukazivanjem na istorijske primere kadre da ga usavrše. Imajući u vidu uzajamnu funkcionalnost ta dva aspekta, može se rekonstruisati vodeća nit raznih rasprava (izuzev onih koje se nalaze u dodatku i koji su znatno nejasniji). Na taj način, može se uočiti i centralni problem da bi se definisala današnja uloga nauke, polazeći od činjenice da, prema današnjem shvatanju, glavni problem predstavlja „paradigmatički“ zaokret opisan u raspravi Ciccottija i Doninija.

Izgleda da najvitalniji i novi deo knjige predstavlja elementi konkretne analize koju knjiga daje i pojam naučnog programiranja. Postoji, međutim, i drugi značajan aspekt. Izneta analiza jasno nastoji da

se uklopi na područje istorijsko-materijalističkog shvatanja. Odatle je nastao problem „konfrontiranja“ s marksističkom koncepcijom nauke, problem povodom koga autori opravdano izjavljaju da ne žele s njim da se suče u filološkim terminima, ograđujući se, štaviše, preciziranjem čvornih problema Marxove misli kojih se žele čvrsto držati. To je upravo tvrdnja o neodvojivosti sfere međuljudskih odnosa od sfere odnosa čovek-priroda i neodvojivosti momenta spoznaje od momenta prakse. Međutim, u prvoj studiji, predlogom da se iz definicije materijalizma *izvuče* karakter „korelacije“ između nauke i društva i veza koje postoje između nauke i ideologije, na neki način obrće postupak. S jedne strane, ne čini nam se da takav postupak vodi stvarnom obogaćivanju pojma planiranja. Nije slučajno što, unoseći taj pojam u prvu raspravu, autori upućuju na treću studiju radi temeljnije diskusije. S druge strane, tamo gde postoje bogaćenja i raščlanjivanja, ona dolaze više od čestih i oštroumnih istorijskih primera nego definicija koje su date u početku. Osim toga, dok je pravilno pozivati se na neke temeljne postavke marksističke misli, a da se ne postavljaju problemi celokupne filološke rekonstrukcije, problematično je pozivanje na „Marxovu (i Engelsovu) materijalističko-istorijsku koncepciju“, kada se dobro zna da se iza te uopštene etikete ne krije sadržina istog značenja. Ako Marx više puta podvlači da se ne smeju posmatrati samo materijalni uslovi kao uzrok, a čovek kao posledica, nego da je potrebno imati u vidu i obrnuto delovanje, ne može se, doista negirati da, naročito u Engelsovom delu (ali i Marxovom) ima preterivanja u pogledu prvog momenta. Nesumnjivo je da su autori želeli da

ukazu na uzajamno prožimanje ta dva momenta — prožimanje koje je efikasno izraženo terminom „korelacija“. Ali, teorijska sadržina tog pojma, kao i pojma „planiranje“, zavisi prvenstveno od dalje analize i obogaćivanja primerima više nego od „kratko sažetog“ materijalizma, sadržanog na prvim stranicama, pomalo šematskog i ne uvek adekvatnog opštem gledištu koje se zapaža u raznim studijama.

Svakako nije lako izvući jezgro tog opšteg gledišta zbog fragmentarnog karaktera knjige, a naročito zbog nekih očiglednih unutrašnjih neusaglasnosti. Mada je u većem delu knjige odista prisutna potreba da se zajedno s aspektom projektovanja odlučno održi i objekativan aspekt nauke, u raspravi M. Cinića „Cena rada kao naučna kategorija“ izvršena je, ukoliko, mehanička u potreba pojma projektovanje. Predmet studije je staro pitanje preobražaja vrednosti u cene. Zanimarimo uopšte ideje o delu Sraffa (Šraf) prikupljene u studiji. Danas ne nedostaju radovi u kojima se pobijaju te uopštene ideje, a koji se zasnivaju na brižljivijem i manje sektaškom tumačenju dela *Produzione di merci a mezzo di merci* (Proizvodnja robe posredstvom robe): dovoljno je podsetiti na raspravu M. Lippija „Proizvodni rad, društvena cena i suština vrednosti u Kipitalu“ (*Problemi del socialismo*, br. 21—22, 1974) i nedavnu knjigu Sraffa i teorija cena od S. Roncalgia (Ronkalja). S obzirom na svoju nekompetentnost, ukazuću samo da se stiče utisak da se nalazimo pred jednim od mnogih matematičkih trikovica, koji se s vremena na vreme pronalaze da bi se zaobišle teškoće problema. Postupak Cinića sastoji se u utvrđivanju obračunavanja cena, ne polazeći od stvarnog kvantiteta rada uloženog u robu u si-

stemu nejednakosti organskog sastava, već od „vrednosti robe u odgovarajućoj apstraktnoj ekonomiji konstantnog sastava“ (str. 169). Čini se da takav postupak, koji nije Marxov, zanemaruje činjenicu da je pri hipotezi jednakog organskog sastava problem „preobražaja“ sasvim trivijalan, i to stoga što se roba razmenjuje s vrednošću rada. Na taj način „razrešen“ problem „preobražaja“ ostaje sasvim otvoren za „stvarnu“ ekonomiju, u kojoj se, na žalost, vrednosti rada razlikuju od onih u apstraktnoj ekonomiji. A kako u svemu tome intervenišu planiranje? Samo kao povod da se nametne potreba rešenja. „Društveni ciljevi“ implicitni u Marxovim i Sraffovim gledištima, različiti su, i Marxovo je gledište obavezno naučnije; jer je revolucionarno, pa prema tome kritično, a ne apologetsko. Tu, dakle, postoji „potreba“ — u sudio bih se reći „revolucionarna“ — da se „čvrsto drži marksistička analiza u pogledu vrednosti“ (str. 163). Nalazimo se tu pred iskrivljenom upotrebom pojma „finalizma“, koja brka naučnu analizu kapitalističkog društva s činom poverenja u jednu teoriju. Ne može a da se ne istakne neslaganje između te rasprave i više puta ponovljenih stavova iz prvog dela knjige.

Zaključujući, potrebno je nešto reći i o političko-kulturnim implikacijama knjige. Istraživački pravci u njoj odražavaju vrstu problematike i diskusije o temi odnosa nauka-društvo koja se ovih godina razvila kako u svetu istraživača, tako i u okviru leve. Knjiga, dakle, postavlja sebi značajan cilj — naime, da na teorijskom nivou odgovori na problem učvršćivanja potrebe svesnog korišćenja nauke unutar ciljeva radničkog pokreta radi društvenog preobražaja, i na potrebu svesne kontrole pravaca naučnog is-

traživanja, veoma prisutnu u zajednici istraživača. Veoma je stimulativno isticanje problema stvaranja kritičke masovne naučne kulture. Ovde misao polazi, kao i obično, od 1968. godine i od kritike koncepcije neutralnosti nauke, vezane za politička iskustva tog perioda. U tom pogledu, čini mi se da tematika središnjih studija postavlja sebi zadatak da na teorijskom nivou — podvlačeći kako planski, tako i objektivni karakter nauke — prevaziđe antinaučne i ludističke nezgrapnosti tradicije „šezdeset i osme godine“. (Misli se na studentske događaje 1968. godine. — *Prim prev.*) Obrnuto: uvod, iako se ne prepušta antinaučnim tonovima, daje uprošćenu i trijumfalističku sliku borbi koje su, počevši šezdesetih godina i kulminirajući u 1968. dovela do stvaranja jedne „nove nauke“, alternativne nauci vladajuće klase. Ne pokušavaju se analizirati „iskustva“ i ne shvata se činjenica da se upravo „otporu“ mnogih intelektualaca na izvesne — iracionalističke — tendencije nastale u pokretu iz 1968. godine, ima zahvaliti za mogućnost da se danas izgradi *pozitivan* predlog društvene funkcije nauke. Upravo ova knjiga, u svojim glavnim linijama, svedoči o toj mogućnosti. Pripisati iskustvima „radničke autonomije“ da sami izgrađuju elemente „antagonističke kulture“, ne samo da predstavlja trijumfalizam, već se zasniva na površnoj viziji radničke klase kao istorijskog subjekta, apstraktno odvojenog od svojih organizovanih oblika. Analiza koja je usklađena s političko-društvenim zbivanjima ove poslednje decenije zahteva da se na te događaje gleda kritički, a ne samo gomilanjem uspomena.

(Giorgio Israel, „La scienza come progetto per la società“, *Rinascita*, br. 33, 1976)

Prevela Mirjana Janković

KLAUS, Georg: RATIONALITÄT — INTEGRATION — INFORMATION. Entwicklungsgesetze der Wissenschaft in unserer Zeit (Racionalnost — Integracija — Informacija. Zakoni razvitka nauke u našem vremenu. — Verlag Wilhelm Fink, München 1974.

KLAUS, Georg, u: Heinz Liebscher: SYSTEME — INFORMATIONEN — STRATEGIEN. Eine Einführung in die kybernetischen Grundgedanken der System — und Regelgustheorie, Informationstheorie und Spieltheorie (Sistemi — Informacije — Strategije. Uvod u osnovne ideje kibernetičke teorije sistema i kontrole, teorije informacija i teorije igre) — VEB Verlag Technik, Berlin/DDR 1974.

U obe ove knjige nalaze se poslednji radovi Georga Klause (umro 1974). Epistemološka rasprava „Racionalnost — Integracija — Informacija“ sa drži delom već objavljene tekstove autora. Ovom knjigom Klaus se uključuje u kontroverzu oko odnosa pojedinačnih nauka (specijalno kibernetike) i marksističkolenjinstičke filozofije, koja se vodila u Nemačkoj Demokratskoj Republici počev od 70-tih godina. Klaus vidi u kibernetici jednu pojedinačnu nauku, koja se — apstrahujući „specijalne materije, na kojoj se baziraju sistemi koje ona istražuje i konkretan karakter procesa razmene između delova sistema“ (b, 324) — mora pridodati istorijskom i dijalektičkom materijalizmu kao pomoćna nauka; ali, istovremeno, on smatra „da kibernetika može doneti i nešto novo istorijskom i dijalektičkom materijalizmu“ (a, 111). U tom smislu žali se na „nedostatak teorijske smelosti“ svojih kritičara: „Malo ima koristi od toga ako se, s jedne strane, uvek iznova objašnjava da bi takve nauke kao kibernetika, teorija informacija, moderna logika itd. morale biti podsticaj za dalji razvitak marksističke filozofije, a, s druge strane, izigrava svaki pokušaj da se jedan takav poduhvat sprovede. Osnov takvog, po

našem mišljenju, višestruko negativnog stava treba tražiti u nedostatku stručnog znanja“ (a, 12).

S razvitkom nauke u neposrednu proizvodnu snagu javljaju se, po Klausovom mišljenju, tri bitne tendencije: ostvarivanje racionalne misli; zatim, kao protivtendencija specijalizaciji, sve veća integracija pojedinačnih nauka u jedan sistem nauka, što nagoveštavaju i takve nauke kao kibernetika i teorija sistema; i sve veći značaj teorije informacija, shvaćene u širem smislu tog pojma, u kojoj su jezici nauka jedan aspekt. U ovom smislu, Klaus želi da doprinese „produbljivanju svesti o nužnosti epistemologije“ (a, 11). Ali, zapravo, njemu nije stalo do — kako to tekst sugeriše — „celine nauke“ već do metateorijskih problema unutar epistemologije, do „principa naučnog mišljenja, naučne sistematike, naučnog jezika itd.“ (a, 8).

Klaus prvo definiše pojam nauke: „Naučna misao je sistematska, metodična, dinamična (tj. uključuje razvitak od relativnih istina nižeg reda, ka relativnim istinama višeg reda); ona se može kontrolisati“ (a, 22). Srodni pojmovi, kao racionalna misao, iracionalna dogmatska misao itd. odmeravaju se prema ta četiri kriterijuma i na odgovarajući na-

čin klasifikuju. Polazeći od toga, Klaus istražuje odnos formalne i dijalektičke logike, i u teorijskim aspektima formalnologičkog argumentisanja sagledava jedan dijalektički moment. Po Klausu, kriterijumi naučnosti važe i za prirodne i za društvene nauke. One u biti — ako se izuzmu razlike u pojedinostima — čine jedinstvo. Upravo je integracijska nauka, kibernetika, mogla da doprinese rasvetljavanju ovog jedinstva.

Specifični kibernetički, sistemskoteorijski proces apstrakcije vodi — kako Klaus pokazuje — do jednog instrumentalnouniverzalnog pojma sistema, koji je relativan zato što uvek od određenja granice sistema zavisi šta se smatra sistemom. Ali, svako određene sistema nije subjektivno (u smislu proizvoljnosti); naprotiv, u njegovoj osnovi moraju biti objektivne realne datosti (a, 100), a vezano je i za kriterijume naučnosti. Osobni karakter procesa apstrakcije ne dopušta da se u društvenim naukama ono „što treba predstaviti zameni sredstvom predstavljanja... Kibernetika uopšte nije u stanju čak ni da predstavi društvene aspekte kao takve. Ona obuhvata samo strukturne i funkcionalne aspekte“ (a, 124). Ali, ovaj sud ne bi smeo da dovede do potcenjivanja kibernetike. Naprotiv, Klaus upravo u njoj vidi „najizrazitiju potvrdu dijalektičkog materijalizma, takvu kakvu nije dala nijedna druga pojedinačna nauka u 20-tom veku“ (a, 130). Potkrepljivanju ove teze Klaus posvećuje dosta prostora. Kibernetičko-sistemsko-teorijski iskazi o upravljanju, povratnim vezama, sistemima sve većih strukturnih veza, sve do multistabilnih, dakle, samorganizujućih sistema, mogu da diferenciraju i preciziraju filozofske kategorije kauzalnog odnosa, uzajamnog dejstva, dijalektike dela i celine. Klaus

posebno ističe kategoriju dijalektičke protivrečnosti, čije različite pojavne forme on može da objasni sistemsko-teorijski veoma ubedljivo i da ih istovremeno dovede u vezu s opštom teorijom razvitka, koja izbegava kako idealističko-teleološko objašnjenje, tako i mehaničko-materijalističke teorije apsolutne uslovljenosti.

Već u ranijim spisima, Klaus je optimistički ocenjivao plodotvornost teorije sistema i informacija, kibernetike i formalne logike za filozofiju i društvene nauke. Od toga on ne odstupa ni u ovom radu; ali, ovde dato izlaganje se izdvaja utoliko što se centralne teze potpunije obrazlažu i, posebno, što se o metodološkim ograničenjima diskutuje opširnije nego ranije. Time Klaus predupređuje upućivani mu prigovor o šematizmu. Ali, s druge strane, tematska heterogenost knjige uvek iznova dovodi do veoma skućenih izlaganja u jednom odeljku i do pragmatičnih aspekata u tretiranju informacija. Teze o razvitku nauke, na primer, ona o sve većoj integraciji, nisu smele da se izlažu u metateorijskoj ravni, već zahtevaju (za kapitalizam i socijalizam, a ne samo apstraktno „za naše doba“) otkrivanje pokretačkih snaga ovog razvitka, kako se on ne bi pojavio kao puka nauči svojstvena dinamika.

Akcentiranje osnovnih filozofskih problema kibernetike i teorije sistema, dato u knjizi „Racionalnost — Integracija — Informacija“, analogno se shvata i u Klausovom i Libšerovom uvodu u kibernetiku. Primedbe o odnosu kibernetike, filozofije i drugih posebnih nauka, kibernetike i automatizacije, kao i kratak pregled istorije kibernetike, stavljaju posebnu naučnu tematiku u odnos uzajamno povezanih oblasti.

Autori vide u kibernetici „ne samo skup određenog mnoš-

tva pojmova, teorija i metoda, već se u osnovi ovih pojmova, teorija i metoda, nalazi jedan specifičan misaoni stav“ (b, 5). Time što se naglašava ovaj način mišljenja, postiže se da se materija prezentira nematematički, ali ipak informativno. U osnovi razumljivosti je, u suštini, jedno shvatanje kibernetike autorâ koje stavlja u središte aspekt sistema i

povezuje teorijske iskaze o strukturi s materijalnim sistemima. Teorije sistema, upravljanja i informacija obrađene su sistematski i pregledno, od jednostavnih ka kompleksnijim formama. Eberhard Sens (Berlin/West)

(Das Argument, br. 99, 1976)

Prevela Jelka Imširović

MARKSIZAM
I SAVREMENOST

Dosad objavljeno:

Karl Korsch, MARKSIZAM I
FILOZOFIJA

André Gorz, RADNIČKA
STRATEGIJA i NEOKAPITA-
LIZAM

Serge Mallet, NOVA RADNI-
ČKA KLASA

Roger Garaudy, VELIKA PRE-
KRETNICA SOCIJALIZMA

Lelio Basso, IZGLEDI EVROP-
SKE LJEVICE

Henfri Lefebvre, S ONU
STRANU STRUKTURALIZMA

Radovan Richta i saradnici, CI-
VILIZACIJA NA RASKRŠĆU

Najdan Pašić, POLITIČKO OR-
GANIZOVANJE SAMOUPRA-
VNOG DRUŠTVA

Ivan Kuvačić, MARKSIZAM I
FUNKCIONALIZAM

Zoran Vidaković, KORAK NA-
ZAD, DVA KORAKA NAPRED

Edvard Kardelj, RAZVOJ SLO-
VENAČKOG NACIONALNOG
PITANJA

Dušan Bilandžić, IDEJA I
PRAKSA DRUŠTVENOG RA-
ZVOJA JUGOSLAVIJE 1945—
1973.

Alfred Schmidt — Gian-Enri-
co Rusconi, FRANKFURT-
SKA SKOLA

Arghiri Emmanuel, NEJED-
NAKA RAZMENA, I—II

Frank Deppe, KRITIKA SA-
ODLUCIVANJA

Daniel Chauvey, SAMOUPRA-
VLJANJE

Roman Rosdolsky, PRILOG
POVIJESTI NASTAJANJA
MARXOVA „KAPITALA”, I
—II

E. V. Iljenkov, DIJALETIKA
APSTRAKTNOG I KONKRET-
NOG U MARKSOVOM „KA-
PITALU”

Boris Majer, STRUKTURALI-
ZAM

Aldo Zanardo, FILOZOFIJA I
SOCIJALIZAM

Karl Marx, REZULTATI NE-
POSREDNOG PROCESA PRO-
IZVODNJE (NEOBJAVLJENI
RUKOPIS ŠESTE GLAVE PR-
VOG TOMA „KAPITALA”)

Ernst Bloch, PRIRODNO PRA-
VO I LJUDSKO DOSTOJAN-
STVO

U štampi:

Paul Mattick, KRITIČKI
ESEJI

Nicos Paulantzas, POLITIČ-
KA VLAST I DRUŠTVENE
KLASE, I—II

Antonio Labriola, OGLEDI O
HISTORIJSKOM MATERIJA-
LIZMU